

Boletí de la
SOCIETAT
ARQUEOLÒGICA
L'ILIANA

#68_2012

BolLETÍ de la
SOCiETAT
ARQUEOLòGiCA
L'IL·liANA

Revista d'Estudis Històrics

Any CXXVII Núm. 866 #68_ISSN: 0212-7458

Tercera Època_Palma_2012

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

HISTÒRIA

1885-1904: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Lulliana*

1905-1937: *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*

1938-1977: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Lulliana*

Anys: 3ª Època 1978-

ISSN: 0212-7458

Dipòsit legal: PM 738-1960

Periodicitat ANUAL

Editor: *Societat Arqueològica Lul·liana*

<http://www.arqueologica.luliana.com>

Preu de la subscripció: 45 euros

CONSELL DE REDACCIÓ

Director Dr. Miguel José Deyá Bauzá, Universitat de les Illes Balears

Secretari Dr. Miquel Àngel Capellà Galmés, Universitat de les Illes Balears

Vocals Dr. Albert Hauf i Valls, Universitat de València / Dr. Flocel Sabaté i Curull, Universitat de Lleida / Dr. Manuel Calvo Trias, Universitat de les Illes Balears / Dr. Tomàs de Montagut Estragués, Universitat Pompeu Fabra / Dr. Xavier Torres Sans, Universitat de Girona / Dra. Maria Barceló Crespi, Universitat de les Illes Balears / Dr. Ricard Urgell Hernández, Arxiu del Regne de Mallorca

CONSELL ASSESSOR

Dr. Antonio Bernat Vistarini, Universitat de les Illes Balears / Dra. Catalina Cantarellas Camps, Universitat de les Illes Balears / Dr. Mariano Carbonell Buades, Universitat Autònoma de Barcelona / Dr. Friedrich Edelmayer, Universitat Wien / Dr. Gabriel Ensenyat Pujol, Universitat de les Illes Balears / Dr. Antoni Furió Diego, Universitat de València / Dr. Jaime García Rosselló, Universitat de les Illes Balears / Dra. Maria Grazia Melis, Università di Sassari / Dr. Ignacio Henares Cuéllar, Universidad de Granada / Dr. Eloy Martín Corrales, Universitat Pompeu Fabra / Dra. Isabel Moll Blanes, Universitat de les Illes Balears / Dra. Natividad Planas, Université Clermond-Ferrand / Dra. Sabine Panzram, Universitat Hamburg / Dra. Pinuccia Simbula, Università di Sassari / Dr. Enric Porqueres i Gené, École des hautes études en sciences sociales (CNRS)

PRESENCIA EN BASES DE DADES I REPERTORIS BIBLIOGRÀFICS

ISOC – Ciencias Sociales y Humanidades. CSIC / REGESTA IMPERII. Akademie der Wissenschaften und der Literatur (DE) / *Repertorio de medievalismo hispánico*. CSIC / Catàleg LATINDEX / Acceptada a PIO (Periodical Index Online). Quest (GB) / Incorporada a DICE / Evaluada a RESH / Clasificada a CIRC / Allotjada a e-Dialnet, Universidad de La Rioja

PRESENCIA A INTERNET

Volums 1-62 (1885-2006) <http://lbdigital.uib.cat>

Volums 1-18 (1885-1921) <http://prensahistorica.mcu.es>

Volums 63 i següents (2007-) <http://dialnet.unirioja.es>

REVISIÓ DE TEXTOS EN ANGLÈS

M. Magdalena Vázquez Amer

DISSENY

Antoni Garau / Carles Fargas

IMPRESSIÓ

Indústria Gràfica Bahía

© dels autors pels seus articles

Els articles publicats al BSAL recullen exclusivament les opinions dels seus autors.

La revista declina qualsevol responsabilitat que pogués derivar-se dels drets de propietat intel·lectual o comercial.

Societat Arqueològica Lul·liana: C/ Monti-Sion, 9 / 07001 / Palma de Mallorca / bolletisal@gmail.com

UN DESCUBRIMIENTO IMPREVISTO. NUEVOS HALLAZGOS DE CERÁMICA EN SON MATGE

Guy De Mulder / Mark Van Strydonck

Universidad de Gante / Real Instituto de Patrimonio Artístico

Resumen: El abrigo de Son Matge es uno de los yacimientos prehistóricos importantes en Mallorca. Fue excavado por W. Waldren en el siglo pasado. El yacimiento se caracteriza por una larga secuencia de ocupación desde el inicio de la presencia humana en la isla hasta la época romana. En la Edad de los Metales el lugar tuvo una función funeraria. Dos hallazgos recientes arrojan nueva luz sobre la ocupación final del abrigo. El estudio de estos hallazgos en combinación con información disponible sobre cerámica romana proveniente del mismo yacimiento, demuestran que el entierro en cal viva de Son Matge estaba en uso hasta la segunda mitad del siglo I d.C. Esto se corresponde con las antiguas dataciones radiocarbónicas para el yacimiento.

Palabras clave: abrigo, entierro en cal viva, cerámica romana, dataciones radiocarbónicas.

Abstract: The rock shelter of Son Matge is one of the most important prehistoric sites on Mallorca. It was excavated by W. Waldren in the last century. The site is characterised by a long sequence of occupation from the beginning of human presence on the island until the Roman period. The rock shelter became a funerary site in the Metal Ages. Recently, two new findings have shed new light on the final occupation phase of this shelter. These findings prove when studied together with available Roman pottery objects that the lime burial of Son Matge was in use until the second half of the first century AD. This corresponds with the former ¹⁴C-dates for the site.

Key words: rock shelter, lime burial, Roman pottery, radiocarbon dates.

1. Introducción

El abrigo de Son Matge se encuentra en el municipio de Valldemossa, en la Serra de Tramuntana en Mallorca. Topográficamente se localiza en el límite entre el pie de las montañas y la llanura de Palma (Fig. 1). Fue descubierto en 1968 por el ya fallecido Dr. William Waldren,¹ quien lo investigó entre 1968 y 1990. Posteriormente se realizó una excavación de control (Fig. 2) por el *Grup de Recerca Arqueobalea*r de la Universitat de les Illes Balears, bajo la dirección de V.M. Guerrero.² Esta excavación tuvo como objetivo responder a preguntas concretas sobre las fases más tempranas de ocupación del yacimiento. Este abrigo fue importante para la historia del primer asentamiento prehistórico de Mallorca. Las investigaciones arqueológicas del abrigo desvelaron una ocupación prolongada. W. Waldren estableció una estratigrafía compleja de 36 estratos (Fig. 3) con varias fases de ocupación y diferentes usos, como el taller metalúrgico vinculado con la cultura campaniforme.³ Durante el Bronce medio y final el lugar tuvo una función funeraria. La primera fase, que podemos situar en el periodo entre ca. 1250 a.C. y 800 a.C, estuvo representada por un cementerio de cremación según la hipótesis de Waldren.⁴ En la fase posterior, correspondiente a la Edad del Hierro y fechada entre el 800 a.C. y el año 123 a.C. (cuando Mallorca se incorpora al Imperio Romano), continúa el uso del lugar como cementerio, pero en un contexto ritual diferente: se trata, en esta fase, de enterramientos en cal viva. Esta cronología se basa en la datación de los artefactos, pero particularmente se apoya sobre las dataciones radiocarbónicas de carbón (originario de madera).⁵ Esta hipótesis de la cronología del yacimiento ya no es universalmente aceptada.⁶ La última fase está representada por un periodo histórico más reciente, cuando el lugar fue utilizado por los agricultores locales como refugio para el ganado.⁷

2. Época republicana – periodo romano inicial

En su tesis doctoral, Waldren presentó algunas formas clásicas de importación halladas en Son Matge. Se trata de una lucerna y de dos piezas de paredes finas (Fig. 4). En un reciente inventario del extenso archivo de excavación de Waldren hemos documentado otras piezas inéditas. Se trata, en primer lugar, de una taza de paredes finas y de una olla ibérica pintada (Fig. 5). Estas cerámicas arrojan nueva luz sobre la etapa final del uso de

1 WALDREN, W.H.: *Balearic prehistoric ecology and culture. The excavations and study of certain caves, rock shelters and settlements*, Oxford, 1982.

2 MERCÈ BERGADÀ, M.; GUERRERO, V.M.; ENSENYAT, J.: "Primeras evidencias de estabulación en el yacimiento de Son Matge (Serra de Tramuntana, Mallorca) a través del registro sedimentario", *Mayurqa*, 30, 2005, pp. 153-180.

3 WALDREN, W.H.: "A Beaker Workshop Area in the Rock Shelter of Son Matge, Mallorca", *World Archaeology*, 11/1, 1979, pp. 43-67.

4 WALDREN, W.H.: *Balearic prehistoric...*, pp. 164-165.

5 FERNÁNDEZ-MIRANDA, M.; WALDREN, W.H.: "El abrigo de Son Matge (Valldemosa) y la periodización de la Prehistoria mallorquina mediante de los análisis de carbono-14", *Trabajos de Prehistoria*, 31, 1974, p. 297-304; WALDREN, W.H.: *Radiocarbon determination in the balearic Islands. An inventory 1962-1981*, Oxford, 1982, pp. 17-25.

6 R. Micó Pérez ha propuesto una cronología diferente por el Bronce medio y final (1300-800 cal a.C.) y la Edad del Hierro (1000-123 a.C.). MICÓ PÉREZ, R.: *Cronología Absoluta y Periodización de la Prehistoria de las Islas Baleares*, Oxford, 2005; MICÓ, R.: "Radiocarbon dating and Balearic prehistory: reviewing the periodization of the prehistoric sequence", *Radiocarbon*, 48/3, 2006, pp. 421-434.

7 WALDREN, W.H.: *Balearic prehistoric...*, pp. 139-189.

Son Matge como cementerio protohistórico y su datación puede ser confrontada con las dataciones radiocarbónicas disponibles para la fase final de la ocupación del yacimiento.

La primera cerámica de paredes finas es un cuenco que puede ser identificado como la forma Mayet XXXVII (Fig. 4A). Este tipo se caracteriza por un cuerpo bajo, una base curva, una acanaladura fina que acentúa la parte superior del cuerpo y un borde provisto de un pequeño labio. El centro de fabricación se sitúa en la región de la Bética⁸ y se fecha en el período que va desde Tiberio y Claudio hasta los emperadores Flavios. En la clasificación de López-Mullor, el cuenco de cerámica de paredes finas de Son Matge puede adscribirse a la variante XXXVII.1.⁹ López-Mullor sitúa el comienzo de esta producción en el período de Tiberio, alcanzando su apogeo en la época de los emperadores Claudio y Nerón. Bajo los emperadores Flavios desaparece el uso de esta forma.¹⁰ La forma XXXVII se fabrica en otros talleres de la península ibérica. Uno de estos centros de fabricación se halla en Mérida, especialmente desde la época de Claudio y Nerón hasta la época flavia.¹¹ En Braga (*Bracara Augustase*) se ha podido establecer una producción local de un tipo que copia la forma XXXVII.¹² No podemos excluir que el tipo Mayet XXXVII se fabricara también en Sallèles d'Aude, en el sur de Francia.¹³ La producción supuestamente regional en Sallèles d'Aude se sitúa en tiempos de Augusto y Claudio y podría haber comenzado incluso antes que la fabricación de paredes finas en España.¹⁴ En el santuario de Son Oms aparece también este tipo y sus sub-variantes con una cronología posterior a la época de Tiberio, hacia 50 d.C. o un poco más tarde.¹⁵ En la excavación del solar de Can Muntanyans, en el centro de Palma, también se encuentra la sub-variante Mayet/Lopez XXXVII.1 a, en un horizonte que se puede datar al final del mandato de Nerón.¹⁶

La segunda forma de paredes finas de Son Matge es un vaso con asa, pie anular y cuerpo cilíndrico, con un pequeño labio exvasado. La transición desde la base hasta el cuerpo se ve acentuada por una acanaladura bien rematada por tres ranuras finas agrupadas (Fig. 4C). Ponemos en relación este tipo de vaso con la forma López Mullor 20C (XX C). La producción es ibicenca y la distribución restringida principalmente a las Islas Baleares.

8 MAYET, F.: *Les céramiques à parois fines dans la Péninsule ibérique*, Paris, 1975, p. 147-155; MINGUEZ MORALES, J.A.: *La cerámica romana de paredes finas: generalidades*, Zaragoza, 1991, pp. 87-90.

9 MAYET, F.: *Les céramiques...*, p. 73.

10 LÓPEZ MULLOR, A.: *Las cerámicas romanas de paredes finas en Cataluña*, Zaragoza, 1990, pp. 351-353.

11 MARTIN HERNÁNDEZ, E.; RODRIGUEZ MARTIN, G.: "Paredes finas de *Lusitania* y del cuadrante noroccidental", en BERNAL CASASOLA, D.; RIBUEIRA I LACOMBA, A. (eds.): *Cerámicas hispanorromanas. Un estado de la cuestión*, Cádiz, 2008, pp. 386-389.

12 MORAIS, R.: "Produção e comércio de cerâmicas em *Bracara Augusta*", en FERNÁNDEZ OCHOA, C.; GARCÍA DÍAZ, P. (ed.): *Unidad y diversidad en el Arco Atlántico en época romana. III Coloquio Internacional de Arqueología en Gijón*, Gijón, 28, 29 y 30 septiembre 2002, Oxford, 2005, p. 130.

13 MINGUEZ MORALES, J.A.: *La cerámica romana...*, p. 74, 119.

14 MINGUEZ MORALES, J.A.: *La cerámica romana...*, p. 74.

15 LÓPEZ MULLOR, A.; ESTARELLAS, M.M.: "La céramique à parois fines du sanctuaire de So n'Oms (Palma de Majorque, Espagne)", en *Société Française d'Etude de la Céramique en Gaule. Actes du congrès de Libourne*, 1er - 4 juin 2000, Marseille, 2000, pp. 219-221.

16 LÓPEZ MULLOR, A.; ESTARELLAS, M.M.; MERINO, J.: "Tres conjuntos cerámicos del final de la República y del alto imperio hallados en Can Muntanyans, Palma (Mallorca)", en *Société Française d'Etude de la Céramique en Gaule. Actes du congrès de L'Escala-Empúries*, 1er - 4 mai 2008, Marseille, 2008, p. 146.

El tipo 20C (XX C) se fecha sobre todo a mediados del siglo I d.C.¹⁷

El tercer vaso tiene una base anular moldurada. La parte inferior del cuerpo es baja y cónica, mientras que a partir de la carena la parte superior es cilíndrica o ligeramente cónica. Presenta un labio moldurado y redondeado (Fig. 5A). La forma es muy próxima al tipo Mayet XLVIII. Este tipo tiene dos asas, pero el hallazgo de Son Matge se conserva en estado fragmentario y la pieza solo posee una. En el exterior son visibles las huellas de una decoración a la barbotina. Este tipo de vaso se atribuye a los talleres de la región de Mérida. Cronológicamente, es difícil de situar, pero se acepta una datación en la segunda mitad del siglo I d.C.¹⁸

También encontramos un kalathos de cerámica ibérica pintada (Fig. 5B). A diferencia de otros ejemplos, la decoración pintada es bastante sobria. Ésta consiste en una serie de bandas de color rojo-marrón y dimensiones variables, una serie contigua serpentiforme y un forma lenticular con dos baguetones en cada extremo. La cerámica ibérica pintada no abunda en las Islas Baleares y, en Mallorca, es aún menos frecuente que en Menorca. Suele datarse entre finales del siglo III a.C. y las primeras décadas del siglo I a.C. En Mallorca el kalathos es la forma más representada.¹⁹ El tipo de borde de Son Matge, con el labio inclinado hacia el interior, constituye una excepción a los tipos de labio más comunes de las Baleares,²⁰ pero muestra un gran parecido con el tipo 8.1 de la cerámica ibérica pintada del Penedès, datable entre las últimas décadas del siglo III a.C. y las primeras del siglo II a.C.²¹

Finalmente hemos de mencionar una lucerna de volutas sin decoración, del tipo Dressel 15, que se considera una forma itálica original (Fig. 4B) y se fecha en la segunda mitad del siglo I d.C.²² En los yacimientos romanos del nordeste de España la lucerna de Son Matge es afín al tipo Bussièrre B III 2. El tipo B III se desarrolla desde finales del periodo augústeo –primera mitad del siglo I d.C.–, y florece en la segunda mitad del siglo I d.C. Su distribución está muy concentrada en Ampurias.²³ De forma general, en el oeste del Imperio Romano suele fecharse a partir del segundo cuarto del siglo I d.C.²⁴

17 LÓPEZ MULLOR, A.; ESTARELLAS, M.M.: "La céramique à parois fines d'Ibiza (I)", en *Société Française d'Etude de la Céramique en Gaule. Actes du congrès de Bayeux*, 9–12 mai 2002, Marseille, 2002, p. 241, 243.

18 MAYET, F.: *Les céramiques...*, p. 110, p. 142-144; MARTIN HERNÁNDEZ, E.; RODRIGUEZ MARTIN, G.: "Paredes finas...", pp. 388-389.

19 GUERRERO AYUSO, V.M.: *La cerámica protohistórica a torno de Mallorca (s. VI-I a.C.)*, Oxford, 1999, pp. 64-65.

20 DE NICOLÁS MASCARO, J.C.; CONDE I BIRDÓS, M.J.: *La cerámica ibérica pintada a les Illes Balears i Pitiüses*, Maó, 1993, p. 22.

21 CELA ESPÍN, X.: "La cerámica ibérica a torno en El Penedès", *Pyrenae*, 24, 1995, pp. 156-157.

22 LÓPEZ RODRIGUEZ, J.R.: "La colección de lucernas de la Casa de la Condesa de Lebrija (Sevilla)", *Studia Archeologica*, 67, 1981, p. 111; MORILLO CERDÁN, Á.: "En torno la tipología de lucernas romanas: problemas de nomenclatura", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología. Universidad Autónoma de Madrid*, 17, 1990, p. 156; GELIS BETRIU, R.: "Las lucernas", en ROCA ROUMENS, M.; FERNANDEZ GARCÍA, M.I. (coords.): *Introducción al estudio de la cerámica romana. Une breve guía de referencia*, Málaga, 2005, p. 422.

23 CASAS-GENOVER, J.; SOLER-FUSTÉ, V.: *Lucernas romanas en el extremo nordeste de la Península Ibérica*, Oxford, 2006, p. 124.

24 SZENTLÉLEKY, T.: *Ancient lamps*, Amsterdam, 1969, pp. 82-83.

3. El fin del uso funerario de Son Matge

En su tesis doctoral, Waldren situó el final del uso de Son Matge como cementerio en la época temprana de la ocupación romana de Mallorca, entre el año 123 a.C. y entorno al 50 d.C.²⁵ Sin embargo, el estudio de la cerámica arroja una luz diferente sobre el abandono de la necrópolis. El objeto importado más antiguo es el kalathos ibérico. La cerámica de paredes finas no excluye una datación en la segunda mitad del siglo I d.C. La forma Mayet XXXVII sólo desaparece en el transcurso de la época flavia. El tipo XXC de López Mullor se encuentra alrededor de la mitad del siglo I d.C. Finalmente, tanto la copa Mayet XLVIII como la lucerna Dr 15, se fechan en la segunda mitad del siglo I d.C.

En la capa 3, que forma parte de los enterramientos en cal viva, se realizaron dos dataciones radiocarbónicas viejas que no permiten precisar más allá de un periodo de uno a dos siglos (Fig. 6). La primera datación (QL-8: 2080±90 BP) se realizó sobre carbón. La calibración (a 2σ) proporcionó una edad entre 370 cal a.C. y 80 cal d.C. La segunda datación se hizo sobre carbonatos (QL-7^a: 2070±120 BP). En este caso, la excesiva amplitud de la desviación estándar determina una calibración que comprende desde el siglo IV a.C. hasta mediados del siglo III d.C.²⁶ Tiempo después se efectuaron nuevas dataciones sobre carbonatos de cal viva cuyo objetivo residía en datar varias fracciones de una misma muestra.²⁷ Aunque este estudio se llevó a cabo en los años 80 del siglo pasado, una nueva investigación²⁸ ha demostrado que la técnica de análisis desarrollada en aquella época fue correcta, pero que la interpretación de los resultados debe ser ligeramente modificada. La nueva interpretación permite comparar las dataciones de cal viva con las dataciones de material orgánico a partir de la misma muestra. En cuanto a la muestra IRPA-808, el valor de consenso recalculado es 1912±55 BP. IRPA-695 sugiere la misma edad (alrededor de 1960±95 BP). Sin embargo, esta muestra se preparó usando un método diferente y con una baja precisión que no permite la misma evaluación. Una muestra datada recientemente, descrita por Waldren como 'outside talayotic wall', tiene un valor de consenso de 2095±25 BP.²⁹

Las dataciones radiocarbónicas de Son Matge están apoyadas por el estudio de la cerámica, que indica una ocupación funeraria del abrigo hasta bien entrado el siglo I d.C. Las dataciones radiocarbónicas disponibles de las sepulturas en cal viva en las Islas Baleares sugieren que este fenómeno se mantuvo en boga hasta la segunda mitad del siglo I d.C.³⁰

25 WALDREN, W.H.: *Balearic prehistoric...*, pp. 141-143.

26 WALDREN, W.H.: *Balearic prehistoric...*, pp. 187-188.

27 VAN STRYDONCK, M.; WALDREN, W.H.: "Radiocarbon dating of Lime Burials" en MOOK, W.G.; WATERBOLK, H.T. (eds.): *PACT 29. Proceedings of the Second International Symposium ¹⁴C and Archaeology*, Rixensart, 1990, pp. 403-414.

28 VAN STRYDONCK, M. *et alii* : "AMS ¹⁴C- dating of Balearic lime burials", *Radiocarbon*, 53-4, 2011, pp. 565-566.

29 VAN STRYDONCK, M. *et alii*: AMS ¹⁴C- dating..., p. 571.

30 WALDREN, W.H.; VAN STRYDONCK, M.: "Deed or murder most foul? Ritual, rite or religion? Mallorcan inhumation in quicklime", en WALDREN, W.H.; ENSENYAT, J.A; KENNARD, R.C. (eds.): *Ritual, rites and religion in prehistory. Illrd Deya International Conference of Prehistory*, I, Oxford, 1995, p. 147; MICÓ PÉREZ, R.: *Cronología Absoluta...*, pp. 539-540.

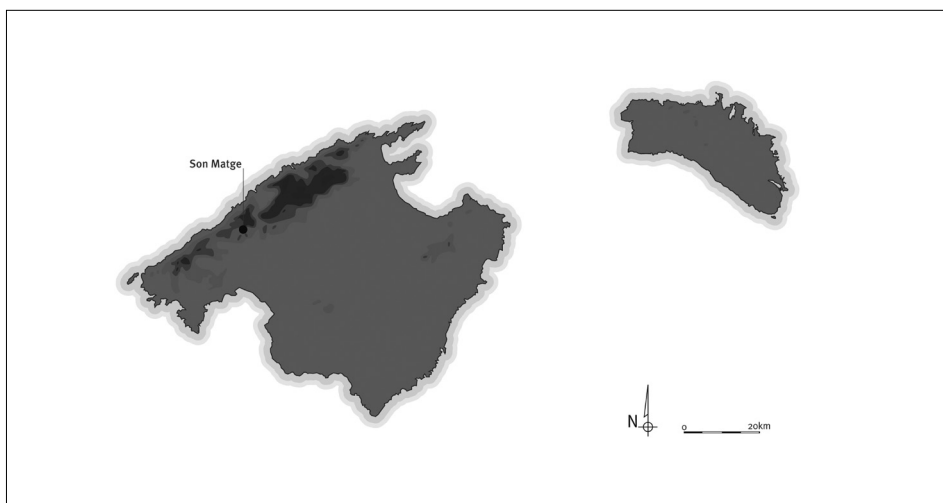
4. Conclusión

El abrigo de Son Matge es uno de los yacimientos clave en la historia de la investigación prehistórica en Mallorca. El colapso de la visera de la cueva, acaecido poco después del fallecimiento de Waldren, ha cerrado el yacimiento de forma permanente para la investigación arqueológica. Durante el inventario realizado en el DAMARC del archivo de las excavaciones de Waldren salieron a la luz algunos datos inéditos que han proporcionado información adicional sobre la fase final del uso del abrigo como cementerio. La cerámica importada indica que el sitio fue definitivamente abandonado como cementerio en la segunda mitad del siglo I d.C. Esta cronología se corresponde con las dataciones absolutas obtenidas para los enterramientos en cal viva.

Agradecimientos

José Conejo, por la revisión de la traducción al español.

Jordi Hernández-Gasch (Museu Arqueològic de Son Fornés) y Cristina Rihuete-Herrada (Universitat Autònoma de Barcelona/Museu Arqueològic de Son Fornés), por la lectura y comentario del texto.

Fig. 1 La localización de Son Matge en las Islas Baleares

Fig. 2 Vista de la excavación de Son Matge (foto M. Van Strydonck)

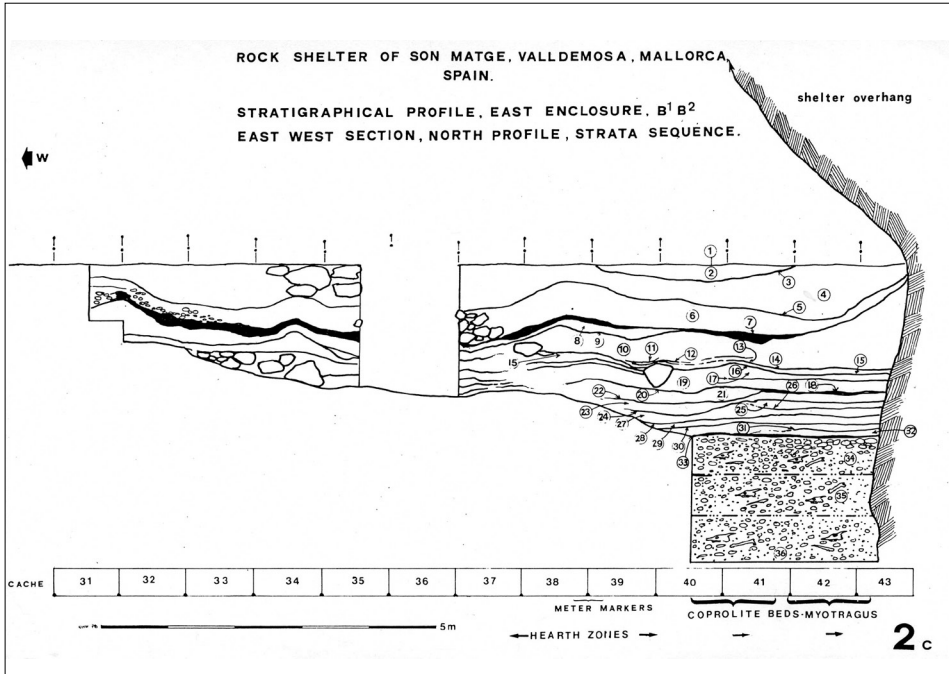

Fig. 3 Ejemplo de una sección a través del sector oriental del abrigo de Son Matge (Waldren 1982, figura 23A)

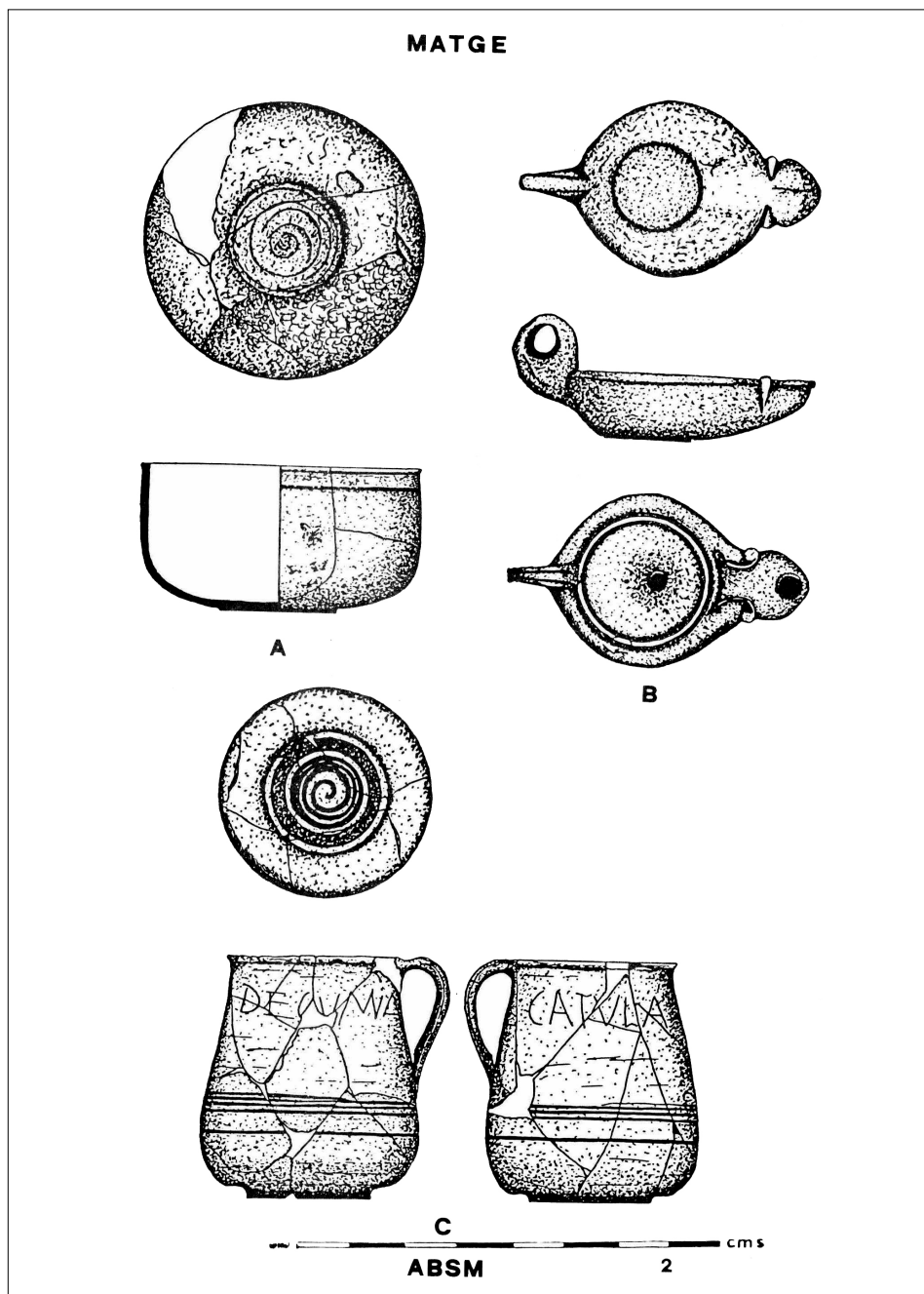

Fig. 4 Cerámica romana de Son Matge en la tesis doctoral de Waldren (1982, figura 158)

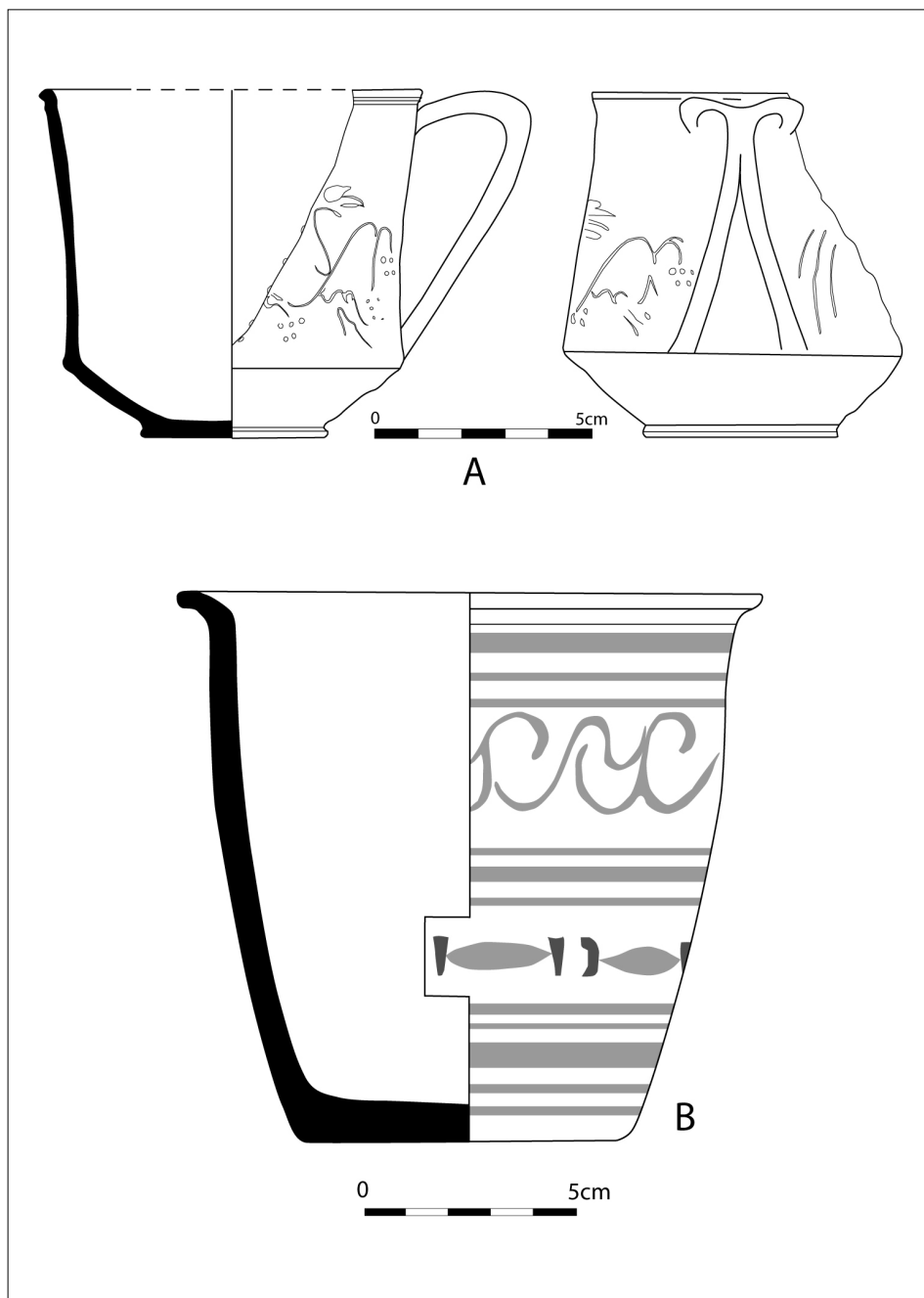

Fig. 5 Taza de cerámica de paredes finas y kalathos ibérico pintado de Son Matge (dibujo: Joris Angenon)

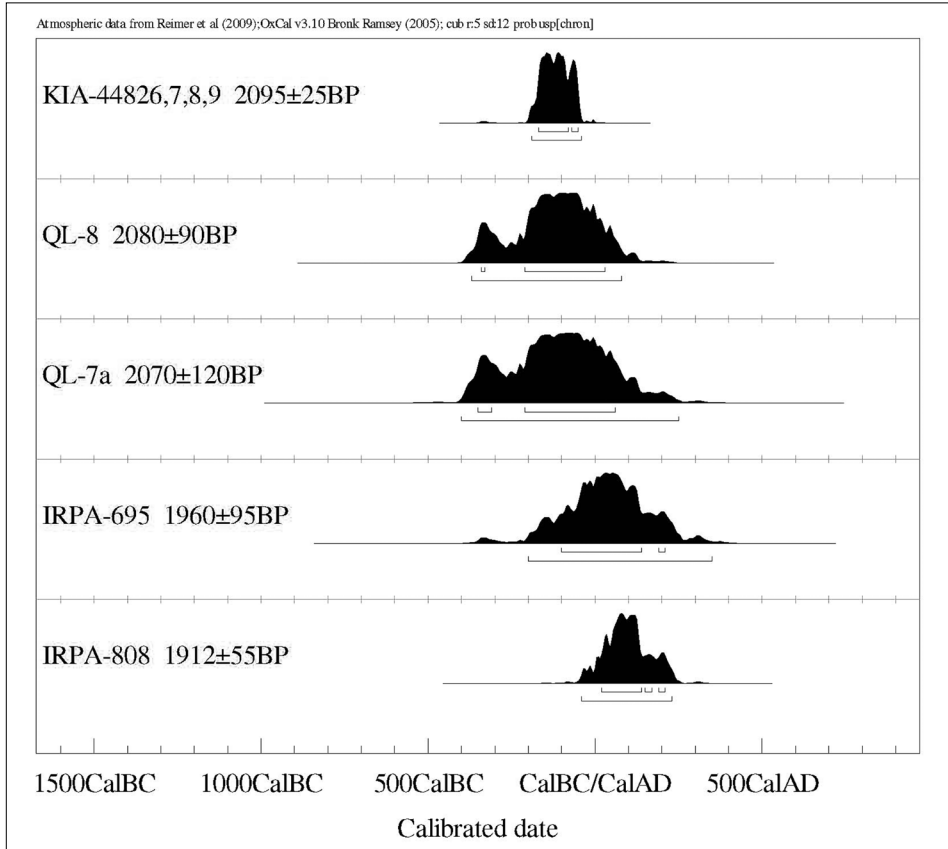

Fig. 6 Dataciones radiocarbónicas de Son Matge

BolLETÍ de la
SOCiETAT
ARQUEOLòGiCA
L'IL·liANA

Revista d'Estudis Històrics

Any CXXVII Núm. 866 #68_ISSN: 0212-7458

Tercera Època_Palma_2012

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

HISTÒRIA

1885-1904: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Lulliana*

1905-1937: *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*

1938-1977: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Lulliana*

Anys: 3ª Època 1978-

ISSN: 0212-7458

Dipòsit legal: PM 738-1960

Periodicitat ANUAL

Editor: *Societat Arqueològica Lul·liana*

<http://www.arqueologica.luliana.com>

Preu de la subscripció: 45 euros

CONSELL DE REDACCIÓ

Director Dr. Miguel José Deyá Bauzá, Universitat de les Illes Balears

Secretari Dr. Miquel Àngel Capellà Galmés, Universitat de les Illes Balears

Vocals Dr. Albert Hauf i Valls, Universitat de València / Dr. Flocel Sabaté i Curull, Universitat de Lleida / Dr. Manuel Calvo Trias, Universitat de les Illes Balears / Dr. Tomàs de Montagut Estragués, Universitat Pompeu Fabra / Dr. Xavier Torres Sans, Universitat de Girona / Dra. Maria Barceló Crespi, Universitat de les Illes Balears / Dr. Ricard Urgell Hernández, Arxiu del Regne de Mallorca

CONSELL ASSESSOR

Dr. Antonio Bernat Vistarini, Universitat de les Illes Balears / Dra. Catalina Cantarellas Camps, Universitat de les Illes Balears / Dr. Mariano Carbonell Buades, Universitat Autònoma de Barcelona / Dr. Friedrich Edelmayer, Universitat Wien / Dr. Gabriel Ensenyat Pujol, Universitat de les Illes Balears / Dr. Antoni Furió Diego, Universitat de València / Dr. Jaime García Rosselló, Universitat de les Illes Balears / Dra. Maria Grazia Melis, Università di Sassari / Dr. Ignacio Henares Cuéllar, Universidad de Granada / Dr. Eloy Martín Corrales, Universitat Pompeu Fabra / Dra. Isabel Moll Blanes, Universitat de les Illes Balears / Dra. Natividad Planas, Université Clermond-Ferrand / Dra. Sabine Panzram, Universitat Hamburg / Dra. Pinuccia Simbula, Università di Sassari / Dr. Enric Porqueres i Gené, École des hautes études en sciences sociales (CNRS)

PRESENCIA EN BASES DE DADES I REPERTORIS BIBLIOGRÀFICS

ISOC – Ciencias Sociales y Humanidades. CSIC / REGESTA IMPERII. Akademie der Wissenschaften und der Literatur (DE) / *Repertorio de medievalismo hispánico*. CSIC / Catàleg LATINDEX / Acceptada a PIO (Periodical Index Online). Quest (GB) / Incorporada a DICE / Evaluada a RESH / Clasificada a CIRC / Allotjada a e-Dialnet, Universidad de La Rioja

PRESENCIA A INTERNET

Volums 1-62 (1885-2006) <http://lbdigital.uib.cat>

Volums 1-18 (1885-1921) <http://prensahistorica.mcu.es>

Volums 63 i següents (2007-) <http://dialnet.unirioja.es>

REVISIÓ DE TEXTOS EN ANGLÈS

M. Magdalena Vázquez Amer

DISSENY

Antoni Garau / Carles Fargas

IMPRESSIÓ

Indústria Gràfica Bahía

© dels autors pels seus articles

Els articles publicats al BSAL recullen exclusivament les opinions dels seus autors.

La revista declina qualsevol responsabilitat que pogués derivar-se dels drets de propietat intel·lectual o comercial.

Societat Arqueològica Lul·liana: C/ Monti-Sion, 9 / 07001 / Palma de Mallorca / bolletisal@gmail.com

NOTES SOBRE LA TORRE DE LES HORES I EL RELLOTGE DE LA CIUTAT DE MALLORCA A LA TARDOR MEDIEVAL

Maria Barceló Crespí

Universitat de les Illes Balears

Resum: El rellotge públic de la Ciutat de Mallorca medieval, instal·lat a la torre de les Hores, ha tingut una importància cabdal en la vida de la ciutat. El seu manteniment i bon funcionament eren una preocupació per part dels jurats. Des de finals del segle XV Bartomeu Figuera se'n féu càrrec i per això el rellotge era conegut popularment amb el llinatge de la família. Encara avui el so d'en Figuera regeix el pas del temps de la ciutat.

Paraules clau: Ciutat de Mallorca, torre de les Hores, rellotge públic, en Figuera.

Abstract: The public clock of Medieval Ciutat de Mallorca, installed in the Tower of the Hours, has had a crucial importance in the life of the city. Its maintenance and its good functioning were a concern to the *jurats*. Since the late 15th century Bartomeu Figuera took care of it, which stands for reason why nowadays the clock is popularly called by his family name. Even today, Figuera's toll marks the passing of time in the city.

Key words: Ciutat de Mallorca, Tower of the Hours, public clock, Figuera.

Rebut el 30 de maig. Acceptat el 25 de setembre de 2012

Abreviatures: AGC = Actes del General Consell, AH = Arxiu Històric, ARM = Arxiu del Regne de Mallorca, BSAL = *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, ECR = Escrivania de Cartes Reials, EU = Extraordinari d'Universitat.

Entre les moltes llegendes protagonitzades pels jueus establerts a Mallorca, potser una de les més curioses tracta sobre l'origen del rellotge de la torre de les Hores erigida després de la conquesta de Jaume I. Benet Espanyol recollí la llegenda en la seva història de *Sancta Fide Catholica*:

Post destructionem Hierusalem, tempore Helii Adriani...

Quo tempore omnes maiores rabini iudeorum docti in Legi mosayca appicuerunt cum suo navigio Maioricis cum horologio quod tenebant Hierosolimis, quod est hodie in turri Maioricarum que dicitur Horarum, quam post conquestam Maioricarum per regem Jacobum effectam christiani edificaverunt iungendo ei campanam quam antea iudei non habuerunt.¹

Sobre el moment en què s'erigí una torre amb el rellotge públic de la Ciutat són diferents les opinions. El cronista Dameto va escriure que el 9 de maig de 1385 el Gran i General Consell determinà fer un rellotge a la torre que havia comprat als dominics,² i a l'any següent, el 8 de juny, deliberà que es col·locàs una campana al rellotge que ja s'havia acabat.³ Un altre cronista Vicenç Mut, elucubrant sobre l'antiguitat del rellotge, va escriure que tocava les hores de principi de dia fins a la nit i que començà a tocar-les el 1385.⁴ Coincideix amb tal opinió Álvaro Campanar qui, recollint la notícia de Guillem Terrassa, apunta que el 9 de maig de 1385 la Universitat resolgué col·locar un rellotge, amb la seva campana, a la torre que l'any anterior havia comprat per a tal objectiu. Afegeix que el 27 de setembre de 1386 fou pujada dita campana a la torre per tocar les hores del dia i de la nit el pes de la qual era de 37 quintars i 2 lliures.⁵ Per la seva banda, i amb error d'un any, Villanueva recollint la notícia del Noticiari de Mateu Salzet, notari, diu: *Digous a XXVII de setembre l'any MCCCLXXXVI fo aportat e pujat hun seny gran de pes de XXXVII quintàs e dues liuras en la torra gran de la Ciutat situada en lo fossar dels frares predicadors per tocar les hores del dia e de la nit. Més envant, amb to irònic, afegeix: Dice el vulgo que este reloj vino del Egipto o de Babilonia o de Jerusalén y qué se yo qué más; añadiendo otras circunstancias maravillosas que excitan la compasión del que las oye.*⁶

Malgrat tot, la torre fou un element important de la ciutat medieval. Situada a la vora de la capella de la Victòria dels frares predicadors subsistí fins a la Desamortització seguint el trist destí de dita capella sense quedar-ne rastre arqueològic.⁷

Sembla que la primera campana va ser fosa pel plater Pere Figuera qui el 1389 figurava entre els jurats del regne.⁸ Encara l'actual campana rep el nom de *en Figuera* i segueix marcant el pas del temps des del seu emplaçament a la part alta de l'edifici de la Sala.

1 LLOMPART MORAGUES, G.; RIERA SANS, J.: "La 'Historia de Sancta Fide Catholica' de Benet Espanyol (1548)", *Fontes Rerum Balearium*, 3, 1979-1980, p. 145, nota 11.

2 BERTRAN, E.; SASTRE, M.P.: "El toc de les hores i el convent de Predicadors de Ciutat de Mallorca", a *La Ciutat de Mallorca i els segles del gòtic*, Palma, 2010, p. 105-114.

3 FRAU, A.: "Datos para la historia del reloj público de Palma o sea en Figuera (1386-1886)", *BSAL*, II, 1887-1888, p. 2-6, 20-22 i 30-32.

4 MUT, V.: *Historia del Reyno de Mallorca*, II, Palma, 1650, p. 243.

5 CAMPANER Y FUERTES, Á.: *Cronicón Mayoricense*, Palma, 2007, p. 75.

6 VILLANUEVA, J. de: *Viaje a las iglesias de España*, XXII, Madrid, 1852, p. 221-222 i 244.

7 BARCELÓ CRESPI, M.; ROSSELLÓ BORDOY, G.: *La ciudad de Mallorca. La vida cotidiana en una ciudad mediterránea medieval*, Palma, 2006, p. 392-396.

8 Agustí Frau, qui aporta la dada, sembla equivocar-se atès que en aquell any no hi figura tal nom entre la nòmina de jurats. L'any 1390 apareix un tal Pere Figuerola, argenter, que tal vegada confon.

La materialitat de la torre en els darrers temps medievals era precària i també la del rellotge i per tal motiu es deliberava en el Gran i General Consell la seva reparació o nova construcció.

El 1393, entre les Constitucions i Ordinacions del regne de Mallorca, la número LVIII apareix sota el títol *Del horolotger*. A aquest, se li assignava salari de 35 lliures i restava obligat a tenir en condret el rellotge en tocar les hores. A més, cada vegada que el General Consell o la Universitat el convocava havia de complir a l'hora assignada pels jurats en repicar *lo seny de les hores per spay de una hora*.⁹

El dilluns 18 de març de 1443 Antoni Arrufat, un dels jurats, convocà a Julià Pisà, notari públic i escrivà de la Universitat, en presència de fra Bernat Vicenç, mestre en Teologia de l'orde dels predicadors i de Pere Ferrer, ciutadà, digué que per la seva part elegia per rellotger Jaume Martí, conrer, *considerant que veig aquell, apparer meu, esser àbil per regir lo dit ofici*. Val a dir que el jurat Arrufat *els va rebre en lo lit de la cambra de la sua habitació detengut de malaltia* la qual cosa l'impedia per assistir a la reunió amb els demés jurats. Aquesta elecció vingué motivada per la mort d'Esteve Genovès, calçater, el qual feia poc havia passat d'aquesta vida. La resta de jurats, emperò, proposaren un altre nom i fou aleshores quan n'Arrufat, altrament davant els mateixos testimonis, revocà el nom de Jaume Martí i digué *yo remet les mias veus als dits honorables conjurats e companyons meus que ells façan la dita elecció segons deu e lur bona consciència*. L'endemà els altres cinc jurats optaren pel nom de Julià Martorell, ciutadà, amb el salari acostumat més un cens a satisfer al paborde de Tarragona a qui restava obligada la torre del rellotge.¹⁰

El dia 24 de novembre de 1453 atès que l'encarregat de tocar les hores a la Ciutat, en Julià Martorell, no havia demostrat tenir molta cura en tocar-les, i fins i tot moltes vegades no hi era present, aquelles es desbarataven i no sonaven amb la deguda perfecció, els jurats volien posar fi a tal situació. Per això, ja que el servei no es feia com pertanyia, retiraren dit Martorell de la servitud de l'ofici de tocar les hores.

Confiaien en la capacitat i la reputació de Simó Dameto, calçater, i l'anomenaren a tal efecte amb salari de 25 lliures anuals. Així mateix, els jurats li feien saber que mentre tengués el càrrec de dit ofici havia de pagar 5 sous *los quals la torra en què lo dit seny o campana sta, fa e fer és tenguda al reverent prebordre de Terragona en la festa de sant Andreu*. A més, la torre de les hores també pagava 16 sous de cens per la festa de Cinquagesma a Joan Armadans pel dot de la seva muller, filla de Pere Borrassà. Simó acceptà el pagament d'un i altre cens.

Quatre dies després els jurats comunicaven a Rafel de Vallmajor, altre dels jurats detengut a ca seva per malaltia, la concessió de *l'ofici de sonador d'hores* al dit Simó Dameto. Vallmajor digué *que ell se tania per content de la dita provisió*.

En Dameto notificà als jurats que manassin a Julià Martorell que dins els tres dies primers vinents *haia treta o fet traura tota la roba e béns seus los quals té dins la torra, cases e habitació de las ores de la present Ciutat*. En altre manera passat lo dit terme los dits béns e roba serian trets en la carrera.¹¹

9 PONS, A.: "Constitucions e ordinacions del regne de Mallorca", BSAL, XXIII, 1930-1931, p. 416.

10 ARM, EU 7, f. 153v-154.

11 ARM, EU 9, f. 198-199.

Una vegada mort Simó Dameto *qui tenia e posseïa lo símbol de les ores de la present Ciutat*, els jurats el 12 de desembre de 1463 nomenaren Tomàs Net, calceter, per a què tocàs les hores amb salari de 25 lliures. Això no obstant, se li recordava que mentre exercís l'ofici hauria de pagar 5 sous *los quals la torre en què dit seny o campana sta fet e fer és tengut al reverend pabord de Tarragona a la festa de sant Andreu*. També hauria de satisfer els 16 sous censals per Cinquagesma a Joan Armadans. Tomàs Net acceptà totes aquestes clàusules.¹²

Entre les despeses destinades a esmenar mancances en les infraestructures de la Ciutat, que en els darrers temps medievals patien moltes insuficiències, cal fer esment de les destinades a la murada, la síquia de l'aigua, el moll, etc. I també la torre de les hores, de cabdal importància en la vida de la Ciutat.

El dia 4 de setembre de 1467 els jurats proposaren al Gran i General Consell que *com la torra de les hores stava en gran perill e menaçava gran ruïna en tant que si prestament no hi era ajudat cauria e faria gran dan perquè era necessari prest esser-hi socorregut*. Es determinà que els mateixos jurats *prenguen tants diners del tall del dit Guillem Goxat com per los dits adobs seran necessaris e que de aquells sien fets los dits adobs*.¹³

Anys després, el 9 de gener de 1478, de bell nou el Gran i General Consell contemplava destinar alguna quantitat de doblers per les despeses derivades de *master a reparació o a nova contrucció del horolotge de la present Ciutat*.¹⁴ De la mateixa manera en la sessió del divendres 10 de setembre de 1501 s'acordava manllevar algunes quantitats, donada la manca de recursos, per afrontar diferents necessitats i entre elles *les despeses fetes en la torre de les ores de la Ciutat la qual stava a gran paril e ruhina de caura e és se cuberta e adobada*. El document no indica quina fou la quantitat que s'hi destinà.¹⁵

El càrrec de rellotger tenia la seva consideració i no sempre resultava fàcil encertar en la persona que el pogués construir o tenir-ne cura. Així, el 9 de gener de 1478 el Gran i General Consell acordava donar potestat als jurats per poder atorgar una franquesa (quasi sempre a efectes fiscals) *a aquell qui ferà o adoberà lo dit horolotge*.¹⁶ Vet ací, doncs, com en aquell any el maldecap era doble: adobar la construcció de la torre i cercar rellotger.

El 4 d'agost de 1485, ja difunt Tomàs Net, els jurats nomenaren Rafel Font, ferrer, per tocar les campanes *lo qual en dit offici és més expert que qualsevol altre en la present Ciutat, amb les mateixes condicions que en el nomenament anterior però afegint que sia tingut reffer per adobar aquell ab ses pròpies despeses com sia a present molt destorbat*. Només la Universitat estava obligada a *pagar les cordes que seran mester en lo dit horolotge*.¹⁷

A les acaballes del segle XV persistien els problemes envers el rellotge. A la sessió del Gran i General Consell del 3 de setembre de 1490 es presentava la proposició sobre adobar la

12 ARM, EU 12, f. 95v.

13 ARM, AGC 10, f. 22v.

14 ARM, AGC 11, f. 4v.

15 ARM, AGC 17, f. 134v.

16 ARM, AGC 11, f. 5.

17 ARM, EU 17, f. 184v.

torre de les Hores i es deia que *s-i fas tots los adops (...) que mester fosse*.¹⁸ Calia resoldre tal situació i per això s'explicitava que *per lo negociar de nostra temporal vida la artificiosa invenció de les hores de aquelles emperò qui yguament e ab perfet compàs són de cascun dia administrades e regides vehent per ço lo ralonge de aquesta present Ciutat per culpa del qui aquell tenia e regia no tocaven segons la vera regla vol e mana. Ans en loch de VII hores a les voltes tocaven deu e en loch de X tocaven XIII*. Davant tal circumstància els jurats elegiren per dit ofici mestre Nicolau Calafat qui s'oferí en reparar-lo i *fer tocar los quarts*. Es tractava d'ofici per vida extensiu al seu hereu. La protesta de Rafel Font, qui tenia l'ofici de rellotger amb anterioritat, es féu ben palesa.¹⁹

El dissabte 13 d'agost de 1502 reunits els jurats per tractar algunes coses concernents la utilitat i benefici públic, acudí davant la seva presència Nicolau Calafat, fill i hereu de Nicolau Calafat ja difunt, tot dient que amb determinació del Gran i General Consell del 3 de setembre de 1490 li confirmaren i atorgaren al seu pare l'ofici de rellotger de per vida amb la condició que si li llevaven li fossin pagades 100 lliures i si era llevat al fill fossin 50 lliures. Atès que Nicolau Calafat fill era de poca edat i no disposava de la perícia que tenia el pare en el dit ofici, exposava que *ell havia atrobat mestre Berthomeu Figuera, ferrer, hàbil, expert e molt docte en lo exercici de dit offici e en la fàbrica de aquell lo qual se offeria pagar-li les dites cinquanta liures que lo dit offici li fos donat e conferit a ell e ha hun seu hereu e encare més se offeria lo dit mestre Figuera metre sos treballs en fer hun relotge nou e bo per la dita Universitat qui no-n tenia de seu sinó de logat paguant la Universitat lo ferro e les despeses axí mateix se offeria e achabar los quarts donant la Universitat la campana e altres despeses*. Els jurats l'escoltaren i acordaren concedir-li de per vida el càrrec de rellotger a Bartomeu Figuera i al seu hereu. Més envant, el 6 de setembre del mateix any, dia de sant Nicolau, els jurats manaren a Jaume Avellà, verguer, anàs junt amb mestre Figuera a la casa o torre de dit rellotge per prendre'n possessió.²⁰

Després de la mort de mestre Bartomeu Figuera, qui per concessió dels jurats *tenia, regia y administrava lo relonge de la Ciutat*, aquests el 3 d'agost de 1518 atorgaren l'ofici de rellotger a Bartomeu Figuera menor, fill de l'anterior, atenent la seva habilitat i perquè es comprometé a *metre sos treballs en fer hun relotge nou e bo per la dita Universitat qui no-n tenia de seu sinó de logat, paguant la Universitat lo ferro e les despeses. Axí mateix se offeria achabar los quarts donant la Universitat la campana e altres despeses que ell era content donar-hi les sues mans*.²¹

La torre de les Hores, emplaçada a la parròquia de sant Nicolau, donà nom a una illeta de cases, *Ylla de la Torre de las Oras* (1478)²² i *Ylla dellas Horas* (1512).²³ Posteriorment el topònim persistí en el nom d'un carrer, *carrer de la torre de les Hores*, segons testimonieja Zaforteza Musoles. Aquest autor explica que el carrer en qüestió també va ser conegut com el carrer del *Símbol de les Hores, Polls de sant Domingo*, etc. De tot plegat cal convenir

18 ARM, AGC 14, f. 8-9.

19 ARM, AH 3.126, f. 78v-79.

20 ARM, EU 23, f. 130v-131.

21 ARM, EU 29, f. 239-240.

22 BARCELÓ CRESPI, M.: *Ciutat de Mallorca en el trànsit a la Modernitat*, Palma, 1988, p. 232-233.

23 BARCELÓ CRESPI, M.: *La talla de la Ciutat de Mallorca, 1512*, Palma, 2001, p. 107.

que el nom es devia a la torre que durant molts anys fou el lloc on estava el rellotge de la Ciutat.²⁴

D'igual manera, la torre de les Hores es convertí en una fita toponímica, un punt de referència en el context urbà. Vet ací alguns exemples. El 2 de maig de 1481 Agnès de Pacs, vídua del ric mercader Nicolau de Quint, establia a Joan Serra, calceter, i a la seva muller Rafela, una casa que Agnès comprà el 1472 a l'apotecari Gabriel Jaume i al paraire Jaume Sabet, marmessors i hereus de Bandet Daynes (?), sabater, situada a la parròquia de sant Nicolau *ante turrim de les Hores*.²⁵ El 10 de febrer de 1490 Pere Seguí, paraire, pare i tutor de les seves filles Agnès i Sebastiana, amb el seu fill Antoni Seguí, clergue, establien al forner Joan Valls una casa i forn contigu (de l'heretat d'Eulàlia, difunta, esposa de Pere) situada a la parròquia de sant Nicolau davant la torre de les Hores. Dita casa confrontava amb dos carrers, casa del cavaller Miquel de Pacs i casa del donzell Nicolau de Quint.²⁶ El 26 d'octubre de 1491 Mateu Malferit, cavaller i doctor en lleis, establia a Joan Mieres, forner, una casa amb forn contigu situada a la parròquia de sant Nicolau prop de les Hores.²⁷ El 7 de novembre de 1491 Nicolau de Quint establia a Joan Ametler, soquer, i a la seva Muller Praxedis una casa situada a la parròquia de sant Nicolau davant la torre de les Hores. La casa confrontava amb via pública, casa i forn de Joan Mieres, verger de la casa de Miquel de Pacs i casa de Joan Serra, calceter.²⁸

A les principals ciutats europees, a finals del segle XIV i al llarg del segle XV, s'erigiren els rellotges públics manuals i, més tard, mecànics. Abans les gents es regien pel sol i els estels, el dia i la nit, per saber el pas del temps però en els anys de la tardor medieval es produí un canvi important del concepte del temps, singularment en el món urbà del Nord d'Itàlia, de Flandes així com d'altres zones amb marcada densitat urbana. S'instal·laren rellotges mecànics i, tot plegat, simbolitzava l'orgull de la ciutat. A tall d'exemple, el famós rellotge astronòmic col·locat a la torre de l'Ajuntament de la plaça Vella de Praga data de 1490.

A l'àmbit de la Corona d'Aragó, a Barcelona, el 1393, es féu construir una gran campana col·locada en una torre de la Seu gòtica i que era tocada per dos sonadors que mesuraven el temps amb un rellotge d'arena. De moment, els consellers desestimaren la fabricació d'un rellotge mecànic atès que el manteniment del manual era senzill i poc costós.²⁹

Això no obstant, Bernat Vidal el 1453 ofería als consellers cert artífici que tocaria les hores per si mateix. Volia fabricar i donar a la ciutat un rellotge mecànic només a canvi d'una renda vitalícia però l'oferta va ser rebuda amb recel per part de les autoritats municipals. Sí seria acceptada la proposta el 1462 davant la perseverança d'en Bernat.³⁰

24 ZAFORTEZA MUSOLES, D.: *La Ciudad de Mallorca. Ensayo histórico-toponímico*, V, Palma, 1988, p. 316-317.

25 ARM, ECR 498, f. 247v.

26 ARM, ECR 501, f. 235-235v.

27 ARM, ECR 501, f. 311v.

28 ARM, ECR 501, f. 314-314v.

29 BATLLE I GALLART, C.; VINYOLES I VIDAL, T.: *Mirada a la Barcelona medieval des de les finestres gòtiques*, Barcelona, 2002, p. 18.

30 VINYOLES I VIDAL, T.: "Bernat Vidal, rellotger i 'enginyer' barceloní del segle XV", *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, 23-24, 2002, p. 597-612.

D'altra banda, en la mateixa Ciutat Comtal, hi hagué dos rellotges a la Llonja de Mar. La instal·lació del primer degué tenir lloc a les acaballes del segle XIV, remodelat el 1423, i un segon del 1488.³¹

Un dels exemples ben documentats, és el del rellotge de la Seu vella de Lleida col·locat en una de les torres de la catedral la primera notícia del qual és del 25 de març de 1380. En un principi, era competència del Capítol però aviat la ciutat hi prengué part. En 1409 el salari que rebien els sonadors del rellotge era una responsabilitat compartida entre el Capítol, la Paeria i l'Estudi.³²

Igualment molt documentat des de 1389, és el rellotge públic de Castelló que a partir del 1479 seria mecànic i s'instal·laria a l'església de sant Pere.³³ Pel que fa a Teruel, el primer rellotge mecànic data de 1484.³⁴

Al llarg de la vida de la Ciutat de Mallorca medieval el so de la campana d'en Figuera tingué un especial significat. Abans rebé el nom del seny de via fora o del seny del lladre. Després passà a ser nomenada amb el nom de la família que cuidava del seu funcionament. Encara avui el so d'en Figuera regeix la vida de la ciutat.

31 RIFÀ I LLLIMONA, M.; MARTORI I ROIG, M.R.: "El rellotge medieval de la llotja de mercaders de Barcelona", *El món urbà a la Corona d'Aragó del 1137 als Decrets de Nova Planta*, I, Barcelona, 2003, p. 533-538.

32 ARGILÉS I ALUJA, C.: "El rellotge medieval de la Seu vella de Lleida", *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, 14-15, 1993-1994, p. 259-273. També ha estudiat alguns aspectes d'aquest tema PADILLA, J.I.: "Las campanas horarias de la catedral de Lleida: hacia una nueva medida del tiempo urbano (s. XV)", *Actes del Congrés de la Seu vella de Lleida*, Lleida, 1991.

33 SÁNCHEZ ADELL, J.: *El reloj público en Castellón (Siglos XIV-XVIII)*, Castelló, 1995.

34 MORALES, J.J.; TORREBLANCA, M.J.: "Tiempo y relojes en Teruel en el siglo XV", *Aragón en la Edad Media*, VIII, 1989, p. 449-480.

BolLETÍ de la
SOCiETAT
ARQUEOLòGiCA
L'IL·liANA

Revista d'Estudis Històrics

Any CXXVII Núm. 866 #68_ISSN: 0212-7458

Tercera Època_Palma_2012

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

HISTÒRIA

1885-1904: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Lulliana*

1905-1937: *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*

1938-1977: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Lulliana*

Anys: 3ª Època 1978-

ISSN: 0212-7458

Dipòsit legal: PM 738-1960

Periodicitat ANUAL

Editor: *Societat Arqueològica Lul·liana*

<http://www.arqueologica.luliana.com>

Preu de la subscripció: 45 euros

CONSELL DE REDACCIÓ

Director Dr. Miguel José Deyá Bauzá, Universitat de les Illes Balears

Secretari Dr. Miquel Àngel Capellà Galmés, Universitat de les Illes Balears

Vocals Dr. Albert Hauf i Valls, Universitat de València / Dr. Flocel Sabaté i Curull, Universitat de Lleida / Dr. Manuel Calvo Trias, Universitat de les Illes Balears / Dr. Tomàs de Montagut Estragués, Universitat Pompeu Fabra / Dr. Xavier Torres Sans, Universitat de Girona / Dra. Maria Barceló Crespi, Universitat de les Illes Balears / Dr. Ricard Urgell Hernández, Arxiu del Regne de Mallorca

CONSELL ASSESSOR

Dr. Antonio Bernat Vistarini, Universitat de les Illes Balears / Dra. Catalina Cantarellas Camps, Universitat de les Illes Balears / Dr. Mariano Carbonell Buades, Universitat Autònoma de Barcelona / Dr. Friedrich Edelmayer, Universitat Wien / Dr. Gabriel Ensenyat Pujol, Universitat de les Illes Balears / Dr. Antoni Furió Diego, Universitat de València / Dr. Jaime García Rosselló, Universitat de les Illes Balears / Dra. Maria Grazia Melis, Università di Sassari / Dr. Ignacio Henares Cuéllar, Universidad de Granada / Dr. Eloy Martín Corrales, Universitat Pompeu Fabra / Dra. Isabel Moll Blanes, Universitat de les Illes Balears / Dra. Natividad Planas, Université Clermond-Ferrand / Dra. Sabine Panzram, Universitat Hamburg / Dra. Pinuccia Simbula, Università di Sassari / Dr. Enric Porqueres i Gené, École des hautes études en sciences sociales (CNRS)

PRESENCIA EN BASES DE DADES I REPERTORIS BIBLIOGRÀFICS

ISOC – Ciencias Sociales y Humanidades. CSIC / REGESTA IMPERII. Akademie der Wissenschaften und der Literatur (DE) / *Repertorio de medievalismo hispánico*. CSIC / Catàleg LATINDEX / Acceptada a PIO (Periodical Index Online). Quest (GB) / Incorporada a DICE / Evaluada a RESH / Clasificada a CIRC / Allotjada a e-Dialnet, Universidad de La Rioja

PRESENCIA A INTERNET

Volums 1-62 (1885-2006) <http://lbdigital.uib.cat>

Volums 1-18 (1885-1921) <http://prensahistorica.mcu.es>

Volums 63 i següents (2007-) <http://dialnet.unirioja.es>

REVISIÓ DE TEXTOS EN ANGLÈS

M. Magdalena Vázquez Amer

DISSENY

Antoni Garau / Carles Fargas

IMPRESSIÓ

Indústria Gràfica Bahía

© dels autors pels seus articles

Els articles publicats al BSAL recullen exclusivament les opinions dels seus autors.

La revista declina qualsevol responsabilitat que pogués derivar-se dels drets de propietat intel·lectual o comercial.

Societat Arqueològica Lul·liana: C/ Monti-Sion, 9 / 07001 / Palma de Mallorca / bolletisal@gmail.com

EL DESENVOLUPAMENT INSTITUCIONAL DE MENORCA. SEGLES XIII-XV. LES SENTÈNCIES DE GALCERAN DE REQUESENS PER A MENORCA (1439-1441)

Jaume Sastre Moll

Universitat de les Illes Balears

Resum: El treball és l'estudi dels dos documents més importants per comprendre i conèixer el desenvolupament municipal i institucional de l'illa de Menorca en el trànsit a la Modernitat. La doble Sentència promulgada per Galceran de Requesens entre els anys 1439 i 1441 és la cruïlla que separa el règim municipal medieval i la municipalitat moderna. La primera Sentència, continguda en el Llibre Vermell de Ciutadella, ha estat citada, però no estudiada amb detall, i els autors que l'han tractada s'han fixat més en els aspectes formals que en el seu contingut. La segona, publicada a principi del segle XX, guardada a l'Arxiu Municipal de Maó, és pràcticament desconeguda. Un estudi conjunt posa de relleu l'organització municipal de Menorca per Requesens d'una manera molt diferent a la donada a l'illa de Mallorca, i que per la implicació dels pobles menorquins, caldria considerar-la de "democràtica".

Paraules clau: Galceran de Requesens, Menorca, municipalitat, organització ciutadana.

Abstract: This project is based on two of the most important documents to study and understand the development of institutions and local authorities in Minorca on its way to Modernity. The double ruling made by *Galceran de Requesens* between 1439 and 1441 set a precedent to distinguish between a medieval system and a modern municipality. The first of the rulings, included in the *Llibre Vermell de Ciutadella*, had been mentioned by many authors in several researches, always considering the formal aspects of its content, but never looking at it in depth. On the other hand, the second ruling, published at the beginning of the 20th century and kept in the Municipal Archive of *Mahon*, is practically unknown. Both documents together reveal Minorca's municipal organisation undergone by *Requesens*, and its difference with the one established in Majorca. The implication of the Minorcan villages in this municipal organisation allows for such system to be considered a "democracy".

Key words: Galceran de Requesens, Minorca, municipality, citizenship organisation.

Rebut el 26 d'abril. Acceptat el 5 d'octubre de 2012.

Abreviatures: ACA = Arxiu de la Corona d'Aragó, AMC = Arxiu Municipal de Ciutadella, AMM = Arxiu Municipal de Maó, ARM = Arxiu del Regne de Mallorca, BSAL = *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, Reg. = Registres.

Introducció

Els treballs històrics que han tractat el desenvolupament d'unes institucions tan importants per l'illa de Menorca com varen ésser el Consell o Universitat General i les Universitats particulars de les diferents poblacions illenques són més bé escadussers. I en el dia d'avui, aquesta manca historiogràfica no té una adequada justificació i més quan s'al·ludeix a una expressió que ha esdevingut ja un tòpic: "els saquejos turcs de mitjan segle XVI varen barrejar i destruir la documentació existent en els arxius de les dues principals poblacions illenques: Maó (1535) i Ciutadella (1558)". O quan algú diu "que les aportacions documentals posteriors, emanades per les altres poblacions menorquines, són insuficients per refer les antigues institucions illenques". Ambdues són una mera excusa per no aprofundir en el tema i refiar-se d'unes opinions que foren escrites a principi del segle XIX.¹

De fet, el cartulari conegut com a Llibre Vermell de Ciutadella,² resulta determinant per a la comprensió del desenvolupament d'aquella magna institució i per comprendre millor la seva transformació, ja que els nombrosos documents que conté, encara que no guardin una narració detallada de les sessions del Consell General de l'illa, marquen les fites més importants del seu desenvolupament institucional. I a través d'ells es poden seguir els principals moments que emmarquen la seva gestió.

A l'actualitat, la documentació apareguda a l'Arxiu del Regne de Mallorca relativa a l'època medieval de Menorca resulta insuficient alhora d'esbrinar la composició municipal de les viles menorquines i el seu desenvolupament institucional durant el segle XIV.³ Encara que aquella és abundant, fa poques referències a les relacions entre les institucions insulars menorquines (Consell General i Universitats) i el Gran i General Consell de Mallorca. Així i tot, són nombrosos els documents que tracten sobre les apel·lacions fetes en litigis particulars, presentades davant les altes institucions del regne.

El motiu d'aquest buit documental es deu a que a partir de la segona meitat del segle XIV l'illa de Menorca ja gaudia d'una gran autonomia política, sobretot civil, que tan sols necessitava recolzar-se en les institucions polítiques i militars mallorquines quan l'illa era amenaçada des del mar per l'enemic. Però sempre temerosa de ser supeditada i constrenyida per la germana major.

No pot estranyar doncs que els seus ulls polític miressin sempre més cap al Principat o al regne de València que vers Ciutat de Mallorca. Era com si Menorca, inserida en el regne de Mallorca, volgués fugir del constant centralisme que la balear major exercia sobre ella i el seu territori. Malgrat tot, Ciutat i certes localitats costaneres del llevant mallorquí eren els focus més importants d'aprovisionament pels illencs. I en el seu desenvolupament polític, Mallorca fou l'àrea que influí majoritàriament sobre Menorca, de la qual va copiar la majoria de les seves institucions, degut principalment al requeriment constant dels monarques.

1 RAMIS i RAMIS, J.: *Compendio de la Sentencia de Galcerán de Requesens y de sus correcciones*, Mahón, 1814. Reed. (facsimil) *Compendio de la Sentencia de Galceran de Requesens*, Menorca, 1995, p. 21.

2 AMC, Regests publicats per ARAGÓ, A.M.; CONDE, R.: *El Llibre Vermell de Ciutadella, Catàleg dels seus documents*, Barcelona, 1977.

3 ROSSELLÓ VAQUER, R.: *Aportació documental a la Història de Menorca. El segle XV*, Mallorca, 1982. *Aportació a la història medieval de Menorca. Segle XIV (reis de Mallorca i Pere el Cerimoniós)*, Mallorca, 1985.

La tasca realitzada per J. E. Martínez Ferrando a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, va obrir una altra finestra que ens ha permès eixamplar l'horitzó. Els microfilms tramesos a la Biblioteca Pública de Maó, que contenen part de la documentació dictada pels reis a les autoritats menorquines i copiada en els registres de Cancelleria Reial, inserida dintre la sèrie *Majoricarum*, permeten omplir el buit documental al·ludit i arribar a algunes de les conclusions que exposem en aquest treball. A l'actualitat, la disposició de la documentació de l'Arxiu de la Corona d'Aragó en xarxa (PARES) permet una consulta puntual de tota la documentació existent de Menorca sobre aquesta sèrie.

El procés del desenvolupament institucional a l'illa de Menorca

El desenvolupament institucional de l'illa de Menorca, durant l'Edat Mitjana, passa per quatre etapes diferents, emmarcades per uns determinats esdeveniments polítics, en els quals es produïren uns canvis que modificaren la situació política municipal anterior. El resultat final d'aquest procés fou la transformació de la Universitat General de Menorca, configurada primer pels representants de la vila de Ciutadella, en la formació dels diferents organismes municipals amb els que Menorca desembocà a la Modernitat: la Universitat particular de Ciutadella, com a cap de l'illa, i les Universitats de Maó, Alaior i Mercadal –castell de Santa Àgueda, com a organismes municipals propis a cadascuna de les viles foranes. Però a més, l'illa va mantenir la institució primària de caràcter general, representativa de tots els municipis menorquins, denominada després Consell General de Menorca, que va substituir l'antiga Universitat General o Comú de l'illa.

No deixa de sorprendre quan algú,⁴ parlant d'aquest procés, fruit del lent però constant increment demogràfic de les poblacions illenques i de la transformació institucional, el qualifiqui de desintegració municipal, quan el terme més apropiat que el defineix podria ser el d'enriquiment i sorgiment de la municipalitat illenca, que mantindria la seva unitat institucional en el Consell General.

Les quatre etapes esmentades estarien emmarcades per aquests esdeveniments:

Primera etapa: (1287-1298)

Alfons III d'Aragó conqueria l'illa de Menorca (1287) i promulgava les mateixes Llibertats i Franqueses de que gaudia l'illa de Mallorca des de temps de Jaume I,⁵ de manera que amb aquella disposició feia efectiva, per tota l'illa, la Carta de Franquesa promulgada pel seu avi el dia 1 de març de 1230, més les tres disposicions afegides a Alcañiz l'any 1247.

Aquest decenni de la Història de Menorca és una etapa fosca, de la qual gaudim d'escassa informació municipal. Però a tenor del que succeïa a les altres poblacions catalanes i mallorquines, l'elecció d'uns prohoms, nomenats anualment com a representants de la ciutadania, per contrarestar els abusos d'autoritat dels oficials reials i/o per fer complir les

⁴ VINENT i BARCELÓ, P.: "Procés de desnaturalització i abolició de la Universitat General de Menorca (segles XVI–XVIII)", *Revista de Menorca*, 1984, p. 9-95.

⁵ QUADRADO, J.M.: *Privilegios y Franquicias de Mallorca*, Ed. Ricard Urgell, Palma, 2002, p. 28 (IV): *Quod omnes habitatores regni Maioricarum et insularum Minoricarum et Evissae sunt Franchi et liberi per totam dominationem regis*. Lleida 22 de març de 1232.

disposicions regulades a la Carta de Franquesa dictada pel Conqueridor, no pot sorprendre a ningú.⁶

Més difícil és poder demostrar que en aquests 11 anys que separen les dues dates fossin elegits Jurats, quan l'illa feia ben poc que havia entrat en un lent procés de repoblació i els establiments agraris i poblacionals no estaven encara ben definits.

El retard en la integració de Menorca a la Corona Mallorquina (1287) va suposar un retard en el desenvolupament dels òrgans administratius i de govern de l'illa, els quals varen ser creats d'una manera molt semblant als existents a la balear major, de la qual va prendre model i depenia política i administrativament.

El rei Alfons III d'Aragó en concedir als menorquins els mateixos privilegis i franqueses de que gaudien els mallorquins,⁷ permetia crear a Menorca les mateixes institucions existents a Mallorca.

Mitjançant el document signat el 27 de juny de 1287,⁸ Alfons III dictava una nova estructura municipal pel regne de Mallorca, la qual no degué afectar a l'illa de Menorca. La primera referència que tenim per a Menorca data de 1291, quan el seu germà i successor, Jaume II d'Aragó, manava al procurador reial, Pere de Déu, que juntament amb els síndics de Menorca, nomenats pel municipi de l'illa,⁹ compareguessin davant d'ell per retre-li l'obligat homenatge de fidelitat. L'altra, datada el 10 de juny de 1298 a Barcelona, el rei manava al municipi de Menorca observar la gràcia reial concedida a Joan de Rovira, com a tresorer del monarca per a tota l'illa.¹⁰

Els dos documents permeten creure que de 1287 fins el 1298, any en que Jaume II d'Aragó va retornar el regne insular, a Menorca tan sols hi havia un nucli suficientment poblat per constituir una entitat municipal, Ciutadella, que regiria l'illa d'una manera molt semblant a com havia actuat Ciutat a l'illa mallorquina, amb competències sobre tot el territori, com ho establí la Carta de Franquesa (1 de març de 1230) i la carta de creació dels Jurats de Mallorca el 1249, documents promulgats per Jaume I, per a tot el regne. Mentre, la vila de Maó pareix seria regida per un grup de prohoms locals i per l'oficialitat reial existent, en aquest cas el batlle.

El dictat fet pel rei, el 1291, manant elegir síndics o representants municipals per retre-li el degut homenatge de fidelitat seria una norma usual a l'època, i aquella es repetirà pocs anys més tard, quan els síndics de Ciutadella i Maó, congregats en l'assemblea a l'església

6 SALVA RIERA, J.: "Fundación del reino de Mallorca", a MASCARÓ PASARIUS, J. (coord.): *Historia de Mallorca*, II, Palma de Mallorca, 1975, p. 110-140.

7 Llibre Vermell de Ciutadella; Un document semblant, extret de la Cancelleria Reial ha estat publicat per UDINA ABELLÓ, A.M.: "Noves dades per a l'estudi de l'organització de Menorca després de la conquesta", *XIII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó, Comunicacions II*, Mallorca, 1990, p. 361, Apèndix III.

8 ARM, Còdex Rosselló Vell i Rosselló Nou, f. 167v i 118; publicat a PONS PASTOR, A.: "Constitucions i ordinacions del regne de Mallorca", *BSAL*, 24, 1931-1932, p. 256.

9 ACA, Cancelleria Reg. 90, f. 3; BOFARULL, M.: *Colección de Documentos Inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón*, XXX, Barcelona, 1866, p. 35 i s.; UDINA ABELLÓ, A.M.: "Noves dades...", p. 361-365.

10 ACA, Cancelleria Reg. 196, f. 284.

parroquial de Ciutadella, reteren homenatge al príncep Sanxo I de Mallorca, el 1302,¹¹ o quan el rei Pere IV el Cerimoniós, una vegada integrat definitivament el regne de Mallorca a la confederació catalana aragonesa el 1343,¹² manava als síndics menorquins que es traslladessin a Mallorca per jurar-li la fidelitat deguda en el mateix castell de l'Almudaina.

Aquesta documentació també planteja algunes qüestions. Durant el regnat d'Alfons III o de Jaume II d'Aragó, s'elegiren els 6 Jurats (com a Ciutat de Mallorca) per resoldre els problemes illencs? A Ciutat de Mallorca no hi va existir municipalitat mentre no hi hagué la representació dels Jurats, elegits entre els quatre estaments socials que configuraven la població ciutadana. Per consegüent tot fa pensar que a Ciutadella de Menorca succeiria el mateix. No hi degué haver Jurats durant l'últim decenni del segle XIII, però sí prohoms, representants de la població, com succeïa en altres poblacions catalanes.

El primer període finalitzava l'any 1298, quan Jaume II d'Aragó retornava al seu oncle Jaume II de Mallorca el regne insular, segons les disposicions signades en el Tractat d'Anagni de l'any 1295. Així doncs creiem que la tasca organitzativa i les bases institucionals serien marcades a l'etapa següent, durant el regnat dels reis de la Casa de Mallorca.

Segona etapa: (1298-1343)

Durant 56 anys Menorca restà baix el domini dels reis de la Casa de Mallorca. I fou en aquest mig segle quan l'illa de Menorca va rebre de fet les principals bases institucionals que, en desenvolupar-se, donarien lloc a la realitat municipal menorquina.

Els dos principals documents emanats pels monarques mallorquins sobre aquesta qüestió foren: la promulgació de la carta de Franquesa i Llibertats atorgada als menorquins per Jaume II de Mallorca (30 d'agost de 1301);¹³ i el document conegut amb el nom de Pariatge, atorgat pel mateix rei el 19 de març de 1301.¹⁴

Amb el primer document, Jaume II fixava la primera organització municipal pels menorquins. Amb el segon creava unes parròquies i altres capellanies, que amb el temps es convertirien en les futures viles menorquines.

Jaume II abolia la disposició dels 6 Jurats d'Alfons III i els reduïa a quatre, un per cada braç (privilegiat, ciutadà, burgès i menestral), que serien elegits pel Lloctinent de la governació, i assessorats per 10 consellers, elegits per aquells. Aquest conjunt de 14 prohoms formarien la corporació municipal de Ciutadella, inalterable durant tota l'Edat Mitjana.¹⁵ A més, el rei disposava que per decidir afers concernents a tota l'illa, els 14 prohoms de Ciutadella convoquessin alguns prohoms de Maó, Alaior (encara Hialor) i del Castell de Santa Àgueda, que en conjunt formarien el Consell General. Quedaven doncs generades dues institucions

11 ARAGÓ, A.M.; CONDE, R.: *El Llibre Vermell de Ciutadella...*, doc. 24.

12 BOFARULL, P.: *Colección de Documentos Inéditos del Archivo de la Corona de Aragón*, XXX, Barcelona, 1866, p. 30 i s.

13 AMC, Llibre Vermell, f. 56-60v; ARAGÓ, A.M.; CONDE, R.: *El Llibre Vermell de Ciutadella...*, doc. 19

14 AMC, Llibre Vermell, f. 93v-95v; ARAGÓ, A.M.; CONDE, R.: *El Llibre Vermell de Ciutadella...*, doc. 89.

15 Aquest sistema d'elecció ha estat nomenat de franquesa o de cooptació. CASASNOVAS CAMPS, M.A.: "De la conquesta Cristiana a la Guerra de Successió", *Enciclopèdia de Menorca. Història*, II, 2000, p. 55.

bàsiques. La Universitat particular de Ciutadella i la Universitat General o Consell General, a les que posteriorment s'anirien afegint altres (municipalitats particulars) fins a completar el mapa institucional menorquí.

El rei Jaume II, coneixedor de que l'illa era escassament habitada per dues poblacions extremes (Ciutadella i Maó), era conscient de que per repoblar les terres centrals s'havia d'actuar de manera molt semblant a com s'havia procedit a Mallorca. Impulsar la creació de punts d'encontre per la gent camperola i aquests punts de reunió eren les esglésies parroquials, al voltant de les quals s'establien els mercats i on la població pagesa realitzava els contractes socials (matrimonis) i comercials (compra-ventes). Per aquesta raó va manar crear 7 parròquies i 3 capellanies de patronat reial, és a dir, sufragades per la monarquia.

Les parròquies eren: la de Santa Maria de Ciutadella, que seria convertida en pabordia, la de Sant Joan de Monastrel (al Cap d'Artrutx, al sud de Ciutadella), Sant Bartomeu a les Ferreries, Santa Creu de Lloriac, en el terme del castell de Santa Àgata, la de Sant Llorenç a Binixems (en el terme de Favàritx), l'església de Santa Eulàlia a l'alqueria de Hialor i la de Santa Maria a Maó. Les tres capelles foren: la de Coniola, a la zona nord del terme de Ciutadella, la de Sant Narcís al Mercadal, i la de Sant Salvador, a la muntanya del Toro.

Però la intenció primera del rei no va tenir l'èxit esperat. Per crear una pobla era necessari disposar de terres de conreu que repartir als nouvinguts i adequar aquelles d'una infraestructura adient per poder-les habitar. La compra de l'alqueria Hialor, el 1304, de manament reial, va permetre la fundació de la pobla d'Alaior, però altres intents, com la compra de l'alqueria de Santa Creu i Malbúger, als termes del castell de Santa Àgata i Maó, pareix no van tenir èxit i fracassaren.

Malgrat la continuïtat de la política del seu pare, Sanxo I de Mallorca no va donar cap disposició que afavorís el repoblament menorquí, de manera que algunes parròquies i capelles no van prosperar (Sant Joan de Monastrell, Coniola, Santa Creu, Binixems), mentre altres, amb el temps, es convertiren en incipients nuclis de població.

Segons Casasnovas Camps, durant l'època de la dinastia mallorquina no tenim constància de l'existència d'Universitats foranes, mentre que Hernandez Sanz creu que els seus inicis foren durant el regnat de Jaume III.¹⁶ Nosaltres creiem que tant Ciutadella com Maó ja tenien municipalitat durant el regnat de Jaume II, mentre que les altres viles eren regides per un grup de prohoms presidits pel batlle local.

Així doncs, alhora de configurar el Consell General de Menorca, no es pot acceptar que aquell fos configurat per 10 consellers de Ciutadella més 10 consellers forans, sinó que la representació de les viles ho seria per un grup més reduït de consellers.¹⁷

Durant aquest mig segle, els principals punts de controvèrsia suscitats entre Ciutadella i les pobles de fora foren principalment de caire econòmic i de defensa. Les poblacions de fora

¹⁶ CASASNOVAS, M.A.: "De la conquesta...", p. 54; HERNANDEZ, F.: *Compendio de Geografia e Historia de la isla de Menorca*, Mahón, 1908, p. 200-202.

¹⁷ La mateixa carta de Franquesa ho diu així: *Volem també que dits consellers puguin ser fins a 10, i que siguin de Ciutadella, i que en els negocis relatius a la Universitat de dita Illa "vocent alios probos homines de Maho et de termino castrí Sancta Agada et de aliis locis insulae supradictae; prout eis videbitur expedire".* AMC, Llibre Vermell, f. 201-204.

protestaren per les arbitriarietats a l'hora de repartir la quantia de les talles, la distribució del producte recaptat de les cises que havia de ser invertit en les obres dels murs defensius, i de les despeses sufragades en la tramitació de les ambaixades a la Cort reial. Els enfrontaments entre les famílies rivals començaren a apuntar durant els primers anys del regnat de Pere IV, quan es produí la rivalitat entre els partidaris de Pere IV (Els Corbera) i els acusats d'haver donat suport a Jaume III (els Loçano i els Montpalau).

Aquesta segona etapa es tancava amb la definitiva incorporació de Menorca a la Corona Catalana Aragonesa per Pere IV el Cerimoniós, a principis de juny de 1343, encara que l'annexió no afectà el sistema municipal establert.

Tercera etapa: (1343-1439)

Durant la segona meitat del segle XIV el desenvolupament de les poblacions foranes menorquines va ser una lenta i difícil realitat. Un frec a frec entre la preponderància d'una capital, Ciutadella, que volia mantenir els seus privilegis, enfront d'unes poblacions que cada vegada demanaven un major protagonisme i una major representativitat en els òrgans de poder, peticions que la capital es resistia a concedir. De manera que Menorca patia la mateixa problemàtica que vivia la Ciutat de Mallorca amb la resta de les viles foranes, amb les particularitats pròpies de cada territori insular.

Les protestes presentades pels forans i les evidents proves de favoritisme motivaren els primers canvis del sistema electoral municipal.¹⁸ L'any 1370, Pere IV intervingué canviant el sistema d'elecció municipal, però la mateixa intromissió reial contra les Franqueses amb l'ordre donada, no contribuiria a solucionar el contenciós entre ciutadans i forans menorquins. El monarca va anul·lar el sistema anterior i manà que els quatre Jurats fossin elegits pels Jurats i consellers de l'any anterior, i no pel Lloctinent com era costum, norma que s'havia estès a la major part de les ciutats i viles de la Corona.¹⁹ La mesura no deixa de sorprendre. El rei deixava en mans populars l'elecció del govern municipal que abans controlava a través dels seus representants: el Lloctinent o Governador i el Batlle General. Malgrat tot, exigia que tan uns com els altres juressin fidelitat a la Corona.

Amb el nou sistema, de vuit candidats proposats, dos de cada estament, s'elegirien els 4 Jurats, un de cada estament. Després s'elegirien els consellers. Però les normes dictades sofriren una modificació l'any següent (1371); en lloc dels 8 proposats, ara serien 16, quatre de cada estament, i els elegits Jurats haurien de vagar dos anys per tornar a ser elegits.²⁰ Malgrat la bona disposició reial, els governadors de l'illa, exclosos de l'elecció, s'implicaven

18 L'any 1356 Pere IV manava que les persones elegides per exercir els càrrecs de Jurat i conseller a Menorca fossin idonis i útils per regir la Cosa Pública, sense fer cap mena de favoritismes ACA, Reg. 1418, f. 47; ARAGÓ, A.M.; CONDE, R.: *El Llibre Vermell de Ciutadella...*, doc. 161, PERELLÓ, M.: *Menorca a l'època de Pere el Cerimoniós*, Maó, 1986, doc. 34; però malgrat les bones intencions reials, l'ordenança exclouia a tots aquells que no gaudien d'una posició folgada i una formació adequada.

19 ARAGÓ, A.M.; CONDE, R.: *El Llibre Vermell de Ciutadella...*, doc. 215, PERELLÓ, M.: *Menorca...*, doc. 90. ACA, Reg. 1429, f. 70v.

20 ARAGÓ, A.M.; CONDE, R.: *El Llibre Vermell de Ciutadella...*, doc. 238, PERELLÓ, M.: *Menorca...*, doc. 116. ACA, Reg. 1429, f. 138-138v.

i prenen partit, provocant les reiterades protestes per part dels perjudicats.²¹

L'any següent (1377) Pere IV canviava novament el sistema d'elecció, en el qual manava incloure a tots els habitants de Menorca. La mesura, enviada pel mes de gener, va haver de ser revocada pel mes de juliol del mateix any, no sols per la complexitat dels sistema, sinó per impracticable i perquè rompia el monopoli exercit per Ciutadella en quan el nomenament dels Jurats. Una vegada revocada l'ordenança, es retornava al sistema dictat el 17 de març de 1371.²²

Durant els anys següents es produïren nous enfrontaments. L'any 1386, des de Barcelona, el rei va dictar una nova ordinació municipal molt més complicada que l'anterior. S'elegirien 20 persones de cada estament que serien insaculades, dels quals sortirien els Quatre Jurats, però alhora d'elegir els 10 consellers de Ciutadella el sistema d'elecció era doble i amb un procés complicat, en el que s'introduïa els sistema d'insaculació. Garantirien l'elecció el Vice Gerent de la Governació, el Batlle General i el Jutge. Però també hi seriem presents 4 prohoms forans, 2 de Maó, 1 d'Alaior i 1 de Santa Àgueda.²³

Era evident que els intents de reforma del sistema provocaven una convulsió social major de la que existia abans. Val a dir que la pretensió de la monarquia era evitar les lluites entre les classes existents en els seus regnes, però en aquest sentit Menorca no fou una terra molt conflictiva, ja que la classe cavalleresca i de paratge era minsa en nombre i les demés classes socials tenien poca representació i escàs poder econòmic. Això no exclou que les discrepàncies entre els diferents estaments no existissin. Les principals preocupacions, a més dels fraus, eren la malversació dels cabdals públics i l'elevada pressió fiscal, de la qual la monarquia era la principal responsable (finançament de les guerres amb Sardenya, Gènova, Castella...).

Els reis successors de Pere IV no emanaren cap tipus de modificació municipal. Joan I manava al seu representant a Menorca, Berenguer d'Hostalrich que investigués les irregularitats comeses pels Jurats durant els darrers 8 anys, però a petició de Martí I l'Humà, el mateix governador reconeixia que els Jurats i consellers havien actuat sempre amb tota rectitud i efectivitat. Així doncs, creiem que hi havia petits grups de poder que aixecaven calúmnies contra els Jurats per desprestigiar la institució.

Així doncs, els dos principals problemes de l'illa de Menorca, en iniciar-se el segle XV eren, l'enfrontament entre Ciutadella i les pobles foranes i la discòrdia entre els Jurats i la classe privilegiada, que es negava a contribuir en les despeses del Comú de l'illa en els costos de defensa.

La solució definitiva pareix que va venir de la mà del governador Galceran de Requesens, quan aquell promulgà les dues Sentències que regulaven d'una manera definitiva el sistema de govern dels menorquins. Una redactada el 1439, en la qual intervingué directament la

21 El 1376 els Jurats protestaren contra l'actuació de Berenguer de Tornamira que s'oposava a que Ramon Berenguer de Roaix actués com a Jurat de l'estament noble, quan ja havia ocupat el càrrec en altres ocasions, pel mateix estament. ARAGÓ, A.M.; CONDE, R.: *El Llibre Vermell de Ciutadella...*, doc. 253, PERELLÓ, M.: *Menorca...*, doc. 129.

22 AMC, Llibre Vermell, f. 28-30; ARAGÓ, A. M.; CONDE, R.: *El Llibre Vermell de Ciutadella...*, doc. 269 i 277, PERELLÓ, M.: *Menorca...*, doc 150, i 159. ROSSELLÓ VAQUER, R.: *Aportació...*, p. 272-276.

23 ARAGÓ, A.M.; CONDE, R.: *El Llibre Vermell de Ciutadella...*, doc. 354; PERELLÓ, M.: *Menorca...*, doc. 232.

reina Maria, i l'altra promulgada el 1441, ordenances que després serien confirmades pel rei Alfons V el Magnànim el 1442.

Quarta etapa: (1439-1558)

Segons M. A. CASASNOVAS, les irregularitats en l'elecció de Jurats es perllongaren durant els anys 1425-1429, en què Alfons intervingué algun any anul·lant i nomenant els Jurats de Menorca. Però per acabar amb el contenciós, el 1433 nomenà a Galceran de Requesens com a Governador de l'illa, el qual, induït per la reina Maria, va elaborar una Sentència per Menorca, amb la finalitat de restituir la pau.

La promulgació de la Sentència de Galceran de Requesens a Menorca va tenir el seu efecte pacificador per dos motius: en primer lloc per la forta multa (1.000 lliures) imposada a tots aquells que, d'una manera o altra, rompessin l'acord o no l'acceptessin; l'altra, perquè la població menorquina discrepant de Ciutadella, en aquest cas Maó, va assolir amb aquella una major autonomia respecte a la capital, que li va permetre gestionar els seus propis recursos, recaptar les talles, les cises, gestionar la compra de blat etc. Bastava doncs, tenir uns pocs representants en el Consell General per fiscalitzar i controlar, juntament amb els altres representants de les pobles de Mercadal i Alaior, el principal òrgan de govern menorquí, el Consell General.

La primera Sentència de Requesens resulta ser l'Ordinació Municipal menorquina més pactada entre els diferents estaments socials. Una Sentència que esdevé un model atípic dintre d'una societat estamental i agressiva, com era la de l'Edat Mitjana, en la qual les classes més afavorides i privilegiades sempre imposaven els seus criteris.

Evidentment la promulgació de la Sentència de Requesens obre la quarta etapa medieval menorquina. El document, confirmat per Alfons V el Magnànim el 6 d'octubre 1442 no va solucionar tots els problemes entre ciutadans i forans menorquins, però les seves clàusules serien respectades i durarien en el regne de Mallorca fins el Decret de Nova Planta promulgat per Felip V (1714), mentre que a Menorca, en ésser aquesta illa conquistada poc abans (1708), i després integrada a l'Imperi Britànic (1714), el sistema municipal menorquí es perllongaria, amb poques alteracions, fins l'any 1813, en què desapareixeria una vegada incorporada definitivament Menorca a la Corona Espanyola pel Tractat d'Amiens, de 1802.

El tractament bibliogràfic de la Sentència de Galceran de Requesens

Després de la ressenya feta per Juan Ramis i Ramis en un opuscle editat a Maó el 1814, les aportacions fetes sobre les Institucions Municipals Menorquines són més bé poques. A principi del segle XX l'historiador Hernandez Sanz va publicar en un opuscle, sense data, un document localitzat a l'Arxiu de Maó que era una segona Sentència emanada per Galceran de Requesens,²⁴ però el títol amb que el va encapçal·lar la publicació feia creure que es tractava d'un resum de la mateixa Sentència comentada per Ramis, quan de fet era la publicació de la segona Sentència feta el 1441.

²⁴ HERNANDEZ SANZ, F.: *Una Sentència Arbitral de mossèn Galceran de Requesens, governador de la illa de Menorca, per Hernandez Sanz, cronista de la Universitat de Mahó (1441) s/d.*

Per la seva part, Hernandez Sanz, a la seva *Història de Menorca*, feia poques referències a la Sentència de 1439²⁵ i extreia la seva informació d'una còpia autenticada de l'Arxiu de Maó, quan Llabrés i Quintana ja havia publicat a la Revista de Menorca (1896-97) uns paràgrafs sobre el règim municipal menorquí; M. Lluïsa Serra i altres, en una altra *Història de Menorca*,²⁶ feien una breu referència al document analitzant breument el seu contingut.

Després d'aquestes aportacions documentals M. Lluïsa Serra va publicar un llarg article titulat "Establecimiento del Régimen de Insaculación en Menorca, bajo el reinado de Alfonso V", en el qual, malgrat es refiava de les opinions d'Hernandez Sanz i Llabrés Quintana, feia noves aportacions que han servit a tot un seguit d'historiadors per repetir les mateixes opinions.²⁷ Però l'autora no esmenta en cap moment la consulta del document existent en el Llibre Vermell de Ciutadella, de manera que pensem que el seu estudi es basa en la còpia treta dels registres de l'Arxiu de Maó.²⁸

Un nou treball d'Udina Abelló²⁹ ha permès conèixer unes primeres referències municipals dels anys 1291-1299, quan el rei Jaume II d'Aragó manava al procurador reial, Pere de Déu, que ell i els Síndics de Menorca, nomenats pel municipi de l'illa, compareguessin davant d'ell per retre-li l'obligat homenatge de fidelitat.³⁰

Altres Històries de Menorca parlen de l'Organització Municipal de les viles i pobles de l'illa, com la de Pilar Vinent, un estudi plegat de imprecisions i amb unes opinions polítiques i socials que no es corresponen amb les pròpies de la mentalitat medieval de l'època; darrerament M. A. Casasnovas³¹ ha incidit en el tema municipal amb dos treballs ben documentats, però amb imprecisions, de manera que l'estructuració del Consell General de Menorca, l'anàlisi de la Sentència de Requesens i la seva incidència en el Consell General i Universitats particulars de Menorca, és una tasca que roman en gran part inèdita.

Les sentències de Galceran de Requesens

La majoria dels autors que han estudiat la Sentència de Galceran de Requesens per a Menorca (1439-1442) han donat més importància al fet de que amb aquella s'instituí a l'illa el règim de sac i sort, que suposava un canvi en l'elecció dels membres del Consell General, que als canvis introduïts en els òrgans municipals particulars de les viles que aquella suposava. Era com si la nova manera d'elegir els representants del Consell General fos un esdeveniment paradigmàtic, mentre que les altres innovacions i renovacions en el si de les universitats particulars de Menorca no pareixien tenir massa importància. I de fet, el sistema d'elecció no era innovador, ni tan sols era un canvi en la manera d'extracció dels candidats del Consell General.

25 HERNANDEZ SANZ, F.: *Compendio de Geografía e Historia...*, p. 190 i 200-202.

26 SERRA, M.L.; ROSSELLÓ BORDOY, G.; ORFILA LEÓN, J.A.; De NICOLAS, J.C.: *Història de Menorca*, I, Maó, 1977, p. 276-277.

27 SERRA, M.L.: "Establecimiento del Régimen de Insaculación en Menorca, bajo el reinado de Alfonso V", *IV Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, Palma, 1955, p. 299-305.

28 AMM, Llibre Privilegis 3, lletra C, f. 1-87.

29 UDINA ABELLÓ, A.M.: "Noves dades...", p. 361-365.

30 El manament no està registrat en el Llibre Vermell de Ciutadella.

31 CASASNOVAS CAMPS, M.A.: *De la conquesta Cristiana...*; *La Universitat General de Menorca durant l'Edat Mitjana*, Ciutadella de Menorca, 1992.

La Sentència de Galceran de Requesens marca un punt d'inflexió en el procés del desenvolupament municipal illenc, i suposa la relaxació de les dues principals qüestions que causaven un mal viure i una constant pertorbació de la vida ciutadana. Primer suposava un triomf de les peticions de les classes menys afavorides enfront de les privilegiades, i era el final d'unes constants i aferrissades controvèrsies dialèctiques entre la Universitat General i les universitats particulars menorquines. Però aquelles dissensions i querelles mai poden ser considerades una lluita de classe, entre privilegiats i no privilegiats, ni un triomf de les classes socials menys afavorides sobre l'opressió dels senyors, propietaris de la terra. A Menorca, el nombre de privilegiats, durant l'etapa medieval, era tan minse i la seva representativitat tan escadussera que suposava un pes polític prescindible, el qual va estar a punt de desaparèixer del mapa polític illenc.

Amb ella començava una nova etapa municipal que es perllongaria quasi 400 anys, fins que un nou règim municipal la substituïria definitivament el 1833. El document, acceptat per uns i altres, determinava l'equiparació paritària de la representativitat municipal forana en el Consell General de la Universitat Menorquina i una nova forma en l'estructuració de la vida municipal de les pobles.

Sinopsis del document del Llibre Vermell

El document que guarda el Llibre Vermell de Ciutadella amb el títol "La Sentència de mossèn Requesens", és el procés de gestació d'una Ordenança que abraça 23 mesos, del 10 de novembre de 1439 fins l'11 d'octubre de 1441. El notari redactor del document –que ocupa 38 pàgines de gran format del llibre– anotà totes les incidències i modificacions practicades a la Sentència, a instàncies del governador, de manera que el contingut de la mateixa és una petita part del document.

Per una millor comprensió, hem dividit el document en aquests apartats:

- a. Els motius que impulsaren la redacció de la Primera Sentència.
- b. Les reunions prèvies a la publicació de la Sentència a la Ciutat Comtal.
- c. La publicació de la Sentència a Ciutadella (10 de novembre de 1439).
- d. Objectiu de la Sentència de Galceran de Requesens.
- e. El contingut de la Sentència.

a. Els motius que impulsaren la redacció de la Primera Sentència

Durant tot el segle XIV i primer terç del XV, les Universitats menorquines estaven immerses en unes constants polèmiques, que se debatien i ventilaven acaloradament en el sí del Consell General, on la representativitat forana (Maó, Alaior i Mercadal) estava en inferioritat numèrica enfront de la Universitat particular de Ciutadella.

Durant aquests 150 anys, la Universitat General, o Comú de l'illa, era regida pels representants de Ciutadella, que amb els 4 Jurats, màximes autoritats civils de Menorca, i els 10 consellers, distribuïen els diners recaptats de les talles i altres imposicions generals a la seva manera. La manca de transparència en les inversions i la mala gestió dels diners del Comú de part dels Jurats, era motiu suficient perquè els representants de les pobles o síndics, sobretot els de la vila de Maó, accessin la seva veu contra aquelles arbitrarietats i enviessin ambaixades a la cort reial protestant contra aquella actitud, cercant una solució davant la seva impotència. En unes ocasions protestaven perquè els Jurats no invertien les quantitats estipulades pel

rei Sanxo I de Mallorca en la construcció del mur del Raval de Maó, altres perquè els Jurats havien invertit uns diners del Comú en la compra d'objectes de culte per a l'església de Santa Maria de Ciutadella, quan aquelles despeses havien de fer-se amb el diners de la universitat particular de la vila. Però els ànims s'encenien encara més quan els Jurats es negaven a pagar, del fons Comú, les despeses presentades pels forans, on s'especificaven els costos de les ambaixades enviades al rei o a la reina, al·legant els primers que no havien estat aprovades pel Consell, mentre que ells deduïen les despeses d'altres comissions tramitades a la cort reial, en molts casos per contradir les peticions fetes pels Síndics forans. Una altra polèmica era la distribució del blat comprat pel Comú de l'Illa, que no sempre es distribuïa equitativament.

Al mateix temps, la Universitat General, amb una representació majoritària de burgesos, menestrals i pagesos, mantenia un fort litigi amb els cavallers, privilegiats i homes de paratge, dels que pretenien cobrar la seva contribució en les càrregues comunes i necessàries per a la defensa i protecció de l'illa, com eren la construcció de les muralles i els valls, la compra d'armes, la paga d'escoltes i talaies etc. despeses que els privilegiats refusaven, al·legant que ells ja contribuïen en la defensa de l'illa aportant un cavall armat, que mantenien en les seves cavalleries durant tot l'any.

Totes aquestes qüestions creaven un ambient d'inseguretat i rivalitat que trastocaven la pau ciutadana, de manera que uns i altres cercaren un àrbitre que dirimís entre aquests afers, ja que de per si, entre ells mateixos era impossible posar-se d'acord.

b. Les reunions prèvies a la publicació de la Sentència a la Ciutat Comtal

Encara que la documentació del Llibre Vermell de Ciutadella no en fa menció, pareix que la iniciativa de resoldre d'una manera definitiva els conflictes entre els Jurats de Menorca i els homes de la part forana va partir de la mateixa reina Maria, esposa del rei Alfons V el Magnànim. Segurament, de manament seu, el Lloctinent de la Governació de Menorca, Arnau March, va manar congregar el Consell General a l'església de Santa Maria de Ciutadella l'11 de desembre de 1438, on va fer comprometre a tots els reunits a cercar un acord que posés punt i final a totes les divergències, rancúnies, males interpretacions i suspicàcies que hi havia entre ells. I per aquesta raó es va manar elegir un àrbitre neutral que analitzés i dirimís en els afers menorquins.

L'elecció de l'àrbitre va recaure en la personalitat de Galceran de Requesens, persona de prestigi, versat en aquelles qüestions, que era conseller del rei i havia estat Batlle General del Principat, personatge que havia estat elegit Governador de l'illa de Menorca. I perquè la resolució fos ferma i valedora, el mateix Lloctinent imposava una multa de 1.000 lliures d'or a tota aquella persona que anés en contra de la disposició.

Però per a l'elaboració de la Sentència els representants menorquins s'havien de traslladar a la cort de Barcelona. Per aquesta raó, a finals de gener o a primers dies de febrer, Gabriel Martorell, en representació d'alguns cavallers menorquins,³² en Bernat Martorell de Ciutadella i en Joan de Verí de Maó, Síndics i representants de la Universitat General de Menorca es personaren a la cort de la reina Maria, acompanyats d'un grup de cavallers

³² Gabriel Martorell representava a Michel Squella, Roaix de Parets, Joan de Parets i Gabriel Sanglada, mitjançant document signat a Ciutadella, en poder de Miquel Borg, el 26 de gener de 1439. AMC, Llibre Vermell, f. 201.

menorquins.³³ No sabem quins foren els temes tractats a Barcelona en aquesta visita, però allà els cavallers menorquins, encapçalats per Gabriel Martorell, signaren un compromís, el 9 de març, -que després seria ratificat pels altres cavallers a Ciutadella el mateix 23 de març- pel qual es comprometien a arribar a un acord.

Tota vegada que Gabriel Martorell fos nomenat representant dels cavallers acompanyants i convertit així amb el portaveu de tots els homes privilegiats i de paratge de Menorca,³⁴ juntament amb Bernat Martorell de Ciutadella i Joan de Verí de Maó, s'obligaren a arribar a un compromís vàlid per a tots els illencs.

Després de varies sessions, on cadascú exposà les seves raons i manifestà les seves queixes, i on va quedar clar quin era l'estat de la Universitat General i la situació de l'illa segons les seves opinions, l'àrbitre elegit Galceran de Requesens, la Reina consort i els juristes Bonanat Pere i Francesc Alçamora, van reunir-se en consell per deliberar sobre la qüestió.

La reina, informada de la resolució presa, va manar a l'àrbitre procedir a la lectura de la Sentència, de manera que reunits amb els representants menorquins aquells van escoltar per primera vegada la declaració dimarts dia 13 de maig de 1439. Però mancava un punt important: la ratificació de la mateixa pel rei Alfons V, aleshores resident a Nàpols.

c. La publicació de la Sentència a Ciutadella (10 de novembre de 1439)

El mateix document, en el seu pròleg, expressa la preocupació de Requesens per donar a Menorca la millor manera d'aconseguir la pau i la concòrdia entre ells. I una vegada obtingut el parer i consentiment de la Reina i amb el consell dels juristes barcelonins, considerava que l'única solució entre les parts era la que ara se donava per escrit, la qual, en molts de punts, era similar a una altra, darrerament atorgada pel rei a la ciutat de Xàtiva del regne de València, que havia aconseguit la pau entre els seus habitants.

La publicació de la Sentència de Concòrdia a l'illa de Menorca necessitava d'un marc i d'una representació institucional i pública d'acord amb la seva importància. Convocat i reunit el Consell General de Menorca a l'església de Santa Maria de Ciutadella, en presència de Galceran de Requesens, i davant un nombrós públic illenc assistent, el notari *Michel de Borge* de Ciutadella va donar lectura als 30 capítols del document, escrits en dos pergamins, segellats amb el segell pendent de la reina Maria, de cera vermella i cintes de colors.

A més, hi eren presents tres dels quatre Jurats: Bartomeu Salomó, Joan Vidal i Bernat Vidal, de manera que era absent el Jurat del braç militar.³⁵ També hi eren presents vuit dels

33 Aquells eren: Pere Martorell sènior, Pere Martorell júnior, Jordi March, Guillem de Loçano, Andreu Martorell, Ferrer Martorell i Bernat Martorell, donzells domiciliats a Ciutadella. AMC, Llibre Vermell, f. 201.

34 Document fet pel notari Jaume Nadal de Barcelona, dimecres a 29 d'abril de 1439.

35 L'absència del Jurat dels privilegiats era deguda a què els altres estaments es negaren a acceptar el seu nomenament fins que no hi hagués un acord en la controvèrsia sorgida en el sí del Consell General. La qüestió era si els cavallers i donzells havien de contribuir o no a les despeses per la defensa de l'illa (compra d'armes, vigies, escoltes, refer els murs etc.), quan els privilegiats manifestaven que ja feien la seva contribució mantenint un cavall armat per a la defensa del territori.

10 consellers de Ciutadella;³⁶ els quatre consellers del Consell General de l'illa per la vila i terme de Maó;³⁷ els dos síndics i el conseller del Consell General pel terme d'Alaior³⁸ i els dos síndics i el conseller del terme del Mercadal i Castell de Santa Àgueda.³⁹

d. Objectiu de la Sentència de Galceran de Requesens

La Sentència de Galceran de Requesens, en el seu preàmbul, feia una anàlisi breu de la situació de l'illa abans de l'aplicació de la seva normativa, i exposava les pràctiques i actituds que volia eradicar, fent-ho d'aquesta manera: *... se han seguits en temps passats, entre los pobladors domiciliats e habitants de la dita ylla, diverses qüestions e debats per los quals s'en ha haguts diversos recursos al Senyor Rey y a la Senyora Reyna muller e Lloctinent General del dit Senyor Rey, e a nos, e als predecesors nostres en lo dit offici...*

Però a més de les discrepàncies entre uns i altres, s'intentava pal·liar el frau dintre de les institucions i evitar que les discòrdies entre uns i altres anessin a més *... se han seguit grans dans e despesses excessives, no solament al públich e Universitat de la dita ylla, mas encara als singulars de aquella, axí en general com en particular se speraven en sdevenidor més avant seguir, per ço com les dites qüestions no eren toltes, ans se susciten e speraven de present suscitar maiors que en lo passat...* era necessari posar-hi remei.

Manifestava el desig i la voluntat dels Jurats, síndics i consellers de les universitats de l'illa de viure amb concòrdia i acabar amb les qüestions que els pertorbava a tots ells, raó per la qual *... hagen donat a nos per via de compromís... ple poder*, però malgrat aquella bona disposició, els assumptes tocants al regiment dels illencs era necessària l'autorització del Rei o de la Reina, que haurien d'aprovar el contingut de la Sentència. I com a prova del consentiment fet pels menorquins se citen les dues cartes del compromís, una signada a Ciutadella, l'11 de desembre de 1438 i l'altra a Barcelona, el 9 de març de 1439.

Així doncs, la Sentència era promulgada a instàncies dels representants municipals del Consell General (síndics Bernat Martorell de Ciutadella i Joan Verí de Maó) i del donzell Gabriel Martorell, en nom propi i de tots els altres membres del braç militar de l'illa de Menorca.

e. El contingut de la Sentència

Els diferents punts de que consta la Sentència presenten un cert desordre que intentarem pal·liar, per evitar repeticions.

Una vegada declarada la Sentència pel Governador en el Consell General i després d'ésser pregonada a Ciutadella, Maó, Alaior i castell de Santa Àgueda, i transcorregut un mes, es redactaria una nòmina de tots aquells que tinguessin 25 anys d'edat o més, hàbils per exercir els càrrecs de Jurats, síndics i consellers. Però tots aquells que no hagueren signat el compromís de la Sentència (o fet el jurament d'acceptar-la) no serien inclosos a la nòmina, i en tal cas no podrien ser sortejats.

36 Bn. Salomó, Jordi de Parets, Frcs. Mascaró, A. Cardona, Gabriel Morlà, Simón Morera, Bn. Torró i P. Gomila.

37 Joan de Verí, Joan Cardona, Francesc Fàbregues i Llorenç Pons.

38 Bartomeu Pellisser, Pere Gomila, i Jacme Falquet.

39 Pere Gornés, Guillem Olivari i Berenguer Gornés.

Proclamada la Sentència, a partir del 15 de novembre a Ciutadella, es confeccionarien quatre sacs de tela de cànem, d'una mateixa tela. Una vegada feta la nòmina, on figuraria tots els noms dels homes del braç militar o cavaller amb residència a la vila o al terme de Ciutadella, el nom de cadascun d'ells seria escrit en un tros de pergami, després cobert de cera groga gomada, i fet un *rodolí*, de manera que tots els *rodolins* serien iguals en grossor i textura. Una vegada confeccionats els *rodolins* de tots els noms escrits a la nòmina, serien introduïts en un dels quatre sacs, que seria titulat *sach dels gentils homens*. Seguidament el sac seria entregat al notari del Consell General, el qual el segellaria amb els segells del governador i de la vila.

De la mateixa manera es procediria amb la nòmina feta de tots els ciutadans i burgesos de la vila, que configuraven el braç major, considerats hàbils per ser Jurats i consellers de Ciutadella. Una vegada confeccionats tots els rodolins, del mateix pes, grossor i mida, serien introduïts en el sac titulat *sach dels ciutadans*. Entregat al notari del Consell General, seria segellat de la mateixa manera que l'anterior. D'igual manera es procediria amb les persones escrites a la nòmina de la mà mitjana i pagesos, pobladors de la vila i terme de Ciutadella, "*los quals ensemps volem e ordonam que d'aquí avant facen un bras, e sien tenguts e reputats per mà mitjana*". Una vegada que els seus noms figuressin dins els rodolins, serien mesos en el "*sach de mà mitjana*" i segellat pel notari. Confeccionada la nòmina de tots els menestrals, mariners i altres persones de mar, amb residència a Ciutadella, (*mà menor*), es confeccionarien els rodolins, que serien introduïts en el "*sach dels manestralls e mariners*" i segellat pel notari del Consell.

A continuació la Sentència especificava quines eren les persones que no podien ser nominades per exercir els càrrecs municipals o que fer amb aquelles que haguessin estat excloses. Eren excloses totes les persones menors de 25 anys, les quals en cas de ser insaculades la seva elecció seria declarada nul·la. Si algú fos declarat hàbil una vegada confeccionada la nòmina, el redolí amb el seu nom seria introduït en el sac corresponent de la seva condició social en la primera o següent elecció. Però si es dubtés de la seva edat, condició social o si era hàbil o no, la decisió seria del governador de l'illa, assessorat pels Jurats i Consellers, la qual seria feta de paraula i sense apel·lació possible.

Per salvaguardar els sacs, el governador manava fer una caixa, amb 5 tancadures i els seus corresponents panys. Al seu interior serien mesos els quatre sacs amb les nòmines de les persones insaculades dels quatre estaments. Les cinc claus de la caixa es repartirien així: una pel governador i les altres quatre per cadascun dels Jurats. La caixa no podria obrir-se sense la presència de tots ells. La caixa seria guardada a l'interior de l'església de Santa Maria de Ciutadella, a la capella on s'acostumava a celebrar el Consell General de l'illa.

També ordenava que el proper Consell de la vila de Ciutadella tingués lloc la pròxima Vigília de Nadal a l'església de Santa Maria. Una vegada reunits, la caixa seria oberta davant tot el Consell, el governador i el notari del Consell, i a continuació es procediria a l'elecció dels càrrecs per l'any següent. Quedaven així abolides i suprimides totes les demés formes anteriors. A continuació, un nen menor de 7 anys, elegit pel governador, seria l'encarregat de treure de cadascun dels sacs els rodolins de cera. El notari posaria primer a mans del governador el sac dels gentils homes. Una vegada remenat i obert, el nen extrauria una bolla, el nom de la qual seria publicat en veu alta pel notari. Aquella persona seria durant un any el Jurat dels gentils homes, i el seu nom seria escrit en el "Llibre de Eleccions". El redolí seria novament fet, introduït en el sac i aquest retornat a la caixa.

Seguidament, el notari trauria de la caixa el sac dels ciutadans i burgesos (braç major). El nen primer trauria un rodolí, el nom del qual seria Jurat. Després en trauria quatre, el noms dels quals serien els Consellers del braç major. Els seus noms serien anotats en el Llibre de les Eleccions, les bolles introduïdes novament dintre del sac i aquest ficat dins la caixa. El notari extrauria el sac de l'estament de la mà mitjana i l'entregaria al governador. El nen trauria primer una bolla i després quatre més. Les persones nominades serien Jurat i Consellers del seu estament. Els seus noms serien també anotats en el Llibre de les Eleccions, i el sac novament introduït a la caixa.

Per últim, el notari entregaria al governador o lloctinent el sac titulat dels menestrals i mariners o de mà menor. El procediment seria el mateix que els anteriors, però d'aquest sac tan sols es traurien tres bolles, la primera per elegir el Jurat i les altres dues pel nomenament dels Consellers del seu estament. D'aquesta manera, cada any, a la Vigília de Nadal, serien elegits 4 Jurats i 10 Consellers a la vila de Ciutadella.

Si en un sorteig el nen treia la bolla d'una persona que ja hagués estat elegit Jurat i aquest no hagués vagat 3 anys, la bolla seria declarada nul·la, retornada al sac i el nen trauria un altre rodolí per elegir el nou Jurat. D'igual manera, aquella persona que hagués estat conseller, no podria ser elegida per exercir el càrrec per l'any següent, ja que havia de vagar un any.

La Sentència prohibia exercir qualsevol càrrec municipal (Jurat i conseller) a tots aquells que fossin declarats bandolers i en guerra, de manera que encara que el seu nom figurés a la nòmina i s'hagués fet el rodolí, si sortia elegit seria declarat nul i elegida una altra persona. També serien excloses de la nòmina i destruït el rodolí d'aquelles persones que haguessin mort, canviessin el seu domicili a una altra vila o terme, i s'absentessin de l'illa. Mentre que també serien vetats d'exercir els càrrecs els vells i malalts, de manera que si sortien elegits el rodolí seria declarat nul, la bolla rompuda i s'elegia a una altra persona.

La Sentència declarava que l'elecció de mostassaf a la vila de Ciutadella es faria així com se feia des d'antic. Durant la mateixa jornada i de la mateixa manera com era costum.⁴⁰

En l'elecció de síndics i consellers de la vila de Maó, la Sentència suprimia totes aquelles formes i pràctiques antigues de que se servien els seus habitants per elegir els seus representats municipals en el Consell General. De manera que l'elecció fos feta amb la forma i manera descrita per a la vila de Ciutadella.

Com que a Maó tan sols hi havia tres estaments socials de gent (braç major, braç mitjà i braç menor) el governador manava confeccionar tres sacs de tela de canemàs, on s'introduïrien els rodolins de cera gomada, amb els noms de tots els homes hàbils de la pobla i terme per ésser Síndics i consellers de la pobla i consellers del Consell General.

Una vegada declarada la Sentència en el Consell General i pregonada per la vila de Maó, el dia 15 de novembre els tres sacs, lligats i segellats, serien introduïts en una caixa tancada amb 4 claus i panys, de les quals una seria pel batlle de la vila (que actuaria en nom del Lloctinent), i les altres tres per cadascun dels síndics. Una vegada finalitzat el seu ofici entregarien la clau al seu immediat successor.

⁴⁰ HERNANDEZ SANZ, F.: "Sobre organización municipal menorquina", *Revista de Menorca*, 1933, p. 329-53.

La caixa contenidora dels sacs seria guardada a l'interior de la parròquia, on es reuniria el consell de la vila i terme de Maó, amb el batlle, a la Vigília de Nadal. Oberta la caixa, l'extracció dels sacs es faria de manera idèntica a com s'ha descrit a Ciutadella.

El nom de la persona del primer rodolí extret de cada sac li correspondria ser síndic de Maó. Seguidament, el nen trauria 2 rodolins del braç major, 1 del braç mitjà i un altre del braç menor per elegir les 4 persones que aquell any serien els representant del municipi (consellers) en el Consell General de l'illa. Seguidament, el nen trauria novament 6 rodolins de cada sac, de manera que els 18 elegits serien els consellers dels síndics de Maó, i integrants del consell particular de la vila i terme de Maó. Complida l'elecció, els rodolins retornarien als seus respectius sacs, i el desenvolupament de l'acte seria ressenyat pel notari del consell particular de Maó en el Llibre de les Eleccions, on es registrarien les sessions una després de l'altra.

En l'elecció de síndics i conseller de la vila d'Alaior, la Sentència manava que una vegada llegida en el Consell General i pregonada per la pobla, els seus habitants havien de confeccionar dues llistes "*a comuna opinió*" de les persones hàbils de la vila i terme. Les dues llistes corresponien als dos estaments existents: braç major (pagesos) i braç menor (menestrals). Així doncs, a la vila d'Alaior es confeccionarien dos sacs, que després de segellats contindrien els rodolins de les persones a sortejar de la pobla. A la Vigília de Nadal, a l'interior de la parròquia, es reuniria el consell particular de la pobla, els síndics i el conseller del Consell General, i el batlle de la vila, en representació del Lloctinent, per procedir a la renovació dels càrrecs. Un nen menor, extrauria de cadascun dels dos sacs un rodolí, els quals serien el pròxim any síndics de la pobla. Seguidament, del sac del braç major, el nen trauria un altre rodolí per elegir Conseller, que amb els dos Síndics assistirien al Consell General a Ciutadella.

Ara es procediria a l'elecció del Consell particular de la pobla d'Alaior. El nen trauria 6 rodolins del sac del braç major i altres 4 del braç menor. Els 10 elegits serien els consellers dels dos síndics de la pobla, els quals conjuntament formarien el consell particular d'Alaior.

L'elecció de dos síndics i del conseller de la vila del Mercadal i del terme del castell de Sta. Àgueda es procediria de manera semblant, exceptuant que aquella se celebraria a la festivitat de Sant Tomàs, segons era costum, però de manera similar a com es procedia a Ciutadella, Maó i Alaior. L'elecció de dos síndics i un conseller sense especificar el seu estament, fa pensar que tots els habitants del seu terme devien ser pagesos, per tant de mà major, i que entre ells no hi hauria una representació de persones de mà menor o artesans.

La Sentència també eludeix explicar la manera d'elegir el consell particular de la pobla del Mercadal, així com ho havia fet per a Ciutadella, Maó i Alaior. Probablement era perquè la vila de Mercadal encara no tenia suficient entitat municipal, però sí representació en el Consell General. És una possibilitat.

La convocatòria del Consell General de l'illa seria competència dels Jurats de Ciutadella, els quals, tan de paraula, per escrit o mitjançant un missatger, fixarien el dia en que havien de reunir-se amb els 10 consellers de Ciutadella, els 4 consellers de Maó, els 2 síndics i el

conseller d'Alaior i els dos síndics i el conseller del Mercadal.⁴¹ Els 20 consellers més els 4 Jurats compondrien del Consell General, que s'ajuntarien per tractar assumptes d'interès comú relatius a talles, distribució de càrregues i a problemes de defensa del territori.⁴²

En una de les seves reunions (el dia dels Sants Innocents), amb la presència del Lloctinent, serien elegits anualment els 5 *Oïdors de Comptes*, encarregats de revisar i controlar les despeses fetes pel clavari durant l'any anterior. Aquests cinc *oïdors* o revisors serien 2 de Ciutadella i un de cada una de les viles de fora. Però per ser elegits haurien de ser persones idònies, de bona fama i experts en assumptes comptables.

El clavari o tresorer, encarregat de l'administració dels caudals públics durant l'any, era obligat a presentar als *oïdors de comptes*, durant els primers 4 mesos de la seva elecció, una relació detallada de la seva passada administració. Una vegada examinats els comptes, "*entregada la resta*" (tancat el balanç comptable), i el nom dels creditors o deutors al clavari novell, el tresorer rebria la liquidació. La documentació ho expressa així: "*Emperò fins hauran pagada la resta no puxen haver diffinició de la administració per ell feta*". L'ordenança també incumbia als Jurats i consellers que durant l'any haguessin fetes algunes despeses, de manera que no es liquidava si no quadraven els comptes.

La Sentència ordenava que tots els Jurats i Consellers del Consell General fessin sagrament i homenatge de no invertir els diners del caudal públic en ús propi i de no apropiarse de part dels diners rebuts, de manera que totes les quantitats rebudes serien dipositades a mans del clavari, i que aquelles serien invertides en profit i utilitat pública.

La Universitat General era carregada de deutes, de manera que si durant l'any no s'imposava una talla o tribut (proporcional a la riquesa de cadascú), els deutes no es podrien pagar, i el seu muntant augmentaria pels interessos contrets. Per aquesta raó s'ordenava que les quantitats romanents dels exercicis de l'any passat i present, s'invertissin en pagar els deutes pendents, i que durant dos anys no es fes licitació de les despeses de la Universitat.⁴³

En vista que el romanent dels dos anys anteriors no bastaria per pagar els deutes, el governador manava imposar una tala general de 800 lliures, amb la que primerament es pagarien les càrregues municipals, i la resta seria invertida en pagar deutes. Una vegada imposada i recollida la talla, aquell any no es podria fer altra talla general. Però si una universitat particular volia imposar una talla en el seu propi terme, per fer front a les seves necessitats, la podria fer, segons era costum.

A més, el governador Requesens manava elegir un clavari per a l'administració de les quantitats ingressades pel Comú de l'illa. Aquest oficial municipal seria elegit el dia dels

41 No trobem justificació a l'exclusió dels tres Síndics de la vila de Maó, quan els dos Síndics d'Alaior i Mercadal entraven a formar part del Consell General amb els seus respectius Consellers.

42 El Capítol X de la Sentència diu així: *E més avant los dits quatre Jurats e deu consellers de la vila de Ciutadella ensemps ab los quatre consellers de Mahó e dos síndichs e un conseller per Hialor, e dos síndichs e un conseller per Sancta Agatha qui són entra tots vint e quatre, o la major part de aquells, en la manera sobre dita, facen, sien e presenten lo Consell General de tota la ylla*: AMC, Llibre Vermell, f. 206.

43 Anualment, la Universitat venia al millor licitador les quantitats que se pensaven recaptar dels impostos, amb la finalitat de tenir diners per fer front a les despeses. Però sempre les quantitats licitades eren inferiors a les reals, de manera que els ingressos experimentaven una minva que oscil·laven entre el 20-25%, que era el guany que tenia el licitador en recaptar el impost municipal.

Innocents (28 de desembre) entre una terna formada per persones hàbils i suficients. Els seus noms, escrits en un tros de pergami i coberts de cera, serien introduïts en una baci d'aigua, del qual un infant de 7 anys en trauria un. L'acte d'extracció s'havia de fer en presència dels Jurats i consellers de Consell General, i del Governador o del seu lloctinent. Una vegada elegit, abans d'assumir el càrrec hauria de prestar jurament d'administrar el seu ofici correctament i sense frau. El clavari exigiria a tots (Jurats i consellers) la relació dels deutes deguts a la Universitat, malgrat que entre els deutors hi hagués algun Jurat, el Batlle o altre oficial.

La Sentència manava que en els anys de fretura de blat, els Jurats i els consellers del Consell General elegissin a una persona que comprés el gra necessari per abastir l'illa. Aquella seria l'encarregada de vendre entre la població i a la Quartera el blat comprat al preu prefixat pels Jurats. El preu del blat seria rebut pel comprador, sense la pretensió de treure profit, ni lesionar a la Universitat, de manera que els diners recaptats serien per amortitzar el preu de compra i no podria ésser utilitzat en altres despeses, com donacions al rei, a la reina, o altres oficials; si després de la venda del blat hi hagués un romanent, aquell seria ingressat pel clavari de la Universitat.

En quant als deutors i deutes a la Universitat, s'ordenava que tota persona deutora a la Universitat, si era elegida Jurat, síndic, conseller o clavari, que prestés jurament de que durant el temps que desenvolupés el càrrec no podria fer que el seu deute fos anul·lat, perllongat o aplaçat. De la mateixa manera s'ordenava que si era la Universitat la que devia, els elegits Jurat, síndic o conseller no poguessin demanar i cobrar els seus deutes.

Per pagar els deutes de la Universitat el governador manava elegir cinc persones⁴⁴ que examinarien i tancarien els comptes de la Universitat, amb la intervenció del Lloctinent de la governació, els Jurats i els consellers del Consell General. En aquest consell de revisió, no podria intervenir persona que fos deutor o creditor. Una vegada nomenats els cinc examinadors dels comptes, els Jurats, consellers i clavari acordarien com procedir. Totes les quantitats degudes serien escrites en un quadern de paper, a manera de memorial, detallant el nom del deutor amb la quantitat a pagar. Després es manifestarien als Jurats, consellers i clavari novells per poder-les cobrar en els terminis establerts en el quadern. En cas contrari els deutors serien multats per la demora.

Tota missatgeria feta per una Universitat particular que no hagués estat deliberada en el Consell General seria pagada per aquella.

El governador manava que tant els Jurats, síndics, consellers, clavari i administradors dels diners del Comú, com de les Universitats particulars, ocupessin els càrrecs i oficis fins a la propera elecció.

El governador declarava que la Sentència fos respectada i observada per espai de 12 anys, comptadors des de la festivitat de Nadal pròxima fins que el rei es pronunciés en contrari.

En el cas de ser aprovada pel rei, tots el privilegis, edictes, ordenances, pragmàtiques o altres disposicions atorgades anteriorment perdrien el seu valor.

⁴⁴ Francesc del Borns, Pere Saura de Ciutadella, Joan Scala de Maó, Pere Gomila d'Hialor i Martí Cassa del Castell de Santa Àgueda.

La Sentència seria publicada en breu temps. El text original diu així:

“E per ço com nos axí per manament e ordinació della Senyora Reyna, la qual per sa gran clemència e benignitat és molt inclinada a tot bé, profit e repós de la dita ylla, com per propri voler, com siam oficial per lo Senyor Rey en la dita ylla e per special zel, moguts haiam molt treballat en la present Sentència Arbitral formes, declaracions e ordinations en aquella contengudes, so qui deu esser tingut car e ab gran estudi obehit e observat, memorat e conservat per les dites parts, per ço volem e ordenam que a comunes despeses de les dites parts, la present Sentència, formes de elections, e de altres declaracions e ordinations en aquella contingudes, de continent quels publicades dins lo pus breu temps que poran, sien scrites e continuades en un llibre de pergami ab notable letra, lo qual stige ben guardat en lo principal de Comú arxiu de la dita ylla, lo qual hage tal títol Libre hon se contenen una Sentència Arbitral, formes de elections e declaracions e ordinations concernets repós e utilitat e profit de tota la dita ylla e de la cosa pública e de tots los singulars de aquella dita ylla.”⁴⁵

La Sentència manava que totes les despeses produïdes per les universitats particulars fossin pagades del Comú de l'illa. Però a la vegada el governador es reservava el poder corregir o interpolar algunes coses, tant a instància de la Universitat General, com de les Universitats particulars o d'altres persones.

La Sentència havia de ser aprovada per totes les parts de la Universitat General i particulars en el decurs de 15 dies, una vegada notificada en el si del Consell General, baix la multa de 1000 lliures. Totes aquelles persones que no acatessin la Sentència no podrien ésser insaculats ni elegides per ocupar un ofici tan en el Consell General com a les respectives Universitats particulars. El document fa una menció especial per a Bernat Martorell, Joan de Verí, síndics i procuradors de la Universitat General i membres del Consell General, i a Gabriel Martorell donzell, procurador del braç militar de l'illa, exigint que en els dos dies després de la seva proclamació i publicació, en nom propi i d'aquells que representava, juressin el compromís donat davant el Governador.

La Sentència va ser feta amb el consens, consell i voluntat de Bonanat Pere, Francesc Alçamora juristes i Jacme Nadal notari; Bernat Martorell, Joan de Verí i Gabriel Martorell. Fou publicada dimarts, dia 13 de febrer de 1439 a Barcelona.⁴⁶ Publicada la Sentència, Bernat Martorell i Gabriel Martorell prometeren no anar en contra d'aquella. Els dos requeriren i demanaren una còpia del document públic a un dels notaris.

Primeres correccions

Una vegada llegida i extreta una còpia, els representants menorquins suplicaren fer unes correccions, especificant que el capítol XV contingués la manera de com havia de ser l'elecció dels síndics i consellers de la vila de Maó; demanaren aclariment en el XXI capítol que disposava de l'elecció de l'auditor dels comptes i del XXVIII, que tractava de l'elecció del clavari entre altres qüestions. Els Àrbitres, oïdes les raons, consideraren que els canvis s'havien de fer. Per aquesta raó, els capítols esmentats foren corregits de la manera següent:

⁴⁵ AMC, Llibre Vermell, f. 208v.

⁴⁶ Foren testimonis, Bartomeu Salvador i Francesc d'Arolis apotecari, ciutadans de Barcelona; Daniel Pardo, mercader de Ciutat de Mallorca i una copiosa multitud de gent.

Sobre el capítol XV, tocant a l'elecció de Síndics i consellers de la vila i terme de Maó es concloïa:

"De tots los habitants de la villa e terme sien fets tres staments e conditions, en aquesta forma, ço és que dells poblats en la dita villa sien fetes dues parts e conditions: la una de les quals sia dells burgesos, ciutadans, mercaders, notaris, species, e altres persones àbills per ésser de mà maior de la dita villa, e aquests tals sien mesos en nòmina e qu'en sien fets rodolins cuberts de cera gomada de un matex grux e pes, e que aquests tals sien mesos en un metex sach que sia apellat de mà maior".

"E après dels manestralls, mariners e conversants en mar de la dita villa sia feta altra nòmina, e sien fets rodolins... mà menor de dita villa de Mahó".

"E que après de tots los pagesos e altres poblats en lo terme, fora la vila, sia feta una altra nòmina ...sien mesos e estoiats dins un altre sach".

Els sacs, col·locats dins una caixa, serien trets la Vigília de Nadal per procedir al sorteig, de manera que el primer rodolí tret de cadascun dels sacs seria Síndic *"però que lo sindich de mà menor de la dita villa hager ésser manestral o mariner o conversant en mar"* .

Després, el nen extrauria dues bolles del sac de la mà major i dues del sac dels pagesos. Els quatre elegits serien Consellers del Consell General. Novament el nen trauria del sac de mà major 6 rodolins, del sac de la mà menor 3 rodolins i en el sac dels pagesos altres 9 rodolins, els quals serien consellers dels síndics i del consell particular de la vila de Maó per l'any següent.

La modificació del capítol XXI fou aquesta: anualment, els Jurats i consellers del Consell General elegirien 6 candidats experts en finances de la vila de Ciutadella, dels quals s'elegirien dos. Les altres viles, Maó, Alaior i el castell de Santa Àgueda n'elegirien tres candidats, un de cada vila, mitjançant el mateix procediment. Els cinc oïdors de comptes serien elegits el dia de Cap d'Any, i no el dia dels Innocents com estava previst. L'elecció del clavari, segons el capítol XXVIII de la Sentència, també era corregit. Es declarava que no pogués ésser Jurat, síndic o conseller de la Universitat General o particular d'una vila un pare i un fill o dos germans alhora. De manera que el segon elegit seria declarat nul i elegida una altra persona.

Aquestes rectificacions foren fetes per l'àrbitre G. de Requesens, assessorat pels juristes barcelonins i subscrits pels representants menorquins, persones que feren les requisicions en presència de Lluís Huluge, cavaller de la vegueria de Cervera i Miquel d'Oizinelles, donzell de la vegueria de Lleida.

Signaren el document: la reina Maria d'Aragó, Sicília, València, Mallorca..., que ratificava i signava l'Arbitral Sentència, en nom del rei i seu, per mà del seu secretari i protonotari Guillem Bernat de Burgada, el dia 23 de maig de 1439 i del rei el dia 24.⁴⁷

47 Actuaren com a testimonis: el noble Berenguer de Villaragut, camarlenc, Guillem de Vich majordom, Gabriel Sagra cambrer nostre, i altres cavallers. I per major contumàcia es col·locava el segell reial pendent. Figura també la signatura de la Reina. Tanca el document Jacme Nadal, notari reial i escrivà del Batlle General de Catalunya, que va escriure el contingut en dos pergamins, cosits amb fil de canemàs, el primer del qual contenia 126 línies, de les quals la primera començava així: *"In Dei nomine ... i acabava ... insule et eius"* ; i la darrera començava *"deutes de la dita ylla ... i acabava ... han accustumat"*. En el segon pergami hi havia vuitanta vuit línies, inclosa la darrera no completa. La primera començava *"Ordenam que passat ... i acabava ... privilegis o altres per dictos Bonatum Petri et Franciscum d'Alsamora"*. Signat per la Reina, era aprovat, ratificat, autoritzat i concedit el *placet*. Les rectificacions fetes en el primer pergami són 5: a la línia 22 (*ipsius*); a la línia 24 (*colloquia*); a la línia 86 (*ab*); a la línia 99 (*E sien*

Seguidament, l'escrivà dels Jurats i Consellers, en presència del cavaller Roaix de Parets, Joan de Verí, jurista, i dels discrets Joan Bensoley i Francesc Ollers preveres, testimonis cridats per llegir i publicar el document, juntament amb molts altres i en presència de Galceran de Requesens va comparèixer dit notari amb una escriptura on hi havia les correccions i esmenes fetes per ells, les quals, en presència de tots, el notari va llegir l'escriptura que deia així: com fins el dia present, G. de Requesens no havia publicat la Sentència sobre el Règim Municipal, degut a afers i negocis reials, i com que des de la publicació de la Sentència al dia 15 de novembre el Consell General no podia dur a terme les coses contingudes a la Sentència, atès que del dia present al 15 de novembre tan sols hi mancaven 6 dies, i era impossible complir tot allò que se deia, determinava corregir i canviar la data de 15 de novembre al 15 de desembre.

Amb aquest nou aplaçament i termini, els Jurats i el Consell, amb la intervenció del Lloctinent, elaboraren la nòmina de tots els habitants hàbils del braç militar i pobladors de la vila de Ciutadella per elegir els Jurats del Consell General. Una vegada escrits els seus noms, es procediria de la mateixa manera en els altres braços o estaments. Com no era possible fer totes aquelles coses en tan pocs dies, el Consell General feia una súplica al Governador per fer unes segones correccions, que eren les següents:

Segones correccions

Del Jurat de mà mitjana: presa la nòmina de tots aquells de mà mitjana, l'elegit havia de ser Jurat dels pagesos. Si el rodolí sortejat fos d'una altra condició que no fos pagès, seria declarat nul, introduït en el sac i elegit un altre per Jurat, de manera que fos pagès.⁴⁸

Si algú era elegit Jurat o Conseller i tenia un càrrec reial, que l'elecció fos declarada nul·la si en aquell moment no renunciava al càrrec. En el cas de no renunciar, seria extret un altre rodolí.

Si algú era assessor o escrivà de la cort de l'oficial eclesiàstic de l'illa, i era elegit en un dels sacs, l'elecció seria declarada nul·la si no renunciava el càrrec.

Que els declarats bandolers o que haguessin aconseguit una treva o pau aquell any, no podrien ésser elegits Jurats, síndics o consellers aquell any.

En el capítol que manava esser feta una caixa etc. S'esmenava que tant el consell de la vila de Ciutadella com el Consell General es pogués celebrar a la Casa de la Juraria de Ciutadella, excepte la sessió a celebrar a la Vigília de Nadal, que sempre es faria a l'església de Santa Maria.

Que una vegada acabada l'annualitat, el clavari no podria retenir les quantitats que restessin dels comptes, ni rebre les derivades dels censals de la Universitat. Que aquelles fossin entregades al nou clavari, que seria sempre de la vila i terme de Ciutadella.

mesos dins dos sachs); a la línia 117 (*consciència*). En el segon pergami tan sols hi havia una rectificació: a la línia 55 (*testibus*). Amb raspadura i correcció, en el primer pergami, a la línia 108 (*aquells qui après*); en el segon pergami, a la línia 8 (*Del Consell General en*).

48 AMC, Llibre Vermell, f. 212.

Es modificava la data d'elecció dels oïdors de comptes i de clavari, que s'havia de celebrar el dia d'Any Nou. La data era aplaçada a un altre dia, ja que tots desitjaven estar a casa el dia de Ninou, però que sempre fos durant el mes de gener.

Tots aquells que fossin inclosos en les nòmines, primerament haurien de jurar de no anar en contra la Sentència promulgada ni contra les correccions fetes.

Com també s'havia dit que la resta o sobrant anual dels diners s'havia d'invertir en l'amortització del deute contret per la Universitat, i com en molts casos mancava blat, i la Universitat necessita diners per aquella qüestió i altres assumptes extraordinaris, era raonable que els diners poguessin ser utilitzats en aquells negocis. Aquest punt de la Sentència era rectificat i corregit de manera que la resta que romangués en poder del clavari, pagats primer els càrrecs i els deutes, pogués ser utilitzat per aquells quefers, sota la determinació del Consell General i amb la intervenció i manament del Governador o Lloctinent.

Darreres correccions fetes a Menorca

Alhora d'organitzar el règim municipal particular de les poblacions de Maó, Alaior i Castell de Santa Àgueda, el Governador es reservava poder fer les correccions convenients a cadascuna de les viles. De manera que les segones correccions foren llegides i publicades en el si del Consell General, a Ciutadella, a on tots ells prestaren jurament l'homenatge degut, de paraula i amb les mans, en poder del notari Miquel Borge, que va rebre en nom del Governador la promesa de respectar la Sentència i les correccions fetes.

Així doncs, Galceran de Requesens efectuà un recorregut a les poblacions de Menorca per proclamar la Sentència, però amb la predisposició de modificar-la. Dia 24 de novembre, des de Ciutadella el Governador es personava a la pobla de *Mercathallo*, per llegir i publicar la Sentència.⁴⁹ Tots els congregats a l'interior de l'església de Sant Martí, prestaren jurament i homenatge, de paraula i amb les mans, en poder del notari. Dijous, dia 26 de novembre, era a Alaior,⁵⁰ on llegida i publicada la Sentència a la que prestaren jurament i homenatge de paraula i amb les mans, acte que restà en poder del dit notari. Divendres 27 de novembre, a Maó fou llegida i publicada la Sentència per Miquel de Borge notari, congregats a l'església de Santa Maria de Maó.⁵¹ Hagut col·loqui amb el Governador, fou duplicat que en els capítols referents al règim municipal de la vila es fessin algunes correccions, que explicaren de paraula.

Feta la súplica, les correccions foren aquestes: que fossin fets quatre sacs o estaments. Dels poblats dintre la vila serien fetes dues parts o condicions, la primera dels burgesos, juristes, mercaders, notaris i d'altres persones considerades hàbils, que formarien el braç major; l'altre braç dels menestrals, mariners o conversants en mar. Dels pagesos i altres persones pobladors de fora vila, serien també fetes dues parts, un de braç major i l'altra de

49 Eren presents el notari Miquel de Borge, en presència dels testimonis Pere Serra jurista, Joan de Fuxà notari, i Cristòfol Oliver, el discrets Pere Gornés i Guillem Olivar, Síndics del terme del castell de Santa Àgueda, Berenguer Gornés, Lluís Escuder, Gabriel Salom, Miquel Garcia, Joan Mercer, Berenguer Gornés júnior, Vidal Pere Casasnoves, Bartomeu Thora i Gabriel Ardit, consellers dels Síndics de la pobla.

50 L'acte es féu en presència dels testimonis Pere Marquès, Guillem Argells, Uguet Olivar, el notari Miquel de Borge llegí i publicà la Sentència en presència dels representants del municipi d'Alaior.

51 L'acte fou en presència de Joan Ponç, Joan de Verí i Gabriel Olivar notari, a Maó, davant els Síndics i consellers de la pobla de Maó.

braç menor del terme de fora. Del sac del braç major de la vila, del braç menor de la vila i del braç major del terme es trauria un rodolí de cada sac, de manera que els elegits serien síndics de Maó. El síndic de mà menor de la vila sempre hauria de ser menestral, mariner o conversant de mar, en cas contrari l'elecció seria declarada nul·la i es trauria un altre rodolí. Novament el nen trauria un rodolí del sac de mà menor de la vila i de mà menor de pagesos, els quals serien l'any següent els consellers del Consell General de l'illa.

Per a l'elecció dels 18 consellers del consell particular de la vila de Maó el nen, menor de 7 anys, trauria 5 rodolins del sac de mà major i 4 del sac de mà menor de la vila, i 4 rodolins del sac de mà major de pagesos i 5 del sac del braç menor de pagesos.

A la vila de Maó es publicaren altres disposicions de caràcter general: s'arbitrava que ni les persones que en aquell moment eren Jurats i ara síndics de Maó, d'Alaior i del castell de S. Àgueda, no podrien ésser elegides per aquells càrrecs l'any vinent, però si pels càrrecs de consellers. Que els consellers, així del Consell General com de cadascuna de les parròquies, podrien ser elegits Jurats o síndics dels seus termes. Que com la Sentència havia disposat sobre la compra del blat necessari en cas de fretura, que la disposició feta per a la vila de Maó es mantingués com es va dir. A tot això s'afegia que cada any, a la Vigília de Nadal, abans d'obrir la caixa en cada vila, fos tocada una campana amb so de batalla amb tots els presents. Se celebraria una missa de l'Esperit Sant, i després de l'Ofici s'obririen les caixes, en presència del consell ordinari o la major part d'aquell.

Fetes aquestes esmenes, el Governador es reservava la facultat de poder corregir, esmenar i canviar els punts de la Sentència. Els síndics i consellers presents de Maó aprovaren la reforma del regiment de la vila i de l'illa. Tots prestaren jurament, en mans de Miquel de Borge, notari del Governador.

Dissabte a 5 de desembre de 1439, present el Governador novament a la pobla d'Alaior, comparegueren davant d'ell els síndics de la pobla i exposaren la possibilitat de fer alguna altra correcció a la Sentència, sobre el regiment de la pobla. A petició del consell ordinari de la vila, Galceran de Requesens va aprovar que a Alaior es fessin dos sacs, un de braç major de la vila i terme i l'altre de braç menor de la vila i terme. A la Vigília de Nadal, tocada la campana i celebrat l'ofici del Sant Esperit, en presència del Governador o del batlle de la localitat, seria oberta la caixa. Tan del primer sac com del segon s'escollirien dos rodolins. Si els dos rodolins eren de dues persones de la pobla o els dos eren de pobladors del terme, el Governador determinava que el segon rodolí fos declarat nul, i elegit un altre, de manera que cada any hi hagués de cada braç un Síndic de la vila i l'altre del terme.

Després, el nen menor de 7 anys, trauria un altre rodolí el qual correspondria a la persona que seria conseller del Consell General. Però si un any el conseller era del braç major de la pobla, l'any següent hauria de ser del braç major del terme o visaves. Una vegada elegides les persones del Consell General, es procediria a l'elecció del consell ordinari de la pobla. Del sac del braç major el nen extrauria 6 rodolins i del sac del braç menor altres 6 rodolins, els noms dels quals formarien part del consell ordinari. Una vegada fetes aquestes eleccions, els rodolins tornarien als seus respectius sacs, que serien segellats i novament introduïts dintre la caixa.

La Sentència dóna una explicació clara de qui eren els *habitadors: qui tenguin casa a la vila i no tenguin alqueria o rafal a fora, però que habitin a la pobla.*

Dimarts a 16 de desembre de 1439, Galceran de Requesens va rebre una súplica de la Universitat de l'illa, la qual va presentar un escrit que va ser llegit en presència dels congregats a la Casa de la Juraria de Ciutadella. La correcció proposada demanava que no pogués ésser Jurats o síndic de cap terme de l'illa aquella persona que hagués comès un crim, i que aquesta prohibició fos vàlida i extensiva al pare, fill, germà, oncle o nebot d'aquell que fos inculpat en l'homicidi. De manera que el primer sortejat seria Jurat o síndic, mentre que el segons seria declarat nul i extret un altre rodolí.

Referent al Clavari de la Universitat, que segons la Sentència tan sols podia ocupar el càrrec durant un any, el Consell General argumentava que aquell no tindria temps de pagar tots els censos que la Universitat havia de pagar a les persones de Mallorca i Barcelona. Per aquesta raó el Governador modificava aquest punt de la Sentència, arbitrànt que el clavari tindria la clavaria durant dos anys seguits, però si volia enviar diners a Mallorca via Alcúdia, amb un llaüt o *leny armat* per pagar els censalistes mallorquins, sempre ho notificaria al Jurat de braç militar i redactaria un document, davant notari, de la quantitat tramesa.

El Governador, per la seva part, afegia una nova qüestió. Com la Sentència ordenava que les quantitats sobrants de cadascuna de les anualitats (de 1438 i 1439) havien de ser invertides en pagar els càrrecs de la Universitat i per l'amortització dels deutes. Però informat que les restes dels dos anys no abastaven per cobrir els deutes, manava que fossin invertides les restes dels anys passats i dels anys esdevenidors.

Els Jurats van exposar que el clavari hauria de bestreure dels seus propis diners les quantitats que la Universitat devia per raó de la plaga de llagosts de l'any passat, i que després els cobraria dels béns que recaptés. Com la Sentència prohibia fer talles generals i la Universitat no tenia diners, el Consell General va decidir cercar i elegir a una persona idònia que volgués exercir l'ofici de clavari durant els pròxims anys, i aquell pagaria els deutes. Però segons la nova Sentència això no es podia fer. Per tant, el Governador acceptava aquesta proposició, de manera que el nou clavari regiria els cabdals de la Universitat durant tres anys, però una vegada finida la seva gestió se tornaria a allò disposat en la Sentència.

Una vegada més, el Governador es reservava poder modificar la Sentència i el seu compliment. Els Jurats i consellers, una vegada publicades i aprovades les rectificacions, juraren i prometeren complir-les, sota les penes indicades.

Dia 24 de desembre de 1439, Galceran de Requesens, a súplica dels Jurats i Consellers del Consell General, va fer la correcció següent: prohibia als homes del braç militar poder entrar en el regiment de l'illa sempre i quan no fossin aclarides les qüestions i controvèrsies existents entre ells i la Universitat, i així vetats de poder elegir el seu representant com a Jurat, situació que afectava a tots els homes del braç militar o cavallers.

El malestar de tots els estaments de la Universitat, contra la classe privilegiada era aquesta:

"quells dits gentils homens no deguen fer bras algun en regiment, com aquells qui per lo dit bras entrevenir e caber y posat que sien en petit nombre. E per ço diguen no ésser just ni rahonable que tant pocha gent y en tant patit nombre facen e representen un bras com algú de aquells, segons provisió real e per certes causes no.y puxan caber ni entrar".⁵²

Sentència pronunciada per Galceran de Requesens en el litigi sostingut entre la Universitat General de Menorca i els homes de paratge o braç militar (1441) (Segona Sentència)

L'historiador maonès F. Hernandez Sanz publicà un document, a la revista d'Estudis Universitaris Catalans, que era la cloenda final del contenciós existent a Menorca entre la Universitat General i els homes de paratge de l'illa. La publicació, baix el títol *Una Sentència Arbitral de mossèn Galceran de Requesens, governador de la illa de Menorca...* (1441) podria fer pensar que es tractava d'un estudi del mateix document copiat a les pàgines del Llibre Vermell de Ciutadella, però no era així. L'autor, conscient de la importància de la troballa, el transcriví íntegrament i féu una breu introducció al mateix, conscient de contribuir positivament a l'avenç del coneixement de la nostra història, i ho diu així: *"I perquè es pugui estudiar en tots els seus detalls el document de referència, contribuint al mateix temps amb nostres escasses forces, a la reconstrucció del Dret Municipal català, el transcrivim fidelment"*.⁵³

Segons Hernandez Sanz, aquest document *"Es tracta d'una nova Sentència Arbitral per la qual el governador de Menorca otorga franquesa de contribuir a tot càrrec comú als propietaris de terres, ja per raó de llurs cavalleries, establertes l'any 1.300 pel rei en Jaume de Mallorca, ja per les possessions que ells vagin adquirint amb els 500 diners d'or provinents de ses rentes, sempre que els fruits de les noves terres no sien extrets de la possessió comprada."*⁵⁴

El nucli de la controvèrsia

En el sí del Consell General, com de la Universitat particular de Ciutadella, la representativitat del braç privilegiat era migrada. El braç militar, en disposar d'un sol representant que exercia les funcions de Jurat, tenia poca capacitat decisòria dintre dels dos col·lectius institucionals, un integrat pels 14 membres de la municipalitat de Ciutadella i l'altre entre els 24 que formaven el Consell General.⁵⁵

Aquesta parca representativitat feia que totes les propostes fetes en el sí del Consell la Universitat General o de la Municipalitat particular fossin aprovades o rebutjades malgrat l'oposició feta pel seu representant. Era evident que el prestigi assolit antany pels cavallers i donzells ja no era el mateix. Així doncs, les propostes fetes pels demés estaments a les dues institucions sobre la seguretat de l'illa (construcció de muralles, compra d'armes, talaies i escoltes), l'abastiment de la població de gra, o sobre les cises per pagar les despeses necessàries per l'administració insular i municipal, eren qüestions debatudes en els dos Consells i adoptades per majoria.

Malgrat que els components del braç militar era un col·lectiu reduït en nombre i poc significatiu, tots elles eren propietaris de cavalleries, possessions, alqueries i rafals, adquirides per donació reial després de la conquesta o que havien comprat amb les seves pròpies rendes. A més, tots ells gaudien d'un privilegi, concedit i confirmat pels reis de la

⁵³ HERNANDEZ SANZ, F.: *Una Sentència Arbitral...*, p. 2.

⁵⁴ HERNANDEZ SANZ, F.: *Una Sentència Arbitral...*, p. 3.

⁵⁵ Ciutadella aportava al Consell General 4 Jurats i 10 consellers; Mercadal i Castell de Santa Àgueda, 2 Síndics i un Conseller; Alaior, 2 Síndics i un Conseller; i Maó, 4 Consellers. Sorpren l'exclusió dels 3 Síndics de la vila de Maó.

Casa de Mallorca, pel qual eren exempts de càrregues fiscals fins a 500 diners d'or, de manera que si eren propietaris d'un patrimoni superior a aquella quantitat, devien contribuir a les cises i altres impostos comuns, per la diferència, de manera proporcional a la seva riquesa.

Segurament era difícil saber quin era el valor de les seves propietats i el resultat de la deducció, situació que motivava el contenciós amb la Universitat. Tot fa creure, que els privilegiats es negaven a pagar qualsevol ajuda, impost, cisa, etc. al·legant el privilegi reial atorgat per Jaume II de Mallorca.⁵⁶ Però la resposta de la Universitat també era contundent. El Consell General i la Municipalitat de Ciutadella prohibien al braç militar elegir el seu representant, de manera que durant anys les dues institucions menorquines van actuar amb tres Jurats. Com a contrapartida els privilegiats es negaven a contribuir en qualsevol càrrega municipal, raó per la qual eren deutors al Comú d'una important suma de diners.

La solució va arribar de mà del governador de Menorca, G. de Requesens amb aquesta segona Sentència, ja que en finalitzar la primera, a les darreries de l'any 1439, la universitat particular de Ciutadella demanava la supressió del braç militar en el sí del seu Consell.

La segona Sentència Arbitral de Requesens

Si el primer aplec documental donava solució a la composició del Consell General i de les diferents municipalitats de l'illa, la segona Sentència anava dirigida a resoldre el conflicte suscitat entre la Universitat General i el braç militar. És evident que el governador, lluny de dictar una normativa a cegues, abans va fer un aplec considerable de documentació, que li va permetre disposar de la informació suficient per emetre el veredict. Requesens, una vegada escoltades les raons verbalment exposades dels privilegiats, que al·legaven el seu privilegi reial, oïdes les raons de la Universitat, consultades diverses sentències anteriors fetes pels governadors de Mallorca i Menorca, i obtinguda informació de la manera de com contribuïen els homes de paratge de Mallorca, va dictar Sentència.

Dilluns a 5 de setembre de 1441, quasi dos anys després de la proclamació de la primera Sentència, Requesens va dictar la segona. A l'acte estaven presents el Consell de Ciutadella, alguns prohoms de les viles.⁵⁷ La resolució de la Sentència fou aquesta: els homes de paratge elegirien una cavalleria de la seva propietat, per un valor aproximat a 500 diners d'or, per la qual quedarien exempts de tota càrrega comuna. Tampoc pagarien ni podrien ser obligats a pagar pels fruits que fossin derivats d'aquella, excepte si pretenien vendre'ls fora d'aquella propietat. Per aquella propietat tampoc pagarien talles i altres contribucions comunes, però si en l'armament d'una armada equipada per la defensa de l'illa o en la compra d'armes, adob de murs, construcció de valls, conducció d'aigües, talaies i escoltes. Però aquell dictat no seria vàlid fins que cadascun d'ells no hagués elegit la propietat sobre la qual pensaven descarregar aquells 500 diners d'or.

56 Aquest Privilegi no figura en el Llibre Vermell de Ciutadella.

57 Joan de Verí, jutge ordinari de Menorca, que va llegir la Sentència, els Jurats de l'illa i el notari Pere Serra, representant dels homes de paratge Jordi Martí, Pere Martorell sènior, Pere Martorell júnior, Gabriel Martorell, Andreu Martorell. Eren testimonis Nicolau Uguet prevere de Maó, Gabriel Morlà i Miquel de Borge notari, Francesc de Déu i Martí de Belloch, habitants de Ciutadella, Joan Fuxà notari i escrivà de la cúria d'Hialor i molts altres habitants de Ciutadella.

La petició dels homes de paratge de poder assignar dues o més possessions per desgravar els 500 diners d'or francs va ser rebutjada, ja que tots els components de la universitat s'hi van oposar. Una vegada acceptada, aprovada i jurada, el governador permetia als homes de paratge poder elegir el seu representant (Jurat) en la següent Vesprada de Nadal, comanant als litigants el respecte d'una part vers l'altra.

Dilluns 18 de setembre de 1441. Pere Martorell júnior compareixia davant la Cúria del governador i elegia la possessió que tenia en el Cap de Banyuls, per 500 morabatins d'or que deia tenir francs. Dissabte 23 de setembre, compareixia davant la Cúria Francesc Alemany, síndic i procurador del Jurats de l'illa i va fer una còpia de la Sentència.

Els Jurats donaren resposta a Pere Martorell jove negant-li acceptar aquella alqueria pels 500 diners d'or, ja que no era just que una propietat amb un valor més alt fos franca per aquella quantitat. De manera que elegís una altra propietat de menor valor. A més, li denegaren acceptar la deducció de 500 morabatins que deia tenir francs.⁵⁸

Dilluns, 25 de setembre, el notari Joan des Prats va fer una còpia de la Sentència per a Pere Martorell júnior, el qual va prometre avenir-se. Pere Martorell júnior es presentà davant la cúria i va rectificar la seva declaració al·legant que ell no havia dit que elegia l'alqueria per 500 morabatins, sinó per 500 diners, (perquè ell no sabia que eren morabatins) però que el notari va escriure erròniament 500 morabatins, en lloc de 500 diners d'or. El notari certificava el seu error.⁵⁹

Des del mes de setembre de 1441 al mes de maig de 1442 els homes de paratge varen dir quines eren les propietats que elegien per gaudir d'aquella deducció. Amb aquestes manifestacions hem de creure que els privilegiats acceptaren aquella resolució.

Característiques de la Segona Sentència

Aquesta segona Sentència de Requesens (1441) té una estructura formal molt semblant a la primera (1439), per tant creiem que també és un document redactat per deixar constància i memòria posterior dels esdeveniments succeïts a Menorca des del 5 de setembre de 1441 fins el 12 de maig de 1442, pocs mesos abans de l'aprovació definitiva de la Sentència pel rei Alfons V el Magnànim.

Després d'un preàmbul, on es refereix la rivalitat existent entre el Consell General i els homes de paratge de Menorca, s'esmenta amb acurat detall la tasca compiladora d'informació feta pel Governador, la qual la va obtenir tan escoltant els testimonis dels afectats, com de les sentències i disposicions anteriors fetes per altres governadors, analitzant els seus encerts i els seus errors. I per una major equitat, demanà quina mena de contribució feien els cavallers i donzells mallorquins.

Al preàmbul segueix la Sentència, signada el 5 de setembre de 1441. Però aquella, lluny de ser un nou document de franquesa concedit als homes de paratge menorquins, és la

⁵⁸ *Item és encara més la dita elecció per lo dit honrat en Pere Martorell de la dita alcharia feta nulla per so car dia que elegex aquella per D morabatins d'or, que ha franchs, so que no pot fer en alcuna manera, com tansolament los homens de paratge hagen franchs D diners d'or e no D morabatins d'or ...*, p. 6.

⁵⁹ Era una justificació poc creïble, quan cada 7 anys es pagava l'impost del morabatí o monedatge, pel qual cada foc pagava 8 sous, és a dir, un morabatí al rei.

confirmació d'un altre document anterior que eximia als cavallers i donzells de contribuir en certes càrregues comunals, però ara els obligava a pagar per altres qüestions tocants a la defensa del territori.

En tot moment, la segona Sentència manté un tarannà conciliador, procurant no caure en favoritismes. Però si abans els components del braç militar gaudien de moltes prerrogatives i exempcions, i rebien una assignació anual pel manteniment d'un cavall armat de la Procuració reial, ara eren obligats a passar per la Cúria del Governador per manifestar els seus béns, assignar la cavalleria o propietat de la qual volien ser francs, i de la resta dels immobles a pagar com a qualsevol ciutadà. Era evident que la seva importància com estament i aportació bèl·lica per a la defensa de l'illa havia migrat.

Amb tot, el document resulta ser l'apèndix final de la Sentència de Galceran de Requesens, que tanca el cercle de dissensions, controvèrsies i desavinences que afectaven Menorca a la primera meitat del segle XV. El manifest final, escrit pel notari, deixa palès el fi de la controvèrsia, quan els nobles menorquins, un darrera l'altre van assignant la seva cavalleria per gaudir de l'exempció. A la relació no hi figuren tots els homes de paratge, però és evident que no era intenció fer una relació exhaustiva de tots ells.

L'estructura de la Universitat General i particular de les viles menorquines segons la Sentència de Galceran de Requesens

Prescindint de tots els actes protocol·laris que envolten els esdeveniments redactats en la Sentència, el document promulgat pel governador i després ratificat per Alfons V el Magnànim el 1442, certifica el tarannà polític i la capacitat negociadora d'un home d'estat que, malgrat el seu alt rang i el seu poder, va saber comprendre els petits problemes que afectaven els menorquins, i va saber pacificar i remodelar, amb un gran sentit conciliador, una societat medieval aferrissada, amb odis ancestrals, mals entesos i un neguitós llarg etc. que feien la vida impossible a la majoria de la gent i convertia les reunions del Consell General de la Universitat menorquina en un camp de batalla dialèctic, on regnava la crispació i el desconcert.

També és cert que la Sentència era promulgada amb una greu amenaça. Però també hi ha que dir que la majoria dels 30 punt redactats en un primer moment a Barcelona, foren modificats una i altra vegada, a petició dels representants menorquins, tant presents a la Ciutat Comtal, com després davant la municipalitat particular de cadascuna de les poblacions menorquines, sense fer diferències entre les principals (Ciutadella i Maó) i les més petites (Alaior i Mercadal). Un clar exemple seria la petició feta pels vilatans de la pobla d'Alaior a Requesens, que en menys de dues setmanes van canviar totalment el seu règim municipal a petició dels interessats.

La configuració de la Universitat particular de Ciutadella

A la població de Ciutadella, considerada el cap de Menorca, hi residien les màximes autoritats de l'illa: Lloctinent de la governació, el Batlle General, el Procurador reial o Tresorer, el paborde eclesiàstic, etc. molts d'ells amb la seva Cúria. Segons la Sentència, la població de la vila era dividida en quatre braços o estaments: el braç militar o de cavallers i donzells; el braç major de ciutadans i burgesos; el braç mitjà o de pagesos i el braç menor, format pels menestrals, mariners i altres persones de mar. De cada braç s'havia d'elegir un

Jurat. Del braç major i braç mitjà es sortejarien 4 consellers de cada estament, mentre que del braç menor tan sols s'elegirien 2 consellers. Així doncs, la vila de Ciutadella aportaria al Consell General de l'illa 14 representants, quatre Jurats i deu Consellers.

La Sentència promulgada no va fer cap rectificació al respecte. La configuració municipal de Ciutadella no va ser alterada. Encara que el 24 de desembre de 1439, el governador prohibia als homes que integraven el braç militar de poder elegir el seu representant (en aquest cas el Jurat) fins que no haguessin solucionat el contenciós existent amb la Universitat General, és a dir, entre els altres estaments. Però la petició més greu era la que va fer la Universitat al governador Requesens demanant la supressió de la representació del braç militar, en considerar que no era just i de raó que un nombre tan reduït de gent formés un estament, quan els altres braços estaven representats per un nodrit grup de persones.

Era una petició inusual dintre d'una societat medieval, on el senyor i cavaller era una autoritat a tenir en compte. Però és evident que aquesta petició feta d'una manera formal a un governador, representant del rei, el qual distingia els cavallers ocupant-los en càrrecs de responsabilitat, demostra un sentit i una maduresa política impròpia del seu temps i de part dels components dels altres estaments socials. Era evident que la situació social i política de Ciutadella i de Menorca estava alterada, on els grups socials estaven enfrontats, i on el dia a dia es vivia d'una manera angoixosa; una situació que s'agreujava quan se sumaven les divergències i qüestions existents entre Ciutadella i les demés poblacions menorquines.

L'estructura de la Universitat de Maó

La primera redacció de la Sentència de Requesens, feta en els primers mesos de l'any 1439 a Barcelona, donava la primera reglamentació sobre la divisió corporativa de la vila de Maó. Segons els juristes barcelonins, a Maó tan sols hi havia tres classes socials, raó per la qual el governador manava fer tres grups o braços de tots els homes, majors de 25 anys i hàbils per exercir els càrrecs municipals.

Integrarien el braç major els burgesos, ciutadans, mercaders, notaris, especiers etc.; serien del braç mitjà les persones dedicades a activitats artesanals, els menestrals, mariners, i altre gent de mar, residents i amb casa a la vila. Pertanyerien al braç menor tots els pagesos o fora vilatans residents a la vila o en el seu terme. Per aquesta raó, Requesens manava confeccionar tres sacs, un per cada estament social, dels quals seria extret de cadascun d'ells un rodolí, el nom del qual seria nomenat Síndic per l'any següent. Després un minyó extrauria 2 rodolins del sac del braç major, 1 del braç mitjà i un altre del braç menor, el nom dels quals serien nomenats Consellers. Aquestes 4 darreres persones elegides representarien el municipi a les sessions del Consell General, a celebrar sempre a l'església de Santa Maria de Ciutadella.

Una vegada feta aquesta primera elecció, el nen trauria de cada sac altres 6 rodolins que correspondrien a les 18 persones que l'any següent ocuparien el càrrecs de consellers de la vila particular de Maó. Així doncs, la municipalitat de la vila seria regida pels tres síndics i els 18 consellers, configurant tots ells la universitat particular maonesa.

Aquesta primera reglamentació, que intentava posar un ordre dintre del règim municipal menorquí, va sofrir un primer canvi abans que la Sentència fos confirmada per la reina. Els representants de la Universitat menorquina, en la persona de Joan de Verí de Maó,

demanaren poder fer una modificació en l'elecció dels síndics i consellers de la vila.

En aquesta primera correcció es mantenien els tres braços (major, mitjà i menor) i el nombre de Síndics, un per cada braç, però variava la distribució dels consellers pel Consell General, de manera que els 4 Consellers serien elegits del braç major i del sac dels pagesos, dos i dos respectivament. El braç mitjà no tindria representació en el Consell General. Però també sofria modificació la composició del règim municipal de la població. Els vilatans de braç major elegirien a 6 representants, mentre que els del braç mitjà veurien reduïda la seva representativitat a tres consellers. Els pagesos elegirien a 9 representant. Així doncs, en aquesta segona disposició es mantenia el nombre de persones elegides pel consistori: 3 síndics i 18 consellers, que en conjunt sumaven 21 membres.

Una vegada que fou publicada la Sentència a l'església de Santa Maria de Ciutadella el 10 de novembre de 1439, Galceran de Requesens, començà el recorregut per totes les viles menorquines amb la intencionalitat de fer-la pública en cada una de elles.

Arribat a la vila de Maó i reunit el consell de la universitat particular de la vila, fou llegida i publicada la Sentència (27 de novembre de 1439) en presència dels 3 síndics i dels 18 consellers, composició municipal que creiem que era l'estructura anterior a la publicació de la normativa. Una vegada llegida la Sentència, els representants municipals de Maó suplicaren al governador poder fer unes modificacions que canviaven la composició municipal de Maó.

La vila de Maó comptaria a partir d'aquell moment amb quatre estaments o braços. Dos per la població vilatana (braç major i braç menor) i altres dos per la població forana (braç major i braç menor). Dels dos braços de la població vilatana es sortejarien dos Síndics, un de cada braç; del braç major dels pagesos s'elegiria el tercer Síndic. Però es reduïa a 2 el nombre de Consellers assistents al Consell General, que sorgirien dels dos braços menors, vilatà i pagès. Els consellers municipals mantindrien el nombre de 18, però variava la seva composició: per a la vila, 5 del braç major i 4 pel braç menor, pels forans, 4 del braç major i 5 pel braç menor.

Maó mantenia els seus 21 representants en el consistori (3 Síndics i 18 consellers) però minvava la seva representativitat en el Consell General amb 2 Consellers.

Segons la Sentència	Consell part.	Consell G.	Consell particular.
Braç major	1 Síndic	2 Consellers	6 Consellers
Braç mitjà	1 Síndic	1 Conseller	6 Consellers
Braç menor	1 Síndic	1 Conseller	6 Consellers
	3 Síndics	4 Consellers	18 Consellers
Primera modificació	Consell part.	Consell G.	Consell particular.
Braç major	1 Síndic	2 Consellers	6 Consellers
Braç mitjà	1 Síndic	--	3 Consellers
Braç menor	1 Síndic	2 Consellers	9 Consellers
	3 Síndics	4 Consellers	18 consellers

Rectificació feta el 27 de novembre de 1439

	Consell part.	Consell G.	Consell particular
Poblats a la vila			
Mà major	1 Síndic	1 Conseller	5 Consellers
Mà menor	1 Síndic	--	4 Consellers
Pagesos			
Braç major	1 Síndic	1 Conseller	4 Consellers
Braç menor	--	--	5 Consellers
	3 Síndics	2 Consellers	18 Consellers

Les rectificacions fetes a la vila de Maó manifesten dues qüestions importants: la minva de la participació maonesa en el sí de la Universitat General de l'illa i certes tensions socials internes en el regim municipal de la població.

La vila de Maó va ser dotada en un primer moment amb 4 representants en el Consell General, xifra que va quedar reduïda a 2 membres després de la segona rectificació. La minva va ser efectuada en el sí del propi consistori maonès, sense cap mena de pressió per part de la vila de Ciutadella. Era evident que amb aquella darrera resolució, el seu paper i pes específic dintre del Consell General minvava considerablement. No pareix que tal reducció fos imposada pel governador, en considerar que la suma dels representants forans (4 Consellers de Maó, 3 d'Alaior i 3 de Mercadal) no sumessin una xifra tan propera a 14, que era els nombre de Jurats i Consellers de Ciutadella.

Les tensions internes que presumiblement afectaven a la població de Maó eren motivades per la representació de cada un dels estaments en el sí del consell municipal particular. Podrien dir que a petita escala, la situació municipal de Maó era semblant a la que afectava a Ciutadella amb la resta de les viles de fora. Els habitants de la vila de Maó, dedicats a activitats comercials, marineres i administratives, gaudien d'una important representació en el consistori, situació que no devia ser ben acollida pels pagesos que vivien en el terme. Així, la representació donada en un principi per la Sentència (23 de maig de 1439) de 2 síndics i 12 consellers per la població vilatana, contrastaven amb l'escassa representativitat d'1 síndic i 6 consellers de part dels pagesos.

En la primera rectificació s'observa que es va aconseguir una paritat entre uns i altres, de manera que el règim municipal de la vila va quedar en equilibri. Però mancava una segona estructuració. Els menestrals, en aquells moments ja molt més nombrosos que els burgesos, ciutadans i botiguers, degueren demanar una major representació en el consell municipal, de manera que dels 9 representants vilatans, 5 serien de mà major i els altres 4 de mà menor o menestrals, quan en la primera correcció tan sols lis havien assignat 3 representants.

La Universitat d'Alaior segons la Sentència de G. de Requesens

Segons la distribució feta per la Sentència dels habitants poblats, aptes per desenvolupar càrrecs municipals de la vila d'Alaior, en aquella tan sols hi havia dos estaments: un braç major de pagesos i un braç menor de menestrals.

Pel braç major la Sentència assignava 1 Síndic i un conseller pel Consell General de l'illa, mentre que pel braç menor tan sols un Síndic. Pel regiment municipal de la pobla determinava 6 representants del braç major i altres 4 del braç menor, el que indicava la presència d'una majoria de població pagesa enfront de la que s'ocupava d'activitats artesanals.

Promulgada la Sentència el 10 de novembre de 1439 a Ciutadella, Requesens recalà a Alaior el 26 de novembre d'aquell mateix any, on davant el consistori municipal i una nodrida audiència proclamà la nova ordenança. En aquella reunió el consistori municipal estava integrat per 2 síndics i 12 consellers, que amb l'aplicació del nou estatut veia reduïda la representativitat del consistori en dos consellers.

Però quan el Governador, de retorn de la població de Maó i anant ja cap a Ciutadella, va romandre novament a Alaior (5 de desembre de 1439), la municipalitat local li va demanar l'aprovació d'una esmena que significava una modificació substancial de la primera proposta. Una vegada feta i aprovada, el nou consistori municipal i els seus representants al Consell General es sortejarien d'aquesta manera: de tots els habitants elegibles es farien dos sacs, un de braç major, que agruparia a tots els vilatans i poblats en el terme que fossin pagesos i propietaris de possessions, alqueries o rafals, i un de braç menor, on s'insacularien tots els vilatans i forans ocupats en activitats menestrals.

Aquesta nova divisió (detectada també a Maó) fa creure que a la vila d'Alaior hi devia haver gent assalariada, residents a la pobla, propietària d'una casa o amb un habitatge llogat, que practicava treballs ocasionals artesanals i feines de camp en èpoques de collita, que alternava unes i altres segons l'estacionalitat. Així, del nou braç major s'elegiria un Síndic i un conseller pel Consell General, mentre de l'altre braç es sortejaria l'altre síndic. En quant a la participació municipal, es demanava que fossin elegits de cada braç 6 representants, que en total sumarien 12 consellers, nombre del que gaudia la població abans de la promulgació de la nova ordenança.

Segons la Sentència de G. de Requesens

	Consell part.	Consell G.	Consell universitat d'Alaior
Poblats a la vila			
Braç major (de pagesos)	1 Síndic	1 Conseller	6 Consellers
Braç menor (de menestrals)	1 Síndic	--	4 Consellers
	2 Síndics	1 Conseller	10 Consellers

Rectificació de 5 de desembre de 1439

Consell part.

Consell G.

Consell universitat d'Alaior

Poblats a la vila			
Braç major (vila i terme)	1 Síndic	1 Consellers	6 Consellers
Braç menor (vila i terme)	1 Síndic	--	6 Consellers
	2 Síndics	1 Conseller	12 Consellers

El fet de que els dos nous consellers de la universitat particular d'Alaior fossin afegits al braç menor, i el seu nombre de representants s'equiparés al braç major, manifesta ja que la pobla era ja una vila consolidada.

Composició de la Universitat del Mercadal i del Castell de Santa Àgueda

Les notícies sobre la pobla del Mercadal i castell de Santa Àgueda són més escadusseres, però és evident de el seu desenvolupament fou molt semblant a les viles ja descrites. La pobla era representada en el Consell General de l'illa pels dos síndics i un conseller, de manera que hem de creure que la mà major representaria els vilatans pagesos, mentre que la mà menor seria pels artesans o pagesos llogats de la vila.

La manera d'eleger els seus representants no es detalla a la Sentència, però diu que es faria com a Ciutadella i les altres viles. El 24 de novembre de 1439, el Governador va publicar la Sentència davant de 2 Síndics i 9 consellers a l'interior de l'església de Sant Martí, composició municipal que no va experimentar cap mena de variació i es va mantenir igual.

Composició del Consell General de l'illa de Menorca, després de la Sentència

Les modificacions fetes entre el 10 de novembre i el 16 de desembre de 1439 varen modificar substancialment la composició i estructura del Consell General fet el 23 de maig del mateix any.

Segons la Sentència de 23 de maig

Població	Jurats	Síndics	Consellers	Total
Ciutadella	4 Jurats	--	10 Consellers	14
Maó		(3 Síndics)	4 Consellers	4 (1)
Alaior		2 Ssíndics	1 Conseller	3
Mercadal i (cSA)		2 Síndics	1 Conseller	3
Total	4 Jurats	4 Síndics	16 Consellers	24

(1) Els síndics de la vila de Maó no formaven part del Consell General de l'illa.

Segons la composició final

Població	Jurats	Síndics	Consellers	Total
Ciutadella	4 Jurats	--	10 Consellers	14
Maó		(3 Síndics)	2 Consellers	2 ⁽¹⁾
Alaior		2 Síndics	1 Conseller	3
Mercadal i (cSA)		2 Síndics	1 Conseller	3
Total	4 Jurats	4 Síndics	14 Consellers	22

(1) Els síndics de la vila de Maó no formaven part del Consell General de l'illa.

En la primera redacció, el Consell General de Menorca quedava configurat amb 24 representants: 4 Jurats, 4 Síndics i 16 consellers. Mentre que amb la rectificació posterior de dia 27 de novembre, el Consell General quedà estructurat amb 4 Jurats, 4 Síndics i 14 consellers. La pèrdua de 2 representants en el Consell General per part de la població de Maó es va decidir en la darrera reunió feta en aquella vila, entre el Governador i els representants municipals de Maó.

No podem explicar quins varen ser els factors que determinaren aquesta variació en la representativitat de Maó en el Consell General, ja que amb aquella reducció la part forana illenca va sortir perjudicada, sobretot alhora de fer front a la prepotència de la vila de Ciutadella i per avalar les reivindicacions que sempre feien a favor dels seus drets. Amb la primera composició dictada per la Sentència de 23 de maig de 1439, Ciutadella comptava amb 14 representants, mentre que els forans sumaven 10, proporció que hagués permès una oposició més ferma davant les arbitrarietats dels Jurats. Amb la rectificació del 27 de novembre, els 8 representants forans (síndics i consellers del General) no podrien exercir una pressió tan enconada com abans.

Amb tot, la proporcionalitat entre ciutadans i forans establerta per la Sentència era de 14/8, és a dir entre el 63% i 37% proporció molt semblant a l'existent entre els ciutadans i els forans a l'illa de Mallorca, que era del 66% i un 33% establerta pel rei Sanxo I de Mallorca l'any 1315 en la seva Sentència Arbitral.

Consideracions finals

La Sentència que Galceran de Requesens atorgada a l'illa de Menorca és una normativa que s'aplicà a moltes altres ciutats dels regnes de la Corona d'Aragó amb la finalitat de donar una solució als problemes suscitats entre els diferents estaments socials que les integraven.

La mateixa sentència menorquina al·ludeix a la concedida a la ciutat de Xàtiva (1427) per acabar amb les divergències entre els seus habitants,⁶⁰ però una normativa similar la reina Maria la donà a la ciutat de Saragossa (26 de febrer de 1442);⁶¹ un document similar l'Infant Joan de Navarra, futur rei Joan II, l'atorgà a la ciutat de Castelló (València 22 de maig 1446),

⁶⁰ ACM, Llibre Vermell de Ciutadella, f. 200-4; El document fou publicat per SARTHOU CARRERAS, C.: *Datos para la Historia de Játiva*, I, Játiva, 1933, p. 192-195.

⁶¹ MORA y GAUDÓ, M.: *Ordinaciones de la ciudad de Çaragoça*, II, Zaragoza, 1908, p. 583-587.

i el mateix Alfons V, el concedí a la Ciutat de Mallorca (Ciutat 10 octubre 1447).⁶² Altres documents similars foren atorgats a les ciutats de Barbastro (1454) i Girona (1457).

Tots ells tenen unes característiques semblants: l'establiment del règim de sac i sort, substituint l'antic sistema d'elecció; s'imposava la insaculació de tots els ciutadans hàbils per exercir les funcions municipals; en la seva redacció intervenen dues persones graduades en Dret; es manava la confecció de caixes tancades amb diferents claus i panys, amb la intenció d'evitar frau i que el poder de la ciutadania caigués en mans d'uns pocs...

Evidentment també existeixen diferències, el que fa pensar que la redacció de cada Sentència s'adequà a les necessitats i problemàtica de cada un dels municipis. Així, mentre que a Mallorca l'estructura municipal de les poblacions foranes es va fer d'una manera general, agrupant viles amb unes característiques semblants, a Menorca cada població va gaudir d'una composició municipal específica i pròpia. També és de consideració que a Menorca la problemàtica social era doble. Una rivalitat entre les poblacions foranes respecte a Ciutadella, que ostentava la superioritat política i institucional de l'illa, i la confrontació entre tots els estaments socials i la classe noble. Si la primera era de caràcter general, la segona era més pròpia i particular de la municipalitat de Ciutadella. El reduït nombre de cavallers i donzells es negaven a contribuir en les càrregues comunes i de defensa del territori, raó per la qual la Universitat General no permetia l'elecció del Jurat militar per integrar-lo en el Consell General. Una segona sentència de Requesens, dictada el 1441, va resoldre també el contenciós.⁶³

M. Lluïsa Serra encerta en considerar que Requesens es decantava a favor dels ciutadans i menestrals, mostrant ja un tarannà en favor de la Busca i en oposició a la Biga (classe privilegiada), actuació que més tard es desvetllarà de forma més nítida. Però a Menorca no existia un patriciat urbà o una aristocràcia rural enriquida. Més bé els cavallers i donzells medievals menorquins, malgrat fossin posseïdors d'alqueries, rafals i altres propietats, sofrien els embats propis de l'època i veien les seves rendes minvades. A més, com ja hem dit, formaven un grup social reduït, i en molts casos ambé patien dificultats econòmiques per mantenir el prestigi social de sempre.

A més d'aquestes puntualitzacions de caràcter general és necessari concretar altres en particular. Així, la Sentència intentà donar solució a tres punts de controvèrsia que dificultaven el desenvolupament harmònic de la vida ciutadana. Per aquesta raó les disposicions fetes i rectificades en tres ocasions pretenien:

- Implantar un sistema que permetés l'elecció del càrrecs del Consell General i definir la seva configuració.
- Fixar la composició del règim municipal de les pobles de Menorca.
- Establir unes normes de control del Deute públic de la Universitat General.

62 PONS, A.: "Constitucions e Ordinacions del Regne de Mallorca", BSAL, XXIV, 1933, p. 374 i 420.

63 HERNANDEZ SANZ, F.: *Una Sentència Arbitral...*

El sistema de l'elecció i composició del Consell General de Menorca

L'ordenança de Requesens suplantava l'antic sistema de cooptació dels Jurats i Consellers de Ciutadella per la insaculació. Des de 1301 i durant tot el segle XIV i meitat del XV, en el moment d'elegir els nous Jurats, els quatre Jurats vells presentaven al Lloctinent de la Governació una llista amb el nom dels elegits en el Consell General, dels quals l'oficial reial podia vetar a la persona que no considerés apta, i exigir que fos substituïda per una altra. Era evident que la mesura provocava aldarulls, sobretot quan el Lloctinent es negava a acceptar els quatre nomenaments. Però també cal considerar que el sistema era una porta oberta a favoritismes i exclusions impropis.

Abans de la promulgació de la Sentència era la sort la que determinava qui seria Jurat o Conseller de cada un dels quatre estaments de la població ciutadellenca: un Jurat de cada estament, i 4 Consellers pels ciutadans i burgesos, 4 Consellers pels pagesos i 2 pels mariners i menestrals. Així, el nombre de persones de Ciutadella que intervenien en el Consell General no va experimentar cap canvi. Tan sols havia canviat el sistema de l'elecció. Però aquella seguia essent per estaments.

La modificació que va sofrir Maó en quant al règim municipal i la seva participació en el Consell General no pot ésser considerat una prova de la seva creixent importància. El mateix procés de canvi es donà a la pobla d'Alaior, segurament seguint aquesta un mimetisme municipal respecte a Maó, però si observem la darrera composició municipal i la seva representativitat en la Universitat General es dedueix que més del 50% de la població seguia essent camperola i aquella sobrevalorada.

Fins el 1439 la vila de Maó aportava al Consell General 4 Consellers. Incomprendiblement els 3 Síndics que eren elegits anualment, i que representaven el tres estaments socials de la vila, no formaven part del Consell General. Després de la Sentència, el nombre de consellers pel General quedava reduït a dos, però mantenia el nomenament dels tres síndics. La pregunta que ens fem i a la que no respon la Sentència és ¿després de la seva promulgació, els tres Síndics de Maó acudirien al Consell General juntament amb els 2 Consellers? De ser així, la representativitat de Maó hauria sumat 5, és a dir un vot més. Però la Sentència no ho especifica. De mantenir-se l'estatus anterior, Maó amb 2 consellers hauria fet minvar la representativitat forana envers Ciutadella.

Les poblacions d'Alaior i Mercadal –castell de Santa Àgueda aportaven al Consell General els dos Síndics i un Conseller cada una, representativitat que no fou alterada. Per tant, creiem que després de l'ordenança, Maó degué aportar els 3 Síndics i els 2 Consellers, de la mateixa manera de com ho feien les altres dues poblacions menorquines. Així, la participació ciutadana i forana a la Universitat General de Menorca seria de 4 Jurats i 10 Consellers de Ciutadella més 7 Síndics i 4 Consellers de Maó, Alaior i Mercadal. Si abans el Consell General era constituït per 24 membres, a partir de 1440 quedaria integrat per 25 membres.

La configuració de les diferents municipalitats menorquines

La municipalitat de la vila de Ciutadella s'estructurà segons els 4 estaments socials que la configuraven, i la seva composició era la mateixa que la descrita per la primitiva Universitat

General de Menorca, de manera que la municipalitat de Ciutadella era el nucli embrionari i originari de la Universitat General de l'illa.

La població de Maó primerament s'estructurà amb l'antic ordre social, per estaments: braç major, braç mitjà i braç menor. De les persones insaculades s'elegirien una de cada braç, que aquell any ocuparia el càrrec de Síndic. A continuació s'extraurien de cada sac 6 bolles de cera, que compondrien els 18 consellers de la universitat particular de Maó. Una vegada feta la segona i tercera rectificació, la composició de la gent de Maó va quedar estructurada en dos grups: vilatans i forans. I cada subgrup era novament dividit en dos braços o mans: major i menor. Dels dos braços de la població vilatana s'elegirien 2 Síndics, un de cada braç. Dels dos braços de la població forana o rural, tan sols s'elegiria un Síndic de braç major.

Amb aquesta mateixa estructura s'elegirien els consellers de la universitat particular de la vila. Cinc consellers de mà major, 4 de mà mitjana representarien la població vilatana; Quatre consellers de mà major i 5 de mà mitjana per a la població de pagesos. De tal manera que si abans la vila de Maó comptava amb 3 Síndics i 18 consellers pel seu regiment municipal, després de 1440 mantindria el mateix nombre de representants, però havia canviat la seva configuració social.

A la vila d'Alaior no es varen produir molts canvis. La composició de la universitat particular d'Alaior abans de la Sentència era de 2 Síndics i 12 consellers, els quals eren elegits de 2 estaments: braç major de pagesos i braç menor de menestrals. De cada braç s'elegia un síndic i 6 consellers.

Promulgada la Sentència (10 de novembre de 1439) el consistori havia de ser reduït a 2 Síndics i 10 consellers, sis del braç major i 4 del braç menor. La nova modificació (5 de desembre de 1439) va permetre que el braç major aglutinés a tots els vilatans que fossin pagesos, propietaris de possessions, alqueries i rafals, mentre que el braç menor seria format pels vilatans dedicats a activitats artesanals i menestrals. De cada grup s'elegiria un Síndic i 6 consellers, rectificant la primera decisió dictada.

La configuració de la universitat particular de la pobla del Mercadal pareix que va ser molt similar a l'exposada anteriorment per la pobla d'Alaior. Dels dos braços, major i menor (pagesos i menestrals) s'elegirien 2 síndics, un de cada braç, i 9 consellers, possiblement 5 de braç major i 4 de braç menor. Però la Sentència no ho especifica. La seva configuració municipal no va experimentar cap canvi.

El control del Deute Públic i el sanejament de les finances de la Universitat

Era el nucli central de tots els mals, discòrdies i aldarulls que s'havien produït entre els ciutadans i forans, i entre la Universitat General i les viles foranes. Per aquesta raó el Governador a més de manar nomenar un clavari, recaptador i receptor de tots els ingressos i a la vegada pagador de les despeses de la Universitat, dels rèdits del Deute Públic contreta amb els compradors -inversors mallorquins i catalans, obligava a tenir uns *oirdors de comptes*. Per consegüent prohibia als Jurats i Consellers cobrar i fer pagaments sense la intervenció del clavari. Cobrar els seus deutes si eren creditors de la Universitat, durant el seu exercici, i que totes les despeses fossin aprovades en el Consell.

Manava nombrar a 5 *oidors de comptes*, de manera que 2 fossin de Ciutadella i un de cada una de les tres parròquies, per revisar la comptabilitat anual. Legislava sobre la compra i venda de blat, i sobre les missatgeries, un dels punts més controvertits amb les viles de fora.⁶⁴

Cloenda

El document fou manat copiar amb lletra gòtica per ésser guardat a cadascun dels arxius de les universitats particulars de Menorca per la seva aplicació. A l'actualitat tan sols coneixem dues còpies, la del Llibre Vermell de Ciutadella i la còpia que es guarda a l'Arxiu de Maó, sobre el qual M. Lluïsa Serra elaborà el seu estudi.

La Sentència va tenir un gran ressò i una gran transcendència per a tota Menorca, que amb constants modificacions va perdurar fins l'any 1835, amb l'establiment definitiu del règim liberal espanyol.⁶⁵ Els canvis més importants es produïren en el segle XVII, quan en el consell particular de Ciutadella entraren dos membres del braç militar –que fins llavors havien tingut vetat l'accés– i l'any 1640, data en que Felip IV permeté la segregació de la vila de Maó de la Universitat General. Deu anys després, les universitats d'Alaior i Mercadal aconseguïren semblant privilegi.⁶⁶

64 El tema econòmic no és l'objectiu d'aquest treball. Malgrat tot, és il·lustratiu i aclaridor consultar SASTRE, F.: *Algunas notas sobre la situación económica de las instituciones menorquinas en la primera mitad del siglo XVI*, Menorca, 1989.

65 CASASNOVAS, M.A.: *La Universitat General de Menorca...*, p. 34-36.

66 CASASNOVAS, M.A.: *La Universitat General de Menorca...*, p. 35-37.

BolLETÍ de la
SOCiETAT
ARQUEOLòGiCA
L'IL·liANA

Revista d'Estudis Històrics

Any CXXVII Núm. 866 #68_ISSN: 0212-7458

Tercera Època_Palma_2012

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

HISTÒRIA

1885-1904: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Lulliana*

1905-1937: *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*

1938-1977: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Lulliana*

Anys: 3ª Època 1978-

ISSN: 0212-7458

Dipòsit legal: PM 738-1960

Periodicitat ANUAL

Editor: *Societat Arqueològica Lul·liana*

<http://www.arqueologica.luliana.com>

Preu de la subscripció: 45 euros

CONSELL DE REDACCIÓ

Director Dr. Miguel José Deyá Bauzá, Universitat de les Illes Balears

Secretari Dr. Miquel Àngel Capellà Galmés, Universitat de les Illes Balears

Vocals Dr. Albert Hauf i Valls, Universitat de València / Dr. Flocel Sabaté i Curull, Universitat de Lleida / Dr. Manuel Calvo Trias, Universitat de les Illes Balears / Dr. Tomàs de Montagut Estragués, Universitat Pompeu Fabra / Dr. Xavier Torres Sans, Universitat de Girona / Dra. Maria Barceló Crespi, Universitat de les Illes Balears / Dr. Ricard Urgell Hernández, Arxiu del Regne de Mallorca

CONSELL ASSESSOR

Dr. Antonio Bernat Vistarini, Universitat de les Illes Balears / Dra. Catalina Cantarellas Camps, Universitat de les Illes Balears / Dr. Mariano Carbonell Buades, Universitat Autònoma de Barcelona / Dr. Friedrich Edelmayer, Universitat Wien / Dr. Gabriel Ensenyat Pujol, Universitat de les Illes Balears / Dr. Antoni Furió Diego, Universitat de València / Dr. Jaime García Rosselló, Universitat de les Illes Balears / Dra. Maria Grazia Melis, Università di Sassari / Dr. Ignacio Henares Cuéllar, Universidad de Granada / Dr. Eloy Martín Corrales, Universitat Pompeu Fabra / Dra. Isabel Moll Blanes, Universitat de les Illes Balears / Dra. Natividad Planas, Université Clermond-Ferrand / Dra. Sabine Panzram, Universitat Hamburg / Dra. Pinuccia Simbula, Università di Sassari / Dr. Enric Porqueres i Gené, École des hautes études en sciences sociales (CNRS)

PRESENCIA EN BASES DE DADES I REPERTORIS BIBLIOGRÀFICS

ISOC – Ciencias Sociales y Humanidades. CSIC / REGESTA IMPERII. Akademie der Wissenschaften und der Literatur (DE) / *Repertorio de medievalismo hispánico*. CSIC / Catàleg LATINDEX / Acceptada a PIO (Periodical Index Online). Quest (GB) / Incorporada a DICE / Evaluada a RESH / Clasificada a CIRC / Allotjada a e-Dialnet, Universidad de La Rioja

PRESENCIA A INTERNET

Volums 1-62 (1885-2006) <http://lbdigital.uib.cat>

Volums 1-18 (1885-1921) <http://prensahistorica.mcu.es>

Volums 63 i següents (2007-) <http://dialnet.unirioja.es>

REVISIÓ DE TEXTOS EN ANGLÈS

M. Magdalena Vázquez Amer

DISSENY

Antoni Garau / Carles Fargas

IMPRESSIÓ

Indústria Gràfica Bahía

© dels autors pels seus articles

Els articles publicats al BSAL recullen exclusivament les opinions dels seus autors.

La revista declina qualsevol responsabilitat que pogués derivar-se dels drets de propietat intel·lectual o comercial.

Societat Arqueològica Lul·liana: C/ Monti-Sion, 9 / 07001 / Palma de Mallorca / bolletisal@gmail.com

LAS MATRICES MÚLTIPLES DE PIZARRA DE LA SEU DE MALLORCA EN CONTEXTO. MODELOS Y PARALELOS GÓTICOS

Eduardo Carrero Santamaría / Antoni Pons Cortès

Universitat Autònoma de Barcelona / Universitat de les Illes Balears

Resumen: La catedral y el Archivo capitular de Mallorca conservan dos fragmentos de pizarra esculpidos de matrices en negativo, representando distintos temas, entre los que destacan los peces, los círculos con decoración geométrica y una imagen de caballero al galope, inspirada en modelos de sigilografía de la Baja Edad Media. El menor de los fragmentos es inédito, mientras el de mayor formato ha sido referido en dos publicaciones y expuesto en la muestra dedicada a Jaume I en el Museo de Mallorca en 2009. Interpretado hasta ahora como un molde para la realización de repostería, proponemos su reinterpretación a partir de la comparación con otras piezas en el mismo contexto que revelan que en realidad se trató de una matriz para el trabajo en metales blandos con destino a insignias u otras piezas decorativas y de representación.

Palabras clave: Ciutat de Mallorca, Catedral, Artes del metal, Orfebrería, Moldes, Técnicas artísticas, Edad Media, Iconografía.

Abstract: The Cathedral and Archivo Capítular de Mallorca preserved two fragments of slate carved in negative moulds, representing various subjects, among them fishes, circles with geometric decoration and the image of a knight galloping inspired in Gothic models of sigillography. The smallest of the fragments is unpublished, while the larger format has been mentioned in two publications and exhibited at the exhibition dedicated to James I at the Museum of Mallorca in 2009. Interpreted so far as a mould for bread, cakes and sweets, we propose a reinterpretation from the comparison with other multiple die-pieces from the same cultural context that reveal that it was actually a mould for working soft metals for badges and other decorative insignia.

Key words: Ciutat de Mallorca, Cathedral, metal arts, goldsmith, moulds, artistic techniques, Middle Ages, iconography.

En la catedral y archivo capitular de Mallorca se conservan dos interesantes piezas escultóricas. La primera fue hallada entre el material de derribo de la llamada casa de las hostias o cerería de la catedral en 1987 y hoy se preserva en la sacristía. Se trata de un bloque de pizarra irregular de 71 por 52,5 centímetros, en cuyas dos caras aparecen tallados varios relieves o matrices en negativo, distribuidos de forma desigual sobre su superficie (fig. 1). La zona más compleja es la que examinaremos como anverso de la pieza. A la izquierda encontramos cinco representaciones de peces, una de ellas partida, hecho que informa de la preservación parcial de la pieza. La imagen más importante es la de un gran disco de 29 centímetros de diámetro, en cuyo centro aparece la imagen de un caballero al galope, con yelmo coronado, espada en ristre y cubriéndose con el escudo (fig. 2). Rodeando el disco y dispuestos de forma irregular, hay siete círculos menores representando estrellas de cinco puntas, figuraciones solares, una flor de lis y varias decoraciones geométricas. Su cronología viene marcada por la sigilografía, ya que la imagen del caballero claramente reproduce modelos sigilográficos de la representación ecuestre de un monarca. Tanto las gualdrapas del caballo como el escudo están decoradas con los palos de Aragón, un recurso icónico habitual en toda la Baja Edad Media y que, para nuestro modelo, parece retrotraerse a fechas previas al reinado de Jaume II de Aragón (1267-1327).¹ De hecho, como indica Marta Serrano para imágenes coetáneas, los reyes de la corona de Aragón se representaron cabalgando a izquierda, al contrario del modelo francés que sería adoptado en la Corona de Aragón a mediados del siglo XIV.² La imagen están circundada por un bordón de pedrería que subraya su carácter áulico y haría de la efigie producida –el positivo salido del molde–, un recurso visual fácilmente reconocible como icono regio. Mientras, el reverso es una sugerente superficie cubierta por completo con matrices de peces (fig. 3), afines a las del anverso. La segunda pieza, hoy conservada en el depósito del Arxiu Capitular e inédita hasta la fecha, es otra pizarra, de 42 por 25 centímetros, pero más delgada que el anterior –lo cual parece indicar que no formó parte de la misma, como podría suponerse. Todo su anverso está cubierto por los mismos discos con decoración de estrellas, cuadrículas, cruces y palmas, que veíamos en el otro fragmento (fig. 4). Como curiosidad, indicar que los círculos conservan la huella del puntero del compás con el que fueron trazados.³

La primera matriz fue dada a conocer por Margalida Bernat y Jaume Serra, quienes ya hicieron una propuesta funcional en base a algunas noticias documentales sobre tradiciones mallorquinas. Para ambos autores, podría tratarse del molde utilizado para realizar mazapanes, tortas de harina y azúcar e, incluso, *panellets* en Todos los Santos.⁴

¹ Al respecto, SERRANO COLL, M.: "Influencias artísticas europeas en la cancellería de la Corona de Aragón: Algunos ejemplos de sigilografía", en COSMEN ALONSO, C.; HERRÁEZ ORTEGA, M.V.; PELLÓN GÓMEZ-CALCERRADA, M. (coords.): *El intercambio artístico entre los Reinos hispanos y las cortes europeas en la Baja Edad Media*, León, 2009, pp. 295-308.

² No fue hasta la conquista de la isla con Pedro IV cuando los reyes de Aragón adoptaron el nuevo sentido de la marcha, cf. SERRANO, M.: "El arte áulico mallorquín y su reflejo en los proyectos artísticos de Pedro IV el Ceremonioso", en *XV Congreso Nacional de Historia del Arte. Modelos, Intercambios y Recepción Artística. De las rutas marítimas a la navegación en red*, I, Palma de Mallorca, 2008, pp. 175-185.

³ Nuestro agradecimiento a Bernat Juan Rubí, que nos la dio a conocer.

⁴ BERNAT I ROCA, M.; SERRA I BARCELÓ, J.: "Els grafits de l'antiga cereria i la 'Casa de les Hòsties' de la Seu de Mallorca (segles XIV-XV)", *Mayurqa*, 30, 2005, pp. 921-943. El mismo planteamiento es seguido en la ficha monográfica que le dedica LLOMPART, G.: "Motle de pissarra", en *En temps del Rei en Jaume*, Palma de Mallorca, 2009, pp. 60-62.

Efectivamente, como estudió Gabriel Llompart para Mallorca, hubo numerosas tradiciones religiosas o parareligiosas en las que el pan jugó un papel simbólico de importancia, como la limosna de panes a los pobres durante la celebración de aniversarios funerarios, la entrega de los panes benditos dominicales o incluso la repartición de las obleas de las hostias sin consagrar. También en momentos puntuales, como la *representació que fo feta de la mort del Papa Johan* en 1334, en la que se emplearon *tortes e candelas e pan*.⁵ Lo cierto es que, de cara a la interpretación de nuestra pieza, carecemos de paralelos que permitieran interpretarla como un molde de pan, asunto que resulta extraño ya desde la perspectiva del propio material de realización de la matriz: la piedra. Los moldes pasteleros antiguos que han llegado a nuestros días, como los de mazapán de Santa Clara de Ciutat de Mallorca, son de distinta factura y tallados en madera. En lo que respecta a la iconografía, que aparezcan algunos peces tampoco es definitorio para relacionar la pieza con los “peixets”, “canets”, “nines” y “homonets” de pasta dulce que se realizaban en distintas festividades. Tampoco parece factible que se tratara de un hostiario, instrumento metálico compuesto por dos palas unidas mediante una bisagra y con las cuales se imprimían los motivos decorativos en las obleas destinadas al culto.⁶ Por último, no se trata de la matriz para un sello, que eran realizadas en metal y, además, su parentesco con la sigilografía se limita a la imagen del rey que ocupa el mayor de los relieves, que según vimos reproduce la manera de representar las figuras ecuestres de los monarcas.

En el momento de su hallazgo, la pieza estaba cubierta de yesos, al haberse encastrado en los muros de la propia cerería de la catedral. Durante la restauración se hallaron restos de cera y de algún material orgánico, datos que lamentablemente no nos aportan muchas claves para su interpretación funcional.⁷ Por el contrario, el material sí puede aportarnos algún dato básico. Se trata de pizarra, un tipo de piedra inexistente en la isla y que indica, por tanto, que nos hallamos ante un material de importación. La cuestión será entonces cuándo pudo llegar a Mallorca, si antes o después de tallarse. Si lo fue antes, quizás arribó en alguna partida de piedra importada de un lugar desconocido. Por el contrario, si lo hizo antes, pudo haber sido importada hasta la isla desde algunos de los territorios de la Corona, lógicamente antes de la conquista por el Ceremonioso, según vimos, si atendemos a la dirección del jinete en su positivo resultante, al contrario de la dirección de la matriz. Por lo tanto, nos encontraríamos ante un conjunto de matrices talladas en una piedra importada y con una cronología marco que nos dirige claramente entre el siglo XIII y la primera mitad del XIV.

Paralelos y modelos

La interpretación del fragmento pasa por su contextualización, y es que, aunque pudiera pensarse que se trata de dos piezas aisladas y sin paralelos posibles, cuentan con un importante elenco de tallas de las mismas características distribuidas por el resto de Europa. Hagamos un breve repaso de las más importantes. El primero se trata de las dos piezas de un molde hallado en la ciudad de Lorca, en la excavación arqueológica de

⁵ LLOMPART, G.: “Pan sobre la tumba. Una nota de folklore funerario mallorquín”, *Revista de dialectología y tradiciones populares*, 21, 1965, pp. 96-102, reed. en *Religiosidad popular. Folklore de Mallorca, Folklore de Europa*, Palma, 1982, pp. 265-271. La noticia documental en SASTRE MOLL, J.: *El primer llibre de fàbrica i sagristia de la Seu de Mallorca 1327 a 1345*, Palma, 1994, p. 82.

⁶ LLOMPART, G.: “Motlle de pissarra”, pp. 60-61.

⁷ Agradecemos ambas noticias a Margalida Bernat y a la restauradora Mabel de Rojas.

la calle de Santo Domingo con callejón de los Cambrones, de 9 por 7,6 y 9,25 por 7,66 centímetros, respectivamente. Identificados como matrices para la realización de amuletos, colgantes o pinjantes de cabalgaduras, son dos bifaces complementarios con negativos en sus dos caras representando un caballo parado y estrellas, junto a una jaculatoria en cúfico dedicada a Alá, en positivo.⁸

La segunda es la matriz de estampación del Musée National du Moyen Âge de París (CL17723), de la primera mitad del siglo XIII (fig. 5). Realizada en barro cocido y con unas dimensiones de 14 por 19 centímetros, está decorada con el enfrentamiento en justa de dos caballeros bajo arquerías. Llama la atención el hecho de que se trate de un fragmento ya que en los laterales puede verse la continuación del motivo en una escena semejante de justa sin solución de continuidad.⁹ Análogo al molde parisino, en el St Peter Hungate Museum de Norwich (76.94-429) se conserva un fragmento de matriz pétreo de 15,3 por 14 centímetros datado a mediados del siglo XIII, en el que se pueden ver los restos de una matanza de los Inocentes (fig. 6).¹⁰ Sin salir del St Peter Hungate Museum (L 1976.27), conservamos los restos de un molde para realizar insignias metálicas datado a finales del siglo XIV, representando a un ciervo (fig. 7).¹¹

La quinta pieza que nos interesa aquí es la matriz conservada en el Museo Civico Medievale de Bolonia (inv. N. 1624), datada a comienzos del siglo XIV y con unas medidas de 37 por 79 centímetros (fig. 8). Aquí encontramos otro fragmento incompleto, esta vez realizado en piedra y tallado por dos de sus caras. El reverso tiene parte de un alfabeto, que continúa por el anverso, donde se concentran los restantes elementos figurativos: una Última Cena, la imagen de un arcángel a la izquierda de ésta y los restos de un rosetón polilobulado con personajes tallados en el centro de los lóbulos –quizás una rueda de alegorías o de la Fortuna. Si los autores que se han ocupado de la pieza la vinculan estilísticamente con las obras de gran formato de la época (c. 1330),¹² varios detalles, sobre todo la decoración de círculos concéntricos con incisiones de distinta factura imitando el trabajo de los orfebres, la relacionan claramente con el disco del caballero en la pizarra mallorquina.

Por último, contamos con otro pequeño fragmento de una matriz múltiple de piedra, esta vez en el British Museum, fechado en los años treinta del siglo XIV, y con unas dimensiones de 11 por 4,5 centímetros. A pesar de su pequeño tamaño, ambas caras están talladas con matrices diversas. En el anverso (fig. 9) hallamos al menos seis motivos ornamentales diferentes: aves de presa, ardillas y gallos en discos decorativos, rostros enmarcados en tetralóbulos y los restos de una rueda de la Fortuna, quizás en paralelo a la imagen

8 MARTÍNEZ RODRÍGUEZ, A.; PONCE GARCÍA, J.: "Moldes de orfebrería", en el catálogo en línea de la exposición *Novedades arqueológicas en la Región de Murcia. Museo Arqueológico de Murcia. Del 15 de marzo al 18 de noviembre de 2012*, con imágenes de detalle: http://www.regmurcia.com/servlet/si.Si?sit=c,522,m,165&r=ReP-28713-DETALLE_REPORTAJESABUELO.

9 BLASCO, A.: "Matriz de estampación", en *Jaime I, rey y caballero. Los arneses y la cultura caballeresca en el siglo XIII*, Valencia, 2009, pp. 114-115.

10 TUDOR-CRAIG, P.: "Mould of Massacre of the Innocents", en ALEXANDER, J.; BINSKI, P. (eds.): *Age of Chivalry. Art in Plantagenet England, 1200-1400*, Londres, 1987, p. 394.

11 RAMSAY, N.: "Mould for making hart badges", en ALEXANDER, J.; BINSKI, P. (eds.): *Age of Chivalry...*, pp. 394-395.

12 BENEVOLO, G.: "Frammento di matrice in negativo per la lavorazione di lamine metalliche", en *Vivere il medioevo. Parma al tempo della Cattedrale*, Milán, 2006, pp. 246-247.

semejante de la matriz de Bolonia. Mientras, en el reverso, encontramos una bellota, un *Agnus Dei*, y parte de un disco con las garras de un posible león. Una de las cuestiones más llamativas de la matriz del Museo Británico es que fue tallada en distintos momentos cronológicos, según delatan las variaciones estilísticas de algunas de sus imágenes. Así, la rueda de la Fortuna o el león se tallaron mordiendo los motivos previos y siguiendo pautas de representación diferentes, hechos que delata una continuación de usos durante varias décadas.¹³

Usos para una pieza fuera de contexto

Llegados a este punto, ¿qué podemos extraer de la contextualización de las pizarras de la catedral de Mallorca? Nos encontramos ante un grupo homogéneo de piezas dedicadas a moldes para el trabajo de láminas de metal, el repujado sobre latón, estaño, plata u oro, materiales blandos que permitían trabajar en negativo sobre un molde de piedra. En el caso de la matriz del Museo de Bolonia, la posición de las letras del abecedario a la inversa indica claramente que se trata de un molde en negativo para calcar sobre él con un material que nos ofreciera la imagen en su correcta posición. Además, sabemos que se trató de un molde para la elaboración de láminas metálicas que eran trabajadas sobre su superficie y utilizadas para cubrir objetos religiosos y decorativos.¹⁴ El destino de este tipo de producción se centraba, por ejemplo, en la encuadernación de libros, el engaste de imágenes, frontales de altar y altares portátiles o la confección de relicarios y de apliques decorativos que eran soldados o pegados a una pieza mayor, ya fuera de madera, de metal o, incluso, sobre la superficie de un muro. Por otro lado, desde la Baja Edad Media documentamos insignias y distintivos realizados en metal para uso particular. Los mejor conocidos son los que solían distribuirse entre peregrinos como recuerdo y prueba de la visita a unas reliquias o imagen determinados, o la asistencia a una fiesta concreta del calendario litúrgico celebrada en el lugar de preservación de los restos del santo.¹⁵ También sirvieron para distinguir a los miembros de una casa nobiliaria o, incluso, como insignia decorativa –e identificatoria– en los arneses de caballos y otras pertenencias de determinados aristócratas y reyes, como la matriz del ciervo del St Peter Hungate Museum, que veíamos líneas arriba. Por fin, tanto las vestimentas eclesíásticas como las civiles fueron decoradas con apliques metálicos que servían para adornar con mayor empaque: mitras, guantes o grandes piezas del ajuar sacro eran así enriquecidas. Durante el siglo XIV, la moda europea acostumbró a incluir entre las vestimentas apliques metálicos de oro, plata y metales sobredorados, que brillaran con el movimiento al modo de lentejuelas.¹⁶

13 RAMSAY, N.: "Multiple die-piece", en ALEXANDER, J.; BINSKI, P. (eds.): *Age of Chivalry...*, pp. 395-396.

14 BENEVOLO, G.: "Frammento di matrice", p. 246.

15 Contamos con innumerables ejemplos, SPENCER, B.: "Medieval Pilgrim Badges", en RENAUD, J.G.N.: *Rotterdam Papers. A Contribution to Medieval Archaeology*, Róterdam, 1968, pp. 137-153, SPENCER, B.: *Pilgrims Souvenirs and Secular Badges*, Londres, 2010 (1998), y DE KROON, M.: "Medieval Pilgrim Badges and their Iconographic Aspects", en BLICK, S.; TEKIPPE, R.: *Art and Architecture of Late Medieval Pilgrimage in Northern Europe and the British Isles*, I, Leiden-Boston, 2005, pp. 385-403. Para los reinos ibéricos, ESPANOL, F.: "Exvotos y recuerdos de peregrinación", en *El Camí de Sant Jaume i Catalunya. Actes del Congrés Internacional celebrat a Barcelona, Cervera i Lleida els dies 16, 17 i 18 d'octubre de 2003*, Abadía de Montserrat, 2007, pp. 297-317.

16 NEWTON, S. M.: *Fashion in the Age of the Black Prince. A Study of the Years 1340-1365*, 1980, p. 25. SPENCER, B.: *Pilgrim Souvenirs...* Una aproximación en la red, a través de <http://www.medievalbadges.org/index.html>

¿Qué uso pudieron tener los metales repujados en las matrices de las pizarras mallorquinas? Lo desconocemos. Podríamos suponer que el carácter simbólico cristiano en los peces los haría adecuados como insignias en algún tipo de celebración; asimismo, el uso como botones o apliques de los círculos menores y el indudable carácter decorativo de la figura del caballero. No perdamos de vista que moldes de estas características también sirvieron para el repujado de pieles con motivos iconográficos idénticos y dimensiones parejas, como la tapa de estuche de cuero, procedente de Peña de Azagra y hoy conservada en el Museo de Navarra (inv. 3547). Aquí, hallamos a un caballero en idéntica postura a la representación de la pizarra de Mallorca (fig. 10) y rodeado de un disco decorativo, en este caso de tipo vegetal, imagen para la que también se ha destacado el ascendiente sigilográfico como modelo icónico y, sobre todo, el hecho de tratarse de un elemento de producción seriada, que contaba con moldes y matrices para su elaboración.¹⁷ Parece claro, por tanto, que las pizarras de la catedral de Mallorca fueron matrices para el repujado, labrado o grabado de metales blandos, claramente emparentadas con otras piezas semejantes de matriz múltiple y bifaces, como la del Museo Civico Medievale de Bolonia o la del British Museum.

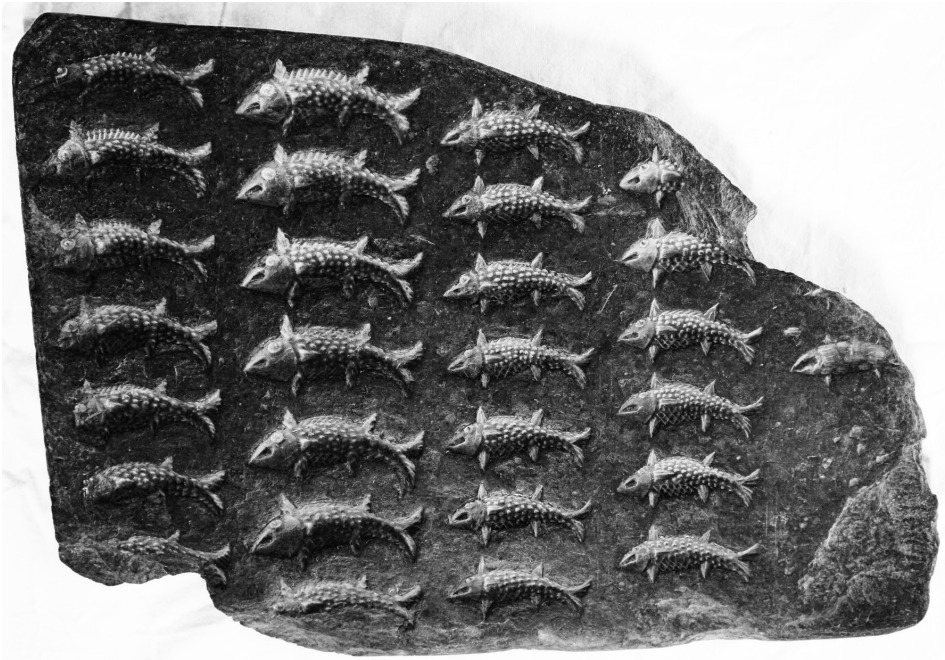

Fig. 1 Seu de Mallorca. Matriz múltiple en pizarra, anverso

¹⁷ MARTÍNEZ DE AGUIRRE, J.; MENÉNDEZ PIDAL DE NAVASCUÉS, F.: *Emblemas heráldicos en el arte medieval navarro*, Pamplona, 1996, pp. 71 y 337.

Fig. 2 Seu de Mallorca. Matriz múltiple en pizarra, anverso. Detalle del caballero

Fig. 3 Seu de Mallorca. Matriz múltiple en pizarra, reverso

Fig. 4 Arxiu Capítular de Mallorca. Matriz múltiple en pizarra

Fig. 5 Matriz de esptampación del Musée National du Moyen Âge de Paris (CL17723)

Fig. 6 Matriz y positivo de la Matanza de los Inocentes. St Peter Hungate Museum, Norwich (76.94-429)

Fig. 7 Matriz del ciervo, St Peter Hungate Museum de Norwich (76.94-429)

Fig. 8 Matriz múltiple, anverso, Museo Civico Medievale de Bolonia (inv. N. 1624)

Fig. 9 Matriz múltiple, anverso, British Museum
© Trustees of The British Museum

Fig. 10 Tapa de estuche de cuero de Peña de Azagra, Museo de Navarra (inv. 3547)

BolLETÍ de la
SOCiETAT
ARQUEOLòGiCA
L'IL·liANA

Revista d'Estudis Històrics

Any CXXVII Núm. 866 #68_ISSN: 0212-7458

Tercera Època_Palma_2012

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

HISTÒRIA

1885-1904: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Lulliana*

1905-1937: *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*

1938-1977: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Lulliana*

Anys: 3ª Època 1978-

ISSN: 0212-7458

Dipòsit legal: PM 738-1960

Periodicitat ANUAL

Editor: *Societat Arqueològica Lul·liana*

<http://www.arqueologicaul·liana.com>

Preu de la subscripció: 45 euros

CONSELL DE REDACCIÓ

Director Dr. Miguel José Deyá Bauzá, Universitat de les Illes Balears

Secretari Dr. Miquel Àngel Capellà Galmés, Universitat de les Illes Balears

Vocals Dr. Albert Hauf i Valls, Universitat de València / Dr. Flocel Sabaté i Curull, Universitat de Lleida / Dr. Manuel Calvo Trias, Universitat de les Illes Balears / Dr. Tomàs de Montagut Estragués, Universitat Pompeu Fabra / Dr. Xavier Torres Sans, Universitat de Girona / Dra. Maria Barceló Crespi, Universitat de les Illes Balears / Dr. Ricard Urgell Hernández, Arxiu del Regne de Mallorca

CONSELL ASSESSOR

Dr. Antonio Bernat Vistarini, Universitat de les Illes Balears / Dra. Catalina Cantarellas Camps, Universitat de les Illes Balears / Dr. Mariano Carbonell Buades, Universitat Autònoma de Barcelona / Dr. Friedrich Edelmayer, Universitat Wien / Dr. Gabriel Ensenyat Pujol, Universitat de les Illes Balears / Dr. Antoni Furió Diego, Universitat de València / Dr. Jaime García Rosselló, Universitat de les Illes Balears / Dra. Maria Grazia Melis, Università di Sassari / Dr. Ignacio Henares Cuéllar, Universidad de Granada / Dr. Eloy Martín Corrales, Universitat Pompeu Fabra / Dra. Isabel Moll Blanes, Universitat de les Illes Balears / Dra. Natividad Planas, Université Clermond-Ferrand / Dra. Sabine Panzram, Universitat Hamburg / Dra. Pinuccia Simbula, Università di Sassari / Dr. Enric Porqueres i Gené, École des hautes études en sciences sociales (CNRS)

PRESENCIA EN BASES DE DADES I REPERTORIS BIBLIOGRÀFICS

ISOC – Ciencias Sociales y Humanidades. CSIC / REGESTA IMPERII. Akademie der Wissenschaften und der Literatur (DE) / *Repertorio de medievalismo hispánico*. CSIC / Catàleg LATINDEX / Acceptada a PIO (Periodical Index Online). Quest (GB) / Incorporada a DICE / Evaluada a RESH / Clasificada a CIRC / Allotjada a e-Dialnet, Universidad de La Rioja

PRESENCIA A INTERNET

Volums 1-62 (1885-2006) <http://lbdigital.uib.cat>

Volums 1-18 (1885-1921) <http://prensahistorica.mcu.es>

Volums 63 i següents (2007-) <http://dialnet.unirioja.es>

REVISIÓ DE TEXTOS EN ANGLÈS

M. Magdalena Vázquez Amer

DISSENY

Antoni Garau / Carles Fargas

IMPRESSIÓ

Indústria Gràfica Bahía

© dels autors pels seus articles

Els articles publicats al BSAL recullen exclusivament les opinions dels seus autors.

La revista declina qualsevol responsabilitat que pogués derivar-se dels drets de propietat intel·lectual o comercial.

Societat Arqueològica Lul·liana: C/ Monti-Sion, 9 / 07001 / Palma de Mallorca / bolletisal@gmail.com

EL GREMIO DE HORNEROS Y EL MONOPOLIO DE LA COCCIÓN DE PAN EN LA CIUTAT DE MALLORCA (1476-1597)

Miguel Gabriel Garí Pallicer

Universitat de les Illes Balears

Resumen: El abastecimiento de pan de la *Ciutat* de Mallorca ha recibido poca atención entre los estudiosos de la historia moderna mallorquina. El objetivo del presente artículo es el de dar a conocer un aspecto concreto de este proceso: la cocción de pan. Para ello se presentan los pleitos que, entre 1476 y 1520, dieron al gremio de horneros el monopolio de la cocción y la defensa que de ese privilegio realizó el oficio durante la segunda mitad del siglo XVI.

Palabras clave: historia, horneros, cocción, pan, gremios, Reino de Mallorca.

Abstract: The bread supply in Palma (Majorca) during the Early Modern Age, has received little attention from researchers. The main objective of this paper is to show one specific aspect of that process: the bread baking. This essay portrays the way in which, between 1476 and 1520, the Bakers Guild attained the baking monopoly and how the profession defended this privilege during the second half of the 16th century.

Key words: history, bakers, baking, bread, guilds, Kingdom of Majorca.

Rebut el 27 de maig. Acceptat el 5 de setembre de 2012.

Abreviatures: AA = Arxiu Audiència, ACA = Arxiu de la Corona d'Aragó, AGC = Actes del Gran i General Consell, AH = Arxiu Històric, ARM = Arxiu del Regne de Mallorca, BSAL = *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, EU = Extraordinaris de la Universitat, Reg = Registres, RP = Reial Patrimoni.

Uno de los temas que más destaca en la documentación de los siglos XV a XVIII es el del abastecimiento de la población isleña. Entre fuentes de la época y la bibliografía disponemos de datos y estudios más o menos extensos sobre el avituallamiento de los habitantes del Reino. Los procesos básicos de la cadena que unen la fabricación al consumo de pan en el período anterior a la mecanización de su producción son: obtención del cereal, conservación, venta, molienda, pastado, cocción y venta de pan-consumo. La Administración del Antiguo Régimen afrontó el cumplimiento regular de estos pasos y veló por el acceso continuado de la población al pan. El estudio de las condiciones de la obtención de cereal es uno de los temas más tratados por la historiografía balear.¹ Sin embargo, no todos los pasos han sido estudiados en la misma profundidad.² Este artículo pretende a partir de documentación judicial y de registros propios del gremio, dar a conocer algunas implicaciones jurídicas y sociales de la fase de la cocción.

Sobre el papel de los horneros, básico para la alimentación de las poblaciones urbanas, son pocos los estudios que se han realizado dentro del marco de los siglos XV a XVII.³ En su mayor parte las referencias están conectadas con otras temáticas como la evolución de la vida urbana,⁴ la vida cotidiana⁵ o la historia de la alimentación.⁶ El historiador James Casey, en una obra general sobre la sociedad hispánica de la Edad Moderna, recoge tres aspectos básicos sobre la cocción de pan:⁷

-La gente solía cocer en sus casas.

-Los nobles poseían hornos públicos.

-La gente podía cocer su propia harina o la que le vendía el hornero.

1 SANTAMARÍA, A.: "La época de Fernando el Católico y la Germania", en MASCARÓ PASSARIUS, J. (coord.): *Historia de Mallorca*, VI, Palma, 1970. JUAN VIDAL, J.: "Las crisis agrarias y la sociedad en Mallorca en el Antiguo Régimen", *Mayurqa*, 16, 1976, pp. 73-92. JUAN VIDAL, J.: "La evolución de la producción agrícola en Mallorca durante la Edad Moderna. Fuentes y problemas de estudio", *Moneda y crédito. Revista de economía*, 145, 1978, pp. 67-100. CASANOVA TODOLÍ, U.: "El déficit alimenticio del Reino de Mallorca y sus problemas de abastecimiento", *Mayurqa*, 21, 1985, pp. 217-232. PLANAS, N.: "L'approvisionnement de Ciutat de Mallorca au XVIIIè siècle", en MARIN, B. et alii (coord.): *Nourrir les cités de Méditerranée*, Paris, 2003, pp. 349-366.

2 Uno de los pocos ejemplos de trabajo que han tratado uno de los procesos de producción del pan en la Edad Moderna es: DEYÁ BAUZÁ, M.J.: "La energía eólica en la economía de las Islas Baleares durante el antiguo régimen: los molinos de viento", *Economía e energía secc. XIII-XVIII. Atti della "Trentaquattresima Settimana di Studi"*, Florencia, 2003, pp. 357-371.

3 CORTIELLA ÓDENA, F.: *El Gremi de Forners de Tarragona. Textos de la Confraria de Nostra Senyora del Candelero i Sant Simeó. Segles XV-XVIII*, Barcelona, 1987. FALCÓN PÉREZ, M.I.: "El Gremio de panaderos de Zaragoza en el Siglo XV", *Aragón en la Edad Media*, 7, 1987, pp. 199-230. PÉREZ SAMPER, M.Á.: "El pan en la Barcelona moderna: poder municipal y abastecimiento" en ARES, B. et alii (eds.): *Actas de la V Reunión Científica de la Asociación Española de Historia Moderna*, II, Cádiz, 1999, pp. 407-420. GARCÍA-BAQUERO LÓPEZ, G.: *Sevilla y la provisión de alimentos en el siglo XVI*, Sevilla, 2006, pp.180-194.

4 BAJET ROYO, M.: *El Mostassaf de Barcelona i les seves funcions en el segle XVI. Edició del Llibre de les Ordinacions*, Barcelona, 1994. RIBALTA HARO, J.: *Dret urbanístic medieval de la Mediterrània*, Barcelona, 2005, pp. 113-117.

5 SASTRE MOLL, J.: *Alguns aspectes de la vida quotidiana a la Ciutat de Mallorca (Època medieval)*, Palma, 1997. BARCELÓ CRESPI, M.; ROSSELLÓ BORDOY, G.: *La Ciudad de Mallorca. La vida cotidiana en una ciudad mediterránea medieval*, Palma, 2006.

6 DESPORTES, F.: "Los oficios de la alimentación", en FLANDRIN, J.L. et alii (dir.): *Historia de la alimentación*, Gijón, 2004, pp. 559-571.

7 CASEY, J.: *Early Modern Spain: a social history*, Londres, 1999, p. 129.

Estas afirmaciones se han de matizar para el caso de la *Ciutat* de Mallorca. La cocción doméstica de pan destinada a su venta al por menor es una realidad muy extendida en la Edad Media y da lugar a la existencia de los denominados *forns de puga*.⁸ Estos hornos que cocían pan al por menor, se construían previo pago al erario real. Como veremos la extensión y creación de hornos en el seno de viviendas particulares se restringió a finales del siglo XV.

El origen de la tenencia de hornos señoriales en la capital está marcado por la post-conquista y el reparto de los bienes de producción existentes.⁹ Al contrario que otras edificaciones, los hornos suelen contar con una elevada permanencia en el tejido urbano. Muchos de los hornos citados en las fuentes de los siglos XIII y XIV, se ubican y corresponden con algunos hornos que han permanecido en la ciudad hasta bien entrado el siglo XX.¹⁰ A lo largo del siglo XIV y XV, estos hornos van desligándose de la pertenencia de los señores y pasan, en la mayoría de casos, a horneros profesionales que a partir del primer cuarto del siglo XV se unen formando el colegio de horneros.¹¹ Si en un primer momento las formas de propiedad de los hornos de cocción de pan son diversas, a medida que avanza el siglo XV, el panorama va cambiando y tendiendo a la monopolización de la cocción del pan dentro de los límites de los horneros agraviados.

El monopolio de la cocción de pan: La ordenanza de 1476

Desde finales del siglo XV y continuando durante los siglos XVI y XVII, una de las grandes preocupaciones del gremio de horneros fue la de obtener, asegurar y mantener el monopolio de la cocción de pan. Esta defensa, que en muchos de los casos llegó a la vía judicial y a la apelación directa al Rey, se hizo en un primer momento contra los poseedores de los hornos pequeños que cocían pan al por menor y que combinaban esa labor secundaria con otro oficio. Esta problemática aparece de forma regular a lo largo de la Edad Moderna. El punto álgido de este conflicto se sitúa entre 1487 y 1520. El gremio hubo de pleitear también con la *Universitat* del Reino de Mallorca para defender su monopolio a finales del Siglo XVI.

El primer paso del gremio¹² para obtener el monopolio de cocción y librarse de la competencia ejercida por los hornos de particulares que horneaban pan de poya¹³ fue conseguir la aprobación de una ordenanza que regulara la obtención de la maestría. Éste

⁸ SASTRE MOLL, J.: "Els forns senyoriais i els forns de puga en el Regne de Mallorca", en ROSSELLÓ BORDOY, G. (ed.): *El nostre patrimoni cultural: arquitectura i enginyeria popular a Mallorca*, 2006, pp. 153-172.

⁹ BERNAT ROCA, M.: "Els forns de Màdina Mayurqa/Ciutat de Mallorca", *BSAL*, 63, 2002, pp. 7-24.

¹⁰ A partir de datos fiscales parece que entre los siglos XIII y XVII hubo una cantidad de hornos próxima a la cincuentena.

¹¹ QUETGLAS GAYÁ, B.: *Los Gremios de Mallorca. Breve estudio histórico-sociológico de los Colegios de Honorables Menestrales que florecieron en Mallorca desde el siglo XIII hasta el XIX*, Palma, 1980, p. 133. BERNAT ROCA, M.: "Forner", *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, VI, Palma, p. 11.

¹² No se conocen las primeras ordenanzas del gremio de horneros. El capítulo más antiguo conocido data de 1437 y hace referencia a la presencia de los horneros en las misas de la festividad de San Marcial, patrón del oficio. FAJARNÉS, E.: "Capítols per los sobreposats dels forners", *BSAL*, XXIII, 1930, p. 81.

¹³ De *puja*, *puxa* o *puga* en la documentación.

privilegio gremial data de 1476.¹⁴ Se especifica en él que nadie podía cocer sin haber pasado previamente tres años o más como aprendiz de un maestro hornero. El gremio usó esta ordenanza para perseguir a todos aquellos que cocían o vendían pan sin haber pasado ese período de aprendizaje. La pretensión chocó frontalmente con el mantenimiento por parte del Real Patrimonio de la concesión de permisos con los que particulares de otros oficios podían edificar hornos de poya, pudiendo cocer y vender pan.

A la obtención por parte del gremio de la expedición de permisos para cocer pan, le siguió una contrapartida ordenada por la *Universitat* en 1479.¹⁵ A partir de ese momento los horneros mayores deberán proveer a todas aquellas personas que vendían pan cocido en las plazas públicas. El *Mostassaf* se encargaba de vigilar que el oficio cumpliera con esta disposición. Debía avisar a los mayordomos del oficio para que subsanaran la falta y podía penalizar al oficio con una multa de 10 libras cuyo pago podía ser compartido entre los miembros del gremio.¹⁶

Conviene en este punto intentar definir los dos grupos que entraron en litigio. Cada uno de ellos venía definido por las siguientes características: la pertenencia al gremio y por lo tanto su posibilidad de acogerse a las franquicias y privilegios del oficio, las condiciones de la instalación en que se realiza la cocción, el tipo de relación con el consumidor y el tipo de posesión sobre el horno. A partir de esto, se puede configurar los dos tipos de horneros que entran en conflicto entre finales del siglo XV e inicios del XVI: los horneros mayores y los horneros menores.

Horneros mayores:¹⁷ éstos pertenecían al gremio. Sus hornos podían llegar a soportar en una misma tanda la cocción de más de dos *quarteres* de cereal¹⁸ y las instalaciones estaban enlosadas y disponían de sal.¹⁹ Cocían pan de *fleca*,²⁰ es decir, podían cocer pan para ponerlo a la venta en las plazas públicas. Los hornos eran del propio menestral, arrendados a otros horneros o bajo censos y alodios de magnates y particulares ajenos al gremio. Estaban obligados, por lo menos desde 1479, bajo pena a ejecutar por el *Mostassaf* a mantener las plazas de venta abastecidas de pan.²¹

Horneros menores:²² tienen otros oficios, la cocción de pan es para ellos, en principio, una actividad secundaria, la capacidad de cocción de sus hornos no llega a las dos *quarteres* y no tenían que estar enlosados. Cocían pan a poya, es decir, cocían el pan al por menor

14 FAJARNÉS, E.: "Ordinacions dels fornars. 1476", *BSAL*, VII, 1897-1898, pp. 282-283.

15 PONS, A.: *Llibre del Mostassaf de Mallorca*, Palma, 1949, p. 321.

16 En la documentación propia del gremio y en fuentes de carácter judicial encontramos numerosas referencias a los problemas planteados al colegio de *horneros* por esta disposición a lo largo de los siglos XVI y XVII.

17 Aparecen en los documentos como *fornars de fornars maiors*, *fornars grans*, *fornars de fleca/flequa* o *clibanarius*, *fornario* o *pistor*.

18 Equivalentes a 142.06 litros o a 106.4 kilogramos de cereal. Hemos usado la medida dada en CASANOVA TODOLÍ, U.; LÓPEZ BONET, J.F.: *Diccionario de términos históricos del Reino de Mallorca (S. XIII-XVIII)*, Palma, 1986, p. 92.

19 ARM, AH 6681, f. 2r. A partir de 1520, tras el examen para adquirir la maestría, entre las cláusulas que se juraban se encontraba la de tener un *forn de flequa a hon haia sal i loses, lo qual sia de tenor de un sach*.

20 Pan de tahona en oposición al pan de poya.

21 Ver nota número 10.

22 En la documentación aparecen como *fornars de fornars petits*, *fornars petits* y *fornars de puga*.

cobrando por su trabajo en especie (un porcentaje de la cantidad de harina invertida o del pan resultante) o con dinero (un porcentaje del valor del pan en el mercado). Pagaban por la posesión del horno un censo anual al Patrimonio Real.

En 1493²³ se produjo un hecho, en apariencia anecdótico, que presenta alguna clave sobre la distinción entre los horneros de la ciudad. Durante un brote de peste, los horneros huyeron y los *Jurats* convencieron a Mateu Sanct Just, hornero pequeño, para que continuara cociendo pan.²⁴ Como recompensa le concedieron la maestría del gremio, por tanto, obtuvo los derechos y deberes contenidos en los capítulos del oficio.²⁵ Es una prueba de que los horneros mayores y los menores no formaban parte de una misma corporación y de que los horneros pequeños no tenían capítulo ni privilegio profesional alguno.

El pleito entre los horneros mayores y los horneros menores

El segundo paso en la obtención del monopolio de la cocción se produjo en el año 1487. El 30 de septiembre el Rey Fernando II promulgó en Zaragoza un Real Privilegio que sintonizaba con las expectativas expuestas en las embajadas del gremio a la Corte²⁶ reduciendo el derecho a cocer pan únicamente entre los horneros agremiados. Posteriormente, en la carta enviada al Procurador Real Gregori Burgues, el Rey fijaba las causas de la aprobación:²⁷

“Per robar l'exercici dels agremiats”. Quienes tenían un horno por concesión del Real Patrimonio no lo hacían legitimados por el oficio, ya que no habían sido aprendices de un maestro hornero según lo fijado en el privilegio de 1476.

“No poder-se degudament fer lo dit exercici”. El Rey insiste en que los hornos pequeños no están hechos *“amb perfecció”*. Esto puede remitir a la preocupación sobre la posibilidad de que a partir de un incidente en un horno se iniciara un incendio²⁸ y que su capacidad de cocción inferior a dos *quarteres* por hornada, no garantizara abastecer la ciudad.

-La oferta de los horneros para establecer un censo anual con el Rey.²⁹ La cantidad ofrecida resultaba superior a la que el Real Patrimonio percibía de las rentas de los establecimientos de los hornos de poya.

23 SANTAMARÍA ARÁNDEZ, Á.: “La época de Fernando II...”, p. 93. Apunta el hecho sin incluirlo en ningún conflicto entre agremiados y no agremiados.

24 ARM, EU 20, f. 73: “(...) en lo principi de la concorrent pesta en la present Ciutat en Matheu Sanct Just, forner, sen volia anar e absentar de la dita Ciutat e pregat per los dits magnífichs Jurats que restàs en aquella per ajudar a provahir la dita Ciutat axí com altres forners foren pregats e attanents encare que molts dels dits forners sen son anats de la Ciutat no volent observar a les pregaries dels dits magnífichs Jurats e lo dit Matheu Sanct Just ab molte obediència e reverència ha volgut atemperar als dits magnífichs Jurats servint per totes ses forsses al ofici de forners en molt benefici e servici de la re publica”.

25 ARM, EU 20, f. 73: “(...) los dits magnífichs Jurats varen reputar e reputen lo dit Sanct Just per sufficient forner e digne d'honoroses prerogatives. Per tant los dits dos magnífichs Jurats, en nom de sos lliures companys de la dita Ciutat absens, bo e en nom de tota la dita Universitat los dits servicis attesos abilitaren lo dit Sanct Just e aquell alçaren en lo nombre dels forners volem e menam que aquell se puga alegrar e obrar de totes aquellas prerogatives, privilegis e libertats que los maiors forners de la dita universitat alegrar-se poden”.

26 QUADRADO NIETO, J.M.: *Privilegios y franquicias de Mallorca*, Palma, 2002, p. 106.

27 ARM, RP 50. f. 111.

28 RIBALTA HARO, J.: *Dret urbanístic medieval...*, pp.114-115.

29 Ese mismo año el gremio de tintoreros intentó llegar a un acuerdo similar con el Rey. BARCELÓ CRESPI, M.: “Problemática del gremi de tintorers devers 1487”, *IX Jornades d'Estudis Locals*, Palma, 1990, pp. 223-234.

Con esta disposición el gremio conseguía el monopolio para cocer panes en la *Ciutat*. En la letra real³⁰ que comunica el privilegio al Procurador Real, se indica que se le envía directamente a él por expresa petición de los *Jurats* y se le ordena “que los fornos poquenys de la dicha *Ciutat* (...) sien desfechos e derribados, assí que del adelante no se pueda más en ellos cozer, e que en el esdevenidor en la dicha *Ciutat* ninguno pueda edificar de los dichos furnos”. El objeto de la misiva es explicarle al Procurador la causa de porqué se les concede el monopolio:³¹

“E porque los sobreposados, prohombres e collegio de la confratria de los forneros, porque nuestra Regia Corte no pierda ell susesso de los ocho sólidos que para cada uno de los dichos fornyllos les pertenesen e responden cada un anyo e en compensa de aquellos son consensos de cargar sobre sí e el dicho collegio un censal de la quantitat y en la forma e manera en ell dicho privilegio expressada e contenyda con tal condición havemos atorgado el dicho privilegio”.

Por tanto, el gremio consiguió el privilegio a cambio de cargar sobre sus bienes y los de los cofrades la cantidad que hasta entonces pagaban los propietarios de hornos pequeños en licencias y censos. Se pide a Burgues que cobre 8 sueldos por cada horno. En la década de los años noventa del siglo XVI este censo sumaba 4 libras anuales.³²

“Ha pagat mestre Rafel Coll, forner sobreposat de son ofici, 8 lliures per mans de Joan Sant Just, andador del dit ofici, per dos pensions de 4 lliures fan al Sr. Rey dit ofici dels forners a la festa de Santa Maria per los forns demolits, són per los anys 1598 i 1599. Pagat a Babiloni, llevador dels Censos Reals”.

En la misma carta se incluye la resolución tomada en el consejo del gremio de horneros del día 20 de enero de 1488 en que se decide cargar un censal por la cantidad establecida:³³

“Tots els forners se obliguen en dar e pagar a la cort del Senyor Rey cascun any tant censal quant puyen los vint sols. que cascun forner es tengut fer a la dita regia cort e patrimoni reyal (...) Per tant, de grat i de certa sciència, tots los dessus nomenats donen plena e sufficient potestat als honorables Baltazar Bogue e Steve Valls, sobreposats, Berthomeu Ollers i Guillem Lull promens del dit offici que puixen fer venda al reyal patrimoni per encarregament de tant censal quant lavaran e muntaran los vuyt sols. ques paguen cascun any per los fornets e per pagar cascun any aquell dit censal puixen obligar tots los béns de la caxa llur confraria e dels dits confreres e de cascun per lo tot present e esdevenidors e dels successors”.

La puesta en marcha de la sentencia se vio frenada durante más de treinta años. Queda constancia de la apelación hecha por los horneros menores en 1488 con el objetivo de evitar que la disposición se pudiera llevar a cabo. Estas apelaciones contaron con la connivencia de Gregori Burgues, quien parece ser se negó a cumplir las directrices reales.³⁴ En el pleito se aportan pruebas de cómo Burgues había continuado autorizando nuevas licencias para la tenencia y construcción de hornos en fechas posteriores a la mencionada carta real del 30 de septiembre de 1487. En 1491, Escrivà de Romaní, Lugarteniente General, redactó un

30 ARM, RP 50, ff. 111r-112r.

31 ARM, RP 50, f. 111v.

32 ARM, AH 6691, 29 de mayo de 1602.

33 ARM, RP 50, f. 112r.

34 Los enfrentamientos entre el Virrey y el Procurador fueron frecuentes. JUAN VIDAL, J.; SÁNCHEZ NIEVAS, E.: *Els Burgues. Una nissaga de poder*, Palma, 2003.

arbitrio entre los horneros agremiados y los horneros pequeños.³⁵ En este acuerdo, Romaní instaba a cumplir las órdenes del Rey sobre la destrucción de los hornos de poya y a la prohibición de la cocción de pan fuera de los establecimientos dependientes de miembros de la corporación de horneros. A pesar de ello, mantenía una puerta abierta a la actividad de hornos domésticos: *“si amperò tant solament volrà tanir lo dit forn per a puga, que lo pusch liberament fer, jat sia no haga stat ab forner per lo dit temps o per manor com an coura pa ab puga no sia necessari alguna industria o manastria per la qual sia necesaria astar ab altres per esser ell en a lo dominar”*. Además, permitía nuevas construcciones, lo que se dejaba a la libre elección del Procurador:³⁶ *“Manant emperò per los forns patits qui de qui avant se volran fer o instituhir guahim e declaram sia assò tremès al Magnífich Procurador Reyal qui haze atendre e arbitrar si n’aurà donar licència a aquel o aquels qui volran instituhir de nou tals forns e que face segons farà per arbitrar e disposar”*.

Tras una nueva protesta del gremio de horneros, motivada por la débil implicación mostrada por el Virrey para hacer cumplir lo dispuesto en el privilegio regio, Fernando II volvió a conceder la razón a los horneros mayores en una nueva sentencia expedida el 10 de junio de 1493. Las palabras del Rey fueron muy claras con respecto a lo que debía hacerse por parte de las autoridades reales:³⁷

“Nos la dita suplicació la em igulament admesa volent que les sentències arbitrals sien deduides a deguda execució i les nostres provisions efectuades ab tenor de les presents de Nostra certa sciència, deliberament i consilio a pena de mil florins d’or. Vos deim i manam que dins quatre mesos comptedors après la presentació de les presents a vosaltres fahedora a vos dits Lochtinent general i Procurador Reial nostres, executant la dita arbitral provisió”.

Las disposiciones reales y la sentencia del Lugarteniente General, emitidas en un lapso de cinco años, tuvieron un impacto prácticamente nulo al no ser atendidas ni por el Procurador Real ni por algunos particulares, lo que motivó la queja del gremio.³⁸ En 1506 se inició un nuevo pleito por esta causa. En el proceso, la acusación presentó como prueba la copia de un buen número de licencias de construcción y tenencia de hornos de poya que habían sido concedidas entre los años 1491 y 1507,³⁹ con ello se intentó probar que el posicionamiento de Gregori Burgues era inequívocamente favorable a los horneros pequeños.

A partir de los datos presentados en el pleito y de documentación anterior proveniente del Real Patrimonio, conocemos algunos datos sobre quién establecía los censos y en qué condiciones.⁴⁰ El total de concesiones de licencias encontradas es de trece. Entre las citadas, el oficio que cuenta con un mayor acceso a las licencias es el de picapedreros. La cantidad pagada por cada individuo es de 8 sueldos anuales y en cada caso se especifica un día de pago distinto. Entre otras fechas, la que aparece citada un mayor número de

35 ARM, AA 539/27.

36 ARM, AA 540/9, f. 36r.

37 ARM, AA 540/9, f. 2v.

38 Durante los últimos años del siglo XV también el gremio de pelaires acudió a la Corona en diversas ocasiones para defender sus privilegios. DEYÁ BAUZÁ, M.J.: *La manufactura de la lana en la Mallorca del siglo XV*, Palma, 1997, pp. 66-69.

39 ARM, AA 540/9, ff. 33r-34v.

40 Los datos anteriores a 1491 provienen de ARM, RP 1681, ARM, RP 3881 y ARM, RP 3882. Agradezco estas referencias a la Doctora María Barceló Crespi. A partir de esa fecha proceden de ARM, AA 540/9.

veces es la del día de *Nostra Senyora de l'Esperança*. Aparece también la localización de los hornos salvo de dos. Los datos sobre la localización incluyen la vía y los edificios que lo rodeaban. Los hornos que aparecen en la documentación se extendían por toda la ciudad de forma más o menos correlativa al tamaño de las parroquias en que se dividía el espacio urbano.

Año	Nombre	Oficio/estado	Pago⁴¹	Parroquia	Vía
1480	Andreu Ferrer	Tejedor de lana	8s	<i>Sta. Eulàlia</i>	<i>Travessa de St. Antoni a la Mercè</i>
1480	Jordi Pere Andreu	Liberto	8s	<i>St. Miquel</i>	<i>Alberch de'n Joan Torrella de Morneta</i>
1483	Pere Canet	Picapedrero	8s		
1483	Antoni Sagrera	Picapedrero	8s		
1484	Jaume Mulet	Labrador	8s	<i>Sta. Eulàlia</i>	<i>Bany d'en Granada</i>
1485	Bernat Calsuter		8s	<i>St. Jaume</i>	<i>Carrer dels Àngels</i>
1491	Pau Jaume	Tejedor de lana	8s	<i>Sta. Creu</i>	<i>Carrer del Vi</i>
1502	Jaume Gabriel Bonet	Pelaire	8s	<i>Sta. Eulàlia</i>	<i>Carrer de Sant Antoni</i>
1502	Bernat Armengol	Picapedrero	8s	<i>Sta. Eulàlia</i>	<i>Església de Santa Clara</i>
1507	Francesc Forteza	Tintorero	8s	<i>St. Jaume</i>	<i>Hospital General</i>
1507	Cecília Moragues	Viuda	8s	<i>St. Miquel</i>	<i>Carrer de Sant Antoni de Viana</i>
1507	Joan Sbert	Pelaire	8s	<i>St. Miquel</i>	<i>Travessa qui va de St. Miquel a St. Esperit</i>
1507	Pau Campa	Carpintero	8s	<i>St. Nicolau</i>	<i>Alberch de Damià Mulet, notari</i>

En 1510 se inicia un nuevo proceso, la motivación vuelve a ser la misma que la del anterior pleito: la protesta por la violación del monopolio de cocción de pan concedido por el poder real.

El 4 de febrero de 1511, más de un año después de iniciarse el nuevo pleito y a pesar del deseo expreso del Rey de que se resolviera en un plazo máximo de cuatro meses, el notario Jaume Romaguera, procurador de los horneros menores, elevó una suplicación que perseguía la inhibición del Lugarteniente y que fuera Burgues quien dictara un nuevo arbitrio:

⁴¹ Anual.

"(...) sagons la provisió de Se Alteza la causa saria devolta a l' examen i conaxença de VS e a ella tocaria i pertenyaria sentenciar i declarar en dita causa. E per quant los dits senyors dels forns de puja e pus ver lur procurador lo discret en Jauma Romaguera notari, suplica humilment a VS demane i requer le placie a seguir los manaments de se Maiestat e declar en dita causa inhibit al dit Senyor Lochtinent General".

La apelación al Lugarteniente Real por parte del representante de los horneros menores se sintetiza en los puntos siguientes:⁴²

- Que los hornos pequeños eran suficientes para mantener la ciudad abastecida.
- Que estaban dispuestos a cocer bizcocho siempre que fuera necesario para avituallar a la flota real.
- Que pagaban sus rentas únicamente al Rey y que los hornos mayores o bien eran privados o pertenecían a magnates.

El objetivo de esta argumentación era el de hacer visible que mediante el trabajo de los horneros menores se podrían resolver de forma más eficiente las necesidades que del oficio de horneros pudieran tener tanto el Rey como la *Universitat*.

Comprobamos como el mismo privilegio del monopolio, otorgado por Fernando II en 1487, fue confirmado en 1493, 1509, 1511 y 1512.⁴³ A pesar de ello, el cumplimiento del referido privilegio hubo de ser nuevamente reclamado por los horneros en 1516, esta vez al heredero del Rey Católico, Carlos I.⁴⁴ Se aprobó nuevamente la disposición de 1512.⁴⁵ En mayo de 1517 el gremio aprobó recaudar entre los cofrades 50 libras, que debían ser devueltas en el plazo de un año. Con esta cantidad se debía hacer frente a un nuevo pleito contra los horneros menores.⁴⁶ Las necesidades pecuniarias para seguir adelante con la suplicación ante la Corte continuaron entre 1518⁴⁷ y 1519.⁴⁸ El día 11 de enero de 1520, se concluía en la sesión del consejo del gremio:⁴⁹ *"Es stat conclus i determenat per los honorables sobreposats dels flaquers i per tots los altres demunt dits aqui presents que sien tremesos al honorable Antoni Barsaló⁵⁰ sindich de dit offici deu ducats per expedir los actes i que li sien tramesos lo més prest que poran"*. La contribución de cada miembro se fijó en ocho dineros semanales.

El día 24 de enero del año 1520 fue dictada en Barcelona por Carlos I⁵¹ una nueva

42 ARM, AA 539/27. Sin foliar.

43 ARM, AA 540/9, ff. 1r-3r, 7r y 35r.

44 ARM, AH 6676, f. 2r.

45 ARM, AH 426, f. 131r. El 21 de agosto de 1516 se pregonó por orden del Virrey Gurrea la prohibición a cualquier particular de cocer para su venta pan a fleca, *bescuits*, *casques* ni cualquier otro producto de panadería.

46 ARM, AH 6676, f. 3r. Se eligió al hornero Miquel Obrador como síndico. Fue *trezener* en la Germanía.

47 ARM, AH 6676, f. 4r.

48 ARM, AH 6676, f. 5r.

49 ARM, AH 6676, f. 6r-7r. Esta es la última sesión previa al estallido de las germanías.

50 Antoni Barceló era mayordomo del gremio y fue enviado como síndico a Corte instalada en ese momento en Barcelona. Su lugar como mayordomo lo ocupó transitoriamente Miquel Obrador.

51 El 14 de febrero del año 1595 su hijo Felipe II volvió a confirmar de nuevo el privilegio de los *horneros*. ACA, Reial Cancelleria, Reg. 4373, ff. 35v-61r. A partir de este documento conocemos el privilegio dictado por Carlos V en el

confirmación del privilegio que les concedía el monopolio de la cocción de pan. En esta ocasión se establecía que únicamente los miembros del colegio de horneros podían cocer panes, a pesar de que en alguna ocasión habían cometido fraude en el pago del derecho de molienda. Se ordenaba que se debía hacer cumplir la sentencia otorgada por Fernando II. Se le comunicó al Procurador Real Francesc Burgues con las siguientes palabras:⁵² *“de novo condestes omnia ea quae fuerunt concessa per dictum Catholicum Regem a prima linea usque ad ultimam”*. En su exposición, el síndico del gremio, el hornero Antoni Barceló, acusó directamente al Procurador Real de haber permitido la pervivencia de los hornos pequeños a pesar incluso de que el oficio hubiera acudido puntualmente a los pagos de los censos contraídos con el fisco real. En respuesta a estas palabras se conminaba a Burgues a que los hornos menores fueran demolidos, a que se dejaran de conceder nuevas licencias y que hiciera cesar en su actividad a quien cociera pan sin haber pasado por lo menos tres años a carta con un maestro agremiado. Ante las experiencias pasadas, en la comunicación real se previene a Francesc Burgues de que el incumplimiento de lo dispuesto será penado con mil florines de oro a ingresar en el erario real.

El inicio de las Germanías un año después supondría un punto de ruptura para el gremio, por lo cual es difícil analizar el impacto inmediato de las ordenanzas. El colegio de horneros se vio fuertemente involucrado en la revuelta. A partir de algunos estudios⁵³ y de los listados publicados por José María Quadrado,⁵⁴ se conocen distintos aspectos de la participación del gremio. Con 35 de sus miembros penalizados, fueron el quinto gremio con más castigados por su intervención en el conflicto. En números relativos estos 35 horneros suponían una buena parte del total que en aquél momento había en la ciudad. En la talla de 1512 el total de los citados como tal es de 47,⁵⁵ en el listado de hombres de armas de 1517 el número de horneros mayores era de 54.⁵⁶ En los consejos previos al estallido de la confrontación, el número de maestros asistentes oscila entre los 21 de 1516 y los 27 de 1521.⁵⁷

Las dificultades para obtener el monopolio por las trabas puestas por las autoridades, especialmente por los Procuradores Reales, la posición social de los horneros,⁵⁸ el acoso por parte del *Mostassaf* que imponía multas constantes al gremio por no tener las plazas abastecidas, las dificultades para obtener cereal, los problemas para acceder a un horno propio por parte de los nuevos maestros⁵⁹ y las provisiones dictadas por los *Jurats*, como

año 1520 del cual hay una transcripción en latín y también el de Felipe II en 1595.

52 ACA, Reial Cancelleria, Reg. 4373, f. 38r.

53 DURÁN GRAU, E.: *Les Germanies als Països Catalans*, Barcelona, 1982, pp. 356-357 y pp. 371-375. VAQUER BENNÁSSAR, O.: “La repressió dels agermanats”, *Mayurqa*, 26, 2000, p. 169.

54 QUADRADO NIETO, J.M.: *Informacions judicials sobre'ls adictes a la Germania en la Ciutat é illa de Mallorca e penes de cos é d'haver a ells imposades après la reducció de 1523*, Palma, 1896-1930.

55 BARCELÓ CRESPI, M.: *La talla de la Ciutat de Mallorca. 1512*, Palma, 2002.

56 QUETGLAS GAYÁ, B.: *Los Gremios de Mallorca...*, p. 26.

57 ARM, AH 6676, f. 1r y f. 6r.

58 En la Talla de 1512 los horneros localizados se sitúan en la clase media-baja. BARCELÓ CRESPI, M.: *La talla de la Ciutat...*

59 Siete de los diez *horneros* que adquirieron el grado de maestro entre 1517 y 1520 fueron penalizados al término de la revuelta. Datos a partir de ARM, AH 6681.

el fin de la exención de tasas del pan cocido para el consumo del hornero y sus familiares,⁶⁰ pueden explicar parcialmente la fuerte participación del oficio en las Germanías, aunque se necesitaría un estudio en profundidad para poder conocer con más detalle esta contingencia.

Entre el final de la Germanía⁶¹ y los problemas del gremio para preservar su monopolio frente a la *Universitat* a finales de siglo, los cofrades continuaron defendiendo ese privilegio. Disponemos de varios ejemplos al respecto.

Conocemos un caso a partir de una sesión del consejo del colegio del 1 de marzo de 1553⁶². En ella se informa a los cofrades que el gremio consiguió que se empeñaran los bienes de Cristòfol,⁶³ tejedor de lino, y también los de su mujer por haber hecho y vendido a la puerta de su domicilio *rollets* y *bescuits*. Se aprueba contratar un abogado para continuar con el pleito.⁶⁴ Otros dos casos de denuncias efectuadas por el gremio tuvieron lugar en 1564.⁶⁵ El 27 de octubre se comunicaba al gremio que el Procurador Real Jordi de Sant Johan, había dictado sentencia en la vista verbal que había confrontado, por una parte, a los mayordomos del oficio, ese año Pere Forners y Joan Rosselló, como representantes del gremio y, por otra, al hornero Joan Vilanova. El origen del altercado está en la denuncia hecha por el gremio de que el horno de Vilanova⁶⁶ era un horno menor y que, por lo tanto, no cumplía ni con lo dispuesto en las sentencias reales de Fernando II y Carlos V, ni con los capítulos del oficio. Los mayordomos del oficio pedían que el horno fuera demolido pero se llegó a un acuerdo entre las partes consistente en que Vilanova pagaría un censo al gremio de ocho sueldos anuales, que era la cantidad que el oficio pagaba al Patrimonio Real de censos por ese horno.

Además, se le obligaba a pagar todas las pensiones debidas por todo el tiempo que había tenido el horno. El pago de la misma cantidad se aplicaba a todos aquellos que lo habían poseído anteriormente o en caso de que hubieran fallecido a sus herederos. Finalmente, se disponía que Vilanova debía hacer las reparaciones necesarias en el plazo de un año para convertir el horno en un horno mayor: "*I que d'aquí avant en un any cresque dit forn que sie de tenor de dos quarteres i enlosat de sal i loses*". Se informa que las obras del horno ya se habían iniciado⁶⁷. El día 30 de ese mismo mes de octubre de 1564, se comunica que se ha llegado a un acuerdo similar con el hornero Miquel Coch, quien tenía un horno pequeño

60 ARM, AH 6676, f. 2v.

61 En la que murieron o escaparon del Reino 16 de los 35 horneros implicados en las penalizaciones. QUADRADO NIETO, J.M.: *Informacions judicials...*

62 ARM, AH 6682, f. 126r.

63 No aparece el apellido en el documento.

64 En 1556 se decide denunciar un horno que edificaba el picapedrero Rafel Lunilla junto al horno de Joanot Barceló, mayordomo del oficio ese año, y pedir ante la Corte que se eviten nuevas construcciones. ARM, AH 6682, ff. 136v y 137r.

65 ARM, AH 6682, ff. 55r-55v.

66 ZAFORTEZA MUSOLES, D. *La ciudad de Mallorca. Ensayo histórico-toponímico*, III, Palma, 1989, p. 336. Se puede tratar del Horno de Vilanova que da nombre a la calle homónima situada entre San Miguel y la iglesia de San Felipe Neri.

67 El horno de Vilanova aparece en los *estims* de 1576. Su valor fue estimado en 275 libras. RAMIS DE AYREFLOR SUREDA, J.: "Catastro de la Ciudad de Mallorca. 1576", *BSAL*, XV, 1914, p. 180.

cerca de la iglesia de *Sant Francesc*. Igual que en el caso del horno de Vilanova, Coch debía pagar 8 sueldos por todos los años en los que había sido poseedor del horno.⁶⁸

El pleito entre el gremio de horneros y la *Universitat*

La primera noticia sobre los problemas entre el gremio de horneros y la *Universitat* la encontramos en el año 1594. En esa fecha ya se conoce el plan de construcción de dos hornos por parte de las autoridades regnícolas.

A lo largo de la segunda mitad del siglo XVI, fueron numerosas las ocasiones en que la *Universitat* requirió los servicios de los horneros para que produjeran bizcocho destinado a avituallar a las armadas reales⁶⁹ que desde Barcelona se dirigían hacia Italia, principalmente a Génova, así como para alimentar a la marinería que desde el puerto de la ciudad iba a perseguir corsarios enemigos.

Hay referencias a estos hechos en las actas del Gran y General *Consell* de los años 1571,⁷⁰ 1574,⁷¹ 1576,⁷² 1583,⁷³ 1591,⁷⁴ 1592⁷⁵ y 1598.⁷⁶ Tal como se detecta en las reuniones del *Consell* la presión por parte de los Virreyes y de los Almirantes de las armadas reales para conseguir pan y bizcocho del cereal gestionado por las autoridades regnícolas era muy fuerte.

Partiendo de este contexto se explica el interés de la *Universitat* por construir nuevos hornos en las proximidades del puerto. El gremio de horneros se opuso desde el primer momento al plan de edificación de los hornos. En 1594 se inician los pagos a distintos notarios y abogados que ejercían como procuradores de los horneros o a los que se les encargaba realizar copias de los privilegios del oficio y de las sentencias dictadas por Fernando II y Carlos V.⁷⁷ Los movimientos del oficio consiguieron que Felipe II reafirmara el 14 de febrero de 1595 la sentencia en que Carlos V otorgaba el monopolio de la cocción de pan a los cofrades del gremio de horneros de la ciudad.⁷⁸ El documento consta de una copia del decreto carolino y su posterior comunicación a las autoridades del Reino.⁷⁹ Tras presentar

68 También se hacía pagar a su anterior dueño Miquel Bauçà.

69 Como ya se hacía desde el siglo XIV. ORTEGA VILLOSLADA, A.: "La alimentación de la marina balear (Siglos XIII-XIV)", en *La pesca en la Edad Media*, Santiago de Compostela, 2009, pp. 87-104. También hay noticias del papel de los *horneros* en la fabricación de biscuit para alimentar a los marineros y tropas que se dirigían al Norte de África a inicios del siglo XVI. En concreto conocemos el mandato del Virrey para que en sesión del consejo del oficio se acordara que proveyesen a la armada con destino a Argel y Bugía en 1517. ARM, AH 6676, f. 4r.

70 ARM, AGC 38, 9 de enero y 2 de abril de 1571.

71 ARM, AGC 39, 27 octubre de 1574.

72 ARM, AGC 40, 25 de abril de 1576.

73 ARM, AGC 42, 9 de enero de 1583.

74 ARM, EU 52, 16 de febrero y 26 de marzo de 1591.

75 ARM, AGC 45, 20 de mayo de 1592.

76 ARM, AGC 47, 12 de febrero de 1598.

77 ARM, AH 6691.

78 ACA, Reial Cancelleria, Reg. 4377, ff. 35v-41r.

79 La misiva está dirigida al Virrey, al Regente de la Cancillería, al Procurador Real, al Regente del Tesoro, al Doctor de la Real Audiencia, al Fiscal, al Baile, al Veguer, a los Alguaciles, al *Mostassaf* y a los *Jurats*.

la transcripción del documento de 1520 se añade una nueva cláusula. Mateu Nebot, síndico del gremio de horneros en la Corte, había expuesto que se estaba pleiteando ante la Real Audiencia contra el *Mostassaf* Joan de Puigdorfil y los *Jurats* y que había pedido en la Corte que se reafirmara el privilegio de 1520. El Rey supeditaba la confirmación a que el *Mostassaf* u otra persona⁸⁰ controlara que los horneros mayores le sirvieran produciendo bizcocho para las armadas reales que llegaran a la ciudad.

El día 19 de abril de 1595⁸¹ el Virrey recibió una misiva del síndico de la *Universitat*. En esta comunicación se le pedía que revocara la provisión dictada por la Real Cancillería en que obligaba a los *Jurats* a abandonar la construcción de los hornos. Se insistió por parte del procurador de la *Universitat* en que esos hornos eran necesarios y que la pretensión de los horneros era errónea, lo cual no fue tenido en cuenta por el Virrey.

A pesar de las sentencias contrarias, la *Universitat* siguió adelante con su plan de construcción de los hornos. En la sesión del Gran y General *Consell* correspondiente al día 10 de octubre de 1595,⁸² se comunicaba a los *Consellers* la sentencia virreinal favorable al gremio de horneros. A pesar de ello, se pidió a los asistentes al consejo si debían continuar con los preparativos. La determinación a la que se llegó fue favorable a la continuación de todas las gestiones para que se erigieran los hornos. Se informaba también de que, según opinión del picapedrero contratado por los *Jurats*, no era recomendable continuar con la idea de reconvertir unos edificios que poseía la *Universitat* junto al Almudí, y que era menos costoso comprar unas casas próximas que en ese momento estaban a la venta. Se concluía que era necesario recoger información de entre otros maestros picapedreros para saber si esa compra era lo más conveniente. En sesión del Consejo del 15 de noviembre⁸³ de 1595 se confirmó la compra de unas casas para la edificación de los hornos por 200 libras. Se pidió a los consejeros que dijeran de dónde se sacaría el dinero para la compra de las casas y para los gastos que pudieran ocasionar las obras. Se determinó que se pidiera el dinero a los Administradores del pan y del cereal de la *Universitat*.

El pleito prosiguió a lo largo del año 1596 y 1597. Podemos conocer las medidas tomadas por el gremio a partir de los gastos judiciales ocasionados en la continuación del pleito. Como venía siendo habitual desde 1594, el oficio consumió gran parte de los recursos de sus agremiados en la contratación de notarios y abogados.⁸⁴ Entre 1594 y 1596, los gastos registrados del oficio en el pleito contra la *Universitat* ascendieron a 113 libras, 6 sueldos y 6 dineros repartidos en 38 pagos. Éstos se dividían entre los expedidos a distintos notarios, escribientes y abogados que ejercieron funciones de procuración, copia de actas, de representación legal, preparación de memoriales, apelaciones, registros, protestas y otras actuaciones. Se contabilizan además los pagos a la Real Audiencia por las costas del proceso judicial.

80 Sin citar si debía ser nombrada por las autoridades reales o regnicolas.

81 ARM, AH 5993, Pieza 12, nº 34.

82 ARM, AGC 45, f. 176r.

83 ARM, AGC 45, f. 178r.

84 ARM, AH 6691.

Se ha conservado parcialmente el que parece el último litigio.⁸⁵ Éste tuvo lugar en el mes de febrero de 1597 y comenzó con la presentación de una queja de los horneros contra los *Jurats*. En ella se exponía que habían continuado con la construcción de los hornos a pesar de las sentencias dadas tanto por el Virrey como por el Rey en contra: "*han procehit attentant a fer forns i en ells cohen bescuit*". Además, los hornos de la *Universitat* hacían uso del trigo importado del exterior y no lo compartían con el oficio, lo que, sumado a la falta de cereal en el Reino, suponía un gran perjuicio para los agremiados ya que no podían cocer bizcocho ni disponer del cereal suficiente para tener abastecidas las plazas de pan, siendo multados los cofrades por el *Mostassaf*. El oficio tampoco podía hacer el bizcocho necesario para avituallar a la armada del Rey que en ese momento pasaba por la isla de camino a Italia. En la documentación se adjunta una carta anterior de Felipe II, fechada el 9 de octubre de 1596 en que delegaba la decisión final en el Virrey y en la Real Audiencia. En el preámbulo el Rey se hacía eco de las quejas de los horneros. A diferencia de lo que pasaría meses después, en el otoño de 1596, los *Jurats*, que ya hacían funcionar los hornos, se proveían con trigo de la isla, dejando a los agremiados los restos del trigo importado durante el año,⁸⁶ ese trigo era de peor calidad y también más caro. Los horneros advirtieron al Rey que de continuar así las cosas, no podrían producir galleta. A cambio de reconocer que eran los únicos que podían usar del *arte de la panadería*, los agremiados se comprometían a cocer el bizcocho de las naves reales bajo cualquier condición. A pesar de ello el Rey dejó el fallo final en manos de las autoridades delegadas en el Reino.

No hay resolución en firme en el documento pero a partir de otras fuentes se sabe que finalmente no se condenó a la *Universitat* a demoler los hornos ya construidos. En la talla de 1600 aparece entre los *barranis* de la *Ylla dels Porxos del Mar* Miquel Roig, mantero, quien vive en los hornos de la *Universitat*.⁸⁷ En la sesión del Gran y General *Consell* del 3 de junio de 1609,⁸⁸ uno de los temas tratados fue el del futuro de unas propiedades que la Administración tenía junto al Almudí. En la descripción del espacio en que estaban ubicadas, una de esas propiedades⁸⁹ se situaba en *lo Carrer de la Mar, entre lo Almudí i los forns de la Universitat*. Se determinó que se vendieran estos edificios y que la cantidad recaudada se usara únicamente para quitar los censales que pesaban sobre los hornos.

La *Universitat*, por lo tanto, realizó el proyecto de construcción de los hornos superando el veto inicial de Felipe II y minimizando el monopolio de la cocción conseguido por el gremio de horneros más de un siglo antes.

Conclusión

Como último apunte haremos una recopilación de lo expuesto. El monopolio de la cocción de pan en la capital del Reino de Mallorca, obtenida por el gremio de horneros entre finales del siglo XV e inicios del siglo XVI, tuvo una gran incidencia en el abastecimiento de pan. El privilegio gremial de 1476 concedía al oficio la capacidad exclusiva para legitimar el uso

⁸⁵ ARM, AH 5998, Pieza 13, nº8.

⁸⁶ El 13 de julio de 1595 los *horneros* se quejaron ante el Virrey sobre que los *Jurats* se hacían con cereal propio del gremio. ARM, AH 5993, Pieza 12, nº 37.

⁸⁷ ARM, AH 1841, f. 273v.

⁸⁸ ARM, AGC 51, f. 97r.

⁸⁹ En concreto se trataba de una *botigue i algorfa*.

de hornos de panificables, lo cual significaba *de facto* el monopolio de la cocción de pan. A cambio en 1479 la *Universitat* obligó al gremio a tener abastecidos los puestos de venta de pan. El privilegio real dado en 1487 reconocía *de iure* el monopolio de cocción al colegio de horneros. Las protestas de los horneros menores, que habían logrado sus licencias previo pago a la Procuración Real, se iniciaron en 1488 continuando hasta 1520 en que un privilegio concedido por Carlos I reconocía a los agremiados el monopolio de la cocción. El estallido de las Germanías impide valorar el impacto inmediato que pudiera tener la medida. Durante el resto del siglo XVI continuó la defensa del monopolio por parte del oficio. A finales de la centuria se vivió un conflicto que enfrentó al colegio con la *Universitat*. Fruto de las necesidades de avituallamiento de las armadas reales que hacían el trayecto Barcelona-Génova y de las naves locales que salían a limitar el peligro turco y norte-africano y de las crecientes dificultades para obtener cereal, las autoridades del Reino planearon en 1594 construir dos hornos para cocer bizcocho. Felipe II en un primer momento resolvió renovar el monopolio ostentado por el gremio pero finalmente en 1597 y ante las protestas de la *Universitat*, dejó la decisión en manos del Virrey y la Real Audiencia que permitieron a las autoridades regnícolas la edificación y mantenimiento de los hornos.

BolLETÍ de la
SOCiETAT
ARQUEOLòGiCA
L'IL·liANA

Revista d'Estudis Històrics

Any CXXVII Núm. 866 #68_ISSN: 0212-7458

Tercera Època_Palma_2012

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

HISTÒRIA

1885-1904: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Lulliana*

1905-1937: *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*

1938-1977: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Lulliana*

Anys: 3ª Època 1978-

ISSN: 0212-7458

Dipòsit legal: PM 738-1960

Periodicitat ANUAL

Editor: *Societat Arqueològica Lul·liana*

<http://www.arqueologica.luliana.com>

Preu de la subscripció: 45 euros

CONSELL DE REDACCIÓ

Director Dr. Miguel José Deyá Bauzá, Universitat de les Illes Balears

Secretari Dr. Miquel Àngel Capellà Galmés, Universitat de les Illes Balears

Vocals Dr. Albert Hauf i Valls, Universitat de València / Dr. Flocel Sabaté i Curull, Universitat de Lleida / Dr. Manuel Calvo Trias, Universitat de les Illes Balears / Dr. Tomàs de Montagut Estragués, Universitat Pompeu Fabra / Dr. Xavier Torres Sans, Universitat de Girona / Dra. Maria Barceló Crespi, Universitat de les Illes Balears / Dr. Ricard Urgell Hernández, Arxiu del Regne de Mallorca

CONSELL ASSESSOR

Dr. Antonio Bernat Vistarini, Universitat de les Illes Balears / Dra. Catalina Cantarellas Camps, Universitat de les Illes Balears / Dr. Mariano Carbonell Buades, Universitat Autònoma de Barcelona / Dr. Friedrich Edelmayer, Universitat Wien / Dr. Gabriel Ensenyat Pujol, Universitat de les Illes Balears / Dr. Antoni Furió Diego, Universitat de València / Dr. Jaime García Rosselló, Universitat de les Illes Balears / Dra. Maria Grazia Melis, Università di Sassari / Dr. Ignacio Henares Cuéllar, Universidad de Granada / Dr. Eloy Martín Corrales, Universitat Pompeu Fabra / Dra. Isabel Moll Blanes, Universitat de les Illes Balears / Dra. Natividad Planas, Université Clermond-Ferrand / Dra. Sabine Panzram, Universitat Hamburg / Dra. Pinuccia Simbula, Università di Sassari / Dr. Enric Porqueres i Gené, École des hautes études en sciences sociales (CNRS)

PRESENCIA EN BASES DE DADES I REPERTORIS BIBLIOGRÀFICS

ISOC – Ciencias Sociales y Humanidades. CSIC / REGESTA IMPERII. Akademie der Wissenschaften und der Literatur (DE) / *Repertorio de medievalismo hispánico*. CSIC / Catàleg LATINDEX / Acceptada a PIO (Periodical Index Online). Quest (GB) / Incorporada a DICE / Evaluada a RESH / Clasificada a CIRC / Allotjada a e-Dialnet, Universidad de La Rioja

PRESENCIA A INTERNET

Volums 1-62 (1885-2006) <http://lbdigital.uib.cat>

Volums 1-18 (1885-1921) <http://prensahistorica.mcu.es>

Volums 63 i següents (2007-) <http://dialnet.unirioja.es>

REVISIÓ DE TEXTOS EN ANGLÈS

M. Magdalena Vázquez Amer

DISSENY

Antoni Garau / Carles Fargas

IMPRESSIÓ

Indústria Gràfica Bahía

© dels autors pels seus articles

Els articles publicats al BSAL recullen exclusivament les opinions dels seus autors.

La revista declina qualsevol responsabilitat que pogués derivar-se dels drets de propietat intel·lectual o comercial.

Societat Arqueològica Lul·liana: C/ Monti-Sion, 9 / 07001 / Palma de Mallorca / bolletisal@gmail.com

SOBRE PATRIMONIO DISPERSO. UNA NUEVA PREDELA DEL SIGLO XV Y SU RETABLO

Tina Sabater

Universitat de les Illes Balears

Resumen: En este texto se presentan y estudian dos piezas que en sus orígenes constituyeron una misma predela. Una de ellas inédita, la segunda conocida a través de antiguas fotografías, puesto que se ignoraba su paradero desde la década de 1960. Se adscribe la obra al taller de Pere Terrencs, teniendo en cuenta los datos técnicos y estilísticos que la caracterizan, y también se exponen los resultados de la investigación respecto a la identificación del retablo al que pertenecieron. Se trata del retablo de las Tres Generaciones y de la Anunciación, datado en el último tercio del siglo XV, del que se conservan la tabla central y una de las laterales como parte del depósito de la Sociedad Arqueológica Luliana en el Museo de Mallorca.

Palabras clave: Patrimonio, Pintura gótica, Arte medieval.

Abstract: In this text two pieces that originally formed the same predella are presented and studied. One of them hitherto unknown, the latter known through old photographs, as the whereabouts had not been known since the 1960s. The work is attributed to the workshop of Pere Terrencs, due to the technical and stylistic data that characterize it; the results of the research conducted regarding the identification of the altarpiece they belonged to are also expounded. It is the altarpiece of the Three Generations and of the Annunciation, dating from the last third of the 15th century, which still retains the central panel and one of the side ones as part of the repository of the Lullian Archaeological Society at the Museum of Mallorca.

Key words: Heritage, Gothic painting, Medieval art.

Durante los últimos años, una serie de felices circunstancias, en todo caso casuales, han facilitado la aparición de varias obras inéditas pertenecientes al patrimonio de pintura gótica mallorquina.

A través de este texto se presentan dos nuevas piezas que en sus orígenes constituyeron una misma predela. Una de ellas inédita hasta fechas recientes, la segunda estudiada únicamente a través de antiguas fotografías puesto que pertenecía a una colección particular. En esta ocasión han sido, respectivamente, la aparición en el mercado del anticuario y una restauración en proyecto las circunstancias que permiten presentarlas y ofrecer una primera aproximación a su estudio.

A principios del 2011 salió a subasta en Madrid una obra formada por tres compartimentos con Cristo Varón de Dolores entre ángeles, la Visitación de la Virgen a santa Isabel y las santas mártires Úrsula y Lucía. Dada la posición del Varón de Dolores se trata del centro y lateral derecho de una predela (fig. 1) que mide en conjunto 0,58 m. de alto por 1,41 m. de ancho, incluyendo la carpintería. Esta pieza, ejecutada con una técnica mixta entre temple y óleo, provenía de una colección particular de Cataluña y, según comunicó la propiedad, había sido adquirida en Mallorca en los años sesenta. Cuando fui requerida por la casa de subastas para informar sobre cronología y posible autor, propuse la adscripción al taller de Pere Terrencs, puesto que no presenta dudas en el campo técnico ni estilístico para la atribución al círculo del pintor que tratamos. Acorde en la técnica mixta utilizada¹ y en la interpretación de las fisionomías de raíz flamenca con los usos del taller de Terrencs, se correspondería por su iconografía y distribución temática con el cuerpo de un retablo formado por tres tablas con imágenes únicas en el que cabe pensar en el protagonismo de la Virgen.²

El restaurador Juan Alvarado ha sido quien ha ofrecido la posibilidad de conocer y estudiar directamente la segunda pieza a la que hacía mención al inicio del texto. Son dos compartimentos de bancal en los que se representan los santos Sebastián y Antonio y la Presentación de la Virgen al Templo (fig. 2), un conjunto que mide, también con la carpintería actual, 0,58 m. de alto por 0,90 de ancho. Obra de colección particular y origen desconocido, fue fotografiada por Jerónimo Juan e incluida en el catálogo presentado por Gabriel Llopart en la publicación de su tesis doctoral.³ El autor la atribuyó a Pere Terrencs, aun señalando las fuertes afinidades existentes con la obra de Alonso de Sedano, una opinión que suscribí y amplié años después, si bien propuse una relación con la tabla de la Crucifixión del Museo Diocesano de Mallorca que, con los datos actuales, debo corregir.⁴

En la actualidad ambas piezas han pasado a formar parte de una misma colección privada y están en proyecto de restauración en el taller de Juan Alvarado, una circunstancia que ha permitido examinarlas directamente y en conjunto. Como primer resultado del análisis, el restaurador observó que son las dos partes de una misma obra, ante la evidencia de que el soporte es el mismo y fue serrado para separarlas, y también por la estricta coincidencia

¹ LLOMPART, G. *et alii*: *Pere Terrencs i la seva taula de Sant Jeroni*, Palma, 1991.

² Presenté la pieza según estas consideraciones en: "La pintura tardogótica en la Corona de Aragón y los reinos hispanos", *International Medieval Meeting*, 29 y 30 de junio de 2011, Universitat de Lleida.

³ LLOMPART, G.: *La pintura medieval mallorquina. Su entorno cultural y su iconografía*, 3, Palma, 1977-1980, p. 169.

⁴ SABATER, T.: *La pintura mallorquina del segle XV*, Palma, 2002, p. 343-345, 411.

en las medidas. El compartimento central, con el Varón de Dolores, mide 0,44 m. de ancho, los colaterales con escenas marianas 0,43 m., y los compartimentos extremos 0,42 m., mientras que la altura es de 0,58 m. La reconstrucción de la predela completa, incluyendo el marco que le correspondería, nos da un conjunto que mide 2,27 m. de anchura (fig. 3).

Además de estas referencias, otros datos ofrecidos por la técnica pictórica y las características de la carpintería, el uso de los mismos buriles para el trabajo de dorados –a excepción del nimbo del Varón de Dolores que tiene una mayor decoración–, el hecho de que se dediquen las escenas narrativas a episodios de la vida de la Virgen y se sitúen sendas imágenes hagiográficas en los extremos, las similitudes en el trabajo de pavimentos, las idénticas tipologías de personajes y, en conjunto, las características formales que distinguen cada una de las representaciones, conducen a la misma conclusión y la confirman.

El siguiente paso en la investigación consistió en revisar la documentación y obra relacionada con Pere Terrencs y su taller para intentar averiguar a qué retablo perteneció este bancal. La dirección en la búsqueda hacia Terrencs no presentó dudas, puesto que la obra acumula tantas evidencias de la autoría propuesta que, aún sin documento que la acredite, debe considerarse suya. No obstante, subrayemos ciertas sintonías especialmente claras. Los dorados de los nimbos coinciden con los dos modelos utilizados en el taller de Terrencs, uno más sencillo (fig. 4) que podemos encontrar, a título de ejemplo, en los compartimentos de predela con la Anunciación y la Natividad que están en el Palacio Episcopal, y un segundo con mayor decoración (fig. 5) que se aplicó en las imágenes principales de los retablos. En el aspecto tipológico, señalar el estrecho paralelismo existente entre el Cristo Varón de Dolores y los modelos cristológicos de Terrencs, tal como podemos apreciar en la tabla de la Aparición de Cristo Resucitado a su Madre del Museo Diocesano de Mallorca. También coinciden los rostros de san Sebastián y san Antonio con los utilizados, respectivamente, para la imagen de san Jerónimo en la única tabla documentada del maestro (monasterio de Santa Elisabet de Palma) y para el san José que se representa en la escena de la Epifanía que corona una de las tablas marianas del monasterio de San Bartolomé de Inca. La total similitud en los tipos femeninos confirma otras relaciones puntuales que podrían establecerse.

Pese a estas evidencias, debemos recordar que la investigación ha puesto de manifiesto que el taller de Terrencs fue amplio en cuanto al número de miembros que debieron formarlo y que las obras fueron resultado de un trabajo colectivo.⁵ Este extremo, verificable a partir del análisis formal, se demuestra en una ilustrativa frase incluida en el contrato de un retablo para la parroquial de Lluçmajor, en 1516, que debía realizar Pere Terrencs con un segundo pintor llamado Gregori Llaneres: (...) *que vosaltres dits mestres hajau a pintar totes les testes del dit retaule*.⁶ Sin duda, los contratantes quisieron asegurarse de que al menos esta parte de las imágenes fuese obra de los maestros principales.

Por lo tanto, el uso de las pautas y modelos propios del obrador no conllevó en todos los casos una misma calidad de factura, un extremo que se aprecia fácilmente en la producción adscrita a este taller. También en esta predela se observan disonancias en la ejecución.

⁵ LLOMPART, G.: *La pintura medieval...*, 1, p. 92-100; SABATER, T.: *La pintura mallorquina...*, p. 321-322, 346-374; SABATER, T.: *L'Art gòtic a Mallorca. Pintura damunt taula (1390-1520)*, Palma, p. 60-79.

⁶ LLOMPART, G.: *Miscelánea documental de pintura y picapedrería medieval mallorquina*, Palma, 1999, p. 55-56.

Las imágenes del Cristo Varón de Dolores, y de los santos Sebastián y Antonio tienen una mayor definición y calidad respecto a los motivos que se dan en las escenas marianas (fig. 6), y tampoco las tipologías femeninas (fig. 7) admiten comparación con las mejores del pintor. En cambio, pueden vincularse perfectamente a otras salidas del taller, tales como las creadas por Joan Català, a quien en su día propuse como autor de las ilustraciones con san Jerónimo y santa Isabel que se incluyen en el Libro de Constituciones del convento de Santa Elisabet.

La referencia a Gregori Llaneres con relación al desaparecido retablo de Lluçmajor, induce también a recordar la frecuencia en que los pintores mallorquines –y Pere Terrencs en particular– trabajaron puntualmente o por cierto tiempo con otros pintores. Es el caso del burgalés Alonso de Sedano, quien contrató con Terrencs varias piezas durante los años 1487 y 1488. Por lo tanto, las referencias a Sedano en relación al compartimento de los santos Sebastián y Antonio formuladas en su día por Llompart y por quien escribe pienso que deben ser mantenidas. A este respecto, me limitaré a indicar las variaciones realizadas en el paisaje que constituye el fondo de la imagen (fig. 8), indudablemente basado por sus características en algún grabado nórdico que no he podido localizar –del ámbito von Zwolle o Schongauer con toda probabilidad– aunque convenientemente adaptado al paisaje local mediante la inclusión de una iglesia gótica con las características estructurales y decorativas típicamente mediterráneas. Esta particularidad remite a la tabla de San Sebastián de la catedral de Mallorca, obra documentada de Alonso de Sedano, donde hallamos idéntica combinación de arquitecturas. Y, en general, a los usos del pintor quien, en la tabla de la Flagelación del monasterio de monjas jerónimas de Palma y en sus posteriores trabajos en Burgos transformó también los grabados ampliando o reduciendo esquemas e introduciendo motivos ajenos a sus fuentes de inspiración.⁷

Entre las obras documentadas y no conservadas de Pere Terrencs y Alonso de Sedano, no se han encontrado posibilidades de relación con esta nueva predela. Algunas se han descartado porque los contratos especifican las imágenes a pintar en el bancal y éstas no coinciden con las que se están estudiando. En otros casos por tratarse de retablos hagiográficos, los cuales se corresponden siempre con bancales dedicados a escenas de la vida y leyenda de los titulares, cuando nuestra obra se distingue por el protagonismo de la iconografía mariana.

Respecto a las piezas conservadas, en principio y por idénticas razones, únicamente pueden ser contempladas tres obras.

La primera de ellas debe ser el retablo realizado por Terrencs para la iglesia del monasterio de Santa Elisabet de las monjas jerónimas de Palma, un lugar donde el maestro y su taller asumieron varios trabajos durante un tiempo dilatado, entre 1504 y 1508 según la documentación que se conoce.⁸ De este retablo, del que se conserva únicamente la ya

⁷ La bibliografía fundamental sobre Alonso de Sedano es: POST, C.R.: *History of Spanish Painting*, V, Cambridge-Massachusetts, 1933-1966, p. 326-331; GUDIOL RICART, J.: *Pintura gótica, Ars Hispaniae*, IX, Madrid, 1955, p. 370-371; LLOMPART, G.: *La pintura medieval...*, 1, p. 89-92; 3, p. 149-152; SILVA MAROTO, P.: "Influencia de los grabados nórdicos en la pintura hispanoflamenca", *Archivo español de arte*, LXI, 1988, p. 271-289; SILVA MAROTO, P.: *La pintura sobre tabla de los siglos XV y XVI de la Catedral de Burgos*, Burgos, 1994; SABATER, T.: *La pintura mallorquina...*, p. 337-345.

⁸ ESTELRICH COSTA, J.: "Artistes que treballaren pel Monestir de Santa Elisabet, de monges de Sant Jeroni",

citada tabla de San Jerónimo, sabemos a través de Joaquín Ma. Bover⁹ que en 1844 aún existían otros fragmentos dedicados a los santos Agustín y Gregorio Magno, y, a partir de la documentación extraída por Estelrich, conocemos también que una de sus cumbreras estaba dedicada al Niño Jesús. Estos datos llevaron a pensar en un cuerpo de tres tablas, con la central destinada al santo titular del monasterio, aunque en su día me posicioné por un conjunto de mayor envergadura y advocación más vasta, concretamente por un retablo de cinco calles dedicado a los Padres de la Iglesia y un bancal con representaciones de la vida de Jesucristo. Las justificaciones para esta hipótesis se basaron en la orientación del pavimento en la tabla de san Jerónimo y en ejemplos conocidos de retablos con la misma dedicación, caso del retablo de los Ángeles de Jorge Inglés de la colección del duque del Infantado, realizado en torno a 1455.

Al tratarse de una hipótesis sin comprobación documental, y dado que las imágenes de los Padres de la Iglesia suelen ir acompañadas de imágenes marianas en los retablos, es necesario replantear la primera idea acerca de una obra con un cuerpo de sólo tres tablas al que podría corresponder la predela que estamos estudiando. No obstante, las imágenes hagiográficas de sus extremos invalidan esta opción, especialmente porque los santos Sebastián y Antonio no guardan ninguna relación temática ni representativa con los Padres de la Iglesia.

El segundo conjunto que aquí se propone considerar, al tratarse de un retablo de advocación mariana, pertenece al convento de San Bartolomé de monjas jerónimas de Inca, ya citado también con relación a similitudes tipológicas respecto a las imágenes de la predela. Actualmente lo conocemos a través de las tablas con el Abrazo ante la Puerta Dorada y la Visitación de María, laterales del retablo al que pertenecieron, las cuales cuentan con prolongaciones superiores, a modo de cumbreras, donde se representan las escenas de la Anunciación y la Epifanía. La obra, datada en torno a 1500, se considera procedente del monasterio de monjas jerónimas de Palma.¹⁰

En este caso, es también la iconografía la que induce a descartar la propuesta. Notemos que la redundancia en la representación de la Visitación de María a santa Isabel no tiene coherencia alguna, y tampoco puede explicarse la presencia en uno de los extremos de los santos Sebastián y Antonio en un retablo dedicado totalmente a la vida de la Virgen. Estas advocaciones, además, no tienen ninguna relación con los santos venerados en la colectividad de monjas jerónimas de Palma, tal como demuestran las obras medievales que se han conservado, siempre con las imágenes de san Jerónimo y santa Isabel. Respecto a esta última, cabe recordar que las monjas jerónimas se establecieron en 1485 en un antiguo monasterio de beatas franciscanas que había estado dedicado a santa Isabel de Hungría.

Finalmente, la opción a la que ha conducido la investigación es también un retablo de advocación mariana, del que conservamos la tabla central con las Tres Generaciones (fig. 9)

BSAL, 41, 1985, p. 223-240; ESTELRICH COSTA, J.: "El retaule de Sant Jeroni de Pere Terrencs", BSAL, 45, 1989, p. 397-401; además de la bibliografía citada en las notas al pie 1 y 5.

9 BOVER, J.M.: *Miscelánea histórica majoricense*, XIV, Palma, 1844, p. 3.

10 SABATER, T.: *La pintura mallorquina...*, p. 360-364.

y la lateral izquierda con la imagen de San Gabriel (fig. 10).¹¹ Ambas piezas forman parte del depósito de la Sociedad Arqueológica Luliana en el Museo de Mallorca.

Esta obra, a la que sin duda acompañó en su día una tabla lateral derecha dedicada a la Virgen de la Anunciación, es coherente con un bancal donde se representan episodios de la vida de la Virgen y dos santas mártires, Úrsula y Lucía, en el extremo que se ubicaría bajo la desaparecida imagen mariana. Al respecto, notemos que en los ámbitos catalán y valenciano tenemos obras en las que la figura de María aparece acompañada por vírgenes mártires,¹² especialmente por santa Úrsula, las cuales ilustran sobre usos iconográficos de los que no tenemos otras muestras conservadas en la pintura mallorquina. Como ejemplos de virginidad, las santas Úrsula y Lucía debieron considerarse especialmente adecuadas para ser situadas bajo una imagen en la que se destaca la pureza de la Virgen.

En cambio, la presencia de los santos Sebastián y Antonio en el extremo opuesto, representaciones insólitas en un retablo totalmente mariano, se explican a través de la historia local, concretamente por la procedencia de la obra a la que pertenecieron. Las tablas de las Tres Generaciones y San Gabriel proceden de la iglesia parroquial de Alaró,¹³ pueblo mallorquín del que los santos Antonio y Sebastián son patronos junto con san Roque.

La historia para la incorporación de san Roque al santoral local es bien conocida por la historiografía. Partió de la peste de 1652, durante la cual al parecer intervino eficazmente ante Dios, cuando las plegarias a san Sebastián no habían dado resultado. Desde este momento creció una devoción que culminó en una resolución municipal de 1771 por la que se le nombró como patrono menor principal de la villa. En relación al patronazgo de los santos Sebastián y Antonio no contamos con documentación directa a este nivel, aunque sí con noticias muy significativas sobre su papel en la parroquia y en la devoción popular durante los siglos XIV, XV y XVI. Exponerlas, aunque sea brevemente, es insoslayable para reafirmar la atribución de la predela al antiguo retablo de Santa Ana de la parroquia de Alaró.

Sobre la iglesia construida entre 1346 y 1365 disponemos de muy escasa información. Sabemos que su titular era la Virgen María, Madre de Dios, siguiendo una costumbre que en Mallorca surgió en el siglo XIII con las primeras parroquias de repoblación. Sabemos también que entre sus primeros altares estaban los dedicados a san Bartolomé y a san

11 La bibliografía específica sobre la obra es: POST, C.R.: *History of Spanish Painting...*, VI, p. 474-476; GUDIOL RICART, J.: *Pintura gótica...*, p. 296; ROSSELLÓ BORDOY, G.: *Catálogo de las Salas de Arte Medieval del Museo de Mallorca*, Madrid, 1976, p. 39-40; LLOMPART, G.: *La pintura medieval...*, 3, nº 137; LLOMPART, G. et alii: *Pere Terrens...*, p. 17; SABATER, T.: *La pintura mallorquina...*, p. 346, 350, 358, 364-368, 370, 380, 397, 398, 409, 413, 439.

12 Citemos el retablo oratorio de Joan Mates, del primer cuarto del siglo XV (colección privada) en el que la Virgen aparece rodeada por las imágenes a pequeña escala de las santas Catalina, Úrsula, Bárbara y Margarita. También el retablo mixto de la iglesia parroquial de All, en la Cerdanya (segunda mitad del siglo XV), en el que la escultura mariana central está flanqueada por cuatro tablas pintadas, dos de ellas dedicadas a las santas Úrsula y Catalina. Y en Valencia la tabla de la Virgen de la Porciúncula (Museo Catedralicio de Segorbe), en la que Úrsula también aparece con san Francisco y la corte angélica.

13 Para la historia de la parroquia de Alaró en la Edad Media, véase: GUASP GELABERT, B.: *Alaró y su castillo*, Lluçmajor, 1973; ROSSELLÓ VAQUER, R.: *Història d'Alaró. Segles XIII-XIV*, Mallorca, 1979; SASTRE RAYÓ, G.: *Alaró: aspectes històrics, costums i tradicions*, Palma, 1979; ROSSELLÓ VAQUER, R.: *Alaró en els segles XV-XVI*, Mallorca, 1996.

Sebastián. Para este último el pintor valenciano Miquel d'Alcanyís pintaría un retablo hacia 1442, por encargo de los obreros del culto al santo de la iglesia parroquial; se trata, significativamente, del primer retablo dedicado a san Sebastián que se documenta en la isla, nueve años antes de que se solemnizase su fiesta en la Ciutat de Mallorca.¹⁴ En lo que respecta a san Antonio, los estudios históricos indican que a mediados del siglo XIV ya se celebraba su fiesta en Alaró, como se corresponde -en palabras de Gabriel Llompart- con su papel de primer abogado de la payesía mallorquina.¹⁵ Como es sabido, el cerdito al lado del santo es uno de sus habituales atributos por su papel beneficioso en las enfermedades del ganado, por lo que no deja de ser significativa su presencia en la imagen de la predela que tratamos cuando este motivo se omite en las piezas hechas para recintos religiosos de Ciutat de Mallorca. En definitiva, de estos datos se desprende la pertinencia en la inclusión de los santos Sebastián y Antonio en la predela que tratamos, imágenes masculinas que se situarían bajo la imagen del arcángel san Gabriel.

La correspondencia en las medidas es otro de los aspectos fundamentales a considerar. La tabla con las Tres Generaciones se ha conservado sin el marco original y recortada en su parte superior, mientras que la tabla de San Gabriel se conserva íntegra aunque presenta algunas pérdidas de pintura y dorados y, en ambos márgenes, 2 cm. de tabla sin pintar con los orificios de la mazonería perdida. En el estado actual, la tabla central mide 1,705 m. de alto (originariamente debieron ser unos 2,5 m.) por 0,80 m. de anchura, mientras que la tabla lateral mide 2,085 m. de alto por 0,65 m. de ancho (originariamente 61 cm. de superficie pictórica). Por lo tanto, las tres tablas darían un conjunto de 2,02 m., dimensiones a las que habría que añadir las de la carpintería. Según los datos de catalogación y los formatos utilizados en otras obras de Terrencs, el grosor de cada montante pudo oscilar entre 4 y 6 cm., que aumentarían la anchura entre 16 y 24 cm. El cuerpo del retablo podría medir, por lo tanto, entre 2,18 y 2,26 m. para una predela de 2,27 m., aunque la tabla de San Gabriel parece indicar una carpintería similar a la que conservan las tablas marianas del convento de San Bartolomé de Inca, en la que cada montante tiene 4 cm. de grosor.¹⁶ En todo caso, se trataría de un bancal de dimensiones similares a las del cuerpo del retablo, una tipología frecuente en los retablos góticos. En relación a las proporciones entre alturas, los 58 cm. del bancal darían un escaso protagonismo del registro inferior en el conjunto, un caso que también se da en otros retablos de la escuela mallorquina.¹⁷

14 El documento fue publicado por MUNTANER BUJOSA, J.: "Para la Historia de las Bellas Artes en Mallorca", *BSAL*, 31, 1953, p. 3.

15 LLOMPART, G.: *La pintura medieval...*, 2, p. 28-29.

16 Las medidas publicadas de la tabla con las Tres Generaciones oscilan entre 0,88 m. (Rosselló) y 0,86 m. (Llompart, Sabater) (véase nota nº 11), por lo que implícitamente se presuponen montantes de 4 y 3 cm. de grosor respectivamente, ya que mide 0,80 cm. Además de las tablas marianas del convento de San Bartolomé citadas en el texto, se ha conservado una segunda obra de Terrencs con la carpintería originaria: la tabla de San Nicolás (Museo de Mallorca), cuyos montantes tienen 6 cm. de grosor. En lo que se refiere a la documentación relacionada con el taller de Terrencs, solo contamos con un contrato en el que se detallan las medidas. Se trata del firmado con el mercader Pere Companyó para el retablo de Nuestra Señora del Rosario de la parroquial de Felanitx, en el que se requiere: *E lo banchal haurà de larch XIII palmes e tres palms e mig d'alt. E lo retaula haurà d'ample XIII palmes sense les polseres e XIII e mig d'altaria (...)*. LLOMPART, G.: *La pintura medieval...*, 4, p. 205. En este caso el bancal tuvo una longitud bastante destacada respecto al cuerpo de la obra, aunque se trata de un requisito de la promoción y de un caso único en el corpus documental de Terrencs.

17 Remito a la nota anterior para la comprobación de proporciones en alturas.

En definitiva, el retablo del que se propone la reconstrucción tendría unas dimensiones moderadas para su época, especialmente aptas en cuanto a longitud para la ubicación en una capilla lateral.

En relación a la trayectoria de la tabla con las Tres Generaciones –santa Ana, la Virgen y el Niño–,¹⁸ figura en el Catálogo del Museo Arqueológico Luliano de 1881, el cual se publicó en 1885 en el primer Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana. Con el número 54 de la primera sección donde se inventaría la pintura, se incluye en el depósito de Juan Lladó, a quien se califica de ex-colegial, y se especifica que la pieza había sido restaurada por Pedro Llorens. Respecto a la tabla de San Gabriel, se ha deducido que sería uno de los fragmentos de este depósito que no se describen.

Del presbítero Joan Lladó i Amer se ha destacado su papel como uno de los promotores del proyecto museístico y como colaborador en los primeros volúmenes del Boletín. Aquí interesa hacer especial hincapié en la relación pastoral que mantuvo con la parroquial de Alaró, de donde habría traído las tablas, un extremo este que la investigación ha dado como válido desde el principio. Para la historia posterior de la obra, remito a los recientes volúmenes publicados sobre la historia de la Sociedad Arqueológica Luliana, reseñados en nota al pie.

En el acta de la primera visita pastoral realizada por el obispo Diego de Arnedo a la parroquial de Alaró, el diez de octubre de 1562, aparece la capilla de san Antonio, para la cual se ordena que se rehaga el pavimento. Más esclarecedora resulta la documentación relativa a la segunda visita hecha en 1565 por Lorenzo Foncilles, delegado episcopal, ya que entre los ocho altares citados figuran los de san Sebastián, san Antonio y santa Ana, en cuya capilla estaría sin duda el retablo con las Tres Generaciones en su tabla central.¹⁹ La denominación de la capilla no debe extrañar puesto que, aunque en nuestros tiempos el tema recibe el nombre por las tres imágenes que lo configuran, tradicionalmente se enfatizaba la advocación a santa Ana. En el siglo XV se incrementó la devoción a la santa ya que su figura era fundamental para destacar la concepción sin pecado de la Virgen. Las Tres Generaciones, también llamada Santa Ana Triple, fue una de las imágenes indirectas que se utilizaron para expresar la idea de la concepción sin pecado de María hasta la definitiva concreción del tema en la plástica de la segunda mitad del siglo XVI.²⁰

En el *Viaje a las Villas de Mallorca* de Jerónimo de Berard, de 1789, se describe también la iglesia parroquial de Alaró, cuatro años después de que se finalizase la nueva obra que

18 ROSSELLÓ BORDOY, G.: “La Societat Arqueològica Lul·liana i la utopia d’un museu a Mallorca”, CAPELLÀ Galmés, M.A. *et alii*: “La formació de les col·leccions museològiques de la Societat Arqueològica Lul·liana”, en ROSSELLÓ BORDOY, G. (ed.): *La Societat Arqueològica Lul·liana, una il·lusió que perdura*, 1, Palma, 2003-2010, p. 22-92, 102-125.

19 PÉREZ, L.: *Las visitas pastorales de don Diego de Arnedo a la Diócesis de Mallorca: (1562-1572)*, 2, Palma, 1963-1969, p. 44-58.

20 TRENS, M.: *Iconografía de la Virgen en el arte español*, Madrid, 1947; STRATTON, S.: *La Inmaculada Concepción en el Arte Español*, Madrid, 1988; YARZA LUACES, J.: *Los Reyes Católicos. Paisaje artístico de una monarquía*, Madrid, 1993. En ámbito catalanoaragonés, cabe citar, MOLINA FIGUERAS, J.: *Arte, devoción y poder en la pintura tardogótica catalana*, Universidad de Murcia, 1999, p. 199-210, así como el estudio monográfico e interdisciplinar de LLORENS HERRERO, M.; CATALÁ GORGUES, M.A.: *La Inmaculada Concepción en la historia, la literatura y el arte del pueblo valenciano, Valencia*, 2007. Para el caso de Mallorca: LLOMPART, G.: *La pintura medieval...*, 2, p. 119-146; SABATER, T.: *La pintura mallorquina...*, p. 321-409.

sustituyó a la iglesia del siglo XIV. Berard indica que la capilla de Santa Ana era la última del Evangelio entre las cinco existentes en cada uno de los laterales, además de sendas puertas de acceso. De uno de sus comentarios, se deduce que el retablo ya se había desmontado y que la tabla central se integraba en un nuevo retablo barroco, según el autor de gusto italianizante.²¹ Como sabemos, ésta fue una de las soluciones que se tomaron para adaptar las obras góticas a los nuevos usos artísticos que se habían impuesto.

Con el desmonte del retablo se perdió una pieza muy original en su tipología. El pintor utilizó las imágenes propias de los exteriores de las puertas en los trípticos flamencos -el Ángel y la perdida Virgen de la Anunciación- para las tablas laterales de un retablo. Esta trasposición, del todo insólita, puede explicar ciertas peculiaridades del formato, concretamente el hecho de que las tablas laterales carezcan de cumbreira, del todo innecesarias ya que el tema tradicional de los retablos mallorquines para estas ubicaciones, las imágenes de la Anunciación, ya están representadas. En relación a la tabla principal, cabe pensar en una cumbreira dedicada al Calvario, un tema constante para las cumbreiras centrales, o bien en la imagen de la Virgen entre ángeles, tal como la tenemos en tantos retablos valencianos de la época.

La obra que aquí se ha presentado, y la propuesta de identificación del retablo del que formó parte en su época, se suma a una serie de nuevos conocimientos sobre el patrimonio de pintura gótica mallorquina, a los que aludía al inicio de la exposición. Antes de valorar el retablo de Terrencs en su contexto, ofreceré sucintamente una breve relación de estos hallazgos, cuyos estudios están dispersos en varias publicaciones.

En 2003 pudo estudiarse por primera vez el retablo contratado en 1416 entre Esteve Cànoves y el pintor Gabriel Moger para la capilla familiar de la parroquial de San Miguel de Lluçmajor, gracias a una serie de fragmentos que se encontraron en los laterales de una cómoda, a modo de tablas de refuerzo, junto con otras pinturas decorativas pertenecientes a artesonados. Los fragmentos figurativos y las detalladas especificaciones iconográficas del contrato permitieron reconstruir el retablo dedicado a san Pedro y san Esteban, una obra importante por su calidad y por constituir un hito en la trayectoria del pintor mallorquín. Tras su restauración por el taller del Obispado, las piezas están de nuevo en la parroquial de Lluçmajor, dispuestas según la reconstrucción ideal del retablo al que pertenecieron.²²

Como es sabido, entre los años 2000 y 2004 Miquel Barceló realizó una intervención artística en la antigua capilla de San Pedro de la catedral de Mallorca, consistente en revestir los muros con una obra de cerámica. Al retirar las piezas del siglo XIX que contenía la capilla se encontró un arco con restos de policromía, mientras que durante la preparación de los muros a finales de 2003 aparecieron también unos restos policromados dispersos, ubicados en la pared lateral sur a una altura aproximada de 1,50 m. del pavimento. Tanto el arco como los restos pictóricos corresponden al ámbito originario de la capilla, desconocido por las pérdidas sufridas en el incendio de 1819 y por los elementos funerarios que fueron incorporándose a los muros laterales. A pesar de la precariedad de los elementos figurativos y decorativos que han perdurado –y de las dificultades en el acceso a un material que se

21 BERARD, J. de: *Viaje a las Villas de Mallorca*, Palma, 1983 (1789), p. 272-273.

22 SABATER, T.: "Sobre pintura gótica del siglo XV. El retablo de San Pedro y San Esteban de la Parroquial de Lluçmajor", *BSAL*, 59, 2003, p. 321-326, láminas II-V; SABATER, T.: *L'Art gòtic a Mallorca...*, p. 29-30; POU AMENGUAL, M.: "De la funció plàstica a l'estructural en l'obra gòtica i cincentista. Nous fragments", *BSAL*, 66, 2010, p. 63-86.

cubrió rápidamente con la obra de cerámica– el hallazgo aportó informaciones en varios sentidos. En el aspecto cronológico, puesto que el estudio de las pinturas permitió su datación, y la del recinto arquitectónico, en el espacio temporal comprendido entre 1335 y 1343. También proporcionó elementos importantes para comprender el carácter y duración de la financiación real a la catedral, y para enriquecer significativamente lo que sabíamos hasta el momento sobre la pintura mural de la etapa gótica en Mallorca. Y, además, para entender el significado y función litúrgica de unas representaciones que se identificaron como una procesión pintada relacionada con la celebración de la fiesta religiosa del Corpus Christi en el contexto de la catedral que se estaba construyendo.²³

Durante el proceso de restauración del retablo de San Antonio de Padua, también en la catedral, se encontraron una serie de tablas pintadas en la cornisa que separa el segundo cuerpo del ático. Entre éstas, siete tablas que permitieron restituir dos piezas conocidas y musealizadas, que hasta fechas recientes se habían considerado separadamente, como partes de una misma obra: la predela de Santa Úrsula y el erróneamente conocido como compartimento de predela de San Jerónimo, ambas propiedad de la Sociedad Arqueológica Luliana en depósito en el Museo de Mallorca. Las tablas en cuestión son el nexo de unión para reconstruir un bancal de seis compartimentos que formó parte del retablo que financió el corsario Pere Agulló para la capilla claustral dedicada a las Once Mil Vírgenes entre 1401 y 1412. Cabe destacar que el hallazgo y estudio de las piezas permitieron conocer un nuevo trabajo del anónimo maestro de Montesión y vincular definitivamente la predela al ámbito catedralicio.²⁴ Según la información de que dispongo, las tablas aún se custodian en el taller del Obispado. A pesar de su mal estado es de esperar que algún día no lejano las piezas que constituyeron el bancal de Santa Úrsula se reintegren en el formato originario.

En este contexto, la restitución de la predela que ahora conocemos al retablo del que formó parte también presenta interés en varios sentidos. El mallorquín Pere Terrencs, artista activo en Valencia y en Mallorca desde 1479 hasta 1528, como fechas aproximativas, está reconocido como el pintor más importante que trabajó en Mallorca durante los años del último gótico, y como uno de los pintores más interesantes de la Corona de Aragón en esta época. Y el retablo de las Tres Generaciones y la Anunciación es una de las obras de mayor calidad en la producción que se le adscribe. Además, presenta tales peculiaridades que se ha venido dudando de la autoría de Terrencs, aunque pienso que ésta sería una vía que no nos conduciría a ninguna parte. Las dificultades, concretamente, se centran en explicar una tabla central determinada por una composición geométrica previa, en la que la espacialidad y las relaciones proporcionales destacan especialmente, en el contexto de un catálogo que se interpreta globalmente según lo que se ha venido llamando, con mayor o menor acierto, pintura hispano-flamenca. Tampoco la fisonomía clásica que distingue la imagen de santa Ana tiene equivalentes en los rostros que se pintaron en el taller de Terrencs, derivados claramente de los modelos de Van der Weyden.

23 SABATER, T.: "Decoración medieval en la catedral de Mallorca. Las pinturas murales de la antigua capilla de San Pedro", *Hortus Artium Medievalium. Journal of the International Research Center for Late Antiquity and Middle Age*, 15/2, 2009, p. 355-366.

24 SABATER, T.: "Sobre patrimoni dispers. Reconstitució de la Predel·la de Santa Úrsula", en SABATER REBASSA, T.; CARRERO SANTAMARÍA, E. (coord.): *La Ciutat de Mallorca i els segles del gòtic, XXVIII Jornades d'Estudis Històrics Locals*, Palma, 2010, p. 299-314.

La predela que aquí se ha presentado, de aceptarse la propuesta, confirmaría el protagonismo de Pere Terrencs en el conjunto del retablo. Una pieza que no puede entenderse al margen de las corrientes culturales en general, y pictóricas en particular, que se dieron entre Valencia y el Reino de Nápoles desde tiempos de Alfonso el Magnánimo. También en estos territorios tenemos obras de la segunda mitad del siglo XV donde la tradición flamenca se une a las nuevas experimentaciones del renacimiento italiano, de un modo muy similar a como se hace en la obra que estamos tratando. Ya que no podemos saber si Terrencs contó con un segundo pintor ajeno al contexto local en esta obra, puesto que la documentación conservada no ayuda en absoluto al respecto, tal vez lo más viable sería pensar en el uso de un modelo ajeno a los que comúnmente se manejaban en el taller, por parte de un maestro que demostró un gran oficio tanto en el dibujo como en las calidades del color y en su aplicación.

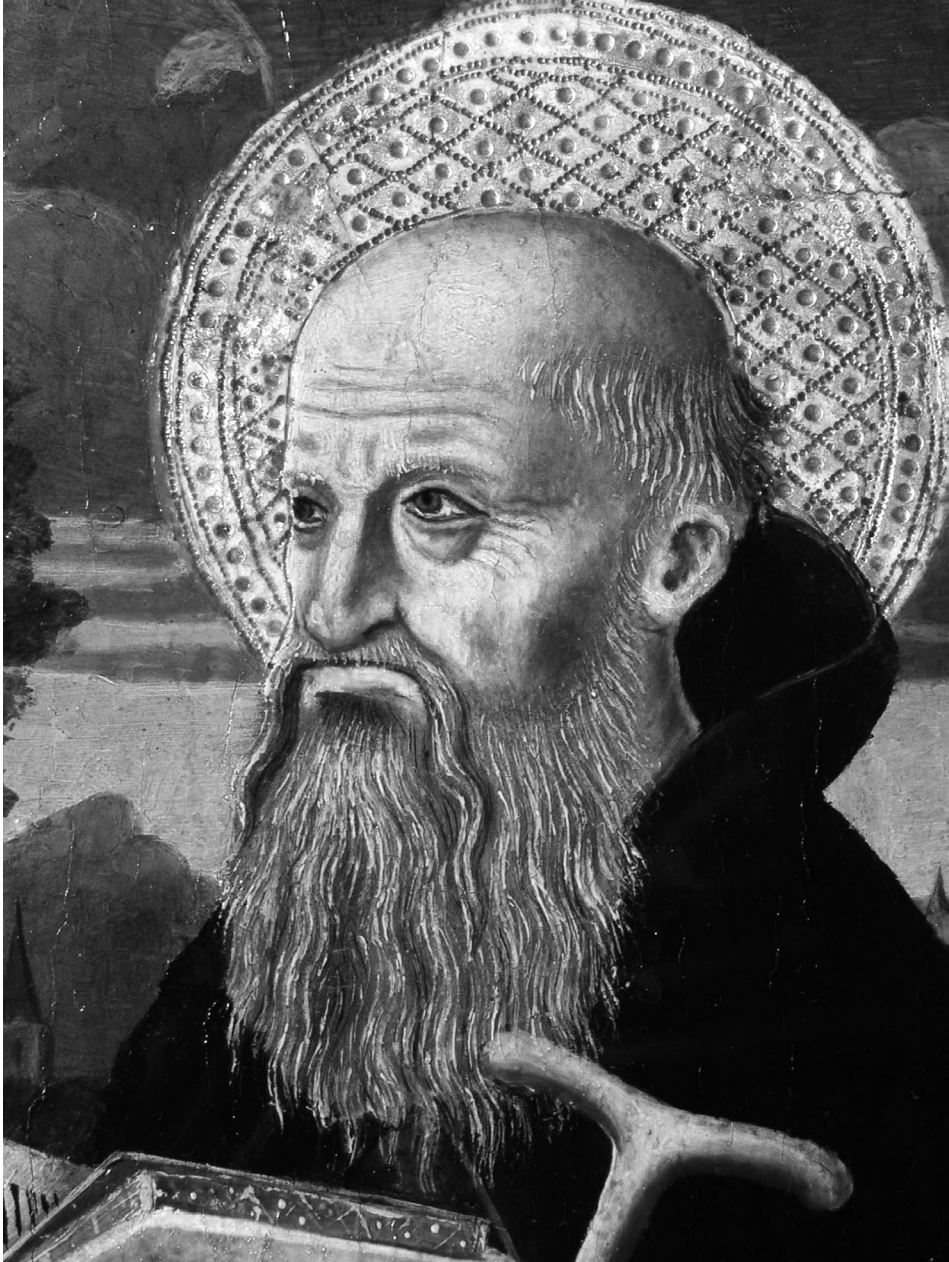
Fig. 1 Compartimentos de predela con Cristo Varón de Dolores, la Visitación y las santas Úrsula y Lucía

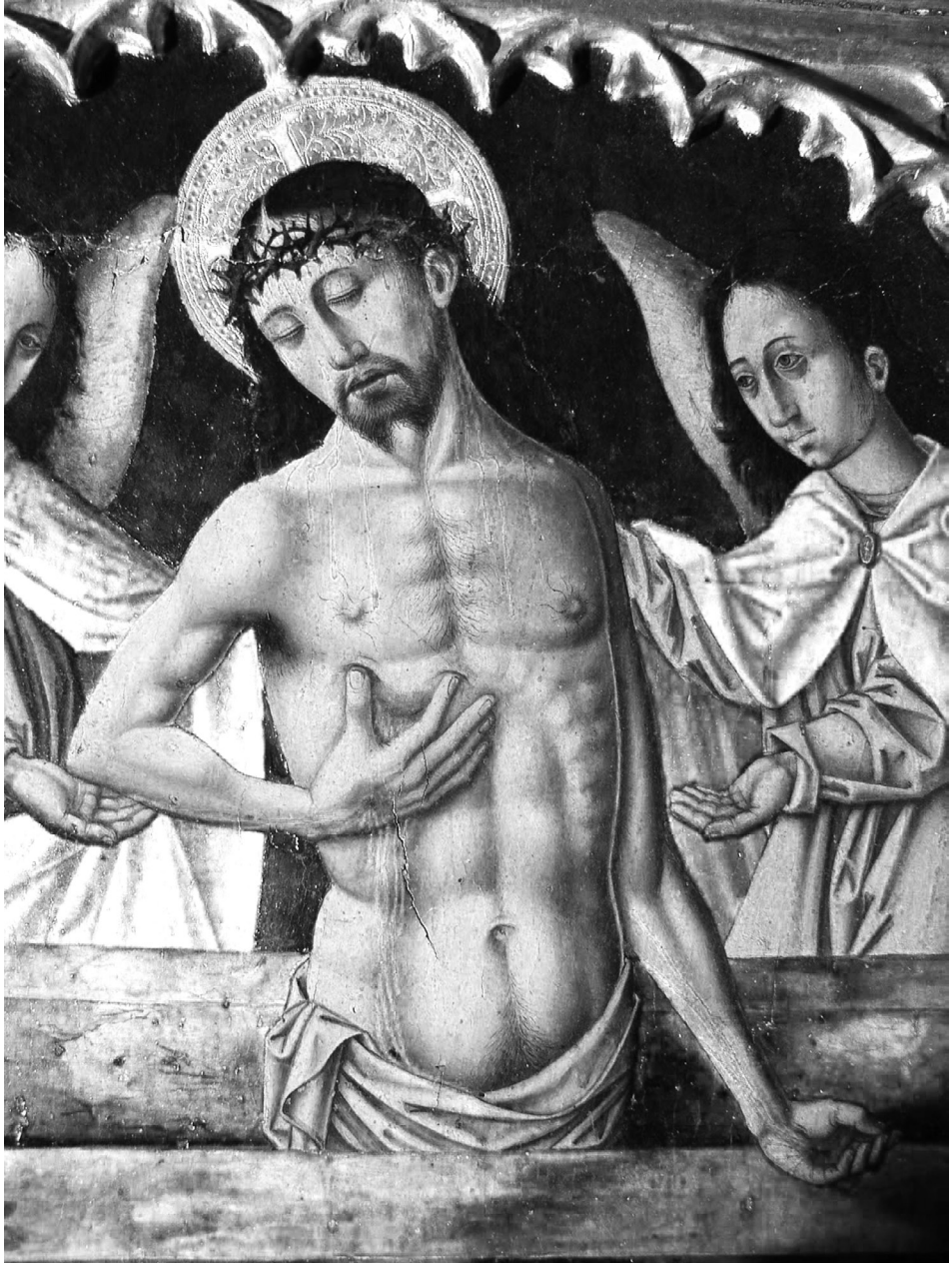
Fig. 2 Compartimentos de predela con los santos Sebastián y Antonio y la Presentación de la Virgen al templo
Fotografía: Juan Alvarado

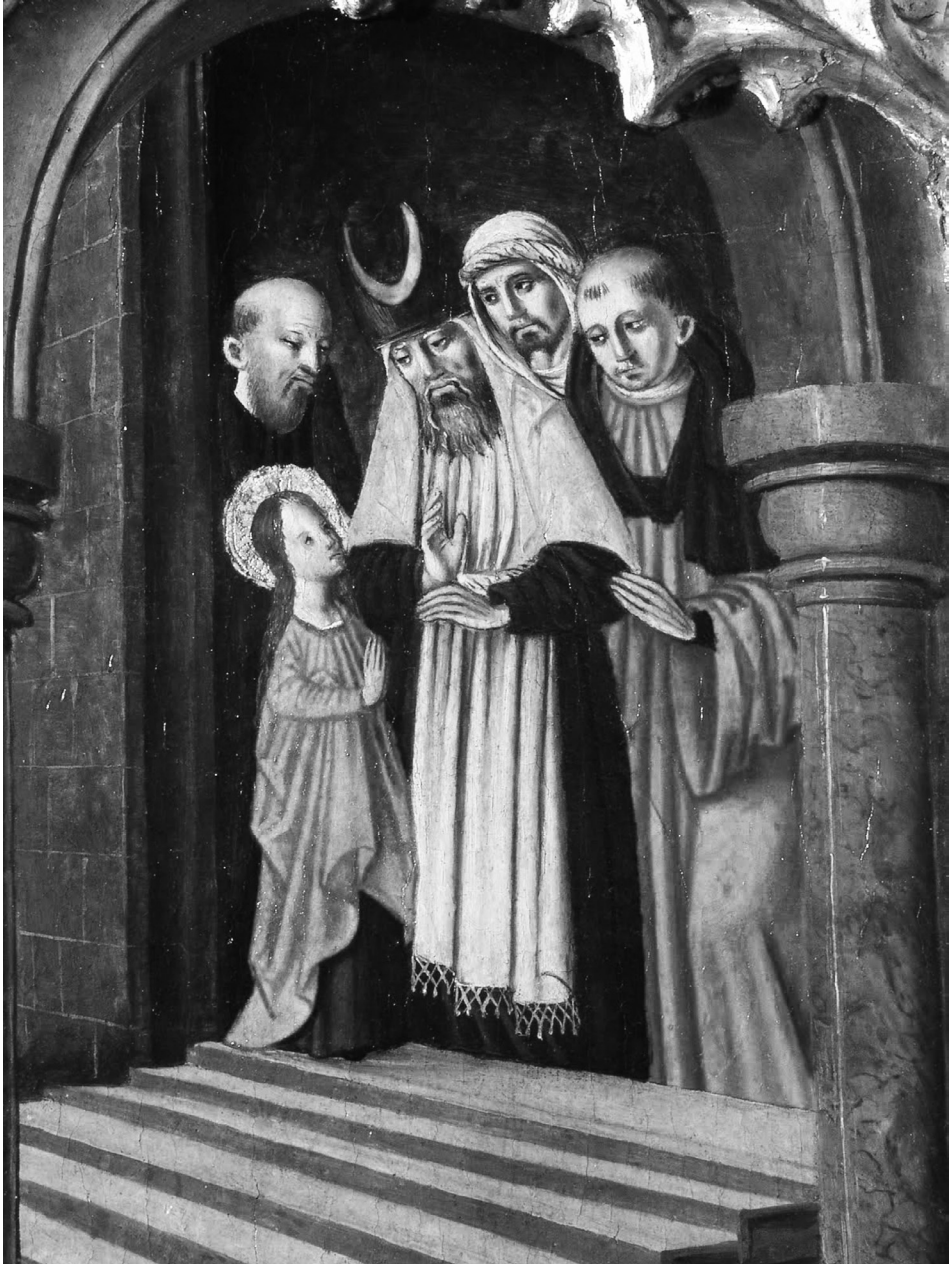
Fig. 3 Reconstrucción del conjunto
Fotografía: Juan Alvarado

Fig. 4 Detalle del compartimento de los santos Sebastián y Antonio
Fotografía: Juan Alvarado

Fig. 5 Detalle del Cristo Varón de Dolores
Fotografía: Juan Alvarado

Fig. 6 Detalle del compartimento con la Presentación de María al templo
Fotografía: Juan Alvarado

Fig. 7 Detalle de la escena de la Visitación.
Fotografía: Juan Alvarado

Fig. 8 Detalle del compartimento de los santos Sebastián y Antonio
Fotografía: Juan Alvarado

Fig. 10 Tabla con el Arcángel San Gabriel
Museu de Mallorca

Fig. 9 Tabla de las Tres Generaciones
Museu de Mallorca

BolLETÍ de la
SOCiETAT
ARQUEOLòGiCA
L'IL·liANA

Revista d'Estudis Històrics

Any CXXVII Núm. 866 #68_ISSN: 0212-7458

Tercera Època_Palma_2012

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

HISTÒRIA

1885-1904: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Lulliana*

1905-1937: *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*

1938-1977: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Lulliana*

Anys: 3ª Època 1978-

ISSN: 0212-7458

Dipòsit legal: PM 738-1960

Periodicitat ANUAL

Editor: *Societat Arqueològica Lul·liana*

<http://www.arqueologica.lulliana.com>

Preu de la subscripció: 45 euros

CONSELL DE REDACCIÓ

Director Dr. Miguel José Deyá Bauzá, Universitat de les Illes Balears

Secretari Dr. Miquel Àngel Capellà Galmés, Universitat de les Illes Balears

Vocals Dr. Albert Hauf i Valls, Universitat de València / Dr. Flocel Sabaté i Curull, Universitat de Lleida / Dr. Manuel Calvo Trias, Universitat de les Illes Balears / Dr. Tomàs de Montagut Estragués, Universitat Pompeu Fabra / Dr. Xavier Torres Sans, Universitat de Girona / Dra. Maria Barceló Crespi, Universitat de les Illes Balears / Dr. Ricard Urgell Hernández, Arxiu del Regne de Mallorca

CONSELL ASSESSOR

Dr. Antonio Bernat Vistarini, Universitat de les Illes Balears / Dra. Catalina Cantarellas Camps, Universitat de les Illes Balears / Dr. Mariano Carbonell Buades, Universitat Autònoma de Barcelona / Dr. Friedrich Edelmayer, Universitat Wien / Dr. Gabriel Ensenyat Pujol, Universitat de les Illes Balears / Dr. Antoni Furió Diego, Universitat de València / Dr. Jaime García Rosselló, Universitat de les Illes Balears / Dra. Maria Grazia Melis, Università di Sassari / Dr. Ignacio Henares Cuéllar, Universidad de Granada / Dr. Eloy Martín Corrales, Universitat Pompeu Fabra / Dra. Isabel Moll Blanes, Universitat de les Illes Balears / Dra. Natividad Planas, Université Clermond-Ferrand / Dra. Sabine Panzram, Universitat Hamburg / Dra. Pinuccia Simbula, Università di Sassari / Dr. Enric Porqueres i Gené, École des hautes études en sciences sociales (CNRS)

PRESENCIA EN BASES DE DADES I REPERTORIS BIBLIOGRÀFICS

ISOC – Ciencias Sociales y Humanidades. CSIC / REGESTA IMPERII. Akademie der Wissenschaften und der Literatur (DE) / *Repertorio de medievalismo hispánico*. CSIC / Catàleg LATINDEX / Acceptada a PIO (Periodical Index Online). Quest (GB) / Incorporada a DICE / Evaluada a RESH / Clasificada a CIRC / Allotjada a e-Dialnet, Universidad de La Rioja

PRESENCIA A INTERNET

Volums 1-62 (1885-2006) <http://lbdigital.uib.cat>

Volums 1-18 (1885-1921) <http://prensahistorica.mcu.es>

Volums 63 i següents (2007-) <http://dialnet.unirioja.es>

REVISIÓ DE TEXTOS EN ANGLÈS

M. Magdalena Vázquez Amer

DISSENY

Antoni Garau / Carles Fargas

IMPRESSIÓ

Indústria Gràfica Bahía

© dels autors pels seus articles

Els articles publicats al BSAL recullen exclusivament les opinions dels seus autors.

La revista declina qualsevol responsabilitat que pogués derivar-se dels drets de propietat intel·lectual o comercial.

Societat Arqueològica Lul·liana: C/ Monti-Sion, 9 / 07001 / Palma de Mallorca / bolletisal@gmail.com

LA CONTRIBUCIÓN DEL REINO DE MALLORCA EN LA TOMA DE MENORCA (1708)

Eduardo Pascual Ramos¹

Universitat de les Illes Balears

Resumen: Los datos aportados en este artículo demuestran que la participación militar y logística del reino de Mallorca en la toma de Menorca en 1708 fue más elevada de lo descrito anteriormente. La contribución comprendió desde tropas de infantería, caballería y artillería hasta embarcaciones, pertrechos y víveres. Esta contribución supuso un sobre esfuerzo para las arcas reales del reino de Mallorca que fue sufragada parcialmente con la emisión de censos, empréstitos y donativos.

Palabras clave: Guerra de Sucesión, Felipe V, Carlos III, Menorca, contribución bélica.

Abstract: The data provided in this article evidence that the logistical and military participation of the Kingdom of Majorca in the capture of Minorca in 1708 was greater than what has so far been discussed. The contribution included troops of infantry, cavalry, artillery, boats, gear, and rations. This contribution implied the overexertion of the Royal coffers of the Kingdom of Majorca, which was funded partially by ground rents (internal debt), loans and donations.

Key words: War of Succession, Philip V, Charles III, Minorca, war contribution.

Rebut el 31 de maig. Acceptat el 12 de novembre de 2012.

¹ Este trabajo se ha realizado en el marco del Plan Nacional de I+D+i de la Dirección General de Investigación y Gestión del Ministerio de Ciencia y Tecnología (HAR2011-24532) «El reino de Mallorca en el marco de una monarquía compuesta: un modelo de gobierno y sociedad en la Edad Moderna».

La conquista del reino de Mallorca fue un proyecto que el archiduque Carlos, Carlos III, y el Consejo de Guerra planearon durante el verano de 1706. En los preliminares el ministro imperial, príncipe Antonio de Liechtenstein, propuso una primera iniciativa expedicionaria Aliada. La decisión, aprobada el 9 de agosto de 1706 en Guadalajara, fue compartida por los generales ingleses Peterborough y Stanhope, pero tenía que estar sujeta al afianzamiento de la toma de Madrid.² La fallida estancia del archiduque en la capital y el correspondiente repliegue hacia Valencia incrementaron la importancia de conquistar las Baleares como antemural marítimo defensivo. En contra de esta decisión se alzaron varias voces castrenses que consideraban más provechosa la conquista de Menorca debido a las condiciones innegables del puerto de Mahón como base invernal de la flota anglo-holandesa y a la rápida movilización de embarcaciones para defender la costa del Levante (Valencia y Cataluña).³ Finalmente se afianzó el plan pero se centró sólo en Mallorca e Ibiza.

En octubre de 1706, Mallorca e Ibiza fueron conquistadas por Carlos III debido al importante ejército y flota aportados por la Alianza, motivo por el cual el reino de Mallorca quedó dividido. En el contexto insular, Menorca a principio del siglo XVIII heredaba un deficiente sistema defensivo compuesto por castillos y pequeñas fortalezas situadas estratégicamente como San Felipe (Mahón), San Antonio (Fornells), la Torre d'en Quart y el castillo de San Nicolás (Ciudadela). Además de un contingente de infantería hispano-francés mal alimentado y con escasos recursos,⁴ reforzado en 1702 con 200 soldados y más de 300 en 1704 con dificultades para ser alimentadas y las frecuentes visitas de la escuadra real no pusieron fácil a los expedicionarios la toma de la isla.⁵ Este obsoleto sistema defensivo quedó en entredicho con la llegada de una expedición militar Aliada para la conquista de la isla.

Dos frustrados intentos de conquistar Menorca por las fuerzas austracistas (1706-1707)

Carlos III no concluyó la conquista del reino de Mallorca al dejar Menorca bajo soberanía de Felipe V. Las noticias que llegaron a Menorca sobre la toma de Mallorca acalaron a los austracistas menorquines para consumir un alzamiento en octubre de 1706 encabezados por el noble menorquín Juan Miguel Saura i Morell. Esta primera insurrección, con un pequeño ejército improvisado a cargo de la Universitat General compuesto entre 1.800 y 2.800 soldados, junto desertores de los castillos de Fornells y San Felipe pretendía la toma de las instituciones y del castillo de San Felipe, derrocar al gobierno establecido y nombrar a Saura como gobernador de la isla.

2 CASTELLVÍ, F.: *Narraciones Históricas*, II, p. 128, "que las tropas aliadas que se hallaban en Valencia podrían estar prontas a embarcarse y pasar a socorrer al duque de Saboya luego que llegase la escuadra inglesa... que socorridos Turín aquellas tropas podían embarcarse a ocupar las islas de Mallorca y Menorca...", p. 136 "con la poca tropa que acompañaba al rey era exponer su persona a una visible desgracia. Llegaban y se expedían los correos a milord Peterborough en Valencia. A éste se le escribió no se embarcase para ejecutar la proyectada expedición de ocupar Mallorca y se le rogó se pusiese en marcha penetrando en Castilla". British Museum (B.M.), Additional Manuscripts (Add) 5.441 incluido en: MATA, M.: *1705-1713 Menorca: Franceses, Ingleses y la Guerra de Sucesión*, Mahón, 1980, pp. 60-61.

3 JUAN VIDAL, J.: *La conquesta anglesa i la pèrdua espanyola de Menorca com a conseqüència de la guerra de Successió a la Corona d'Espanya*, Palma, 2008, p. 124.

4 ESPINO LÓPEZ, A.: *En la perifèria dels regnes perifèrics. Guerra i defensa en la Mallorca de Carlos II (1665-1700)*, Palma, 2011, pp. 198-199.

5 MATA, M.: *Conquestes i reconquestes de Menorca*, Barcelona, 1974, pp. 137-138 y 141.

En la madrugada del 11 al 12 de octubre, Saura y sus correligionarios se pronunciaron en Ciudadela y a la mañana del 20 se reunió a las autoridades en el ayuntamiento quienes se adhirieron al proclamar a Carlos III como *legitim natural señor*. La fiebre austracista se extendió rápidamente por toda la isla uniéndose las poblaciones de Ferrerías, Mercadal, Alayor y Mahón quedando bajo bandera de Felipe V las fortificaciones de San Felipe, que resistió el embiste de los sublevados, y San Antonio de Fornells que claudicó a los pocos días.

El Consell de Menorca austracista demostró rápido su fidelidad a Carlos III nombrado al noble menorquín Bernardo José Olives de Nadal para viajar a Mallorca y jurar fidelidad ante el virrey conde de Çavellá.⁶ Desde el castillo de San Felipe, La Jonquièrre pudo enviar una carta a Francia con las noticias de los acontecimientos y solicitó refuerzos. Por su parte, Leonardo Dávila envió también carta al ministro francés de la Marina, Pontchartrain, solicitando refuerzos ante la inminente ayuda a los sublevados desde Mallorca. A finales de 1706, el conde de Villars zarpó de Tolón con una flota con órdenes de socorrer al fuerte de San Felipe.

Tras unas primeras victorias a los sublevados austracista menorquines sólo les quedaba tomar el férreo castillo de San Felipe que contaba con un efectivo militar de 1.214 efectivos aunque parte de las tropas napolitanas y mallorquinas habían desertado.⁷ Esta fortaleza continuaba siendo el enclave principal de la isla que con su dotación franco-española la hacía inexpugnable al contar con provisiones marítimas para su mantenimiento desde Cerdeña y Tolón.⁸ Los jurados menorquines sublevados enviaron a Mallorca a dos síndicos, Gabino Martorell y el sargento mayor Sebastián Rosselló, para solicitar al conde de Çavellá el envío de *gente, municiones de fuego y boca... y todos los vaxeles, o navios que pudiere para el socorro que se puede dar al dicho Castillo San Phelipe pues de otra manera juzgamos inexpugnable aquel*.⁹ Los jurados mallorquines tenían obligación a socorrer a Menorca, según los privilegios, si era conquistada, invadida o permanecía un ejército de ocupación. El conde de Çavellá determinó enviar sólo doscientos hombres.¹⁰ Éste arengó al Gran i General Consell para sufragar con la máxima prontitud lo dictaminado por el consejo de Guerra Aliado.¹¹ Los jurados decidieron pagar este contingente extrayendo el dinero de la Universal Consignación vía préstamo con ánimo de retornarlo a un 5% de interés.¹² Los jurados convocaron con urgencia al Gran i General Consell de Mallorca ya que no tenían autoridad para gastar cantidad alguna de la Universal Consignación para el socorro fuera

6 AMORÓS, J.L.: *Al creuer de la historia. L'època i la vida de Bernat Josep Olives de Nadal*, Mallorca, 1999, pp. 232-236.

7 El historiador Terrón Ponce calcula que en la isla había una dotación de 500 franceses, 350 castellanos, 300 mallorquines y 64 italianos. Pérez de Nuevos comunicó a Grimaldo la desertión de mallorquines y napolitanos: AHN, Estado, leg. 323.

8 JUAN VIDAL, J.: *La conquista inglesa...*, p. 75. Una flotilla de 5 navios condujo desde Cerdeña un cargamento de 900 cuarteras de trigo enviada por el marqués de Valero.

9 ARM, AGC 97, f. 65v-66v. Ciudadela, 21-X-1706.

10 El sueldo para cada soldado fue de dos sueldos y a su llegada a Menorca de dos sueldos más el pan de munición.

11 ARM, AGC 73, f. 67-68. Mallorca, 28-X-1706.

12 ARM, AGC 73, f. 103v-104. Mallorca, 4-XI-1706.

de la isla. Desde Mallorca se envió a la corte, situada en Valencia, una petición de ayuda destinada para Menorca pero la lentitud de las comunicaciones retrasó su llegada hasta mitad de enero de 1707 cuando ya había llegado a Menorca refuerzo borbónico desde Francia.¹³ De los doscientos soldados mallorquines que tenía intención enviar el Gran i General Consell, según acuerdo con el conde de Çavellá, sólo pudieron enviarse ciento cincuenta.¹⁴ El sargento mayor Francisco Net estuvo al mando de la expedición militar y bajo su orden los capitanes Juan Fuster, Vicente Pardo de Figueroa, Francisco Llobet, de Francisco Tomás Campos y José Simón todos ellos al mando de una compañía.¹⁵ Entre los pertrechos contaron con 32 barriles de pólvora, 150 espadas, 50 fusiles con sus bayonetas y munición para diferentes calibres que *sera fe molt gran server y servira dita Milicia per tenir mes guardada esta Isla, tenintla de Menorca inimiga*.¹⁶ La recluta fue muy lenta y menor de la esperada a pesar de haber incrementando el sueldo del enganche de ciento treinta a ciento cincuenta doblones.¹⁷ La Procuración Real sufragó el sueldo de los oficiales y el transporte de las tropas de ida y vuelta de Menorca y el Gran i General Consell corrió a cargo del sueldo de los soldados. A los capitanes mencionados se les asignó un sueldo de 25 pesos y al sargento mayor Francisco Net 340 libras. La leva mallorquina llegó a Menorca a mediados de diciembre como así lo comunicó Dávila a Grimaldo «San Felipe sigue sitiado por los rebeldes malcontentos, les han llegado 150 hombres enviados desde Mallorca por el conde de Zavella».¹⁸

A principio de enero de 1707 llegó al puerto de Mahón la flota francesa comandada por el conde Villars. El rápido desembarco de granaderos franceses cogió desprevenido a los insurrectos austracistas. Tras la toma de tierra y asegurado el sitio desembarcó el batallón de infantería de marina del *Foudroyant* en Cala Figuera el día 5 tomando el mando del castillo de San Felipe. Una semana después toda oposición era aplastada, rendida la isla y restablecido el orden.¹⁹

La campaña resultó un fracaso y el 15 de enero embarcaron de vuelta a Mallorca el pequeño ejército austracista enviado desde la isla mayor.²⁰ Entre éstos iban los mandos militares de la expedición, los soldados mallorquines, el exgobernador de Fornells, Andrés Sans, algunos desertores de San Felipe y algunos presos liberados. Desembarcaron en Alcudia

13 AHN, Estado, lib. 985, f. 67-68.

14 ARM, AGC 73, f. 73v-74; ARM, EU 87, f. 23. 29-X-1706. El notario Antonio Mulet fue elegido pagador: ARM, EU 87, f. 25-26v. 6-XI-1706.

15 ARM, RP 268, f. 19. Francisco Net conocía el sistema defensivo menorquín al haber sido gobernador interino en 1681 y con mando militar temporal entre la salida del gobernador Juan Bayarte y la llegada de su sucesor José Pardo en 1684. ESPINO LÓPEZ, A.: *En la perifèria dels regnes...*, p. 167; y ESPINO LÓPEZ, A.: "La presión francesa sobre las Baleares durante el reinado de Carlos II, 1673-1689", *Hispania, Revista Española de Historia*, LXVIII, nº 228, 2008, p. 135.

16 ARM, EU 87, f. 44-44v. Porcel Zanoguera, F: *Mallorca durante el primer período...*, pp. 64-65.

17 ARM, RP 268, f. 49v. Mallorca, 7-I-1707. El conde de Çavellá aumentó la asignación concedida para la recluta de gente para ir a Menorca de 130 a 150 doblones *para facilitar alguna operación tocante a la reduccion de la mesma Isla al suave dominio de S. Mag.*

18 AHN, Estado, leg. 323. Mahón, 12-XII-1706.

19 MATA, M.: *Conquestes i reconquestes...*, p. 146.

20 ARM, RP 268, f. 62-72. Mallorca, 1-II-1707. Los soldados que pasaron de Menorca a Alcudia fueron socorridos por la ciudad de Alcudia cuyo coste ascendió a 101 libras.

siendo socorridos por los jurados de aquella ciudad.²¹ La noticia de la victoria del ejército de Felipe V sobre los austracistas menorquines llegó a Mallorca el 16 de enero de 1707. Sin embargo, no fue hasta marzo cuando se remitieron a Mallorca algunos prisioneros capturados en la expedición, como el alférez Francisco Campanar.²²

Los carolinos menorquines pronto volvieron a intentarlo, esta vez encabezados por el correligionario Juan Pons Galinde. Según el cónsul Nieulon, esta segunda intentona era *mas peligrosa que la primera*.²³ El nuevo episodio golpista tenía como objetivo acabar con las autoridades filipistas al concluir la misa mayor el día 25 de febrero, día de la Encarnación, en una operación en conjunto entre Ciudadela, Mahón y Alayor. La conjura fue descubierta por parte de confidentes y del batle de Alayor –Matías Guardia-. El día 24 fueron detenidos y puestos en manos del gobernador Diego Leonardo Dávila, quien les perdonó la vida no sin antes delatar a sus cómplices.²⁴ Desde San Felipe fue enviado un contingente formado por doscientos españoles y quinientos franceses comandados por La Jonquière para impedir la segunda conspiración. De forma tajante y a modo de ejemplo se inició, o más bien se continuó, esta vez en mayor grado y con mayor violencia, la represión de las autoridades militares menorquinas en juicios sumarísimos, bien en el sitio donde se les encontró, bien en el castillo de San Felipe. Otros fueron condenados a galeras en naves corsarias o en buques franceses.²⁵

Durante las siguientes semanas fueron ahorcados numerosos austracistas entre ellos un agustino y diversos seglares disidentes.²⁶ Diferentes rentas fueron confiscadas al obispo y al cabildo de Mallorca que poseían en Menorca. Varios religiosos fueron desterrados y los seculares fueron encarcelados en el baluarte de Ciudadela.²⁷ Los jurados sospechosos fueron destituidos de forma tajante y substituidos por partidarios de Felipe V. Se enviaron ternas para cubrir los oficios de fiscal, procurador fiscal, alguacil y escribano mayor por más afines y se informó de aquellos que estaban en territorio de Carlos III.²⁸ El gobernador Diego Leonardo Dávila suprimió el 1 de noviembre de 1707 los derechos, usos y costumbres que gozaban Menorca. El lugar de reunión del Consell General de Menorca pasó de la Iglesia de Santa María de Ciudadela al castillo de San Felipe.²⁹

21 ARM, AGC 73, f. 103-103v. ARM, RP 268, f. 62. El socorro que pagó por el Real Patrimonio a la ciudad de Alcudia ascendió a 101 libras, 10 sueldos y 3 dineros.

22 ARM, RP 1.980, f. 14v-15. Se pagó al patrón Nicolás Laraza del gánguil *Las Almas del Purgatorio* 7 reales de a 8 por haber transportado a Mallorca los prisioneros.

23 MATA, M.: 1705-1713. *Menorca, Franceses, ingleses...*, p. 140.

24 AHN, Estado, leg. 323. Menorca, 27-VI-1707. Carta de Dávila a Grimaldo.

25 Sobre la represión de la segunda sublevación austracista en Menorca: MATA, M.: *Menorca, franceses, ingleses...*, pp. 140-144 y JUAN VIDAL, J.: *La conquista inglesa...*, pp. 93-104.

26 AHN, Consejos, lib. 2.537, f. 249v y 250. Madrid, 28-II-1707. Felipe V agradeció a Diego Dávila, gobernador de Menorca, el celo mostrado en la reducción de aquella isla a la obediencia de su persona. Este mismo agradecimiento lo extendió a los jurados de la isla.

27 AHN, Estado, leg. 323. Menorca, 17-IV-1707.

28 AHN, Consejos, lib. 2.537, f. 250-252. Madrid, 20-VI-1707. Instrucciones para el secuestro y embargo a los austracistas menorquines.

29 AHM, U Consell Generals 1691-1732, f. 608-608v y AHM, U 45, f. 71. Hubo 33 condenados a muerte, 6 condenados a galeras, 14 desterrados y 24 frailes fueron deportados a Tolón. CASASNOVAS CAMPS, M.A.:

En conclusión, la segunda intentona militar se presentó tan desigual e imposible de realizar como la primera, debido a las escasas fuerzas austracistas frente al rápido socorro francés enviado desde Tolón y al ejército hispano-galo acuartelado en el castillo de San Felipe. Los dos frustrados intentos de conquistar Menorca demostraron que la futura invasión debería contar con una fuerza multinacional y con un decidido plan estratégico. El proyecto de conquistar la isla no quedó en el olvido siendo postergada al año 1708 cuando se dispuso de los medios necesarios.

La toma de Menorca (1708)

Tras la derrota de Almansa y pese al pesimismo de Galway en la continuidad de los aliados en territorio español, Inglaterra mantuvo y aumentó su contribución con el fin de alcanzar sus objetivos estratégicos en el Mediterráneo.³⁰ Como indicara la historiadora Micaela Mata, la toma de Menorca era otro campo de batalla entre Inglaterra y Francia por el control marítimo. La conquista de Menorca se vislumbró factible en el verano de 1708 gracias a la disposición de dos escuadras de Inglaterra y Holanda. La primera estuvo comandada por el almirante Leake al quedar disponible tras la conquista de Cerdeña el 13 de agosto de 1708.³¹ La segunda estuvo a disposición después de transportar a la reina Isabel Cristina de Brunswick y a su séquito desde Génova a Cataluña para reunirse con su marido Carlos III.

El alto mando de la expedición menorquina fue asignado al almirante Leake y al teniente general James Stanhope, recientemente nombrado jefe de las tropas expedicionarias británicas en España y que había ido alcanzando gloria tras el declive de sus compañeros Peterborough, Gallway y das Minas después de la derrota de Almansa. La contribución a la expedición fue mayoritariamente británica con la aportación de estas dos flotas y un contingente militar compuesto por unos tres mil trescientos hombres. De éstos, mil setecientos eran ingleses, seiscientos portugueses, seiscientos napolitanos y el resto españoles. La artillería estuvo compuesta por cuarenta y dos cañones y quince morteros.³² El plan de invasión de Menorca debía de estar coordinado para que la flota del almirante John Leake partiera desde Cerdeña y de James Stanhope desde Barcelona y ambas convergieran en Menorca.

El gobernador Dávila contaba por aquellas fechas con escasas fuerzas militares compuesta por unos 850 soldados aproximadamente, 350 soldados españoles y 460 franceses, distribuidos por las diferentes fortalezas y castillos menorquines.³³ La dificultad económica que padecía la isla y la necesidad de tropas en otros escenarios bélicos impidieron una correcta defensa ante la gran expedición aliada que se estaba preparando. En febrero de

Historia de Menorca, Mallorca, 2005, p. 307.

30 STORRS, C.: "Inglaterra y la guerra de Sucesión española", en *La Guerra Sucesión en España y la batalla de Almansa. Europa en la encrucijada*, Madrid, 2009, p. 119.

31 CASTELLVÍ, F. de: *Narraciones Históricas*, II, pp. 583-584. CAMPANER y FUERTES, A.: *Cronicón Mayoricense...*, p. 489. La noticia de la conquista de Cerdeña llegó a Mallorca el 28 de agosto de 1708 con la celebración de un Te Deum, luminarias y una salva real.

32 JUAN VIDAL, J.: *La conquista inglesa...*, p. 124. Pedro Riudavets y Tudury en su *Historia de la Isla de Menorca*, reduce esta cantidad a dos mil soldados distribuidos en mil doscientos ingleses, seiscientos portugueses y el resto de españoles.

33 MATA, M.: *Conquestes i reconquestes...*, p. 159.

1708 parte de las tropas napolitanas acuarteladas en la isla marchó a Cartagena como también lo hicieron posteriormente doscientos franceses y el estado mayor fue a tierras continentales.³⁴ Otro factor importante fue la difícil situación económica que padecían las arcas de Felipe V y la aplicación de una política de austeridad con la reducción a nueve pagas anuales a las tropas y del cinco por ciento de la paga a los cargos políticos de las ciudades, villas y lugares, cuestión que no contribuyó a elevar la moral.³⁵ Las dificultades económicas fueron paliadas, en parte, con la venta de indulgencias a los feligreses de la bula de la Santa Cruzada y con las confiscaciones y secuestros de bienes de los austracistas menorquines. En octubre de 1707, el ministro José Grimaldo envió a Menorca al conde de la Alcudia, virrey de Mallorca entre 1704 y 1706, junto a un pequeño séquito para prestar apoyo y asesorar al gobernador Dávila y a La Jonquièrre ante una hipotética recuperación de Mallorca por el ejército de Felipe V. Este exvirrey contaba con conocimientos de las islas tras años de gobierno y con valiosos contactos con filipistas (*botiflers*) mallorquines.³⁶ Su estancia no produjo los resultados deseados y mantuvo frecuentes discrepancias con las autoridades de la isla.

El conde de Çavellá inició en Mallorca, a principios de septiembre de 1708, los preparativos logísticos para la toma de Menorca. El cronista lo relató de esta forma *“El virrey que, hacia 2 ó 3 días, se ocupaba día y noche personalmente en el aprovisionamiento y embarque de municiones para la armada combinada que se hallaba en la bahía, embargó cuanta embarcación grande y chica encontró, así del país como de otros puertos. Obligó a embarcarse voluntaria o forzosamente a muchos marineros y operarios, con sus herramientas, azadones y espuelas, y hasta a los presos de la cárcel, y entregó a la escuadra 20 piezas de batir, morteretes y otras muchas municiones. Llevaba esta expedición 8.000 hombres de desembarco, sin contar las dotaciones de las dos escuadras, inglesa y holandesa.”*³⁷ Todo estaba dispuesto para la conquista de Menorca.

La flota de John Leake zarpó desde Cerdeña y a su llegada a aguas de Mahón envió dos navíos a Palma, el *Northumberland* y el *Cambridge*, para avisar de su llegada. James Stanhope salió con su flota con algunos días de retraso desde Barcelona, recalando en Mallorca el 6 de septiembre para entrevistarse con el conde de Çavellá mientras el resto de su flota se dirigía a Menorca. En esta entrevista Stanhope logró de Çavellá un decidido compromiso de aporte militar y pertrechos. Durante su breve estancia en Mallorca se embarcaron diversas provisiones y forrajes para las mulas. El día 10, a bordo del *Milford* a las órdenes Philip Stanhope, ordenó elevar anclas junto al *Defiance*, embarcación de escolta, e inició el viaje desde Mallorca rumbo a la rada de Mahón para reunirse con toda la flota expedicionaria.³⁸ El contingente mallorquín se desplazó por tierra hasta Alcudia y el 13 de septiembre embarcó para pasar a cala Biniseida (Binisayda), al sur del castillo de San Felipe en Mahón.³⁹

34 JUAN VIDAL, J.: *La conquista inglesa...*, pp. 115-116.

35 AHN, Consejos, lib. 2.538, f. 2v-4. Madrid, 28-29-XI-1709.

36 AHN, Estado, leg. 323, s/f. Mahón, 18-X-1707. Carta del conde de Alcudia a José Grimaldo.

37 CAMPANER Y FUERTES, A.: *Cronicón Mayoricense...*, p. 489.

38 MATA, M.: *1705-1713. Menorca, Franceses, ingleses...*, pp. 207-209.

39 El día 9 de septiembre entregaron al capitán Antonio Bauló, patrón del navío La Fama, veinte seis presos

El desembarco se aplazó hasta el sábado 14 de septiembre, fecha en que la escuadra de Stanhope se unió a la de Leake. Entre los días 14 y 15 se llevó a cabo el desembarco en cala de Alcaufar y en la playa de Punta Prima con la ayuda de desertores menorquines. Una vez desembarcado y asegurada la zona se instaló el cuartel general de Stanhope. Una comisión de notables de Mahón fue al campamento para ponerse a disposición de los expedicionarios. Stanhope aceptó el ofrecimiento y pasó a Mahón para hacer posesión y repartir armas entre la población. El lunes 16 partió parte de la flota de Leake rumbo a Barcelona al haber finalizado el desembarco de la artillería. El almirante no partió a Inglaterra hasta el miércoles 18. Entre tanto el castillo de San Felipe había sido aprovisionado con doscientas ovejas y paja y se reclutó un escuadrón de doscientos cincuenta menorquines para resistir el asedio. Las autoridades políticas y militares decidieron refugiarse en el castillo de San Felipe.

El castillo de San Antonio (Fornells), que defendía el flanco norte de la isla y contaba con unos cincuenta hombres y doce cañones, fue el primer objetivo a batir. Para esta misión se envió un destacamento de 400 hombres bajo el mando de un oficial de artillería con un tren de diez cañones de a 24 para dar cobertura, si era necesario, a las dos embarcaciones inglesas, el *Dunkirk* y el *Centurión*, de 64 y 54 cañones respectivamente, que anclaron frente a esta fortificación. El intercambio de cañoneo entre las embarcaciones y la fortificación duró tres horas y se zanjó con la toma de la fortificación a costa de setenta y una bajas por la parte inglesa y de dos muertos y cuatro heridos, entre ellos el gobernador, por parte de los asediados. Inesperadamente entre el botín había un almacén repleto de grano y una embarcación francesa.

El siguiente objetivo y principal era la toma del castillo de San Felipe, que contaba con una dotación aproximada de mil soldados. La toma no iba a resultar fácil. Según la historiadora Micaela Mata el ejército expedicionario contaba con 716 marines, 718 napolitanos, 249 españoles, 251 mallorquines y 1.025 ingleses entre infantería, artilleros y caballería, lo que en conjunto sumaba un total de 3.284 entre soldados y oficiales.⁴⁰ El jueves 19 el ejército aliado se acantonó frente al castillo de San Felipe para iniciar el asedio con la construcción de trincheras y el persistente bombardeo a la plaza. Entre tanto, un destacamento formado por 400 infantes ingleses marchó hacia Ciudadela por el interior de la isla tomando a su paso y sin oposición todas las pequeñas poblaciones. En Ciudadela, con una dotación de apenas cien soldados entre españoles y franceses, tampoco se pusieron demasiados impedimentos por parte del gobernador Francisco Falcó, quien obtuvo una benigna capitulación para la población gracias a la escasa resistencia ofrecida.

El gobernador del castillo de San Felipe, el brigadier Diego Leonardo Dávila, consciente de la imposibilidad de mantener por más tiempo la defensa de la plaza repleta de familias de militares que se habían cobijado del fuego enemigo, sin la posibilidad de refuerzos exteriores y sin una artillería que permitiera defenderse, convocó un consejo de guerra. El consejo, formado por los principales mandos militares y políticos, decidió no ofrecer resistencia y solicitar una honrosa claudicación. El gobernador Dávila propuso al general Stanhope siete artículos para la capitulación, propuesta que fue aceptada, excepto el perdón a los

retenidos en las cárceles reales de Mallorca para incorporarlos en la expedición de Menorca. Fueron empleados para realizar diversos tipos de trabajos y como gastadores.

⁴⁰ MATA, M.: 1705-1713. *Menorca, Franceses, ingleses...*, p. 227.

desertores, con la condición de que la misma tarde del día 29 se hiciera entrega del castillo. Las capitulaciones propuestas y concedidas contenían un cuerpo dispositivo favorable para el colectivo, que contrastaba con la dura represión de forma individualizada que se produjo con posterioridad. El primer, segundo y cuarto artículos permitía que las tropas españolas pudieran ser transportadas a Valencia, Almería o Málaga y las franceses a Tolón o las islas Ayeres con sus pertenencias o la posibilidad de poder venderlas. El tercer artículo permitía al conde de la Alcudia marchar junto a su familia a tierras de Felipe V. El quinto y sexto indicaba que los vecinos y eclesiásticos fuesen perdonados y se restituyesen a sus casas y respectivos conventos. En el último artículo se propuso un perdón general a los prisioneros y los desertores, cuestión que Stanhope negó.⁴¹ La aprobación de estas capitulaciones estaba supeditada al abandono inaplazable del castillo de San Felipe esa misma tarde. Al día siguiente, 30 de septiembre, las tropas inglesas entraban en el castillo para tomar posesión de la plaza. Las bajas por parte inglesa fueron escasas, destacando la del capitán Philip Stanhope, hermano del almirante.

El día 5 de octubre se embarcaron en navíos catalanes e ingleses rumbo a Cartagena las anteriores autoridades menorquinas que decidieron abandonar la isla (Dávila, conde de la Alcudia, bailes de Mahón y Alayor, Guillermo Olives y Ramón Puig), algunos clérigos y las tropas españolas junto a sus oficiales. A la llegada de la embarcación a Cartagena, Felipe V abrió un expediente contra Dávila, como máximo responsable de la pérdida de Menorca, quien fue arrestado y confiscados sus pertenencias. A los pocos días se suicidaba al tirarse de la torre donde estaba confinado.⁴² El conde de la Alcudia, a quien no se le abrió expediente, se trasladó a Valencia para iniciar una conspiración con filipistas mallorquines para la vuelta del reino de Mallorca a soberanía de Felipe V. En cuanto al contingente francés compuesto por 500 soldados y sus oficiales junto a La Jonquière zarpó a Tolón el día 17.⁴³ A La Jonquière se le hizo consejo de guerra y fue degradado y encarcelado en el castillo de Auxonne.⁴⁴

En cuanto a las tropas expedicionarias de la Alianza (italianas, portugueses y catalanas) fueron retornadas a la península para ser reintegradas en el ejército del frente catalán, dejando en el castillo de San Felipe una guarnición exclusivamente inglesa de un millar de soldados aproximadamente. Las fortificaciones de Ciudadela y Fornells no interesaron a las autoridades inglesas y fueron cedidas a las tropas de Carlos III hasta que pasaron definitivamente a manos británicas en 1712.⁴⁵ Las tropas mallorquinas expedicionarias iniciaron su retorno a Mallorca, vía puerto de Alcudia, el 20 de octubre.

41 CASTELLVÍ, F. de: *Narraciones Históricas*, II, pp. 585-586.

42 BELANDO, N. de: *Historia civil de España, sucesos de la guerra y tratados de paz, desde el año 1700 a 1733*, I, Madrid, 1740-1744, p. 357. *Diego Leonardo Dávila fue puesto preso, en cuyo estado, haciendo memoria de su terro, dixerón, que por si mimo vengó la culpa, arrojándose temerariamente por un balcón de la torre, en donde estaba, y que se hizo pedazo (...)*.

43 JUAN VIDAL, J.: *La conquista inglesa...*, pp. 137-138. TERRÓN PONCE, J.L.: *La guerra de Sucesión en Menorca. Causas, hechos, consecuencias*, Mahón, 1984, pp. 98-99.

44 JUAN VIDAL, J.: *La conquista inglesa...*, pp. 138-139.

45 AHN, Estado, lib. 994, f. 230-243. Barcelona, 20-V-1710. Se reclutaron 52 soldados para el castillo de Fornells: 40 soldados y 12 artilleros. Se informó sobre la casi destrucción y pobreza de la fortaleza de Ciudadela producida por las tropas de Felipe V al huir.

La contribución del reino de Mallorca

Contingentes militares

La aportación militar del reino de Mallorca en la toma de Menorca estuvo compuesta por una amalgama de tropas de infantería, artillería, caballería, compañías de guarnición de navíos y presos cuya participación fue inferior al diez por ciento del total siendo la parte financiera una parte fundamental.

El cuerpo de infantería, formado el año anterior, estaba capitaneado por el veterano sargento mayor Juan Fuster, que contaba con una larga trayectoria militar al haber participado en la guerra de los Nueve Años (1689-1697) y en la frustrada toma de Menorca en noviembre de 1706.⁴⁶ Bajo su mando tenía a diversos oficiales experimentados.⁴⁷ Este regimiento estaba compuesto por tres compañías de infantería y una de granaderos con un total de doscientos militares. Cada compañía estaba formada aproximadamente por cincuenta hombres y estructurada por un capitán, alférez, uno o dos sargentos, dos cabos, un tambor y entre cuarenta y cuarenta y tres soldados:

-Compañía de granaderos: capitán Andrés Sans,⁴⁸ alférez José Estarás, sargento José Duarte, 6 oficiales y 38 granaderos.

-Primera compañía de infantería: capitán José Simón, alférez Francisco Paulino, sargentos Antonio Melchor Rodríguez, Pedro Ruscarrons, 2 cabos, tambor y 35 soldados.

-Segunda compañía de infantería: capitán Francisco Tomás y Campos,⁴⁹ alférez Francisco Campamar, 2 sargentos: Francisco y Mateo Roig, 2 cabos, tambor y 36 soldados.

-Tercera compañía infantería: capitán Francisco Llobet,⁵⁰ alférez Miguel Estarás, 2 sargentos José Gil y Juan Bautista Jordá, 2 cabos y 27 soldados.

-Oficiales de la primera plana de infantería: sargento mayor D. Juan Fuster, 2 ayudantes Rafael Pons y Jorge Estada y el furriel mayor Jaime Morfon.⁵¹

Este regimiento marchó a Alcudia para embarcar con rumbo a Menorca el 13 de septiembre de 1708. Una vez finalizada la toma de Menorca, estas huestes fueron agregadas al regimiento Ciudad de Cartagena comandadas por el coronel Diego Rejón de Silva, marqués de la

⁴⁶ Tras años de oficio en la carrera militar fue designado, por despacho de 23-IX-1711, sargento mayor de la parte forense de Mallorca vacante por renuncia de Berenguer Doms.

⁴⁷ ARM, RP 4.058. Los principales mandos mallorquines que participaron en la expedición eran Rafael Pons, ayudante del sargento mayor Juan Fuster, que participó en el bloqueo del castillo de San Felipe en 1706, *asta que el grueso poder de los enemigos franceses bolvio a ganar aquella isla y desde allí os venisteis a este Reyno*. Jorge Estada, ayudante de sargento mayor fue enviado al castillo de San Felipe 1706 y retornó a Mallorca cuando retornó a manos francesas. José Estarás. Alférez de la compañía de granaderos, fue enviado al castillo de San Felipe 1706 y retornó a Mallorca tras el fracaso intento de toma. José Simón, capitán de infantería y enviado al castillo de San Felipe 1706 y retornó a Mallorca tras el fracaso intento de toma.

⁴⁸ Andrés Sans, capitán de granaderos. Este experimentado oficial estuvo en la defensa de Barcelona en 1697, posteriormente fue castellano en la fortificación de Son Fornells (Menorca) y volvió a Mallorca cuando pasó a manos francesas. Permaneció en el ejército más de 23 años.

⁴⁹ Francisco Tomás y Campos. Capitán de infantería. Fue enviado al castillo de San Felipe 1706 y retornó a Mallorca tras el fracaso intento de toma.

⁵⁰ Francisco Llobet, capitán de infantería. Fue enviado al castillo de San Felipe 1706 y retornó a Mallorca tras el fracaso intento de toma.

⁵¹ Todas estas compañías se integraron en septiembre de 1708 en el regimiento del Diego Rejón de Silva, marqués de la Alcantarilla. Retornaron a Mallorca y embarcaron hacia Ibiza el 6 de abril de 1709.

Alcantarilla. El segundo contingente enviado a Menorca fue el batallón del *Regimiento de la Reyna* con cien caballos. Este regimiento, que se formó en Cataluña, estaba acuartelado en Mallorca desde febrero de 1707, se denominaba en origen regimiento del *conde de Noyelle*, ó von Tattenbach, siendo reformado tras muerte en Barcelona del conde de Noyelle el 11 de abril de 1708, que pasó a denominarse regimiento *de la Reina, La Reina Anna* ó *La Reina Isabel*.⁵² El batallón llegó a Mallorca procedente de Barcelona a modo de refuerzo de la isla por petición del conde de Çavellá.⁵³ Según el cronista Castellví, se formó en Barcelona en diciembre de 1705 y estuvo costeadado durante algunos meses por Inglaterra. Durante su estancia se vistió con uniforme *cordellats, draps blancs per camissas, brinets batuts, calçes y altres robas*. Durante su estancia en Mallorca estuvieron acuartelados en el castillo de Bellver y en el foso de la puerta de Santa Catalina.⁵⁴ Sus estancias se acondicionaron con *marfagues* (sacos grandes cosidos y rellenos de paja que servían de colchón).⁵⁵ En su bandera portaban las armas reales de España con un lema que decía: *Aut vincere aut mori* (O vencer o Morir). Una vez que llegó la emperatriz a Cataluña en 1708 le pusieron en la otra parte de la bandera coronela la imagen de santa Isabel.⁵⁶

Este regimiento comandado por el coronel Marcos Domínguez y el teniente coronel Carlos de Alva estaba compuesto por una compañía de granadero y por las compañías

52 Hasta la reforma de Felipe V, los batallones o regimientos recibían el nombre de su coronel o comandante, que en algunos casos era quien había costeadado la leva con su dinero o también podía darse el caso de ser el comandante efectivo en el campo de batalla. Esto dificulta el identificar un regimiento o continuar su búsqueda ya que puede darse el caso que el mismo regimiento tomase varios nombres diferentes así como iban muriendo los coroneles o al ser relevados. Jacques-Louis de Noyelles Falais (XVII-1708). Militar holandés que entró en 1674 en el ejército de las Provincias Unidas. En 1680 era ascendido a coronel del regimiento de la Provincia de Zelanda. Al año siguiente era general mayor. En 1694 fue ascendido al grado de Luitenant General de infantería y en 1694 era gobernador de Bergen op Zoom. La primera participación en la guerra de Sucesión data en septiembre de 1702 en el asedio de Stevensweert con 9 batallones de infantería y 12 escuadrones de caballería. En abril de 1704 fue ascendido a general de infantería y pasó al frente del Mosela. En enero de 1706 entró al servicio del imperio con el grado de Feldmarschall y el 8 de mayo de 1706 desembarcó en Barcelona con el grado de general comandante de las tropas de Carlos III. Formó parte del Consejo de Guerra Aliado. En junio de 1706 salió de Barcelona hacia Lleida para comandar un cuerpo durante la invasión del reino de Aragón y pasar de Lleida sobre Zaragoza. El 11 de abril de 1708 murió en Barcelona este militar holandés al servicio de Carlos III. CASTELLVÍ, F. de.: *Narraciones Históricas*, II, p. 484. “En 11 de abril murió el Mariscal Conde de Noyelles y poco antes había muerto en Gerona su hijo. Este general era estimado. Había dado pruebas de su inteligencia, aplicación y celo y fuera de sospecha de lo que mancha su honor don Vicente Bacalla en sus Comentarios (...) Solo esperaba el arribo del Mariscal Starhemberg. Tenía permiso de los holandeses, a quienes servía, de volver a Holanda”.

53 El monarca accedió al envío de tropas para la defensa de la isla disponiendo en principio el envío de ocho compañías de fusileros de montaña a la orden del coronel Prats pero el general Noyelles valoró más eficaz enviar a un batallón del regimiento de la Reina junto a 130 desmontados. CASTELLVÍ, F. de: *Narraciones Históricas*, II, pp. 421-422.

54 El gasto del regimiento de la Reina fue una sangría económica a las arcas del reino de Mallorca. El sueldo anual, ocho pagas, de este regimiento era de 21.521 libras, 6 sueldos y 8 dineros. Además el pan para el sustento sumaba 6.024 sueldos y 16 dineros. Los cien soldados de caballería de este regimiento comandado por el sargento mayor Gerardo Meyer cobraban anualmente 6.256 libras, el pan para los soldados 1.557 libras además de los gastos ocasionados del mantenimiento de los caballos que podía ascender cada año casi 5.000 libras en concepto de paja, cebada, herrar los caballos, etc.

55 ARM, RP 4.058, s/f.

56 CASTELLVÍ, F. de: *Narraciones Históricas*, III, p. 575. El cronista hace mención a la bandera de este regimiento: “El tercer regimiento que se formó en Barcelona en diciembre de 1705, nombrado de la Reina, que pagó algunos meses la Inglaterra, traía en sus banderas las armas reales de España con un lema que decía: *Aut vincere aut mori* (O vencer o Morir); y después que en 1708 desembarcó la emperatriz en Cataluña pusieron a la otra parte de la bandera coronela la imagen de santa Isabel”.

de infantería de los capitanes Esteban de Olios, Juan Bautista Riol, Julio de Paz, Jaime Casamichana, Francisco Yelpí, Bernardo Arens y José Villanueva. Entre oficiales y soldados contaba con 336 militares, españoles y portugueses, más 34 soldados que fueron reclutados en Barcelona en julio de ese año. Además contaba con un batallón de caballería coraza al mando del sargento mayor Gerardo Meyer.⁵⁷ Estuvo a disposición para su movilización dentro y fuera de la isla. En julio de 1707, dos compañías compuestas por 200 militares fueron embarcadas con rumbo a la asediada Denia.⁵⁸ El 27 de diciembre retornaron a Mallorca sólo 116 militares entre oficiales y soldados incluidos 9 soldados reclutados en Denia.⁵⁹ Al año siguiente, 28 de julio de 1708, volvió a ser enviado a Denia en cinco embarcaciones un trozo de este regimiento al mando del teniente coronel Carlos de Alba y una compañía de con 101 caballos corazas comandado por el sargento mayor Gerardo Meyer. Junto a los militares se embarcó carne salada, arroz, pescado, habas, vino, aguardiente, cebada, avena, algarrobas y otros efectos. Apenas un mes y medio después, el 2 de septiembre, Carlos III ordenó al conde de Çavellá el retorno de la caballería para ser utilizada en la expedición de Menorca (doc. I).⁶⁰

Mallorca también contribuyó a la expedición menorquina con el arma de artillería enviando 103 artilleros mallorquines. La formación artillera, de origen claramente mallorquín, estaba compuesta por un cabo maestro, dos cabos, dos tenientes, ocho condestables, cuarenta artilleros maestros y cincuenta artilleros prácticos. Portaron a Menorca cien mulas, tres carromatos, treinta y cuatro piezas de artillería con sus cuñeras, 1.200 barriles de pólvora, bizcocho, vino y otros géneros. El material artillero enviado se componía de 210 granadas de hierro, de ellas 100 granadas de la embarcación *Monarca*, y demás utensilios (trementina, salitre, pega naval, papel estraza, etc.).

La aportación se completó con dos compañías de infantería de guarnición de los navíos de S.M. *El Monarca* y *Sra. del Carmen* y *Santiago* formada en octubre de 1708. La primera compañía estaba al mando del capitán Nicolás Martín, que fue destinada en la embarcación *El Monarca*. Estaba compuesta por capitán, teniente, alférez, dos sargentos, 3 cabos, tambor y 32 soldados.⁶¹ La segunda compañía, comandada por el capitán Jaime Ferrá, fue destinada a la *Sra. del Carmen* y *Santiago*.⁶² Las nacionalidades de los soldados que formaban estas compañías eran muy variadas, desde españoles (valencianos, aragoneses, castellanos, mallorquines y menorquines) a británicos, milaneses, saboyanos, portugueses, napolitanos, holandeses, flamencos, alemanes, etc.⁶³

57 ARM, RP 4.058, s/f.

58 Las compañías eran las del teniente coronel Carlos de Alba, ocho oficiales, dos oficiales agregados y noventa soldados al mando el capitán José de Vilanova y otra compañía de agregados al mando del capitán José Fos todos ellos vestidos, armados y equipados embarcaron por orden de Çavellá en los pingues de los patrones Pedro Carbonell y Lorenzo Villascas para el socorro de aquella plaza.

59 ARM, RP 2.057, s/f.

60 ARM, RP 269, f. 269.

61 Compañía del capitán Nicolás Martín con patente de S.M. de 18-V-1708. Teniente José Sanson, alférez, José Ventola y sargento Domingo Buchardo.

62 Compañía del capitán D. Jaime Ferrá con patente de S.M. de 4-I-1707. Teniente, Pedro Palermo, alférez Rafael Mas y sargento Fulgencio Perol.

63 ARM, RP 4.058, s/f.

Por último, las autoridades consideraron oportuno utilizar veintiséis presos para formar parte de la expedición.⁶⁴ Estos presos se acogieron a las condiciones en su *enganche* como gastadores. Las autoridades los entregaron al capitán de mar y guerra Antonio Bauló, que gobernaba el navío *La Fama*, para conducirlos a las embarcaciones inglesas y de allí a Menorca.⁶⁵

El retorno a Mallorca de las tropas enviadas a Menorca se produjo de forma irregular. Los soldados del regimiento de la Reyna, integrados en el regimiento del marqués de la Alcantarilla, una vez que retornaron a Mallorca fueron destinados a mitad de diciembre de 1708 para pasar a Denia o a Alicante. Al no poder arribar a la costa levantina, porque Denia había claudicado el 17 de noviembre y Alicante se encontraba incomunicada por vía marítima, se les ordenó que fueran a Ibiza para reforzar su defensa durante algún tiempo. La difícil situación económica que padecía la isla y diversos problemas con la población dificultaron su estancia, lo que produjo su retorno a Mallorca.⁶⁶

La aportación de víveres que aportó Mallorca fue principalmente trigo, bizcocho y queso. Los principales alcoholes fueron el vino y el aguardiente. El envío de víveres a las tropas expedicionarias continuó durante todo el operativo militar. Los caballos y las mulas fueron alimentados con trigo y avena, comprados por las autoridades mallorquinas.

Transporte naval

El transporte naval fue un problema importante para las autoridades mallorquinas, ya que había una carencia de embarcaciones a disposición del reino. El conde de Çavellá se empleó a fondo para disponer de embarcaciones suficientes para transportar las tropas y la logística. La carencia de naves fue enmendada mediante el sistema de fletas a patronos, lo que encareció considerablemente el gasto de la expedición. Algunas de estas embarcaciones tuvieron que ser adaptadas según la carga que transportaban, especialmente para los caballos, bueyes y mulas, transformando las bodegas en pesebres. Se emplearon todo tipo de embarcaciones: jabeques, pingues, bergantines, londros, naves, etc. Para minimizar costes, parte de la carga fue transportada por tierra hasta Alcudia y desde allí embarcó con dirección a la costa menorquina.

Pocas fueron las embarcaciones reales que arribaron a Mallorca para la expedición. En concreto dos navíos llegaron a Mallorca procedentes de Barcelona a finales de agosto de 1708 para ser rearmados. Se trataba de la embarcación *El Monarca*, capitaneada por Pedro Riusesch, y el *Virgen del Carmen y San Jaime*, comandada por Gabriel Moragues.⁶⁷ También participaron patronos ibicencos aportando sus naves mediante el sistema de

64 A lo largo de la guerra los presos fueron empleados en diversas tareas tanto como remeros en galeras o al integrarse en el ejército a cambio de redimir condena. Este tipo de medida tenía una doble intención. Las instituciones se ahorran los costes del "enganche" de la soldadesca y además frenaba la belicosidad en la isla. Véase PASCUAL RAMOS, E., "Deportaciones y condenas a galeras en el reino de Mallorca durante la guerra de Sucesión", *BSAL*, 66, 2010, pp. 139-156.

65 CAMPANER y FUERTES, A.: *Cronicón Mayoricense...*, p. 489. Se emitió un bando para la remisión de pena para aquellos *bandetjats* que se alistasen en la expedición a Menorca. ARM, RP 4059, s/f. Lista de presos detenidos en las cárceles reales de Mallorca y excarcelados para incorporarse a la expedición de Menorca en la armada inglesa que el general Stanhope.

66 ARM, RP 229, f. 6v-7; 12.

67 ARM, RP 2.718, s/f.

fletes, como fueron Sebastián Martí, Jaime Costa y Francisco Prats.⁶⁸

Gastos y financiación

La expedición menorquina se realizó durante una difícil coyuntura económica de las arcas reales del reino de Mallorca. Recordar que en el año 1708 el reino de Mallorca contribuyó decididamente a la guerra con el apoyo logístico a la asediada ciudad de Denia y el envío de cebada y avena a Barcelona para la caballería real. El procurador real, marqués de la Torre, tuvo que racionalizar los gastos incluso desoyendo las órdenes del secretario del Despacho, Vilana Perlas, al dejar de pagar a finales de julio 3.167 libras, 12 sueldos y 8 dineros por los víveres de dos galeras reales que llegaron al muelle procedentes de Salou. El marqués de la Torre dejó claro al secretario de Despacho que *las Reales Arcas se hallan sin caudal alguno*.⁶⁹ Las dificultades económicas no debían frenar la contribución en la expedición de la toma de Menorca. Fue el propio Vilana Perlas quien en septiembre de 1708 solicitó al conde de Çavellá, virrey de Mallorca, la contribución económica voluntaria y con la mayor brevedad entre particulares e instituciones insulares.⁷⁰

Respecto a los gastos de la expedición se contabilizan dos grandes partidas económicas. La primera fueron 49 partidas sufragadas por el Real Patrimonio que ascendieron a 23.161 libras, 11 sueldos y 5 dineros (doc. II).⁷¹ Entre estas partidas destacan el envío de 3.000 quintales de trigo, la recluta de 100 artilleros o la compra de cien bueyes enviados a Menorca. La segunda partida se prolongó su pago después de haber acabado la expedición por la reclamación de los suministradores (doc. III).

La financiación de la expedición mallorquina fue conjuntamente entre Gran i General Consell y el Real Patrimonio.⁷² Además particulares y colectivos participaron indirectamente con la compra de censos y prestando dinero. El Gran i General Consell se mostró remiso a contribuir a causa de sus dificultades económicas, aunque confirmó su aportación debido a que *es tracte y tant convenient per nosatres*.⁷³ Finalmente participó activamente al sufragar el gasto de la tropa enviada a Menorca y su armamento. En la sesión del Gran i General Consell del 13 de septiembre de 1708 decidió solicitar un donativo voluntario entre particulares e instituciones para contribuir en los gastos.⁷⁴ En otras ocasiones la contribución se extraía de la denominada *Ayuda de Costa* pero la premura de la operación se optó por la vía del donativo.⁷⁵ Varios fueron los colectivos que contribuyeron con sus donativos y que en algunos casos servían para mostrar su supuesta fidelidad al régimen.

68 ARM, RP 269, f. 133-146. Los fletes de estos tres patrones ascendieron a 7.200 libras de vellón ibicencas.

69 ARM, RP 269, f. 94-94v.

70 ARM, Documentación impresa, Barcelona, 12/IX/1708. Este tipo de ayuda se extraía normalmente de las partidas de *Ayuda de Costa* pero como indica el bando *la brevedad del tiempo no da lugar a otras medidas y porque el acreditado amor de los naturales de esta isla azia a la real Persona que cada uno voluntariamente contribuya en dinero efectivo con la mayor brevedad posible según le dictares u fineza*.

71 ARM, RP 2.130, f. 46-48v.

72 ARM, AH 5.322, f. 543-543v.

73 ARM, AGC 73, f. 151-156. Palma, 13-IX-1708.

74 ARM, AH 875, s/f y ARM, EU 87, f. 156-168v.

75 ARM, Obra Impresa. Real Orden, 12-IX-1708.

El donativo recaudado ascendió a 20.451 libras, 6 sueldos y 4 dineros (doc. IV).⁷⁶ Entre los colectivos que destacaron por su participación estaban los *xuetes* del Colegio de la mercadería, los notarios y particulares del *Segell*, que durante el resto de la guerra fueron uno de los principales colectivos prestamistas.⁷⁷ A la cantidad indicada hay que sumar 2.341 libras, 13 sueldos, 4 dineros, aportados por diversos funcionarios adscritos a la Procuración Real y a la Real Audiencia. En suma, el donativo para la toma de Menorca ascendió a 22.792 libras, 19 sueldos y 9 dineros.

La Procuración Real del reino de Mallorca fue la institución que más contribuyó a la expedición. Las dificultades económicas de las arcas reales fue subsanada mediante la venta de censos (*encarregament*) sobre los bienes del real patrimonio y préstamos sin interés (*empréstitos*).⁷⁸ El conde de Çavellá tenía facultad para emitir censo (deuda pública) a su voluntad concedida por Carlos III por Real Despacho de 4 de septiembre de 1707. La emisión de censo sobre el real patrimonio fue aconsejado por el procurador real, marqués de la Torre, al conde de Çavellá, debido a las dificultades económicas de las arcas reales. Tras el consentimiento del virrey para la emisión de censo se inició la gestión para que comunes y particulares comprasen la cantidad necesaria. La operación consistía en el depósito de un dinero, comprando una cantidad de censo sobre las propiedades del rey, a cambio de un interés anual al 5% del dinero aportado.⁷⁹ La operación jurídico-económica de la venta de censos entre la Procuración Real y los censalistas fue encargada al notario público y patrimonial Valentín Terrers.

Durante el año 1708 se vendieron quince censos divididos en dos grandes bloques. La primera venta se hizo en julio y estuvo destinada a sufragar el envío del regimiento de la Reina con cien caballos a Denia. Se saldó con la venta de seis censos con un ingreso en las arcas de 6.725 libras, 1 sueldo y 8 dineros por un valor de 336 libras y 5 sueldos de rédito anual.⁸⁰ La operación financiera se llevó a cabo con extrema rapidez, ya que el 18 de junio, en apenas un día, había concluido. La segunda se realizó a principios de septiembre y concluyó con la venta de ocho censos con un ingreso de 9.110 libras por un valor de 455 libras y 10 sueldos de rédito anual. La venta de los quince censos permitió el ingreso en las arcas reales de 15.835 libras. Además, el xueta Rafael Enrique Cortés prestó sin interés (*empréstito*) 1.700 libras a la Procuración Real.⁸¹

En diciembre de 1708 el conde de Savellá ordenó al marqués de la Torre quitar todas

76 ARM, AGC 73, f. 152v-155. ARM, AH 5.322, f. 544-545.

77 Los datos aportados confirman la importante participación del colectivo *xueta* en la financiación de la guerra. Consideramos poco adecuado situar a todo el colectivo *xueta* bajo la adscripción monárquica austracista o filipista. Un análisis en profundidad de este colectivo durante la guerra revela que individualmente hubieron posicionamientos a un bando y a otro reflejo de una división en el seno de este grupo. La elección dinástica dependió de intereses personales y de conveniencia económica. Los individuos del colectivo al finalizar la guerra disfrutaron de gratificaciones y padecieron represalias económicas por parte de Felipe V según su apuesta durante el conflicto.

78 ARM, RP 269, f. 106-107v. 2-IX-1708. R.O. de Carlos III reenviada por el conde de Çavellá a la junta patrimonial para emitir censo a cargo del Real Patrimonio al 5% entre comunes y particulares para transportar la caballería desde Denia a Mallorca y reenviarla a la expedición de Menorca.

79 ARM, RP 269, f. 107v-108.

80 ARM, Prot. T-575, f. 1-70v.

81 ARM, Prot. T-575, f. 71-156.

las partidas de censales contraídas por el Real Patrimonio y devolver el dinero prestado (*empréstito*) hasta ese momento. La Procuración Real desembolsó 17.697 libras, 12 sueldos y 14 dineros.⁸² Las arcas reales volvían a tener dificultades debido al desembolso de este dinero. A finales de diciembre el capitán Juan Ballester y el xueta Guillermo Torongí prestaron a la Procuración Real sin interés 5.666 libras, 13 sueldos y 4 dineros y 500 libras respectivamente con la obligación de ser devueltas con la mayor brevedad.⁸³ Estas cantidades fueron devueltas en años posteriores gracias a la venta de otros censos sobre el Real Patrimonio.

El gobierno inglés también contribuyó económicamente. Diego Stanhope entregó al virrey Çavellá una letra por valor de 2.000 doblones para ser cobrada en la ciudad de Génova. Desde Mallorca se envió al patrón Gaspar Llanes a la ciudad italiana pero no pudo cobrarla. Desde la ciudad de Génova pasó a Barcelona, donde consiguió cobrar pero con bastante retraso.⁸⁴

Las dificultades económicas en las arcas reales continuaron durante el año 1709 impidiendo llevar a cabo el programa de pagos a los proveedores que suministraron víveres y pertrechos a la expedición menorquina. Además a final de año se pagaba la última tercia de los salarios y mercedes que era responsable el Real Patrimonio. La tardanza de Gaspar Llanes en traer los 2.000 doblones aportados por Inglaterra empeoró la crítica situación. El pago de los salarios no fue suficiente para todos. La Procuración Real decidió pagar sólo los sueldos del virrey, ministros de la Real Audiencia, Real Patrimonio y otros sueldos y mercedes. Los salarios de los ministros del Consejo de Aragón fueron pagados con las letras que adeudaba la Corte al reino de Mallorca (1.000 doblones) por el grano remitido a Barcelona meses antes para la caballería real.⁸⁵ En abril de 1709 todavía quedaban pendientes algunas deudas de la expedición menorquina. El procurador real, marqués de la Torre, recomendó al virrey Çavellá volver a solicitar uno o varios empréstitos para mantener el programa de pagos. El virrey aprobó la recomendación del procurador para *buscar la cantidad de 6.952 libras, 16 sueldos y 8 dineros de que precisamente se necesita para la paga de los víveres que de orden del Illmo. señor Conde de Çavella se previnieron para la expedición de la isla de Menorca.*⁸⁶ El propio marqués de la Torre y el lugarteniente maestre racional, Gerardo Dezcallar, depositaron 4.074 libras, 9 sueldos y 4 dineros. Ante la dificultad de encontrar más prestamistas, Gerardo Dezcallar volvió a depositar en las arcas 2.878 libras, 7 sueldos y 4 dineros que sumaba el total requerido.⁸⁷ La Procuración Real retornó el dinero a los censalistas a principios de 1712 gracias a la emisión de otros censos (Doc. V). Los ingresos extraordinarios con la venta de censos y empréstitos fue una solución que utilizó reiteradamente la Procuración Real a lo largo de la guerra como solución para sufragar la economía de guerra.

82 ARM, RP 228, f. 112-113v.

83 ARM, Prot. T-575, f. 233-239.

84 ARM, RP 269, f. 163-164.

85 ARM, RP 269, f. 165-169.

86 ARM, RP 269, f. 193.

87 ARM, RP 269, f. 192-193v.

Apéndice documental**Doc. I**

Gastos para retornar la compañía de caballos comandada por Gerardo Meyer desde Denia a Mallorca para integrarse en la expedición menorquina.

Persona	Contenido
Bernardo Estarellas, patrón	Flete para transportar desde Denia a Mallorca y posteriormente a Menorca
Juan Cañellas, patrón	Idem
Gabriel Ferrer, capitán	Idem
Jacinto Roset, patrón	Idem
Gerónimo Villasclas	Idem
Jaime Benet	Bragas, cuerda, etc. para transportar los caballos desde Denia para Mallorca
Jaime Benet	Bragas, fajas, viradores, etc, para transportar los caballos desde Denia a Mallorca
Antonio Palermo, cerrajero	340 aldabas para varias embarcaciones que condujeron 100 caballos desde Denia a Mallorca
Francisco Mager, carpintero	Adaptar 10 embarcaciones para el transporte de caballos (5 procedentes de Denia y 5 con destino a Menorca)
Juan Mulet	Provisiones de queso, carne salada, vino, fideos, aceite y otros géneros
D. Francisco Socada	Sustento de 100 soldados que se hallaban en Santa Ponsa para partir a Alicante o Denia
Miguel Barceló	520 docenas de huevos y 190 gallinas transportadas a Denia por el patrón Sebastián Fabregues
Gaspar Llanes	50 quintales de queso

Doc. II

ARM, RP 2.130, f. 46-48v.

Costes de la expedición a Menorca a cuenta del Real Patrimonio del reino de Mallorca pagados hasta diciembre de 1708.

Persona	Contenido	Lbr	Slid	Dnr
Gabriel Alomar	100 artilleros	1.743	7	4
Onofre Aguiló	7 quintales y 83 arrobas de queso entregados al patrón Rafael Bonet	53	10	
Juan Riera, mayoral de los trajineros de garrote	Por diferentes viajes	12	19	
Pedro Onofre Riera, carnicero	Compra de 100 bueyes	721	14	4
Juan Antonio Pol, patrón	Transporte a Menorca de 403 barriles de pólvora	113	6	8
Gabriel Sora	5 quintales y 31 arrobas de queso para diferentes servicios de socorro a varias embarcaciones que pasaron a Menorca	42	10	6
Bernardo Estarellas, patrón	Flete desde Mallorca a Menorca de 21 caballos	130	6	8
Juan Cañellas, patrón	Flete desde Mallorca a Menorca de 21 caballos	130	6	8
Jacinto Rosset, patrón catalán	Flete desde Mallorca a Menorca de 21 caballos	130	6	8
Gabriel Ferrer, patrón	Flete desde Mallorca a Menorca de 21 caballos	130	6	8
Gabriel Sora, mayoral de Sant Elmo	Por embarcar en diferentes barcos 100 machos, 3 carromatos, 20 cañones de artillería con sus cureñas, pólvora, bizcocho, vino y otros géneros	115	5	
Jaime Benet	1.100 costales	577	10	

LA CONTRIBUCIÓN DEL REINO DE MALLORCA EN LA TOMA DE MENORCA (1708)

Jaime Orell, Sebastián Mulet, José Capó, Gregorio Femenia, Nicolás Vaquer y Juan Riusech	Flete por el transporte en sus embarcaciones	680		
Martín Ferrer	2 viajes desde Mallorca a Menorca con su pingue para transportar 18 machos y fajinas	113	6	8
Juan Escuriola, patrón	Flete para transportar 15 pipas de vino y 3 de aceite	56	13	4
	Provisiones y gastos contabilizados por Gaspar Llanes en otra cuenta hasta el embarque	1.980	2	6
Mal estado del papel	Mal estado del papel	148	9	6
	3.000 cuarteras de trigo compradas de los diezmos reales	7.000		
	Moler 3.000 cuarteras de trigo	450		
Jaime Benet	Diferentes arreos para transportar en las embarcaciones los caballos y machos, con sus fajas, cuerdas, etc.	450		
	Diferentes xavegas, cuerdas de esparto, palma, maniola, etc.	120		
	700 quintales de bizcocho	370		
	100 cuarteras de pan repartidas entre las diferentes embarcaciones	250		
Francisco Mager, carpintero	Diferentes maderas, jornales y demás menesteres para acomodar tres pingues para conducir 50 machos de carga a Menorca	43	15	
Miguel Fullana	Gastos ocasionados en Alcudia para la expedición a Menorca (9-IX a 18-X-1708)	562	3	2
Juan Mulet	150 quintales y 29 arrobas de queso enviado a Menorca con el navío <i>La Fama</i>	1.200		

EDUARDO PASCUAL RAMOS

Juan Mulet	Diferentes provisiones ⁹⁸	1.507	12	11
	400 cuarteras de habas embarcadas en el puerto de Palma y Manacor	800		
Juan Mulet	900 cuartines en 55 cascós de vino embarcados en <i>La Fama</i>	765		
Juan Mulet	13 bueyes salados, comprados, aderezados y embarcados en <i>La Fama</i> con 10 cascós	153	8	8
	71 carneros remitidos de Felanitx por Antonio Barceló	213		
Mal estado del papel	Mal estado del papel	113		
Mal estado del papel	Mal estado del papel	465	12	
Antonio Palerm	50 anillas para atar los machos y las mulas en las embarcaciones enviadas a Menorca.	15		
Honorato Gelabert, patrón	Flete de 7 cañones, balas y otros pertrechos a Menorca	181	6	8
Juan Moner, patrón	Flete al puerto de Menorca de 20 mulas con su embarcación y otros viajes desde el puerto de Alcudía a Menorca con 674 fajinas	136		
Juan Batta. Noguera, patrón	Flete de 50 gaviones y 50 fajinas desde el puerto de Alcudía a Menorca	102		
Sebastián Ros	Flete de 900 fajinas y 6 gaviones desde el puerto de Alcudía a Menorca	113	6	8
Rafael Mayol	Flete de 7 cañones y pertrechos a Menorca	136		
José Mayol, capitán	Flete de 24 mulas desde Palma y Alcudía a Menorca con su navío cargado de fajina	181	6	8

LA CONTRIBUCIÓN DEL REINO DE MALLORCA EN LA TOMA DE MENORCA (1708)

Pedro Antonio Planas	Flete de 141 gaviones y fajinas desde el puerto de Alcudia a Menorca con su navío	124	13	4
Honorato Gelabert, patrón	Sueldos de 7 marineros que pasaron a Menorca con el navío del capitán Antonio Muntanaro	47	12	
Jacinto Rosset y Gabriel Ferrer, patrones	Transporte de la caballería desde Palma a Menorca	260	13	4
Jurados de Artá	35 cuarteras de cebada para la expedición a Menorca	55	6	6
Jerónimo Villasclas, patrón	Flete desde Palma hasta Menorca de diversos caballos	130	6	8
Mal estado del papel	Mal estado del papel	130	6	8
Antonio Bauló, patrón	Flete a Menorca de 200 cuarteras de habas	113	6	8
Esteban Camus, patrón	Flete a Menorca de 100 tablones	45	6	8
Juan Escuriola, capitán	Flete a Menorca de 500 estacas	45	6	8
	Total	23.048	11	9

88 50 carreteros: 104 libras y 9 sueldos; provisiones al capitán Pedro Riusech: 43 libras y 6 sueldos; provisiones al capitán Miguel Vaquero: 119 libras, 17 sueldos y 2 dineros; por 100 quintales de queso entregados a Gaspar Llanes: 750 libras; 400 cuartines de vino: 340 libras; 12 cuarteras de sal (para salar los bueyes); 3 pipas de aceite: 117 libras, 15 sueldos y 5 dineros; moler 4 cuarteras de sal: 12 sueldos; portes de los tragineros de garrote: 17 libras y 3 sueldos.

Doc. III

ARM, RP 228-229.

Gastos de la expedición a Menorca de 1708 a cuenta del Real Patrimonio del reino de Mallorca.

Fecha pago	Persona	Concepto
25-IX-1708	Gabriel Sorà, patrón y mayoral de la cofradía de Sant Telmo	Jornales por embarcar diferentes bastimentos, 100 mulas, 3 carromatos, 20 piezas de artillería con sus cureñas, pólvora, bizcocho, vino y otros géneros por los cofrades de este gremio
25-IX-1708	Gabriel Ferrer, patrón mallorquín	Transporte desde el puerto de Denia a Mallorca y después a Menorca de 18 caballos
25-IX-1708	Jacinto Roset, patrón catalán	Flete desde el puerto de Denia a Mallorca y después a Menorca de 20 caballos
25-IX-1708	Juan Escuriola, patrón	Flete de su londro a Menorca, 15 botas de vino, 3 de aceite para provisiones de las tropas expedicionarias
27-IX-1708	Francisco Ybernon	Ruxella, trigo y demás gastos y el alquiler de los aposentos para el grano
28-IX-1708	Antonio Baulo, capitán	Gumena para la navegación del navío del Rey nombrado <i>Monarca</i>
28-IX-1708	Antonio Palerm, herrero	Gastos para acondicionar, 190 anillas, las embarcaciones de transporte de los 100 caballos desde Palma a Denia. Otras 150 para el transporte de los mulos y mulas de carro desde Mallorca
3-X-1708	Honorato Gelabert, patrón mallorquín	Flete a Menorca de 7 cañones, balas y diferentes pertrechos
3-X-1708	Jaime Moner, patrón mallorquín	Flete a Menorca de 20 mulas, otro transporte desde Alcudia a Menorca con 665 fajinas
3-X-1708	Juan Bautista Noguera, patrón mallorquín	Flete de Alcudia a Menorca de 50 gaviones y 50 fajinas
3-X-1708	Sebastián Roig, patrón mallorquín	Flete desde Alcudia a Menorca con su bergantín de 900 fajinas y 6 gaviones

LA CONTRIBUCIÓN DEL REINO DE MALLORCA EN LA TOMA DE MENORCA (1708)

3-X-1708	Rafael Mayol, patrón mallorquín	Flete a Menorca de 7 cañones y pertrechos
3-X-1708	José Mayol, capitán mallorquín	Flete desde Alcudia a Menorca de 24 mulas y diferentes fajinas desde Palma a Menorca y otro viaje cargado de fajinas
3-X-1708	Pedro Antonio Planes, capitán mallorquín	Flete desde el puerto de Alcudia a Menorca de 141 gaviones y diferentes fajinas
8-X-1708	Honorato Gelabert, patrón mallorquín	Paga de 7 marineros que pasaron a Menorca con el navío del capitán Antonio Montero por cuenta del rey
13-X-1708	Juan Mulet, tendero	Bizcocho, vino, fideos, arroz, olivas, leña, aceite, bous y diferentes géneros
13-X-1708	Juan Mulet, tendero	30 cuarteras de cebada, 30 de avena y avios para los caballos y motxo
17-X-1708	Gabriel Ferrer, mallorquín y Jacinto Roset, catalán, ambos patrones	Fletes desde Mallorca a Menorca de varios caballos
17-X-1708	Juan Vilella, escribano de la Fortificación	Gasto de socorro de la gente del navío de S.M. llamada <i>El Monarca</i>
17-X-1708	Pedro Sard, jurado de Artà	35 cuarteras de avena y otros gastos ocasionados en el embarque, jornales, etc.
19-X-1708	Jerónimo Villascas y Jaime Capó, patrones mallorquines	Flete desde Palma a Menorca de varios caballos
22-X-1708	Antonio Baulo, patrón mallorquín	Flete desde Palma a Menorca de 200 cuarteras de habas
22-X-1708	Esteban Camas, patrón	Flete a Menorca de 100 maderas
22-X-1708	Miguel Barceló, cajero del Real Patrimonio	450 quintales de bizcocho para remitirlo a Menorca

EDUARDO PASCUAL RAMOS

23-X-1708	Juan Escuriola, capitán	Flete a Menorca de 500 estacas
26-X-1708	Antonio Carreras, panadero	1 quintal, 9 libras y 470 vuitenas de bizcocho para enviarlos a Menorca.
31-X-1708	Francisco Cabanellas	Cebada y avena para el sustentos de los caballos de San Carlos y el Real Palacio y por los <i>motxos</i> que pasaron a Menorca
3-XI-1708	Antonio Carbonell, patrón mallorquín	Flete a Menorca 400 cuarteras de cebada y avena
6-XI-1708	Jerónimo Villasclas	Flete desde Alcudia a Menorca fajinas y el resto pendiente de cobrar del transporte de 18 caballos de los 100 comandados por Gerardo Meyer a la ciudad de Denia
6-XI-1708	Pedro Antonio Padrines, patrón mallorquín	Viajes realizados para la expedición a Menorca
6-XI-1708	Juan Antonio Çanglada, patrón	Flete a Menorca con 14 marineros 400 barriles de pólvora
7-XI-1708	Bernardo Estarellas, patrón mallorquín	Flete a Menorca de 21 caballos, harina y 4.000 balas
10-XI-1708	Gaspar Llanes	548 quintales de bizcocho, aceite, harina, habas, estopa, cera, etc., para la expedición de Menorca
10-XI-1708	Jaime Benet, cordelero	Bragas, singles, 2 <i>viredors</i> , <i>pitral</i> s, <i>cordas</i> , etc, de los 100 caballos conducidos a Denia comandados por el sargento mayor Gerardo Meyer y los mulos que pasaron a Menorca
14-XI-1708	Jaime Sans, molinero	Por molar 275 sacos de harina para la expedición de Menorca
14-XI-1708	Pedro Antonio Gras, botero	66 pipas alquiladas para Menorca donde se enviaron el vino
14-XI-1708	Gabriel Sorá, patrón y mayoral de San Telmo	Por embarcar 50 machos para la expedición de Menorca

LA CONTRIBUCIÓN DEL REINO DE MALLORCA EN LA TOMA DE MENORCA (1708)

14-XI-1708	Juan Mulet, tejedor de lino	910 cuartines de vino, 13 de bous, diferentes partidas de queso, sal y otros gastos para la expedición de Menorca
16-XI-1708	Bartolomé Girardo, patrón mallorquín	Flete a Menorca de 28.200 raciones de pan
20-XI-1708	Juan Antonio Pol, patrón	Flete de 70 pipas de vino para la expedición militar para el transporte a Menorca
20-XI-1708	Antonio Bauló, capitán	Flete de 5 viajes realizados en su nave al servicio del rey, 4 a Menorca, ida y vuelta y 1 a Barcelona
23-XI-1708	Antonio Barceló	1.164 cuartines de vino, 17 bestias bovinas, 17 carneros, y gastos del embarque del vino para servirlo todo en Menorca
10-XII-1708	Rafael Bonet, patrón	Flete de 1.900 piezas de queso y 195 cuarteras de habas para conducir las a Menorca. A demás se remitieron desde Menorca 87 soldados portugueses.
12-XII-1708	Margarita Tomás, viuda	Viajes de diferentes jabeques, remiendos de cuerdas, etc., concernientes a la expedición de Menorca
15-XII-1708	Juan Mulet, tendero	Provisiones entregadas para el pingue de S.M., del patrón Vicente Oliver, catalán y a Francisco Secada que se encuentra en Santa Ponsa con una embarcación con 100 soldados que pasaron a Denia o Alicante (9-XI-1708)
9-I-1709	Martín Ferrer, patrón mallorquín	Flete de 4 viajes a Menorca con fajinas, mulas y soldados
9-I-1709	Pablo Sorá, mayoral de Sant Elmo	Por embarcar y desembarcar 22 cañones, carretas y 5 carromatos y 13 pares de mulos que transportó el patrón Jacinto Roset a la expedición a Menorca
10-I-1709	Gabriel Ferrer, patrón Mallorquín	Flete de un viaje desde Alcudia hasta Mahón cargado de harina y desde Mahón hasta Palma de la artillería. Otro viaje desde Ciudadela a Mallorca con 47 mulas y otro desde Mahón hasta Palma con 500 fusiles.
10-I-1709	Jaime Moner, patrón	Flete de un viaje para la expedición a Menorca desde Alcudia a Menorca con fajina
11-I-1709	Jacinto Roset, patrón catalán	Flete desde Ciudadela a Alcudia de 200 soldados del regimiento del marqués de la Alcantarilla. Otro viaje para transportar 26 mulas desde Ciudadela a Mallorca. Otro viaje desde Alcudia a Mahón cargado de harina. Otro viaje desde el muelle de Palma al puerto de Ibiza los soldados del marqués de la Alcantarilla

EDUARDO PASCUAL RAMOS

12-I-1709	Bartolomé Llopis	1.300 cuarteras de trigo entregadas en septiembre de 1708 a diferentes hornos para realizar bizcocho y pan para la expedición de Menorca
30-I-1709	Rafael Pou, azucarero	Provisiones suministradas para la expedición a Menorca
30-I-1709	Jaime Antonio Picó	400 cuarteras de trigo, 200 sacos, 297 cuarteras de avena y 321 de cebada para cocinar bizcocho para la expedición de Menorca. La cebada y avena se remitieron a la corte de Barcelona con las saetías de los patrones Honorato Gelabert y Rafael Mayol para sustento de las tropas de S.M.
23-II-1709	Jaime Capó, patrón mallorquín	Flete con su pingue desde Alcudia a Menorca con harina para la expedición
2-III-1709	Pedro Antonio Roig, lugarteniente R.P. en Alcudia	Provisiones dadas al navío de S.M que se encontraba en Alcudia y el gasto para embarcar toros a Menorca
9-III-1709	Miguel Vaquero, capitán mallorquín	Pago a las personas que pasaron a la expedición a Menorca con la nave de S.M. <i>El Monarca</i> . Se transportaron seis piezas de artillería y otros instrumentos de guerra
20-III-1709	Jaime Moner, patrón mallorquín	Flete de ida y vuelta a Menorca con su pingue en servicio de S.M.
8-IV-1709	Miguel Barceló, cajero del R.P.	Diferentes víveres comprados para la expedición de Menorca y para socorros de Denia
20-IV-1709	Francisco Seguí, panadero	148 quintales de bizcocho para la provisión de las tropas que embarcaron con la armada aliada
6-V-1709	Miguel Barceló, cajero del R.P.	55 quintales de bizcocho para la expedición a Menorca
27-V-1709	Miguel Barceló, cajero del R.P.	Jornales de los hombres que llevaron el pan y bizcocho desde la sala de la tesorería a los carros para la expedición a Menorca
15-VI-1709	Juan Mesquida, depositario real	Granos entregados al Real Patrimonio para la expedición a Menorca
28-VI-1709	Miguel Socies	200 cuarteras de trigo, 32 cuarteras de habas y 100 sacos para la expedición de Menorca

Doc. IV

ARM, AH 875.

Aportaciones de particulares y comunidades gestionada por el Gran i General Consell para la expedición de Menorca.

Comunes y particulares eclesiásticos	3.664 l, 18 s.
Letrados	408 l.
Médicos	163 l, 4 s.
Cofradía de Sant Jordi y cavallers ⁸⁹	2.927 l, 5 s, 4.
Mercaderes, notarios, escribanos y cirujanos	1.233 l, 12 s.
Oficios y gremios de la ciudad	6.702 l, 13 s, 8.
Maceros, portadores y tamboreros	21 l, 10 s.
Particulares fuera gremios	146 l, 10 s, 4.
Pueblos y oficios de la part forana	5.033 l, 8 s, 4.
	20.451 l, 6 s, 4.

89 Este donativo contribuyó toda la nobleza mallorquina austracista y filipista. Entre las principales aportaciones realizadas destacan: conde de Çavellá (400 pesos), Berenguer Doms (100 pesos), conde de Montenegro y Montoro (100 pesos), Juan Sureda (100 pesos), Francisco de Villalonga (100 pesos), Francisco Sureda de Sant Martí, marqués de Villafranca (50 pesos) y Gabriel de Berga (50 pesos).

Doc. V

ARM, Prot. T-575, f. 1-162.

Ingresos en las arcas reales por la venta de censos (*encarregament*) y préstamos (*empréstitos*) a la Procuración Real durante los años 1708-1709.

		<i>Censalistas</i>	<i>Lbr</i>	<i>Sld</i>	<i>Dnr</i>
Julio 1708	1	Antonio Salvá, presbítero	850		
	2	Cofradía de Sant Pere y Sant Bernat	3.894		
	3	Cofradía de Sant Pere y Sant Bernat	355	1	8
	4	Cofradía de Sant Pere y Sant Bernat	1.100		
	5	Cofradía de Sant Pere y Sant Bernat	326		
	6	Juan Vanrell, not.	200		
			6.725	1	8
Septiembre 1708	7	Convento de Santo Domingo	1.410		
	8	Convento de la Cartuja de Valldemossa	1.500		
	9	Francisco Salvador Aguiló	425		
	10	Guillermo Torongí, hijo de Guillem	500		

LA CONTRIBUCIÓN DEL REINO DE MALLORCA EN LA TOMA DE MENORCA (1708)

	11	Gabriel Aguiló, hijo de Pedro Juan	425		
	12	Onofre Aguiló, hijo de Pedro Juan	425		
	13	Juan Ballester, capitán	4.000		
	14	Pedro Juan Aguiló, hijo de Pedro Juan	425		
	15	Rafael Enrique Cortés (<i>Emprestito</i>)	1.700		
		<i>Prestamistas</i>			
Diciembre 1708	16	Juan Ballester (<i>Emprestito</i>)	5.666	13	4
	17	Guillermo Torongí (<i>Emprestito</i>)	500		
Abril 1709	18	Gerardo Dezcallar y el marqués de la Torre	4.074	9	4
	19	Gerardo Dezcallar	2.878	7	4
		Total: censos + empréstitos	30.654	11	8

BolLETÍ de la
SOCiETAT
ARQUEOLòGiCA
L'IL·liANA

Revista d'Estudis Històrics

Any CXXVII Núm. 866 #68_ISSN: 0212-7458

Tercera Època_Palma_2012

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

HISTÒRIA

1885-1904: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Lulliana*

1905-1937: *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*

1938-1977: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Lulliana*

Anys: 3ª Època 1978-

ISSN: 0212-7458

Dipòsit legal: PM 738-1960

Periodicitat ANUAL

Editor: *Societat Arqueològica Lul·liana*

<http://www.arqueologica.luliana.com>

Preu de la subscripció: 45 euros

CONSELL DE REDACCIÓ

Director Dr. Miguel José Deyá Bauzá, Universitat de les Illes Balears

Secretari Dr. Miquel Àngel Capellà Galmés, Universitat de les Illes Balears

Vocals Dr. Albert Hauf i Valls, Universitat de València / Dr. Flocel Sabaté i Curull, Universitat de Lleida / Dr. Manuel Calvo Trias, Universitat de les Illes Balears / Dr. Tomàs de Montagut Estragués, Universitat Pompeu Fabra / Dr. Xavier Torres Sans, Universitat de Girona / Dra. Maria Barceló Crespi, Universitat de les Illes Balears / Dr. Ricard Urgell Hernández, Arxiu del Regne de Mallorca

CONSELL ASSESSOR

Dr. Antonio Bernat Vistarini, Universitat de les Illes Balears / Dra. Catalina Cantarellas Camps, Universitat de les Illes Balears / Dr. Mariano Carbonell Buades, Universitat Autònoma de Barcelona / Dr. Friedrich Edelmayer, Universitat Wien / Dr. Gabriel Ensenyat Pujol, Universitat de les Illes Balears / Dr. Antoni Furió Diego, Universitat de València / Dr. Jaime García Rosselló, Universitat de les Illes Balears / Dra. Maria Grazia Melis, Università di Sassari / Dr. Ignacio Henares Cuéllar, Universidad de Granada / Dr. Eloy Martín Corrales, Universitat Pompeu Fabra / Dra. Isabel Moll Blanes, Universitat de les Illes Balears / Dra. Natividad Planas, Université Clermond-Ferrand / Dra. Sabine Panzram, Universitat Hamburg / Dra. Pinuccia Simbula, Università di Sassari / Dr. Enric Porqueres i Gené, École des hautes études en sciences sociales (CNRS)

PRESENCIA EN BASES DE DADES I REPERTORIS BIBLIOGRÀFICS

ISOC – Ciencias Sociales y Humanidades. CSIC / REGESTA IMPERII. Akademie der Wissenschaften und der Literatur (DE) / *Repertorio de medievalismo hispánico*. CSIC / Catàleg LATINDEX / Acceptada a PIO (Periodical Index Online). Quest (GB) / Incorporada a DICE / Evaluada a RESH / Clasificada a CIRC / Allotjada a e-Dialnet, Universidad de La Rioja

PRESENCIA A INTERNET

Volums 1-62 (1885-2006) <http://lbdigital.uib.cat>

Volums 1-18 (1885-1921) <http://prensahistorica.mcu.es>

Volums 63 i següents (2007-) <http://dialnet.unirioja.es>

REVISIÓ DE TEXTOS EN ANGLÈS

M. Magdalena Vázquez Amer

DISSENY

Antoni Garau / Carles Fargas

IMPRESSIÓ

Indústria Gràfica Bahía

© dels autors pels seus articles

Els articles publicats al BSAL recullen exclusivament les opinions dels seus autors.

La revista declina qualsevol responsabilitat que pogués derivar-se dels drets de propietat intel·lectual o comercial.

Societat Arqueològica Lul·liana: C/ Monti-Sion, 9 / 07001 / Palma de Mallorca / bolletisal@gmail.com

LES PROPIETATS I EL PATRIMONI ARTÍSTIC DEL CANONGE ANTONI EVINENT (BUNYOLA 1743-PALMA 1814)

Miquel Pou Amengual

Llicenciat en Història de l'Art

Resum: A partir de la mort i testament del canonge Antoni Evinent, ocorreguda el 1814, s'estudia l'origen del seu patrimoni tant immoble com pictòric i moble, així com la dispersió del mateix entre els seus hereus: familiars o institucions i la seva venda, mitjançant els administradors de l'herència, començada a partir de la mort del canonge i que dura fins a la segona meitat del segle XIX. El desenvolupament del treball s'ha realitzat en blocs temàtics establerts segons la tipologia del mateix patrimoni testamental: patrimoni immoble, patrimoni pictòric i patrimoni menor; sia aquest tèxtil (litúrgic), bibliòfil o d'argenteria.

Paraules clau: Guillem Mesquida, Lluçmajor, Il·lustració, teixits litúrgics, mobiliari, biblioteca.

Abstract: In this research, I will study the will of Canon Antoni Evinent, who died in 1814. I will focus on the origin of his patrimony, be it real estate properties, furniture or pictorial properties, as well as on the scattering of his patrimony between his relatives and its sale. Importantly, the sale of his patrimony, undergone by the administrators of the inheritance, started with the death of the Canon and lasted until the second half of the 19th century. This work is organized in different blocks according to the typology of the patrimony: real estate properties, pictorial properties and minor properties (be they textile/liturgical, bibliophile or related to silverwork).

Key words: Guillem Mesquida, Lluçmajor, the Enlightenment, liturgical textiles, furniture, library.

Rebut el 22 de maig. Acceptat el 2 d'octubre de 2012.

Abreviatures: ACM = Arxiu Capitular de Mallorca, ADM = Arxiu Diocesà de Mallorca, ARM = Arxiu del Regne de Mallorca, BSAL = *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, GEPEB = *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, MRAMEGH = *Memòries de la Reial Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics i Heràldics*.

Introducció

Antoni Evinent Muntaner (1743–1814), natural de Bunyola, és un personatge que requeriria un estudi més ampli sobre la seva persona. A partir del seu testament es proposa una anàlisi sobre els aspectes patrimonials de la seva deixa i quins foren els distints beneficiats de la seva herència. Evinent estudià la carrera eclesiàstica i dret, aconseguint el doctorat en Sagrada Teologia i en ambdós drets. El 1773 fou sol·licitat pel bisbe Juan Díaz de la Guerra pel càrrec de Vicari General. Evinent, llavors, residia a Madrid era especialista i seguidor de la doctrina de sant Tomàs, la qual cosa li valgué la confiança del nou bisbe.¹ Una tasca que exercí per poc temps doncs el 1774 fou destinat a rector de Lluçmajor. Fou aquest lloc qui va ocupar per un temps més llarg durant la seva vida, quasi trenta anys, fins el 1803. El mes de març de 1803 fou escollit canonge penitenciar del Capítol de la Seu de Mallorca amb els vots necessaris per accedir-hi.²

El cercle familiar el formaven almenys quatre germans, fills de Bartomeu Evinent i de la seva dona Joana Anna Muntaner: tenia un germà, Rafel Evinent, metge i Dr. en Medicina. Rafel es va casar amb Caterina Estades i no tengueren descendència. Rafel i Antoni tenien tres germanes: Francina, que era fadrina; Jerònia, que es va casar amb Antoni Morro i que tengueren dos fills, Miquel i Margalida;³ i finalment, Antonina Evinent casada amb Antoni Quetgles i que tengueren cinc fills: Bartomeu, Rafel, Joana Aina, Paula i Antonina.⁴

Durant el rectorat d'Evinent a Lluçmajor és quan hi hagué des de 1781 la promoció de l'actual església neoclàssica de la vila. La qual cosa li va procurar la responsabilitat de la seva construcció amb la tasca d'obtenir ingressos per dur-la a terme. La falta dels ingressos necessaris el va dur el 1789 a sol·licitar una subvenció a Carles IV encara que només li fou donat poc més de 451 lliures. També veurem com el mateix Evinent hi va participar tant econòmicament com amb l'aportació de patrimoni material. Altres actuacions i que actualment es poden considerar de manera negativa foren la prohibició que va realitzar dels balls de cossiers dins l'església. Com també la seva oposició a realitzar una festa

1 ROSSELLÓ LLITERAS, J.: "Don Juan Díaz de la Guerra", *E.L.*, 28, 1988, p. 59.

2 DESBRULL, J.: "Anales de Mallorca", *BSAL*, 11, 1905-1907, p. 260; FONT OBRADOR, B.: *Historia de Lluçmajor*, V, Lluçmajor, 1986, p. 538.

3 ACM, 14135, Papeles relativos a la manda pia del M.I. Sr. D. Antonio Evinent, doc. 3. Almenys en Miquel, nebot de n'Evinent, degué tenir un fill amb el mateix nom. Doncs quan se cita Miquel Morro, prevère, un dels hereus d'Evinent, es posa el terme neboder era, per tant, fill del nebot.

4 La informació familiar la devem a la pròpia documentació del testament i la Manda Pia del canonge, en les quals es basa aquest article. En una publicació-guia del poble de Bunyola apareix que Antoni Evinent era germà bessó d'en Rafel (Vegeu: AMENGUAL MAYOL, M. *et alii*: *Bunyola*, Palma, 2002, p. 96), no és cert. Segurament agafaren de referència la biografia del seu germà elaborada per Joaquim Maria Bover on també apareix Antoni com a germà bessó de Rafel. (Vegeu: BOVER, J.M.: *Biblioteca de escritores baleares*, Palma, 1868, p. 262.) La investigadora Bàrbara Suau i Font que està treballant sobre la família Evinent de Bunyola ha localitzat, a l'Arxiu Diocesà de Mallorca, les partides de naixement en el llibre de Baptismes de l'església de Bunyola dels membres de la família i, pel que sembla, Antoni era el més jove: Jerònima Anna* (1720), Jerònima Rosa (1722), Antonina (1725), Rafel (1726), Joana Anna* (1729), Antoni Josep* (1731) i Antoni (1743). En tot cas, caldrà esperar a l'estudi iniciat per Suau per concretar i establir més ponderadament a la família Evinent, ja que alguns dels germans extrets a llum a partir d'aquestes dades no apareixen a cap document posterior del canonge, cosa que fa pensar que moriren en edat infantil o molt prematurament. Igualment devem a Suau la localització d'una còpia del testament del canonge a l'ARM, amb la peculiaritat que va acompanyat dels inventaris dels béns que posseïen les propietats de n'Evinent a Palma, Bunyola i Lluçmajor: ARM, Protocols Notarials, Reg. 2241, f. 150r-156r, 161r-186v.

commemorativa en honor del filòsof i religiós Ramon Llull.⁵ Aquesta, figura sempre confrontada i contradictòria entre els eclesiàstics i els intel·lectuals mallorquins en què hem d'incloure a Evinent. Doncs recordem que formava part del grup de tomistes pròxims al llavors bisbe Guerra i que s'oposaven activament al culte a Llull.

A l'àmbit cultural Antoni Evinent fou un dels socis fundadors de la Reial Societat Econòmica Mallorquina d'Amics del País el 1778.⁶ La mateixa entitat va proposar el 1797 fer un diccionari de traducció; català-castellà. Per aquesta tasca es va encomanar la seva elaboració a diversos membres de l'entitat distribuint a cada un d'ells les paraules a traduir segons la seva lletra inicial. A Antoni Evinent li correspongué les paraules del diccionari que començaven amb la lletra "J".⁷ A més, també dins aquest àmbit filològic i juntament amb el rector Antoni Roig de Felanitx,⁸ se'ls hi va encarregar d'elaborar i traduir al català el "*Catecisme de la doctrina cristiana que per a ús de la sehua Diosesis mana publicar el Illm. Sr. D. Bernat Nadal*", encomanat, per tant, pel mateix bisbe Nadal i en defensa de l'ús del català a l'Església. El catecisme fou publicat per primera vegada per la impremta de Thomàs Amorós el 1801 i va ésser vigent i reeditat en nombroses ocasions fins el segle XX. Essent un dels llibres més editats a Mallorca i durant més temps: 18 edicions en català, 14 en català amb el text castellà acarat i 4 sols en castellà.⁹ En aquest món acadèmic, el canonge Evinent fou elegit censor per la Universitat Lul·liana i Literària de Mallorca juntament amb el rector de santa Eulàlia, el Dr. Joan Barceló i el canonge Nicolau Llop, per una oposició que s'havia de realitzar per a la Càtedra de Sagrades Escripures.¹⁰

Pel que fa a la ideologia d'Evinent en va deixar testimoni el 1804 en els informes polítics encomanats pel ministre Soler i opinant sobre el perjudici que creaven les grans extensions de terra. A partir dels propòsits de reforma fiscal, durant el regnat de Carles IV, Evinent va elaborar un informe sobre les opinions del batlle de Lluçmajor i, en general, sobre les millors maneres de treballar la terra pel foment de la riquesa agrícola. Evinent opinava que a les zones on pocs propietaris disposaven de molt de terreny cultivable anava en perjudici de la productivitat. Com era el cas de Lluçmajor. I per tant, considerava perjudicial pel bé públic que els dominis dels latifundis fossin tan extensos, anant en detriment del cultiu i de la riquesa de la mateixa població. Si bé evitava pronunciar-se directament sobre l'eliminació de les vinculacions hereditàries a grans propietats o extensions de terra.¹¹ En aquest mateix món polític, el 29 de maig de 1808, fou escollit com a vocal per formar part de la Junta Suprema de Govern de Mallorca organitzada a causa de la Guerra del Francès.

5 FONT OBRADOR, B.: *Historia de...*, 1986, p. 537-538, 548-549, 565-567.

6 FERRER FLÓREZ, M.: "La cofradía de san Jorge y los orígenes de la RSEMAP", *MRAMEGH*, 10, 2000, p. 169.

7 MARTÍNEZ TABERNER, C.: *La llengua catalana a Mallorca al segle XVIII i primer terç del XIX*, Barcelona, 2000, p. 84.

8 Mn. Antoni Roig, igual que Evinent, fou nomenat canonge de la Seu. Roig passà a canonge magistral el 1807, deixant el rectorat de Felanitx i traslladant-se a la Seu. Vegeu XAMENA FIOU, P.: *Història de Felanitx*, II, Felanitx, 1975, p. 119.

9 AMENGUAL I BATLE, J.: *Mn. Antoni Roig i Rexart: peoner de la caritat i de l'evangelització. Fundador de les Germanes de la Caritat*, Palma, 1987, p. 47.

10 DESBRULL, J.: "Anales de Mallorca", *BSAL*, 11, 1905-1907, p. 309.

11 MOREY, A.; JOVER, G.: "De la enfitèusis feudal a la enfitèusis comú: Mallorca, siglos XVIII-XX", *XXIII Seminari d'Història Econòmica i social. Les pràctiques emfitèutiques a l'època moderna i Contemporània*, Girona, 2011, p. 19. Sobre la font: MOREY, A.: *Noblesa i desvinculació a Mallorca als segles XVIII i XIX: les repercussions de la legislació desvinculadora sobre els patrimonis nobiliaris*, Palma, 1999, p. 101.

Junta de poca durada, dissolta i tornada a formar poc després sense el canonge i amb una important reducció de participants i funcions.¹² A les tasques polítiques va arribar a ésser elegit un dels diputats per representar el Regne de Mallorca a les Corts de Cadis. Darrer càrrec polític que tengué i que no va arribar a exercir renunciant-hi per motius de salut a favor del bisbe Bernat Nadal.¹³

A Mallorca eren moments de canvis i l'esperit il·lustrat copsava la societat del moment, entre els membres d'aquesta, Antoni Evinent, hi va participar d'una manera o d'altra. L'estrat eclesiàstic s'havia també impregnat de tocs de pensament il·lustrat i liberal, tant en pensament com en fets. La filtració i depuració de costums arcaics i de supersticions marcades d'ateisme no conjugaven ni amb l'esperit vuitcentista ni amb cap dels models de la nova rigorositat de l'època il·lustrada.¹⁴ Evinent no en fou part aliena d'aquests moviments, hi va participar en política, cultura i art.

L'origen, la fragmentació i la venta del patrimoni

El canonge Evinent va arribar a acumular diverses propietats durant la seva vida. Tant d'heretades dels seus avantpassats com dels seus col·laterals, a més, de les que va comprar en vida. En conjunt, no sols va aconseguir un gran patrimoni moble sinó immoble tant a Bunyola, la seva vila natal, com a Lluçmajor i Palma.¹⁵

En adquisicions pròpies, l'any 1795, va comprar un terreny de terra de tres horts a Rafel Barceló, denominat son Canals.¹⁶ Aquest terreny, dins el terme de Lluçmajor, fou heretat en usdefruit per una criada del canonge, Mariana Nicolau, juntament amb les cases del poble, que estaven prop de l'església. Dins el mateix lot de l'herència s'inclouïa l'obligació de donar hostalatge a Joan Quetgles i al seu fill Miquel. Joan Quetgles, de professió teixidor de lli,

12 BOVER, J.M.: *Historia de la Casa Real de Mallorca*, Palma, 1855, p. 307-308.

Vegeu, a més: FULLANA PUIGSERVER, P.: "Església a Mallorca durant la Guerra del Francès", *La guerra del francès (1808-1814)*, Palma, 2009, p. 131.

13 PIÑA HOMS, R.: "El Reino de Mallorca en la génesis del liberalismo. Sus diputados a Cortes de Cádiz", *MRAMEGH*, 20, 2010, p. 202-203; VALENCIANO LÓPEZ, V.: *La Mallorca de 1812 i el pare Traggia*, València, 2010, p. 20, 45-46. Evinent fou escollit diputat en representació de la ciutat.

14 AMENGUAL I BATLE, J.: "La Preilustración en los medios eclesiásticos de Mallorca (SS. XVII-XVIII)", *Hispania*, 212, 2002, p. 929.

15 Mentre que sí se sap i en va quedar constància dels hereus i de les ventes dels béns immobles de Lluçmajor i Bunyola. No s'ha trobat informació de la casa de Ciutat ni de l'origen de la mateixa. Aquesta estava situada a la parròquia de l'Almudaina en el carrer del Deganat. Vegeu; ARM, Protocols Notarials, Reg. 2241, f. 161v. Pel que fa directament als béns que va deixar Evinent a la seva mort, excloem la seva biblioteca, els quadres pictòrics, els teixits i objectes litúrgics que seran tractats específicament en els apartats posteriors.

16 ACM, 14135, Papeles relativos..., doc. 1. Aquestes terres de son Canals foren comprades en dues vegades a Rafel Barceló, àlies *Veteta*, i a la seva germana Margalida Barceló, el 6 de maig de 1795 i el 23 de gener de 1812. Evinent havia adquirit altres terrenys a Lluçmajor: un solar de 5 horts i 3 quartons a son Alicantí, comprades a Coloma Anna Puigserver el 13 de març de 1801, terres situades actualment entre la carretera de Campos i la de Porreres; també, mitja quarterada, denominada son Marió, adquirida el 8 d'abril de 1783 a Rosa Maria Vidal. Vegeu; ARM, Protocols Notarials, Reg. 2241, f. 175v.

era com na Mariana, un dels criats del canonge a Lluçmajor, per la qual cosa, a més, en va heretar 100 lliures.¹⁷ Aquestes propietats, subjectes a usdefruit, no foren alliberades fins a la mort de la criada Mariana, òbit que va succeir el 13 de març de 1863. Quaranta-nou anys després de la mort d'Evinent. Llavors ja sols quedava el darrer administrador dels béns del canonge, Bernat Galmés i Miquel, que també l'havia succeït com a canonge penitenciari de la Seu i tenia l'avançada edat de setanta-dos anys. Els altres administradors ja havien fallit: Joan Muntaner, Joan Ferrà, Jaume "Mudoy", Josep Joaquim Oliver i Bernat Nadal.¹⁸ Amb la mort de l'usufructuaria dels béns de Lluçmajor, Galmés, va haver d'actualitzar les dades de les propietats alliberades per, posteriorment, poder vendre i liquidar les darreres propietats de l'eclésiàstic. Per poder efectuar la inscripció en el Registre de la Propietat i iniciar la liquidació dels béns es va encarregar a l'agrimensor Antoni Noguera la taxació de les terres de son Canals.¹⁹ Pel que fa a la casa de dins el poble, foren taxadors el mestre d'obres Joan Duran i el fuster Guillem Munar.²⁰ La casa estava situada a la placeta de l'església, dins la illeta de Gregori Clar.²¹ Les dues propietats foren venudes en encant públic dia 5 de juliol de 1863.²²

De la seva família, a Antoni Evinent, li feu llegat patrimoni tant de la seva germana Francina com del germà Rafel.²³ Els dos germans triaren sepultura en el Reial Convent de sant Domingo, a més, hi deixaren doblers, com també n'Antoni, per misses i altres donatius. Un dels motius de què la família està vinculada en aquest convent era que el pare Pius Muntaner, del mateix convent, n'era familiar.

Francina, va fer marmessors als germans Antoni i Rafel, deixant les robes i els teixits que posseïa a les seves nebodes, mentre que els béns mobles i immobles els va deixar al canonge Evinent com hereu universal.²⁴

17 ACM, 14135, Papeles relativos..., doc. 4, s/f.

18 Bernat Nadal era notari. No es refereix a qui fou bisbe contemporani d'Evinent.

19 Terres que foren valorades, el 9 de juny de 1863, per 3.200 reials de velló. Son Canals era un terreny de figueres. Limitava amb les propietats de Pedrona Salvà, Margalida Mulet, Pedrona Pons i els hereus de Miquel Danús.

20 La taxaren el dia 9 de juny de 1863 per un preu de 1.100 lliures. La casa, tenia 60 pams d'ample per 40 d'altura, amb un pis obert de tres finestres i un porxo amb quatre. El corral era posterior i més estret que la casa. Tant aquest mestre d'obres com el fuster estaven vinculats a l'obra promoguda pel canonge durant el seu rectorat, l'església neoclàssica de Lluçmajor, i encara elaboraven treballs per ella. Vegeu; POU AMENGUAL, M.: "La promoció artística de les confraries de l'església de Lluçmajor a la segona meitat del segle XIX", *Randa*, (en premsa).

21 També apareix com carrer dels graons. El lloc sagrat, devora l'església quan encara era cementeri, s'hi accedia per la banda sud i tenia escalons d'accés. Evinent la comprà a Bartomeu Barceló, *àlies Peris*. Era identificada amb el número dos i amb una superfície total de 2.120 pams quadrats. A la seva dreta limitava amb la placeta mentre que a la seva esquerra i per darrera topava amb la casa de Joan Oliver. Segons: ARM, Protocols Notarials, Reg. 2241, f. 172v; ACM, 14135, Papeles relativos..., doc. s/f.

22 ACM, 14134, Manda Pia d'Antoni Evinent, f. 56r. L'encant fou celebrat a les 11 de la nit en el mateix poble. La finca la va comprar Pereta Pons i Barceló, vídua i veïnada del mateix poble per 246 lliures mentre que la casa l'adquirí Miquel Vidal i Puig.

23 ACM, 14135, Papeles relativos..., doc. 2 i 3. L'hereu universal dels pares de la família Evinent fou el germà Rafel. A Antoni i Francina els hi pertocà sols la legitima, però Rafel ja havia cedit part del seu patrimoni heretat a n'Antoni amb la casa que tenia en el carrer Rafelet a Bunyola. Antoni Morro, casat amb la germana del canonge, també li havia cedit unes terres d'olivar i garriga, citat com a *comuna d'Alfulla* (?). Sembla que aquesta darrera havia de tornar als hereus de Morro una vegada mort Evinent. Vegeu; ADM, 21/02/5, f. 3v, 18v-24r.

24 El testament fou realitzat el 13 de gener de 1808 i publicat a la seva mort, dia 16 d'abril de 1814.

Rafel va fer testament dia 27 de novembre de 1810, fent marmessors als dos germans, Antoni i Francina, a la seva muller Caterina Estades i a fra Josep Bestard, religiós i escolà del convent de sant Domingo. Va deixar doblers per misses per la seva ànima a fra Pius Muntaner, fra Bernat Estades, fra Josep Brotat i a mossèn Miquel Morro.²⁵

Rafel va deixar als seus germans Antoni i Francina, una joia a cada un, que podien escollir de qualsevol de les joies que tenia a ca seva. A la seva dona li donava totes les joies d'or i plata que li havia anat regalant durant la seva vida, a més, després de l'elecció dels dos germans, també podia triar una de les joies d'entre les que haurien quedat a casa seva després de la seva mort. A Rafel Quetgles li llegà, com a nebot, una casa a Bunyola, si bé no podia gaudir-la fins a l'òbit de la seva usufructuària. Aquesta era la seva esposa, Catalina Estades, hereva usufructuària de tots els béns mobles i immobles. Després de la mort de Catalina, se'n faria càrrec i heretaria, com hereu universal, el mateix Antoni Evinent, o la germana d'ambdós Francina, si el canonge morís abans.²⁶

El canonge Antoni Evinent, va ordenar en el seu testament,²⁷ ésser enterrat a la Seu, davant la capella de sant Benet de Núrsia. Ell mateix promulga que a "*consentiment del molt Il·lustre Capítol sia feta una tomba coberta de pedra viva i esmolda*" i esculpida es gravi: "*estes paraules i no més: Hic jacet Antonius Evinent qui fuit canonicus penitenciaris: Obiit die... mensis... anuis...*". Un sepulcre que encara avui es conserva en el mateix lloc.²⁸

Del seu llegat pecuniari se'n repartiren a diverses persones i institucions: al Bisbe de Mallorca, pel seu dret episcopal, a l'Hospital General, a la Casa de Minyones i als defensors de la Pàtria que havien quedat mutilats.²⁹ Pel que fa a les despeses per misses per la seva mort en foren un gruix considerable: cent cinquanta lliures per a la parròquia de Lluçmajor, "*celebradores amb llista damunt los calaxos de la sacristia, tant pels beneficiats com pels titulars*"; al Convent de sant Bonaventura, a la parròquia de Bunyola, al prevere Miquel Morro i a R. P. Pius Muntaner de sant Domingo se'ls hi va donar cinquanta lliures a

25 El P. Pio Muntaner surt com a nebot, però seria fill d'un cosí de part de la mare, a mode de "nebot valencià". Fra Bernat Estades, del mateix convent de sant Domingo n'era un cunyat. I Miquel Morro, prevere, era renebot i vicari d'Orient.

26 ACM, 14135, Papeles relativos..., doc. 3 i 4. L'usudefruit dels mobles, robes i joies contemplava la possibilitat de poder-se vendre o alienar, si calgués, per procurar la pròpia sustentació i manteniment de la vídua. Dels tres germans vinculats per herències, Antoni Evinent fou el darrer en morir i, per tant, a qui li va tocar la gran part de les herències familiars. Rafel morí a les 6 del matí del 7 de febrer; Francina morí a l'abril deixant el seus béns a n'Antoni; i Antoni morí a les dotze i mitja del 24 d'octubre, tots tres durant l'any 1814.

27 ACM, 14135, Papeles relativos..., doc. 4. Totes les referències al testament propi d'Evinent fan referència al testament que és el doc. 4 de l'aplec de documents conservats de la seva herència.

28 La mateixa tomba confirma les dades localitzades a l'ADM; va morir amb 71 anys, neix el 1743 i mor el 1814. La fabricació de la tomba fou feta per Joan Rosselló, que en cobrà divuit lliures, mentre que la pedra superior fou treballada per Baltasar Mòjer per la qual rebé trenta-set lliures i deu sous dia u de febrer de 1815. Vegeu; ACM, 14134, Manda Pia..., f. 2r, 10r.

29 Es refereix als defensors de Mallorca durant la Guerra del Francès. Tant en el testament com a la manda pia es donen distintes partides per a les víctimes de la guerra. Ex.: El vint-i-un de novembre de 1814; el renebot Miquel Morro, segons es diu, *per llegat forsos*, en dona divuit sous. Vegeu ACM, 14134, Manda Pia..., f. 8r. L'antecedent de donacions dels membres de l'església així com de la mateixa església venia des de l'inici de la guerra. El bisbe Nadal n'havia ofert 1.200 dobles per cada any que duràs el conflicte. I les esglésies de Mallorca, per decret de les Corts de Cadis, varen haver de lliurar 693 llànties d'argent, per causa de la crisi provocada a l'Estat, amb l'obligació que es donava aquest a què serien compensades i pagades quan la crisi cessés i es tingués doblers. No foren mai retornades ni pagades per l'Estat. Vegeu; XAMENA, P.; RIERA, F.: *Història de l'Església a Mallorca*, Palma, 1986, p. 273-274.

cada un; el propi convent de sant Domingo, el convent de Nostra Senyora de la Mercè, el convent dels Caputxins i a la parròquia de la Missió, en reberen vint-i-cinc cada un. També de la seva manda pia es destinaren, almenys, tres-centes lliures per l'obra de l'església de Lluçmajor, que en aquells moments encara se seguia construint.³⁰

Fou desig del propi Evinent, així consta en el testament, que els rectors o vicaris de Lluçmajor i Bunyola, així com el pare guardià del Convent de sant Bonaventura, tocassin les campanes en senyal de mort la mateixa nit de l'òbit o immediatament a la nit vinent. A més, el dia següent, s'havien de celebrar oficis conventuals amb so de campanes i túmul funerari amb quatre atxes i a les tres esglésies havien d'ésser resades a semitò unes matines de difunts.³¹

A la filla de la seva germana Jerònia, Margalida Morro, li va deixar una de les cases amb els mobles i objectes de l'interior que havia heretat del seu germà. Les cases estaven a Bunyola en el carrer de "*can Cortella*".³² Del matrimoni de l'altra germana de n'Evinent, Antonina i Antoni Quetgles, el canonge va fer hereus als nebots. Al primer nebot, Bartomeu Quetgles, li va llegar les terres i cases que tenia en el camí d'Orient: "*les Moreres*".³³ Al segon nebot, Rafel Quetgles, li va deixar unes altres cases que tenia a Bunyola, a més de les que ja havia heretades a compte de Rafel Evinent, li va deixar les que tenia a la "*costa d'en Roig*" que havia adquirit al seu cunyat Antoni Morro. Les altres nebodes heretaren mobiliari i drets d'usdefruit. A Joana Anna, si quedàs vídua sense drets ni herències, li deixava el dret d'allotjament a qualssevol de les habitacions del primer aiguavés de les cases que posseïa en el carrer Major de Bunyola.³⁴ Mentre que a les altres dues germanes, que devien ésser fadrines, els deixava el dret d'usdefruit en vida de les mateixes cases del carrer Major sense dret d'arrendament o venda. A més a més, a la neboda Paula li donà un dels seus canteranos, ella mateixa podia escollir entre el que estava a la casa de Lluçmajor i un altre de la casa de Bunyola.³⁵

30 ACM, 14134, Manda Pia..., f. 34v.

31 També va ordenar que dits oficis s'anassin celebrant durant els següents vint-i-cinc anys: *...sia cantat un ofici conventual amb so de campanes la nit antecedent i en el temps de cantar dit ofici amb sis llums en lo altar major, i quatre atxes en el túmul de les esglésies parroquials de dites viles de Lluçmajor i Bunyola...*

32 Sempre s'ha tenir en compte, que la vídua d'en Rafel era la usufructuària d'elles fins a la seva mort i, per tant, Margalida no podia habitar-la fins a l'extinció dels drets de la vídua.

33 En aquesta propietat s'inclouïa tant la part que havia adquirit del seu pare, com la part que havia rebut per l'herència del germà Rafel. Part, aquesta darrera, que arribava fins a la comuna d'Orient i que el germà havia comprat a Guillem Mateu, àlies "*Balixxo*".

34 Joana Anna, casada amb Jaume Nadal, no gaudí ni exercí el dret d'estatge que havia deixat Evinent ja que bescanviar el dret per seixanta lliures *...de moneda mallorquina per redenció i extinció de l'habitació condicionada en les cases de Bunyola... a fi de facilitar la venda de dites cases, les quals foren venudes a favor de l'amo Joan Palou...* Les cases i corral del carrer major de Bunyola les havia comprades Evinent a Bernat Cabot el 28 de desembre de 1803. Vegeu ARM, Protocols Notarials, Reg. 2241, f. 174v; ACM, 14134, Manda Pia..., f. 7v, 35v-36r.

35 ACM, 14134, Manda Pia..., f. 7r. *...altra roba anar a parar a Antonina Quetgles, ... Ho firma Paula perquè Antonina és malalta. Que també he rebut el canterano que dit mon oncle canonge tenia a la vila de Bunyola, preferir-lo al que tenia en el de Lluçmajor, en ús de la facultat que em donà el reiterat mon oncle amb son indicat testament.*

El patrimoni moble es va seguir repartint-se a altres persones vinculades al canonge. A Joana Alcover de Sóller que exercia de criada a la casa de Palma del canonge, li va deixar un llit mallorquí com també un canterano que utilitzava a Ciutat.³⁶ Un altre beneficiat, no familiar, fou el seu amic Bernat Clar, prevere, que li va llogar un llit i un bufet de sivina que tenia a Bunyola.³⁷

En resum, es pot veure part del cercle no sols familiar sinó social de què disposava el canonge així com les terres i cases que tenia, de les quals d'algunes d'elles en cobrava rentes.

La biblioteca del canonge

De la biblioteca que Evinent tenia a la seva casa de Palma es comptabilitzen devers 235 títols alguns d'un volum i altres de 2 o més. Part de la biblioteca i del patrimoni moble de Palma es van vendre entre els dies 24 i 29 de novembre de 1814. Es va arribar a les 246 lliures per a la venda dels llibres, mobles i altres peces domèstiques de petit valor. Com a canonge vinculat al món intel·lectual i polític del moment, era una persona culta tenint al seu servei una biblioteca personal bastant considerable. La temàtica de la biblioteca era diversa, si bé, degut a la seva professió, dominaven els llibres religiosos.

Evinent havia estat subscriptor d'un dels toms que es reeditaren al segle XVIII de l'obra de Diego Saavedra Fajardo.³⁸ Saavedra era un pensador barroc castellà i Evinent en comprà la segona edició de l'obra "*La República literaria*", editada per primera vegada el 1655 i la segona el 1790. De l'època barroca tenia dos volums de l'obra de Joan Pere Fontanella, citats com a "*decisiones de Catalunya*" i "*de pactis*", els quals hem d'interpretar que es refereixen a les dues obres del jurista català, editades a la primera meitat del segle XVII, encara que se'n feren edicions posteriors. Segons la citació es refereixen als llibres: "*De pactis nuptialibus, sive capitulis matrimonialibus tractatus*" i al "*Sacri Senatus Cathaloniae*

36 ACM, 14134, Manda Pia..., f. 6r, 81r. Els criats a més d'heretar també varen comprar diversos objectes domèstics durant els estims. A la Manda Pia especifica tot el que rebé Joana Alcover: *...esto es, el llit de noguer entorxat que tenia en les cases de Bunyola amb cobricel blanch, una marfega (?) bona, un matalàs gran de tela fina, un coixí gran i un petit de los de ploma amb ses coixineres, dos llençols, que he volguts d'entre tots los de drap que deixa dit sr. Evinent, una vàneva blanca, amb flocadura, sis torcaboques, una tovalló de bufet gran, una tovallola d'aixugar mans, tot esto de roba de lli obrada feta a casa, la que ella mateixa ha elegida, entre tota la dita especie; el canterano de noguer ahont acostumava posar la roba quant es trobava a aquesta ciutat, sis cadires de bova, que ha elegides entre totes les grogues, altra cadira de vergueta triada per ella mateixa, un cubert de plata, i cent cinquanta lliures amb moneda metàl·lica, en tot lo qual es dona per enterament satisfeta i a compliment pagada de tota servitud que ha prestada ...*

37 Aquests mobles, explica Evinent, foren fets a partir de la fusta d'una soca de sivina que li regalaren a la possessió de son Grauet de Climent Clar, pare o germà d'en Bernat, que havien tret de la pleta de la possessió. No queda clar d'on prové la família ni on estava situada la possessió de son Grauet. És possible, que tant la família Clar com la possessió fossin en el terme de Llucmajor. Per altra part, els inventaris informen a bastament dels mobles que tenia a les seves cases: llits amb cobricels, llits entorcillats o d'estil Imperi com el qui tenia a Llucmajor. Si bé no podem fer una relació exhaustiva perquè desborda la temàtica d'aquest treball destriam els canteranos per anomenar-los amb cert detall: *primo un canterano de noguer amb tres calaxos grans i dos petits, amb sos panys i claus; Primo un ... de cedro amb tres calaxos grans i dos petits amb panys i claus* (damunt del qual hi tenia una llibreria); *...més un ... de cedro amb tres calaxos i dos petits...* (un dels canteranos de cedre fou comprat pel fuster Pere Josep Noguera per 21 lliures i 10 sous; l'altre per 12 lliures el comprà Rita Codina); *un ... de poll forrat de noguer blanch tenyit de vermell i picat d'arma amb panys i claus; ...un canterano escriptori bo...* Vegeu; ARM, Protocols Notarials, Reg. 2241, f. 161r-186v.

38 SAAVEDRO FAJARDO, D.: *La República Literaria*, Madrid, 1790, p. 137.

Decisiones”, sobre dret comú en especial aplicació del dret català. També sobre dret català en tenia d'específics sobre els furs de València. D'entre els altres títols sobre dret, tant religiós com civil, n'hi havia sobre decrets papals, lleis de recopilació, l'autor Covarrubias o decisions de la Rota, entre molts d'altres.³⁹

En el camp lingüístic, comptava almenys amb un diccionari en castellà, un llibre de gramàtica grega i un de gramàtica francesa. Recordem que juntament amb altres membres de la Societat Econòmica Mallorquina d'Amics del País, Evinent havia estat un dels responsables de fer un diccionari català-castellà i, per aquest, utilitzaven com a diccionari terminològic marc l'editat llavors per la Reial Acadèmica Espanyola, del qual Evinent en tenia un exemplar.

En literatura i assaig, entre els llibres subhastats es fa esment a un llibre de poesies de Sales, com també a “Les fàbules literàries” de Tomàs Iriarte, un poeta castellà de la il·lustració i neoclassicista, publicades devers 1782. De les obres literàries destaca l'obra del Quixot en sis toms i que fou heretat pel prevere Miquel Morro.⁴⁰ Segurament era l'edició de 1787 feta també per la Reial Acadèmia de la Llengua Espanyola. Tenia el llibre “Idioma de la Razón”, del marquès Lluís Caraccioli, pensador i assagista de la il·lustració francesa, publicada en francès el 1763 i de la que hi ha diverses edicions en castellà (1775, 1786, ...). En literatura clàssica, si bé tenia tres quadres mitològics tractant episodis de l'obra de “Les Metamorfosis” d'Ovidi no posseïa cap volum d'aquest autor, però, en canvi, guardava dos títols de Virgili, un d'ells era l'obra completa del poeta romà.

Pel que fa a les obres de temàtica històrica i religiosa podem anomenar: una vida de santa Catalina Tomàs⁴¹ així com una de la vida de sant Tomàs, del qual també en tenia obres teològiques i una o dues pintures; la història de la conquesta de Mèxic, llibre del segle XVII, d'Antonio de Solís, que va tornar a tenir acceptació durant la il·lustració. N'hi ha una edició de 1784. També comptava amb una història de Polònia; surt a l'inventari un Dameto, podem aventurar que es tracti de Joan Dameto i la seva “Historia General del Regne de Mallorca”. Per altra banda, tenia obres del moment, per quant a la moda de les cròniques de viatges que sorgien llavors per part dels il·lustrats, per exemple, la “Descripción de las Islas Pithusas y Baleares”, de José Vargas Ponce; o, també, els 18 volums d'Antonio Ponz, amb la seva obra “Viaje de España” (1772-1794). L'autor Josep de Sagarra i Baldrich hi apareix amb el “Compendio de la Historia de la España Transfretana”. També com a membre de la Societat Econòmica Mallorquina d'Amics del País en tenia un tom de les seves memòries.

De la seva vinculació a la promoció constructiva tenia un “Manual de Arquitectura”, n'hi ha un contemporani a l'època del canonge, editat a Madrid el 1790 de J. Branca, encara que se cita com a quadern podent ésser una edició simple de caire divulgatiu, d'ús popular o fins i tot local.

39 Els comentaris bibliogràfics es fan segons l'inventari de la biblioteca: ARM, Protocols Notarials, Reg. 2241, f. 165v-169r; i els que es varen vendre, segons l'annex adjunt.

40 ACM, 14135, Papeles relativos..., doc. 4, s/f.; ARM, Protocols Notarials, Reg. 2241, f. 165v. Miquel Morro, neboder, prevere i domer de la Seu, a part del Quixot, en va heretar un lot de llibres: 3 toms de teologia del francès Billuart, una Bíblia *cum Duham*, 14 toms de Feijoo (teatre, cartes erudites,...), Teologia Moral, l'exposició sobre el símbol de Lluís de Granada, entre d'altres.

41 Obra molt de moda en el moment, ja que fou durant la vida del canonge quan un altre contemporani seu, el cardenal Antoni Despuig, en va promoure la beatificació.

Finalment i de caire més dubtós es presenta l'obra citada com Palladius. D'Evinent com a membre de la SEMAP sabem que, com a les altres acadèmies reials, tenien en compte la renovació de l'arquitectura amb tractats dels escriptors clàssics i renaixentistes, entre ells Palladio.⁴² Si bé hem de considerar que es tracta de Rutili Pal·ladi i la seva *Opus Agriculturae* o *De Re Rustica*,⁴³ doncs el prevere tenia altres autors i obres de caràcter agrícola: Luci Columel·la un autor també romà dedicat a temes agrícoles o el *De re rustica* de Flavius Vegetius.

El patrimoni pictòric

El patrimoni pictòric, com els altres, no fou aliè a la seva divisió entre diversos propietaris, que també va ésser heretat o venut per mans dels administradors de l'herència. La informació del conjunt pictòric en gran part el podem destriar dels inventaris executats post-mortem de les diverses cases.⁴⁴

A Palma, dins l'antesala de l'habitació principal, tenia onze petits mapes emmarcats i una pintura de paisatge de petit format damunt el portal. Entrant, a la sala principal, hi tenia quatre quadres grans, un mapa de Mallorca amb vasa negra i tres quadres més amb "vasa vuitevada molt vells". Devora la sala principal s'obria una habitació amb un quadre gran de la Visitació i uns altres més petits: un de sant Miquel, un amb la figura de Jesús, un retrat del Pare Quiñones, un altre amb un sant Crist, un de sant Antoni, altres cinc imatges emmarcades i, a més, un quadret de marc negre perfilat en daurat. A un quartet que donava en aquesta darrera habitació hi tenia vuit quadres petits, dos d'ells pintats damunt vidre i altres dos que representaven: un la figura d'una creu i l'altre amb la imatge de Nostra Senyora dels Dolors.⁴⁵ Dins el seu dormitori també hi tenia un retrat del bisbe Guerra i deu quadrets de "vidre i cordó".

La majoria d'aquesta pintura de Palma fou venuda en encant públic. El llavors rector de l'església de santa Eulàlia, Jaume "Mudoy", en va comprar tres: el quadre de sant Miquel, el quadre de sant Antoni i el del Pare Francesc Quiñones. Per altra part, Josep Oliver va adquirir onze petites pintures del canonge. D'aquestes onze sols se n'identifica una que és la que representava la figura de Jesús. El notari Bernat Nadal en va comprar dues. Una d'elles fou el quadre de la Visitació de Maria, mentre que a l'altra hi eren representades tres figures: la Verge Maria, Jesús i sant Joan. El quadre que representava un sant Crist fou venut a Francesc Cabot. Comprador que també es va quedar amb una col·lecció de cinc mapes, tres figures i tres plats d'obra valenciana.

42 CANTARELLAS CAMPS, C.: "La indeterminació d'un reviscolament. L'art clàssic en el trànsit del segle XVIII al XIX", *XIII Jornades d'Estudis Històrics Locals*, Palma, 2005, p. 582.

43 Sabem que Pal·ladi es preocupava pel rendiment i bona administració de grans extensions de terres. Un tema prou semblant al que fou tractat per Evinent per l'informe al director de la SEMAP, sobre les entrevistes manades pel ministre Soler, del rendiment de les terres en mans de la gran propietat. Per tant, escau interessant la influència que aquestes obres clàssiques pogueren tenir en el canonge i, per extensió, en els polítics i il·lustrats que tractaren sobre el tema. Vegeu DE PALOL, P.: "Economia i societat del baix imperi i l'època visigoda", *Història Agrària dels Països Catalans I*, Barcelona, 2005, p. 485-486.

44 Seguim els inventaris executats pel notari Miquel Brotad: ARM, Protocols Notarials, Reg. 2241, f. 161r-186v.

45 Aquest quadre fou venut a Miquel Bauçà per poc més d'una lliura.

A la casa de Lluçmajor hi tenia poques peces pictòriques. Dins la seva habitació hi havia vuit quadrets amb vidre, quatre més grans amb estampes de paper i dotze amb estampes de paisatges. Altres vuit estampes les tenia dins una habitació petita de devora i dins la cuina o a l'entrada de la casa en tenia vuit de les "Meravelles del Món".

A la casa de Bunyola del carrer Major tenia catorze quadres petits dins vidres, a més d'un de l'Ecce Homo, un altre de la Mare de Déu i un de més petit de sant Tomàs. Tots ells amb el marc negre i decoració de colraduria. Dins la sala de la casa hi guardava cinc quadres de paisatges i tres amb estampes. A l'habitació o cambra de la casa que habitava na Francina hi tenia dues estampes i un quadret amb vidre damunt la capçalera del llit.⁴⁶

Una part important del patrimoni pictòric de l'eclesiàstic fou heretat i les beneficiàries varen ésser les parròquies de Bunyola i Lluçmajor. A la parroquial de Bunyola, Antoni Evinent, li llegà un quadre de Nostra Senyora del Roser.⁴⁷ Si bé fou a la parroquial de Lluçmajor que hi deixà bona part de les seves peces pictòriques.⁴⁸ No és estrany que Evinent aportàs tants de béns pictòrics a la parròquia de Lluçmajor si tenim present que fou ell qui, a més de promoure l'església actual, va acabar de completar les obres del casal rectoral iniciades per un dels seus antecessors, el rector Joan Basili en el segle XVIII.⁴⁹

Les pintures de Lluçmajor foren rebudes a l'abril de 1815⁵⁰ i encara avui es conserven tant a la sagristia com a la sala de la planta noble del casal quasi amb la mateixa disposició en què foren ordenades pel canonge.

La primera pintura que se cita en el testament és el quadre de "Crist a la casa del fariseu" (fig.1), que ara es guarda dins la sagristia nova. És un quadre de format rectangular amb un marc daurat. Degut al temps i a la brutor ofereix una pàtina obscura que no deixa veure clarament la pintura i dificulta la seva observació. En tot cas, s'observen set personatges que voltan una taula presentada en escaire cap a l'espectador. Al centre inferior i a cada costat de la taula hi ha les tres figures principals del quadre. Crist, assegut a l'esquerre, té la mà dreta alçada en senyal de benedicció sobre la figura de Maria Magdalena. Aquesta

46 ACM, 14134, Manda Pia..., f. 90r-91v. D'aquests se sap que el 25 de juny de 1815, la pintura de l'Ecce Homo es va vendre per 1 lliura i 12 sous. Així i tot no tots els mobles foren venut perquè Paula Quetgles era usufructuària de la casa de Bunyola. La part de mobiliari que pogué vendre D. Bernat Nadal va arribar a 22 ll. i 7 s.

47 ACM, 14135, Papeles relativos..., doc. 4, s/f. ... *Item deix a la Iglesia Parroquial de Bunyola el quadro de nostra Senyora del Roser amb el minyonet Jesús en los braços i una rosa en la mà, amb vasa de coladuria i vidre davant; que està posat damunt l'alcova del meu quarto, i el senyor rector lo col·locarà allà ahont la hi apareixerà...* Ara mateix no ha estat possible localitzar aquesta pintura. Ni a l'església ni a la seva sagristia hi ha cap quadre que hi pugui correspondre.

48 ACM, 14135, Papeles relativos..., doc. 4, s/f. ... *un quadro que representa el convite de Cristo a casa del fariseu, amb la Magdalena a los seus peus, dos quadres germans que lo un representa el nin Jesús abressat a la Creu, i lo altre Nostre Sra. de Betlem, los dos del mateix autor, i una vasa igual. I un quadro de sant Tomàs de Aquino en el qual estan pintats diferents sants i varis pontífices. Item deix a la casa de la Rectoria de dita Vila sempre que el señor rector permeta que se coloquen en los llocs que assenyalaré, cinc quadros que tinch de un mateix autor, amb vases iguals d'escultura, dos de los quals representen dos ramells de flors, i los altres dos asuntos fabulosos, i es el meu desig i voluntat que sien col·locats damunt los quatre portals col·laterals de la sala de dita rectoria, i lo altre que representa un incendi i la fabula de Calixto i Arcoy (?) se podrà col·locar damunt el portal de la mateixa sala a la paret interior perquè servesqui perpetuament de adorno de dita rectoria.*

49 FONT OBRADOR, B.: *Historia de...*, p. 538.

50 ACM, 14134, Manda Pia..., f. 12r. Va actuar com a rebedor el prevere i beneficiat de l'església Macià Puig. En aquells moments, D. Ramon Pasqual era el rector de la parròquia i el Dr. D. Gabriel Tomàs, prevere, exercia d'arxiver.

està agenollada davant seu ungint amb perfum els seus peus. A la dreta hi ha un altre personatge alçat. Si bé el quadre es nodreix del passatge bíblic de Crist a la casa del fariseu la pintura substitueix la figura del fariseu per aquest personatge que s'alça de la taula mirant l'escena. La pintura és semblant a la que va realitzar Simon Vouet el 1640. Segons l'historiador Stefano Zuffi hi apareix una superposició visual de dues escenes distintes. A la narració bíblica, quan Maria Magdalena ungeix amb perfum els peus de Crist a la casa del fariseu, aquest, sols es planteja preguntes interiors i reflexions internes, sense que s'alci recriminant a la pecadora. En canvi, en un altre passatge semblant que es realitza a Betània, Maria Magdalena romp el vas d'alabastre, sense que pugui ungir els peus de Crist i, segons la narració de Mateu i Marc, es recriminada pels deixebles. La narració més pròxima a aquesta pintura seria la de l'evangelista Joan qui precisa a Judes Iscariot com a l'únic citat en ella qui recrimina a Maria Magdalena, que seria el deixeble que en el quadre s'alça de la taula substituïnt la figura del fariseu.⁵¹ Pel que fa al tractament formal del conjunt destaquen els plecs i el color vermell del vestit de Judes. Així com el vestuari de Maria Magdalena on el volum i el moviment amb què s'ha treballat la figura femenina és remarcable. Assegut en el centre, darrera la taula, quasi inobservable per l'obscuritat de la pintura, es troba una altra figura amb la mà alçada que mira i parla amb Crist. Els rostres es presenten de manera molt difuminada especialment la figura central asseguda i la figura de Maria Magdalena, que a diferència del treball aconseguit amb el vestit i el cos, la cara està quasi sense treballar, realitzada amb ombres i llum sense tenir el rostre definit. Darrera aquesta escena principal s'observen tres personatges, també molt esbossats, un central girat cap a darrera que mira a les dues persones del costat esquerre que observen l'escena. Segurament són alguns deixebles de Crist. En el fons, el quadre és representat amb un paisatge crepuscular.⁵²

Una altra de les pintures donades per Evinent i que es conserven a l'església de Lluçmajor, en aquest cas dins la sagristia major, és la pintura de sant Tomàs d'Aquino. La pintura (fig. 2), en mal estat de conservació, ofereix una lectura complexa. En tot cas, per la seva distribució de personatges i l'entorn representat es tractaria del Triomf o l'Apoteosi de sant Tomàs. El quadre es divideix en tres extractes o nivells: l'inferior on es veuen catorze cardenals sobre una estrada escalonada, segurament representant l'Església terrenal, quan en el Concili de Trento fou utilitzada la seva doctrina per defensar el dogma catòlic davant el protestantisme i que va servir perquè el 1567, el papa Pius V, l'anomenàs Doctor de l'Església; damunt ells hi ha un primer nivell de sants i teòlegs presidits en el centre per una santa i darrera ella una figura amb la vestimenta dominica i el braç alçat semblant al model que s'adoptava per la representació de sant Vicenç Ferrer. Part damunt d'aquest grup central se situen tres sants amb un pontífex a cada costat.

51 ZUFFI, S.: *Episodios y personajes del Evangelio*, Barcelona, 2003, p. 188-191.

52 Els trets parcials degut al seu estat obscur, fa que no podem concretar molt més l'observació. En tot cas, algunes de les qualitats destriades les podem considerar molt pròximes a Guillem Mesquida: volum de les robes quasi acartonades, colors vius, alguns rostres amb nas apuntat, paisatge crepuscular o la tipologia del vestuari i l'estil del pentinat. S'acosten molt a la pintura d'aquest autor o a la seva escola. Per altra part, la disposició i postura de Maria Magdalena la trobam semblant a altres obres de Mesquida com la pintura d'*Angèlica i Medor*. Guillem Mesquida no desconeixia aquesta iconografia; en va pintar una a Venècia que correspon a la mateixa iconografia del quadre i una durant l'estada a Mallorca (1710-1711) que també hi podria coincidir: "*Cristo in casa di Madalena*". Vegeu; CARBONELL BUADES, M.: *Guillem Mesquida, 1675-1747*, Palma, 1999, p. 142, 235, 239, 248.

Finalment, a la part superior i presidint en el centre hi ha sant Tomàs amb els atributs tradicionals: el Sol en el pit, amb una mà aguanta una ploma i un calze amb l'altra. El Sol i la ploma són atributs que s'adoptaren degut a la inspiració divina de la seva doctrina i el calze pel seu valor eucarístic i que li valgué el títol de Doctor Eucarístic. Apareix envoltat amb part de la cort divina i amb personatges extrets de la llegenda que envolta a la vida del sant: Crist crucificat, en referència a l'aparició del crucificat davant el sant; l'Esperit Sant, revelador diví de la doctrina tomista; la Verge, se situa a l'esquerra de sant Tomàs i es fa referència a l'episodi de fra Lauteri que estudiant teologia i tenint alguns problemes d'interpretació havia demanat consell a sant Francesc. Llavors se li va aparèixer la Verge juntament amb sant Tomàs i sant Francesc recomanant-li consultar la doctrina tomista. Aquest darrer situat en el quadre davall la Verge i darrere sant Tomàs.⁵³ Altres personatges apareixen compartint la Glòria amb sant Tomàs: sant Pau i sant Pere fent referència a les aparicions que tenien davant el sant per resoldre problemes teològics i, a baix d'ells dos, sant Agustí amb l'atribut d'un cor roent entre les mans.⁵⁴

Les altres pintures que Evinent va donar per a la sagristia foren dos quadres més: una amb la imatge de la Mare de Déu de Betlem i una altra del nin Jesús. Ara bé, aquests dos quadres, juntament amb els altres cinc que hi deixà específicament, estan actualment localitzats a la sala principal de la planta noble del Casal Rectoral.

Els dos quadres primers formen parella, de les mateixes dimensions, temàtica i tenen el marc d'escultura amb doble sanefa daurada i el fons d'imitació de carei. N'Evinent els identifica com del mateix autor, si bé, manquen de firma i no comptam amb més informació que ens pugui fer percebre del seu creador. La pintura de la Verge (fig. 3) es troba en mal estat de conservació i afectada per despreniment de part de la capa pictòrica. La pintura es treballada amb una cortina vermella oberta a mode de finestra pictòrica deixant veure les imatges centrals: una Mare de Déu i un nin Jesús que s'abracen mútuament. A davall de la representació hi ha una sanefa pintada amb una inscripció. Malauradament el text és il·legible, sols deixant-se veure parcialment: "... S de Belen que c...a en el Hospi... de... .. Madrid. Fu...ot ... Nin... 1687". Aquesta inscripció inferior, encara que parcial, dóna una referència a algun Hospital o Hospici de Madrid, i a una datació vers l'any 1687. No podem identificar si l'any es refereix a algun esdeveniment o commemoració o si és l'any de la pintura, en qualsevol cas és una data referencial a tenir en compte. La iconografia de Nostra Dona de Betlem es va popularitzar durant el segle XVII a tota l'àrea castellana i en el nou món. Un orde franciscà es va constituir en el nou món, amb el nom d'orde de betlemistes tenint-la com a titular amb funcions de caritat i d'ajuda d'orfes amb la fundació d'hospitals. Aquesta representació de la Verge és vigent tant a Amèrica del Sud com a Castella. Per exemple, en el municipi de Salazar de las Palmas a Colòmbia, s'hi conserva un quadre de la mateixa iconografia des de l'any 1671. O també, en la seva versió escultòrica, la Verge de Betlem que presideix el retaule central de l'Hospital dels Venerables de Sevilla. A Mallorca hi ha l'exemple d'aquesta iconografia i titular a una pintura del Monestir de sant Bartomeu d'Inca. Santa Maria de Betlem també era patrona de l'orde jerònim i el monestir dut per

⁵³ Aquest relat fou tractat de manera concreta el 1638-40 per pintors com Murillo pel Convent de Regina Angelorum de Sevilla.

⁵⁴ Vegeu un estudi més complet sobre la iconografia tomista a: PÉREZ SANTAMARÍA, A.: "Aproximación a la iconografía y simbología de Santo Tomás de Aquino", *Cuadernos de arte e iconografía*, 3, nº5, 1990, p. 31-54.

monges jerònimes també n'ha conservat una pintura amb les mateixes característiques. La pintura d'Inca presenta lleugeres diferències: el mocador que abraça el Nin Jesús és blanc i no blau, la Verge no es presenta coronada i la sanefa que decora la capa està decorada amb perles. Tampoc hi ha a la pintura d'Inca una escenografia amb cortines laterals. Pel que fa a la resta presenta similituds evidents amb la blancor de la pell, les cares arrodonides i els contorns suaus.⁵⁵

La parella del quadre de la Verge de Betlem és la pintura de Jesús nin abraçat a la creu (fig. 4). Una iconografia sobre el presagi de la Passió. La pintura segueix l'estil de l'anterior: pell blanca i carnosa del personatge, delicadesa i suavitat en els contorns, amb cara arrodonida i plena. A més, el braç dret del Nin Jesús és treballat amb el mateix contorn i de la mateixa manera en les dues pintures. Cosa que pot acompanyar l'afirmació d'Evinent de què es tractaria d'un mateix autor. Aquesta pintura té almenys dues còpies a Mallorca. Una es troba al Museu Diocesà⁵⁶ amb poques diferències de la de Lluçmajor. Si bé el detall i el treball minuciós del pinzell s'ha realitzat de manera més laboriosa a la còpia del Museu Diocesà, segueixen els dos compartint l'elaboració de galtes rosades i pell blanca. L'altra còpia del mateix quadre pertany a la col·lecció pictòrica de la Societat Arqueològica Lul·liana.⁵⁷ La datació de les dues còpies localitzades s'emmarca divergentment a la primera meitat del segle XVII i dins el segle XVIII. En tot cas, era un model plenament vigent a la segona meitat i a finals del segle XVII, en què hem de situar la de Lluçmajor, dins el context analitzat i amb la seva parella de la que perdura la datació.⁵⁸

L'altre conjunt de peces pictòriques es destinaren específicament a decorar la planta noble de la rectoria. A la sala principal s'hi obrin cinc portes i sobre aquestes Evinent dictà que s'hi posassin els cinc quadres de la seva propietat. Tres són de temàtica mitològica i els altres dos florals. La majoria encara conserven el seu lloc. Les dues obres de temàtica floral, són dues pintures de les mateixes característiques: un gerro central amb un ram de flors en el centre que ocupa tot l'espai pictòric. Aquests quadres seguint l'ordre d'Evinent segueixen estant damunt les dues primeres portes de la sala. Una de les pintures de caire mitològic

55 LLABRÉS, P.J.; LLOMPART, G.; PALOU, J.M.: *Santa Maria a Inca*, Inca, 1992, p. 77; LLABRÉS, P.J. *et alii: Jesucrist a l'art inquer*, Inca, 1996, p. 60. Aquestes dues publicacions ofereixen en el seu catàleg dues datacions divergents sobre la mateixa pintura: s. XVII i s. XVIII. En tot cas, si afegim la informació presentada en aquest article podem optar per la segona meitat, finals, del segle XVII.

56 GAITA SOCIAS, M.M.: *La col·lecció de pintura del Museu Diocesà de Mallorca*, Palma, 2010, p. 101.

57 ORDINES JOAN, J.A.: "La col·lecció de pintures del Casal Aguiló", *La Societat Arqueològica Lul·liana. Una il·lusió que perdura*, Palma, 2006, p. 171, 178; i dins la col·lecció digital de la SAL, URL: <http://pidib.ibit.org/pinadibfront/obra.html?id=1251>. (Data consulta: març de 2012) La pintura es classifica dins l'escola mallorquina i d'ascendència italiana.

58 L'evolució d'aquesta iconografia la trobam en una calcografia de Blai Ametller del "Nin Jesús amb la creu" (1793), on amb els mateixos elements i disposició se substitueix la columna del darrera per un arbre i el nin envers d'aguantar la creu la té caiguda damunt una roca devora ell. Vegeu; SUBIRANA REBULL, R.M.: "El gravat i les arts del llibre", *Art de Catalunya. Arts del llibre. Manuscrits, gravats, cartells*, Barcelona, 2000, p. 177. Ametller, el 1793, any de la datació de la calcografia, residia i treballava a Madrid. És conegut per les seves interpretacions dels mestres del barroc castellà, per tant, no és descartable, a més de l'aportació de J.A. Ordines, que les còpies localitzades del nin Jesús, adoptassin la iconografia per influència de l'escola castellana, potser des de l'obra de Murillo, Antonio de Pereda o Juan de Sevilla. Vegeu; LAMAS DELGADO, E.: "Quelques considérations sur le theme du présage de la Passion en Espagne. À propos d'une image 'très mystérieuse de la Nativité', tableau retrouvé de Mateo Cerezo (1637-1666)", *RIHA Journal*, 0033, URL: <http://www.riha-journal.org/articles/2012/2012-jan-mar/lamas-mateo-cerezo> (Data consulta: juliol de 2012). No hem d'oblidar que la seva parella indica la ciutat de Madrid i, per altra banda, el canonge Evinent va estar un cert temps a la capital de l'Estat d'on pogué adquirir dites obres.

es conserva damunt una de les portes de sortida del fons de la sala. Mentre que a la porta del seu davant, on devia estar la quarta pintura, va ésser substituïda per un quadre de l'Ecce Homo que es trobava a la paret de la trona de l'església i quan aquesta fou retirada el quadre va passar a ocupar el d'Evinent desplaçant aquest a la paret del costat.

Dels tres quadres de temàtica mitològica, el canonge els anota com "*asuntos fabulosos*" i "*la fabula de Calixto i Alcoy*" (?). Cal dir que el conjunt ja fou estudiat com a cicle unitari del mite de Júpiter i Licaó.⁵⁹ Evinent, pel que sembla, desconeixia la temàtica de les pintures. Si bé anomena la fàbula de Cal·listo de la Metamorfosis d'Ovidi, confon la transformació de Cal·listo per la transformació de Licaó. Cal·listo era filla de Licaó, un dels protagonistes del quadre, i per càstig a no guardar el vot de castedat va ésser transformada en ossa.⁶⁰ Així com el pare, en el quadre, és transformat en llop a causa dels seus assassinats. Una dada important, si bé no concloent, és que Evinent assigna els cinc quadres a un mateix autor, sense anomenar-lo. S'ha de ressaltar que els cinc comparteixen la mateixa tipologia de marc i semblants característiques cromàtiques i formals. Els dos quadres florals del grup foren atribuïts pel Dr. Carbonell⁶¹ a Guillem Mesquida i en el treball monogràfic sobre el cicle pictòric de Júpiter i Licaó, ja es van comparar les pintures amb les obres de la família Mesquida. Així, a més, podem aportar una dada comparativa més si advertim que l'edifici del fons d'una pintura de santa Àgata, localitzada a la rectoria de la localitat d'Algaida i atribuïda a Francesc Mesquida,⁶² és el mateix tipus d'edifici i de les mateixes característiques formals i cromàtiques que s'utilitzen per l'edifici i el fons de dues de les pintures del cicle mitològic de Licaó. Tot això ens segueix encaminant cap a l'autoria dels Mesquida a les cinc obres.

En resum, de les aproximadament una trentena de pintures que surten en els inventaris sols les que repercutiren a Lluçmajor han estat localitzades. S'ha d'entendre que aquestes devien ser les de més valor i les que devien tenir unes característiques més semblants o que feien conjunt per ser donades en grup; com les dues que fan parella o les cinc donades per decorar la sala de la rectoria. Una bona partida dels quadres repartits en les seves cases hem vist que eren de temàtica religiosa, alguns dels citats en l'inventari eren de paisatges, només dos eren de retrats d'algun clergue que no s'han conservat, i del grup localitzat a la rectoria de Lluçmajor: tres són de temàtica mitològica i dos de florals. De les altres, la qualitat de les pintures conservades és diversa; mentre que el quadre de sant Tomàs o el de la Verge de Betlem són regulars i de caire més popular, la resta esdevenen de qualitat notable pel tractament formal o iconogràfic tant els mitològics, per la unitat que formen, com els dos florals o el de "Crist a la casa del Fariseu" que aquí s'han emmarcat dins el mateix corrent o escola pictòrica.

59 POU AMENGUAL, M.: "Un cicle pictòric de les Metamorfosis d'Ovidi: Júpiter i el càstig del rei Licaó", *BSAL*, 65, 2009, p. 107-140.

60 Segons la Metamorfosis d'Ovidi: Met., II, 470-495; també a: Fastos, II, 153-192. Cal·listo era amant de Júpiter. En una reunió de verges és despallada i la veuen embarassada, l'expulsen del grup i, posteriorment, la converteixen en ossa.

61 CARBONELL BUADES, M.: "Mesquida Munar, Guillem", *GEPEB*, 3, Palma, 1996, p. 159.

62 CARBONELL BUADES, M.: *Guillem Mesquida...*, p. 209.

Les obres, els teixits litúrgics i l'argenteria del fons testamental de l'eclesiàstic

Una part del patrimoni que quedava del canonge es va utilitzar per arreglar alguns dels béns que havien d'ésser venuts o bé heretats per altri. Així pel desembre de 1814 el vidrier, Francesc Nicolau, per nou lliures, s'encarregava de posar els vidres que faltaven a les finestres de la casa de Palma on morí Evinent.⁶³ Pel març de 1818 se'n pagaren vuit lliures i set sous pel treball i material d'obra fet a la casa de Bunyola on ja habitava la neboda Paula Quetgles. Manteniment que seguia el novembre de 1820, fent obres de condicionament de la casa heretada per Rafel Quetgles.⁶⁴

En tot cas, l'obra més interessant i costosa que a gestió dels administradors es va patrocinar fou la fabricació de la campana major de l'església de Lluçmajor. El 21 de juny de 1818 el pesador Josep "Pluve" va pesar els trossos d'una campana rompuda de Lluçmajor i que s'havia d'utilitzar per fer la nova.⁶⁵ L'encarregat de la fabricació de la campana fou el campaner Joan Bordoy.⁶⁶ El ferrer Bartomeu Verger es va encarregar de fer el batall de la campana i Pere Antoni Oliver va elaborar les peces de ferro per muntar el jou.⁶⁷ La campana està decorada amb dues sanefes seguint formes geomètriques entrelaçades, tant a la seva part superior com a l'inferior. La corona que l'aguanta fou elaborada amb formes antropomòrfiques, a cada un dels quatre costats sobresurten dos colls allargats acabats amb un rostre de facció femenina. (fig.5) Encara que era poc habitual l'ús de decorar la corona de les campanes amb figures o carasses no és del tot estrany a Mallorca. En són exemples: la campana de Cort a Palma que també fou treballada amb rostres femenins o la campana coneguda com "Na Bàrbara" (s. XVII) del campanar de la Seu de Ciutat, que fou decorada amb carasses monstruoses. A la sanefa central de la campana de Lluçmajor es recorda el seu promotor, i devora la sanefa inferior el fabricant inscriví el seu nom: "FECIT BORDOY M ----(?) I TONI DOLS". També hi apareix un Toni Dols del qual desconeixem la relació. La decoració iconogràfica és molt senzilla; en el centre, a la part sud, hi ha una creu

63 ACM, 14134, Manda Pia..., f. 9r.

64 ACM, 14134, Manda Pia..., f. 20r, 29r.

65 ACM, 14134, Manda Pia..., f. 22r. ... se pagà una lliura i set sous a Josep Pluve pesador públic en Palma, per son drets de pesar los trossos de una campana que se dugueren de la parròquia ...de Lluçmajor, per fer-ne una nova; cuyos trossos pesaven vint-i-set quintars i vuit lliures, i a raó de 1 ll. per cada quinta importa dita partida.

66 ACM, 14134, Manda Pia..., f. 22r. *El abaix firmant Joan Babiasta Bordoy, mestre corde i fabricant de campanes de bronze he rebudes de distintes partides set-centes tres lliures quatre sous ..., y són en total import a mi correspost per la campana de pes de trenta-un quintà i quatre lliures, ... a qui queda ja entregada des de dia 29 d'agost últim; esto es, quatre-centes i sis lliures i quatre sous a raó de 15 ll. per quintà importen lo vint-i-set quintars i 8 ll. de bronze dut de Lluçmajor que vaig rebre dia 21 de juny últim per refondre amb dita campana: 237 lliures i 12 s. valor a raó de 12 ll. cada lliura los 3 quintes i noranta-sis lliures de bronze nou amb que vaig augmentar el pes de la campana fins a los predits 31 quintars i 4 lliures i cinquanta-nou lliures vuit sous per los dues llorigues de bronze per dita campana, de pes de noranta-nou lliures a raó ... tot conforme en contracta per mi firmat el 31 maig proppassat...*

67 ACM, 14134, Manda Pia..., f. 22r-22v. *El abaix firmant don fe que mestre Bartomeu Verger, ferrer, mon pare ha rebudes denou lliures i quatre sous ..., i son l'import del batay de pes de quaranta-vuit lliures que ha fet per la antedita campana a gust i direcció del fabricant de la mateixa, mestre Joan Bordoy, qui a raó de vuit sous cada lliura ... de orde i a presència del nominat mon pare, per no saber ell escriure. Palma 30/09/1818. Bartomeu Verger; El abaix firmat don fe que mestre Pere Antoni Oliver, ferrer, ha rebut 126 ll., 16 s. import de sis quintes i setanta ll. de ferro a raó de 4 s. la lliura que entregà obrat i que entraven en la culassa de la antedita campana com es, dos balladors, dogal, sis cèrcols, planxes, tescons i los restants... i se compensaren amb igual partida que valgueren cinc arroves, nou ll. de ferro vell a 1 quinta la lliura que vaig rebre procedent de l'altra culassa vella... a presència del dit Oliver, per no saber ell escriure. J.A.Carbonell.; ...import llenya, mans i bestretes, tot per la culata de la campana... per dues ancoves de ploms per engastar deu bolles de ferro..., lo restant per los jornals empleats ... Terrango Radreno (?).*

ocupant tota l'alçada de la campana mentre que a la zona nord s'hi va realitzar un petit relleu de sant Miquel.⁶⁸

Per altra banda, el patrimoni tèxtil del canonge Evinent també fou nombrós tenint: teixits domèstics i litúrgics que foren heretats pels familiars, els venuts pels administradors i els heretats per alguna institució. En els inventaris dels habitatges del canonge si destrien part dels rics teixits que posseïa. Entre altres podem ressaltar: sis capes negres, diverses almusses o, també, capes magnes morades de canonge. Dins el canterano de xicranda de la casa de Ciutat hi tenia unes onze casulles de tota casta: amb flors, de seda, amb galons diversos... A la casa de Lluçmajor sols hi havia deixat una casulla florejada.⁶⁹

A Miquel Morro, prevere i domer de la Seu, li va donar la roba negra, capes, sotanes i una casulla de "roba lluenta" amb galó d'or que tenia a Bunyola.⁷⁰ A més, les altres nebodes també reberen diverses peces de roba i teixits.

La llista dels béns venuts del canonge també inclou alguns teixits litúrgics. El pare abat de la Real va comprar una casulla per 110 lliures; el prevere Jaume Rayó n'adquirí una de tissú d'or i plata, a més, de l'escrivania d'argent del canonge i el canonge Joan Ferrà, com a un dels marmessors, va vendre a compte de la manda pia una altra casulla i un calze.

La parròquia de Lluçmajor el 1815 rep una partida de teixits litúrgics del canonge, on potser s'hi trobava el cobrecalze que es conserva del prevere (fig. 6).⁷¹ En aquesta ocasió la sastre tingué la precaució de brodar el nom del promotor al darrera d'una de les peces. El cobrecalze sembla que es correspondria amb un d'aquests teixits citats a l'herència. Brodat amb fil d'or, a un costat de darrera, dur el nom del canonge "EVINENT Ror.". El teixit fa esment a la seva època de rectorat, per tant, suposam que sigui dels qui es reberen el 1815. A davant, també brodat en fil d'or, hi ha una creu en el centre i a cada escaire una decoració floral finament brodada. Voltant tot el cobrecalze el decora una fina flocadura.

Anys més tard, dels beneficis dels béns que es veneren el 1864, es va encarregar fer un conjunt de tern complet per l'església de Lluçmajor. Una de les responsables per la seva fabricació fou la sastressa de la Seu, "Beth".⁷² El 10 de març, Josep Parpal, cobrava 44 lliures per 4 canes de color blanc que havien de servir per folrar l'interior del tern. Igualment

68 A una publicació sobre l'església dóna com a fabricant a un tal Coll, degut a la lectura de l'epigrafia desgastada de la campana. Aquest Coll és el fabricant Bordoy. La datació indicada en la publicació és incorrecta, sols indiquen la grafia 88 i donen la datació de la fabricació de la campana cap a 1788, quan s'obliden de la barra que hi ha entre els dos nombres que no fa la funció separadora que varen interpretar sinó que té el significat de número 1, essent, com indica la documentació: 1818. Vegeu; MONSERRAT SASTRE, J.; MONSERRAT FERRER, M.: *L'església de sant Miquel de Lluçmajor*, Lluçmajor, 1999, p. 101.

69 ARM, Protocols Notarials, Reg. 2241, f. 162v, 173r.

70 ACM, 14135, Papeles relativos..., doc. 4, s/f.

71 ACM, 14134, Manda Pia..., f. 12r. El lot comptava amb ...sis casulles noves, de roba de seda de tots colors, totes amb galó d'or fi, ample en el fris en mitx, i estret per tota la circumferència, sis estoles, sis maniples, sis cobricaliz, i sis bosses de sobrecaliz tot de la mateixa roba de seda, y cada cosa respectiva a cada una de dites sis casulles, los quals accessoris expressats me han entregat dits srs. Adm. de què en el concepte de regalades sien custodiades en la sagristia de la referida Igl'a. I serveixquen en esta al mateix Sr. Rector i comunitat. Ho firma Macià Puig, prevere, el 02 de maig de 1815.

72 Va rebre el 2 de gener: 308 lliures i 14 sous per 14 canes de tela de color perla, amb flors vermelles i remat d'or fi. Les despeses de l'encàrrec seguien dia 19 amb 183 lliures per 22 canes més de galó d'or fi ample i 24 canes de galó estret.

seguien les despeses amb 50 lliures per les guarnicions, flocadures i cordons, a més de 41 lliures pels folres i el gafet de plata.⁷³ Julià Vidal fou qui va rebre el 5 d'abril, per mans de l'administrador Bernat Galmés, el conjunt del tern que s'havia fabricat. En total es varen fer: una casulla, dues dalmàtiques amb estoles, maniples i collars, una capa, una tovallola, que servia de gremial, un cobrecalze i una bossa de corporals. El conjunt de la comanda va arribar a 628 lliures, 1 sou i 4 diners.

Finalment, a la parròquia de Lluçmajor, a més de les pintures i dels teixits, li foren deixats diversos objectes d'argenteria: un calze de plata cisellada amb la seva patena, un platet amb dues vinagreres, una palmatòria, una bacina gran i quatre canelobres d'argent.⁷⁴ A més d'un missal de cambra enquadrat de "tafilete". Aquests objectes, per ésser anomenats nominalment en el testament sense cap descripció definitiva ni excloent, no es poden determinar si encara es conserven o perduren en el fons que conserva l'església.⁷⁵

Conclusions

Amb aquest treball s'ha pogut constatar que Antoni Evinent va arribar a tenir un patrimoni bastant considerable tant en el seu poble de naixement, Bunyola, com a les dues localitats on va desenvolupar la seva vida i professió: Lluçmajor i Palma. Una figura vinculada a la societat il·lustrada del moment, tant des de la vessant política, cultural o religiosa. Amb el seu testament, així com la d'alguns dels seus germans i l'inventari dels seus béns, s'ha pogut observar el patrimoni que va arribar a tenir i ens poden indicar part dels interessos personals, culturals i artístics del canonge. Les peces localitzades a Lluçmajor són de remarcable importància doncs informen de la pròpia història de les mateixes, del seu anterior propietari, les seves possibles datacions i el gust estètic del clergue.

Així i tot, no és un treball tancat. La participació del canonge amb els grups il·lustrats i liberals del moment, la relació amb el bisbe Nadal o els inventaris que informen de la seva biblioteca, mobiliari i objectes domèstics, que aquí s'han tractat de manera puntual i molt breument, són punts, potser, amb possibilitat de resseguir en nous camps d'investigació.

73 ACM, 14134, Manda Pia..., foli separat i f. 115r-116r.

74 A la casa que tenia a Lluçmajor, durant l'inventari, es va fer pesar a l'argenter Joaquim Bonnin les peces d'argent que hi havia, essent: coberts, sotacopes, escrivania de 73 unces i cinc octaves, 2 tassionets, 1 palmatòria de 5 unces i 3 octaves, 1 piqueta de 7 unces, 1 octava i 3 tomins, un calze llis daurat amb patena de 34 unces i 1 octava, un calze obrat amb patena de 30 unces, 4 octaves i 3 tomins. Vegeu ARM, Protocols Notarials, Reg. 2241, f. 174r-174v.

75 Molta de l'argenteria no va ésser heretada en testament sinó venuda posteriorment pels administradors: ACM, 14134, Manda Pia..., f. 97r. ... *vaig vendre tota la plata que tenia del Sr. Antoni Evinent, prev., en la qual no hi havia pesa alguna de mèrit, i atent al bon preu de 32 sous per unsa... donà 391 ll., 12 s., ... rebaixat el que he donat de gratificació a l'argenter que va arreglar les fulles de ferro de los mànecs de les ginefes de plata; nou per pesar el Sr. Cuschieri dita plata y 1 ll., 4 s., 6 d., pel betum que després de pesar encontre dei el pom de plata de un gaiato...; ... en la partida de les 389 ll. 3 s. 10 d. queden compreses 21:12:8 import de una cinta de plata, cuyo dueño se ignora y tenia el señor Penitenciari com a penyora de una partida que havia dexada a bensenca (?) cuyo nom se ignora i se creu que era de Llummayor...*

Annex

Llista de la venta i compradors dels béns d'Antoni Evinent.⁷⁶ (selecció)

A D. Joan Muntaner, prevere i canonge compra els llibres:

<i>Berardis in Canones</i>	
<i>Florez. Clave historial</i>	
<i>Matamoni</i>	1 tom
<i>Espectaculo de la naturaleza</i>	
<i>Traité sur le mariage</i>	3 toms
<i>Col-lumela</i>	2 toms
<i>Vaniere. Praedium rusticum</i>	1 tom
<i>Vegerius. De re rustica</i>	1 tom
<i>Palladius</i>	1 tom
<i>Acta Ecclesiae Mediolanensis</i>	2 toms
<i>Logica</i>	1 tom
<i>Filosofia</i>	1 tom

A D. Joan Ferrà, prevere i canonge:

<i>Calment</i>
<i>Dissertacions</i>
<i>Sermons del Abat Torné</i>
<i>Sermons de Clement</i>
<i>Obres de Touneil</i>
<i>Concili tridentino amb les notes de Gallemart</i>
<i>Frantuieim contra Jehová</i>
<i>Suplement contra Febronio</i>
<i>Descripció de las Islas Pithiusas o Baleares</i>
<i>Suma concillis de España</i>
<i>Nicole</i>
<i>Poesies de Salas</i>
<i>Fabules de Iriarte</i>
<i>Benet XIV de festis</i>
<i>Manuale sacramentorum</i>
<i>Un armari de fusta portàtil</i>

⁷⁶ ACM, 14134, Manda Pla..., f. 79 i s. Sols s'ha transcrit la biblioteca, pintures i el mobiliari més representatiu. S'ha descartat mobiliari menor, estris domèstics, roba, etc. Tampoc contempla les peces inventariades de les cases que habitava.

A D. Jaume Mudoy, rector de santa Eulàlia:

- Missal de mitx tafilete* 1 tom
Plaqueta de missa de Requiem
Un quadro petit de colradura figura de sant Miquel
Altre quadro idem figura de sant Antoni
Un retrato del Pare Quiñones
Una tauleta perfil d'òs
...
Dues assafates obra de valència⁷⁷
Dos tassons de plata de 14 unzes

A D. Joseph Joaquim Oliver, prevere:

- 1 Missal*
1 Plaqueta missa de Requiem
El Diccionari castellà 1 tom
...
Deu quadrets pintats amb vidre
...
Un quadret amb vasa negre, figura de Jesús
Una piqueta de plata de pes de set unses

A D. Bernat Nadal, notari:

- ...
Año cristiano
Caraccioli. Idioma de la raó
Lodovico Muratori. Reflexions sobre el bon gust
Solis. Historia de Mejico
Paleotti 1 tom
Bossuet
Un quadro de la visitació
Un baul forrat de cuyro
...
Un quadro amb vasa figura de N. Sra, de Jesús i sant Joan.
Un martirologi

⁷⁷ Dins els inventaris de béns anotats, s'hi troben una quantitat notable de peces ceràmiques d'obra valenciana: plats, escudelles, sotacopes, soperes, setrillers...

Gramatica Grega

Sinodo de Benet XIV

Reflexions de Nepencu ...

Al rector de la Vila de Campos:

Breviari 4 toms

Breviari 4 toms

Les Octaves de Navidad, Epifania, Pentecostes, Corpus

La taula en que escrivia el canonge amb se hermadura

A Joanna Aina Quetgles, neboda:

Canterano de xicarandana

Llit entorcillat de noguer

Quadret petit vasa negre

1 sant Crist

A D. Josef Vilella, canonge doctoral:

El vanespon

Gibert

Garcia. De Beneficiis

Concordantiae

Biblia de Vitre

Heineccio

Un bufet de morer

A D. Pere Molinas, prevere i canonge:

Memòries de la Societat de Mallorca.

A Sr. D. Nicolau Campaner, jutge de la Reial Audiència:

Dinotomo

Instituta imperialis

...

Fontanella. Decisiones de Cataluña

Fontanella. De pactis

España transfretana

A D. Manel Morete del Cuerpo de Ingenieros:

...

Un mapa de Mallorca.

Una caixa de noguer.

A D. Joan Fontcuberta, prevere:

...

Diccionari històric 5 toms

El hombre feliz 2 toms

El croisset en 8º, plegamí

A D. Bernat Villalonga:

Un bufet.

Una arquilleta.

A Ana Caldés:

Un manual de meditació

A P. Lector Domingo Lledó, dominico:

El Boyleau 1 tom

A Pedro Oleo, prevere:

El catecisme de Pouget 3 toms

El diccionari de las heregias 2 toms

Diccionari eclesiàstic 2 toms

A Francesc Riera:

Un llibre dit Gordiola.

A P. Fr. Fco. Pasqual, dominic:

Younc 4 toms

Sermons de Collet 2 toms

A Andreu Mesquida:

Curia Filipica 1 tom

A Francesc Cabot:

Un quadro del sant Cristo.

...

A Guillem Ramón, prevere:

Bentí breviarium 1 tom

Corazón de Jesús 1 tom

A Sebastià Socies, prevere:

Una caixa de noguer.

El Picardi in folio, plegami 2 toms

A un pare dominico:

<i>Paulian</i>	5 toms
<i>Peregrini de fideis</i>	2 toms

A D. Jaume Mascaró, rector d'Alcudia:

<i>El Graveson, plegamí</i>	6 toms
-----------------------------	--------

A Jeroni Reus, subdiaca:

<i>Los sermons de Latocorduppin</i>	6 toms
<i>Sermons del P. Jard</i>	5 toms
<i>El Kempis en llatí</i>	1 tom
<i>Berni. Instituta Real i civil, plegamí</i>	1 tom
<i>Diccionari de la Bíblia</i>	1 tom

Al rector d'Alcudia:

<i>Zacchia. Quaestions medico-legales, plegamí</i>	2 toms
--	--------

A D. Jordi Coll, prevere:

<i>El calagi de Ambrosio, plegamí</i>	1 tom
<i>La vida de la Beata Cat. Tomas</i>	1 tom

A Sr. Francesc Cabot:

<i>3 Imatges</i>	
...	
<i>3 platillos amb 3 xicasar obra de València.</i>	

A D. Antoni Contey:

<i>El Pignatelli, plegamí</i>	5 toms
<i>Las causas celebres</i>	4 toms

A Sr. Francesc Cabot:

<i>Cinc mapes</i>	
-------------------	--

A Sr. Josep Ronjadieu:

<i>Un hombre feliz</i>	2 toms
------------------------	--------

A Antònia Cerdà:

<i>Una llibreria blanca amb quatre caxonets.</i>	
--	--

A D. Sebastià Amengual:

<i>El Fagnano</i>	
-------------------	--

MIQUEL POU AMENGUAL

A un metge pagès:

Llibres de les llibreries del metge Evinent

Al rector de Campos:

Una creu del sant Ofici.

Al P. Abat de la Real:

Una casulla bordada que era la millor venuda per 110 ll.

Al Dr. Jaume Rayó, prevere:

Una casulla de tisú d'or i plata per 66 ll.

Una escrivania de plata

Joan Ferrà, prevere i canonge, ven a compte seu:

Un calze

Una casulla

Fig. 1 Crist a la casa del fariseu

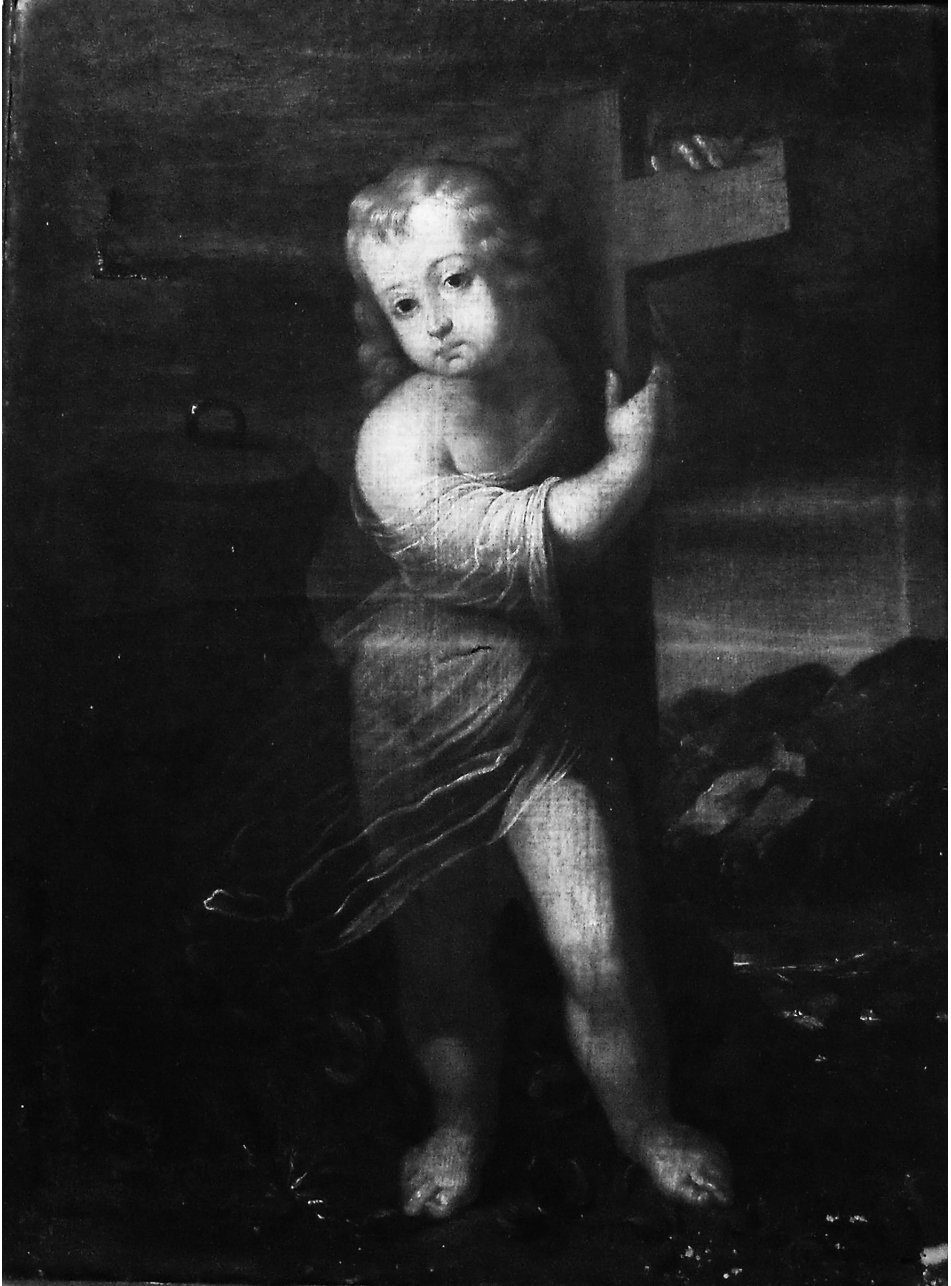

Fig. 2 Triomf de sant Tomàs d'Aquino

Fig. 3 Nostra senyora de Betlem

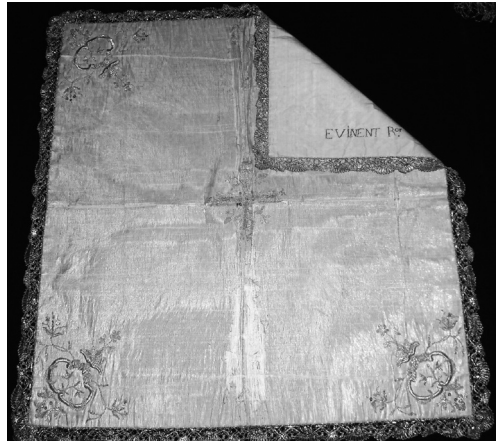

Fig. 4 Nin Jesús agafat a la creu

Fig. 5 Detall antropomòrfic de la campana

Fig. 6 Cobrecalze

BolLETÍ de la
SOCiETAT
ARQUEOLòGiCA
L'IL·liANA

Revista d'Estudis Històrics

Any CXXVII Núm. 866 #68_ISSN: 0212-7458

Tercera Època_Palma_2012

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

HISTÒRIA

1885-1904: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Lulliana*

1905-1937: *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana*

1938-1977: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Lulliana*

Anys: 3ª Època 1978-

ISSN: 0212-7458

Dipòsit legal: PM 738-1960

Periodicitat ANUAL

Editor: *Societat Arqueològica Lul·liana*

<http://www.arqueologica.luliana.com>

Preu de la subscripció: 45 euros

CONSELL DE REDACCIÓ

Director Dr. Miguel José Deyá Bauzá, Universitat de les Illes Balears

Secretari Dr. Miquel Àngel Capellà Galmés, Universitat de les Illes Balears

Vocals Dr. Albert Hauf i Valls, Universitat de València / Dr. Flocel Sabaté i Curull, Universitat de Lleida / Dr. Manuel Calvo Trias, Universitat de les Illes Balears / Dr. Tomàs de Montagut Estragués, Universitat Pompeu Fabra / Dr. Xavier Torres Sans, Universitat de Girona / Dra. Maria Barceló Crespi, Universitat de les Illes Balears / Dr. Ricard Urgell Hernández, Arxiu del Regne de Mallorca

CONSELL ASSESSOR

Dr. Antonio Bernat Vistarini, Universitat de les Illes Balears / Dra. Catalina Cantarellas Camps, Universitat de les Illes Balears / Dr. Mariano Carbonell Buades, Universitat Autònoma de Barcelona / Dr. Friedrich Edelmayer, Universitat Wien / Dr. Gabriel Ensenyat Pujol, Universitat de les Illes Balears / Dr. Antoni Furió Diego, Universitat de València / Dr. Jaime García Rosselló, Universitat de les Illes Balears / Dra. Maria Grazia Melis, Università di Sassari / Dr. Ignacio Henares Cuéllar, Universidad de Granada / Dr. Eloy Martín Corrales, Universitat Pompeu Fabra / Dra. Isabel Moll Blanes, Universitat de les Illes Balears / Dra. Natividad Planas, Université Clermond-Ferrand / Dra. Sabine Panzram, Universitat Hamburg / Dra. Pinuccia Simbula, Università di Sassari / Dr. Enric Porqueres i Gené, École des hautes études en sciences sociales (CNRS)

PRESENCIA EN BASES DE DADES I REPERTORIS BIBLIOGRÀFICS

ISOC – Ciencias Sociales y Humanidades. CSIC / REGESTA IMPERII. Akademie der Wissenschaften und der Literatur (DE) / *Repertorio de medievalismo hispánico*. CSIC / Catàleg LATINDEX / Acceptada a PIO (Periodical Index Online). Quest (GB) / Incorporada a DICE / Evaluada a RESH / Clasificada a CIRC / Allotjada a e-Dialnet, Universidad de La Rioja

PRESENCIA A INTERNET

Volums 1-62 (1885-2006) <http://lbdigital.uib.cat>

Volums 1-18 (1885-1921) <http://prensahistorica.mcu.es>

Volums 63 i següents (2007-) <http://dialnet.unirioja.es>

REVISIÓ DE TEXTOS EN ANGLÈS

M. Magdalena Vázquez Amer

DISSENY

Antoni Garau / Carles Fargas

IMPRESSIÓ

Indústria Gràfica Bahía

© dels autors pels seus articles

Els articles publicats al BSAL recullen exclusivament les opinions dels seus autors.

La revista declina qualsevol responsabilitat que pogués derivar-se dels drets de propietat intel·lectual o comercial.

Societat Arqueològica Lul·liana: C/ Monti-Sion, 9 / 07001 / Palma de Mallorca / bolletisal@gmail.com

EL COL·LEGI DE MONTI-SION DESPRÉS DE L'EXPULSIÓ DELS JESUÏTES (1767-1772)

Albert Cassanyes Roig

Universitat de les Illes Balears

Resum: L'expulsió dels jesuïtes de Mallorca el 1767 va suposar l'abandonament del col·legi de Monti-sion i de tots els béns que hi havia en el seu interior. El monarca va disposar una sèrie de mesures encaminades a donar un ús tant a l'edifici com als seus objectes. En el present article, es pretén presentar com es varen executar les ordres arran d'una còpia de l'expedient custodiada en l'Arxiu Històric de la UIB.

Paraules clau: Jesuïtes, Monti-sion, expulsió, Mallorca.

Abstract: The expulsion of the Jesuits from Majorca in 1767 entailed the abandonment of the Monti-sion school and all the goods it contained. The monarch ordered to take a series of measures intended to give the building and its goods a new use. The aim of this article is to expose how these orders were executed, taking as a basis a copy of the file, which is currently in the possession of the historical archives in the UIB (University of the Balearic Islands).

Key words: Jesuits, Monti-sion, expulsion, Majorca.

La secció “jesuïtes” de l'Arxiu Històric de la UIB compta, segons Lladó i Ferragut,¹ amb un total de 81 llibres i 38 lligalls. El present article se centrarà en el llibre 75 d'aquest catàleg, el títol del qual és, segons el llom, *Executorias de la Universidad*. A la portada, en canvi, hi figura un títol recent, escrit a llapis: *Copias 1772*. Efectivament, el llibre conté una sèrie de còpies de documents datats entre el 22 d'agost de 1769 i el 2 de juny de 1772, data en la qual el notari Mateu Estada certifica que tot el contingut del llibre, compost per 160 folis escrits a doble cara, és còpia de l'expedient que s'ha format en aplicació de la reial ordre d'expulsió dels jesuïtes, i del destí del col·legi de Montesión després d'aquesta.

Les següents pàgines tenen com a objectiu presentar com es va traspassar el col·legi de Montesión a la Universitat Lul·liana i Literària de Mallorca, institució que ocupà l'edifici després de l'exclaustració dels jesuïtes. També es farà esment al destí que tingueren els béns mobles del seu interior, repartits, en la majoria de casos, entre les diverses parròquies de l'illa.

La supressió de la Companyia de Jesús a Mallorca

El 27 de febrer de 1767, Carles III ordenà l'expulsió de la Companyia de Jesús de tots els seus regnes.² Amb aquesta disposició se seguia una tendència iniciada per Portugal i França, que ja havien expulsat els jesuïtes dels seus respectius territoris uns anys abans. Fins i tot, Espanya i Portugal³ obtingueren del papa Climent XIV la supressió de la Companyia de Jesús a través del breu pontifici *Dominus ac Redemptor*, donat el 1773.⁴

L'ordre de l'expulsió dels jesuïtes va arribar a Mallorca el 29 de març de 1767 procedent d'Alacant, i havia de ser entregada directament al Capità General de Mallorca, el marquès d'Alós,⁵ que en aquell moment es trobava a Artà visitant les defenses marítimes. El Capità General va retornar a Palma l'horabaixa del dia 30, i el 31 va reunir el Consell de Guerra. En un primer moment, va circular el rumor que el marquès d'Alós havia rebut l'ordre de preparar-se per a una possible guerra amb els anglesos.⁶ La nit del 2 d'abril, les tropes varen ser armades; a continuació, cap a les dues de la matinada, els soldats abandonaren els seus quarters.⁷ La columna del regiment de Llombardia, dirigida pel marquès de la Torre,

¹ LLADÓ I FERRAGUT, J.: *El Archivo de la Real y Pontificia Universidad Literaria y Estudio General Luliano del Antiguo Reino de Mallorca*, Palma, 1946.

² *Colección General de las providencias hasta aquí tomadas por el Gobierno sobre el estrañamiento y ocupación de temporalidades de los regulares de la Compañía, que existían en los Dominios de S.M. de España, Indias, e Islas Filipinas, a consecuencia del Real Decreto de 27 de febrero, y Pragmática-Sanción de 2 de abril de este año*, Madrid, 1767, p. 1-2.

³ GIMÉNEZ LÓPEZ, E.: “Portugal y España en la extinción de la Compañía de Jesús”, a TIEZ, M. (ed.): *Actas del Coloquio Internacional Los jesuitas españoles expulsos. Su imagen y su contribución al saber sobre el mundo hispánico en la Europa del siglo XVIII*, Madrid, 2001, p. 337-358.

⁴ GIMÉNEZ LÓPEZ, E.: *Misión en Roma. Floridablanca y la extinción de los jesuitas*, Múrcia, 2008, p. 113-124.

⁵ Antonio de Alós i de Rius va néixer a Moyà el 1693. Participà en la Guerra de Successió, en el cos de Dragones de Vallejo, ascendint a Capità de Dragones el 1714. Combaté en nombroses campanyes, com les guerres de Sicília o la conquesta de Nàpols per part de Carles III. El 1764 fou nomenat Capità General de Mallorca. Va morir a Barcelona el 1780.

⁶ Els preparatius de l'operació que culminaria amb l'expulsió dels jesuïtes es varen dur a terme amb el major sigil·li possible. GIMÉNEZ LÓPEZ, E.; MARTÍNEZ NARANJO, F.J.: “La expulsión de los jesuitas de Cataluña”, *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, 20, 2009, p. 117.

⁷ BLANCO TRÍAS, P.: *El Colegio de Nuestra Señora de Montesión en Palma de Mallorca. Apuntes históricos*, Palma, 1948, p. 99-101.

va ser posicionada al davant de l'església de Monti-sion, mentre una segona columna, integrada en aquest cas pel regiment de Brabant i encapçalada per Bonifacio Descalzi, es dirigí al col·legi de Sant Martí. També acudiren al col·legi de Monti-sion el doctor en ambdós drets Antoni Bisquerra⁸ i el notari Mateu Estada, mentre el doctor en Dret Maties Mir i el notari Mateu Ginard i Cirer anaren al de Sant Martí.⁹ L'objectiu d'aquestes columnes militars era procedir a l'expulsió dels jesuïtes, en execució de la reial ordre. En el cas del col·legi de Monti-sion, el marquès de la Torre reuní tots els pares jesuïtes a la sala capitular i els llegí el decret de Carles III. Acompanyats per un soldat, els religiosos pogueren tornar a les seves cel·les i recollir els béns indispensables per al viatge, entregant, a continuació, les claus de totes les portes i armaris.¹⁰

D'aquesta manera, els dos col·legis jesuïtes de Palma foren clausurats, i els seus religiosos traslladats a un predi anomenat La Torre, situat als afores de la ciutat, on també foren portats els jesuïtes procedents del col·legi de Sant Ignasi de Pollença. En aquesta finca, vigilada pel tinent coronel Josep d'Alós, els jesuïtes restaren incomunicats durant alguns dies.¹¹ Finalment, el 3 de maig, la quarantena de jesuïtes mallorquins, juntament als pares procedents d'Eivissa, varen ser embarcats en direcció a Civitavecchia.¹² La flota, que havia salpat del port de Salou amb mig miler de jesuïtes de la província d'Aragó,¹³ estava integrada per tretze bucs mercants¹⁴ i era acompanyada per tres naus de l'Armada Reial; tot el conjunt estava comandat pel capità Antoni Barceló. El dia següent, 4 de maig, la flota marxà en direcció als Estats Pontificis, però el mal temps l'obligà a tornar a l'arxipèlag i resguardar-se al port de Fornells durant quatre dies. El 9 de maig, finalment, es va emprendre de nou el viatge, i els jesuïtes arribaren a Civitavecchia quatre dies més tard.¹⁵

Segons la tradició, la Verge que presideix la façana de l'església de Monti-sion va ajuntar les mans en senyal de dolor per l'expulsió dels jesuïtes mallorquins. Aquest rumor va donar

8 Antoni Bisquerra i Sastre de la Geneta va néixer cap a 1730. Obtingué el grau de doctor en ambdós drets el desembre de 1753, i després de la mestria i ser examinat per la Reial Audiència, jurà com a advocat el 1757. Fou catedràtic d'Institut de la Universitat Lul·liana i Literària entre 1755 i 1788, any en què fou nomenat canceller de Competències. Ocupà també diversos càrrecs eclesiàstics, essent canonge doctoral de la Seu, conseller jurídic del bisbe Díaz de la Guerra i bisbe d'Albarracín. Va morir el 16 de gener de 1796. PLANAS ROSSELLÓ, A.; RAMIS BARCELÓ, R.: *La Facultad de leyes y cánones de la Universidad Luliana y Literaria de Mallorca*, Madrid, 2011, p. 156.

9 FERRER FLÓREZ, M.: "Historia de los colegios de la Compañía de Jesús en Baleares", *BSAL*, 64, 2008, p. 150.

10 GALMÉS, S.: "Extrañamiento y ocupación de bienes de los Jesuitas en Mallorca, bajo el reinado de Carlos III, en 1767", *BSAL*, 28, 1939, p. 7-10. El mateix procediment va ser seguit en la resta de col·legis jesuïtes de la Monarquia Hispànica. GIMÉNEZ LÓPEZ, E.; MARTÍNEZ NARANJO, F.J.: "La expulsión de los jesuitas...", p. 118-119.

11 BLANCO TRÍAS, P.: *El Colegio...*, p. 103.

12 FERRER FLÓREZ, M.: "Historia de los colegios...", p. 150.

13 Els jesuïtes de la Província d'Aragó restaren en el Noviciat de Tarragona abans de ser transportats a Salou per embarcar-se cap als Estats Pontificis. GIMÉNEZ LÓPEZ, E.; MARTÍNEZ NARANJO, F.J.: "La expulsión de los jesuitas...", p. 124-125.

14 Els jesuïtes mallorquins i eivissencs varen ser embarcats en el xabec *La Purísima Concepción*. La nau havia estat adaptada per al viatge, i equipada amb els matalassos portats des del col·legi clausurat. OBRADOR VIDAL, B.: *450 años de historia del Colegio de Montesión en Palma de Mallorca. Apuntes cronológicos y documentación histórica. Tomo I. Desde la fundación del Colegio de 1561 hasta la expulsión en 1767*, Madrid, 2011, p. 581-583.

15 BLANCO TRÍAS, P.: *El Colegio...*, p. 104-105. Malgrat tot, els jesuïtes no pogueren desembarcar a causa de la negativa de Climent XIII a permetre-ho. Finalment, varen ser conduïts a Còrsega i desembarcaren el 25 d'agost. GIMÉNEZ LÓPEZ, E.; MARTÍNEZ NARANJO, F.J.: "La expulsión de los jesuitas...", pp. 130-133.

lloc a una campanya per part de les autoritats destinada a desmentir-ho. Així, per exemple, el Capità General disposà una recompensa de 300 lliures a qui denunciés l'inventor d'aquell rumor. A nivell eclesiàstic, també es va procedir a reprimir el rumor, disposant el bisbe la prohibició de parlar sobre els jesuïtes i el fals miracle, sota pena d'excomunió.¹⁶ Tot plegat, suposà la detenció de nombroses persones i la condemna d'algunes d'elles a desterrament o multes de diversa quantitat.¹⁷

El destí del col·legi de Monti-sion

El destí de les que fins aleshores havien estat possessions de la Companyia de Jesús va ser una preocupació pel rei i pel seu consell. A tal efecte, s'ordenà als diversos comissionats encarregats de l'ocupació de les temporalitats dels jesuïtes que informessin sobre quin ús públic¹⁸ es pretenia donar als diferents edificis.¹⁹ La mateixa ordre va ser enviada als prelats diocesans. El comissionat de Mallorca, el marquès d'Alós, envià un informe en el que s'exposava la proposta de l'Ajuntament, dels Síndics de Fora i del Síndic Personer, consistent en establir un hospici en l'antic col·legi jesuïta. El bisbe de Mallorca també va fer arribar la seva proposta.²⁰

Les propostes varen ser entregades al fiscal José Moñino, futur comte de Floridablanca,²¹ qui s'encarregà de la seva harmonització. La proposta final va ser revisada i aprovada pel Consell de Castella, i finalment, el 22 d'agost de 1769, Carles III emetia des de San Ildefonso una disposició per la qual s'ordenava el trasllat de la Universitat Lul·liana i Literària de Mallorca a l'edifici de l'extint col·legi de Monti-sion.²²

Aquest trasllat, però, hauria de fer-se d'acord amb una sèrie de condicions que el monarca incloïa en la seva ordre.²³ En primer lloc, els catedràtics haurien d'encarregar-se de la celebració de les misses, aniversaris i demés pies memòries que haguessin estat entregades al col·legi de Monti-sion, cobrant la quantitat corresponent fixada a tal efecte. Per altra banda, la Universitat Lul·liana i Literària rebria també els fons de les congregacions religioses que haguessin estat fundades en el col·legi de Monti-sion, quedant obligada, però, al compliment de les deixes pies que poguessin existir. En tercer lloc, s'ordenava que el bisbe de Mallorca, en comú acord amb el comissionat reial, procedís al repartiment dels ornaments i vasos sagrats que es trobessin a l'església de Monti-sion, prèvia provisió suficient d'aquesta, entre

16 BLANCO TRÍAS, P.: *El Colegio...*, p. 108.

17 OBRADOR VIDAL, B.: *450 años de historia del Colegio de Montesión en Palma de Mallorca. Apuntes cronológicos y documentación histórica. Tomo II. Desde la expulsión en 1767 hasta la actualidad*, Madrid, 2011, p. 127.

18 Carles III preveia que es donés un ús públic als col·legis i esglésies jesuïtes. La resta de béns immobles serien venuts. MARTÍNEZ TORNERO, C.A.: *Carlos III y los bienes de los jesuitas: la gestión de las temporalidades por la monarquía borbónica (1767-1815)*, Alicante, 2010, p. 103.

19 Els nous usos dels edificis que havien estat dels jesuïtes havien de ser acordats amb els ajuntaments, els personers dels comuns i altres persones, religioses o seculars, que vetllessin pel bé públic. AHUIB, Jesuïtes, Llibre 75. *Executorias de la Universidad*, f. 1v-2r.

20 AHUIB, Jesuïtes, Llibre 75. *Executorias de la Universidad*, f. 2r.

21 CORONAS GONZÁLEZ, S.M.: "José Moñino, fiscal del Consejo de Castilla (1766-1772)", *José Moñino y Redondo, Conde de Floridablanca (1728-1808). Estudios en el bicentenario de su muerte*, Oviedo, 2009, p. 217-296.

22 AHUIB, Jesuïtes, Llibre 75. *Executorias de la Universidad*, f. 2v.

23 Les condicions imposades pel monarca eren les mateixes que havien estat ordenades per a tots els territoris de la Monarquia Hispànica. MARTÍNEZ TORNERO, C.A.: *Carlos III y los bienes...*, p. 102-103.

les esglésies pobres de la diòcesi. Així mateix, s'establia que s'esborressin les insígnies dels jesuïtes i les armes del fundador del col·legi, Ramon de Verí, que hi hagués en l'edifici, i que fossin substituïdes per l'escut reial. Finalment, el trasllat de la Universitat Lul·liana i Literària a l'edifici del col·legi de Monti-sion no suposaria en cap cas l'alienació de la seu que la institució tenia en l'actual carrer de l'Estudi General, sinó que aquest segon edifici hauria de ser destinat a qualsevol ús que es considerés útil per a les rendes d'aquella.²⁴

El 23 d'octubre de 1769, el marquès d'Alós va disposar que s'executessin les ordres reials. A tal efecte, va ordenar a Antoni Bisquerra, assessor en la Comissió d'Ocupació de Temporalitats, que realitzés una relació de tots els efectes que pertanyien a les congregacions existents en el col·legi de Monti-sion.²⁵ També es varen emetre una sèrie de mesures encaminades a la custòdia dels béns existents en els col·legis de Monti-sion, de Sant Martí i de Pollença, i que no formaven part de l'església, fent especial referència a les pintures, a l'arxiu i a la biblioteca; en termes generals, s'havia de garantir la conservació de tots aquests béns fins que el monarca disposés què havia de fer-se amb ells.²⁶ Respecte a les insígnies jesuïtes, varen ser suprimides aquelles que presidien els altars major i menor de l'església de Monti-sion, essent substituïdes per les armes reials esculpides per Miquel Thomàs. Al mateix temps, l'escut de Carles III també va ser col·locat a la porta principal del col·legi.²⁷

El marquès d'Alós també va prendre algunes mesures encaminades a complir les ordres de Carles III referent a les deixes pies. Concretament, el Capità General ordenà l'elaboració d'un inventari de totes les misses, aniversaris i pies memòries, amb explícita indicació de la quantitat que s'abonava a tal efecte, i que aquest inventari fos entregat al bisbe per a què prenguéssin les mesures adients per garantir-ne la seva celebració.²⁸

Respecte a la Universitat Lul·liana i Literària, el marquès d'Alós va manar que fos nomenat un diputat, qui, juntament al rector, s'encarregaria del trasllat de la institució a l'edifici de l'antic col·legi de Monti-sion.²⁹ De tot el procediment s'haurien d'expedir tres còpies: una per enviar al fiscal José Moñino, la segona per a l'Arxiu Diocesà i la tercera per a la pròpia comissió.³⁰

El trasllat de la Universitat Lul·liana i Literària al col·legi de Monti-sion

El 31 d'octubre de 1769, cap a les dues de l'horabaixa, Mateu Estada, notari i escrivà de la Comissió d'Ocupació de Temporalitats, informà el rector de la Universitat Lul·liana i Literària de Mallorca, Francesc Ferrer de Sant Jordi, de l'ordre donada pel marquès d'Alós de nomenar un diputat. Per procedir a l'execució d'aquest nomenament, el rector necessitava reunir els quatre col·legis de la Universitat Lul·liana i Literària, el que indicà que faria el dia 2 de novembre, demanant al propi Estada que hi acudís.³¹

24 AHUIB, Jesuïtes, Llibre 75. *Executorias de la Universidad*, f. 2v-3r.

25 AHUIB, Jesuïtes, Llibre 75. *Executorias de la Universidad*, f. 12v.

26 AHUIB, Jesuïtes, Llibre 75. *Executorias de la Universidad*, f. 6r-7v.

27 AHUIB, Jesuïtes, Llibre 75. *Executorias de la Universidad*, f. 109v.

28 AHUIB, Jesuïtes, Llibre 75. *Executorias de la Universidad*, f. 7v-8r.

29 AHUIB, Jesuïtes, Llibre 75. *Executorias de la Universidad*, f. 8r.

30 AHUIB, Jesuïtes, Llibre 75. *Executorias de la Universidad*, f. 8v.

31 AHUIB, Jesuïtes, Llibre 75. *Executorias de la Universidad*, f. 9r-10r.

El concili general de la Universitat Lul·liana i Literària va tenir lloc el dia indicat a les quatre de la tarda, i comptà amb l'assistència de Mateu Estada,³² qui llegí als col·legiats presents tant la disposició de Carles III de 22 d'agost de 1769 com l'ordre emesa pel marquès d'Alós el 23 d'octubre del mateix any. El rector va manifestar la seva satisfacció per la gràcia feta pel rei, oferint-se a incrementar les seves plegàries per la bona salut del monarca i de la seva família, i encomanant a Mateu Estada que fes arribar el seu agraïment al marquès d'Alós per la seva influència en la decisió. Així mateix, el rector indicà que ja es comunicaria el diputat electe al Capità General. Finalment, també va sol·licitar que fos entregada una còpia de les diligències que es seguissin per custodiar a l'arxiu de la Universitat Lul·liana i Literària.³³

Fetes aquestes demandes, Mateu Estada es va retirar, i el concili general de la Universitat Lul·liana i Literària va procedir a debatre sobre si calia nomenar un únic diputat que, juntament al rector, representessin tota la institució, o si, pel contrari, era més convenient procedir al nomenament d'un diputat de cada col·legi. Sembla ser que no es va aconseguir resoldre aquella qüestió, de manera que el concili optà per nomenar un únic representant de la Universitat Lul·liana i Literària, però també un diputat per cada facultat; el rector hauria de consultar-ho amb el marquès d'Alós, i depenent de la seva resposta, acudiria a Montisíon amb el representant únic o amb els quatre diputats dels col·legis. Així, el concili general va elegir com a diputat únic de la Universitat Lul·liana i Literària el catedràtic de Prima de Dret Civil, Guillem Bestard. Com a diputats de cadascun dels col·legis, varen ser escollits per la Facultat de Teologia, Josep Borràs, catedràtic de Prima de Teologia Lul·liana; per la Facultat de Cànon i Lleis, el ja esmentat Guillem Bestard; per la Facultat de Medicina, Mateu Font, catedràtic de Prima de Medicina; i per la Facultat d'Arts i Filosofia, fra Joan Darder,³⁴ catedràtic lul·lista.³⁵

El 9 de novembre, el marquès d'Alós ordenà al rector de la Universitat Lul·liana i Literària que es presentés al cap de dos dies amb els diputats corresponents a la porta del col·legi de Montisíon per procedir a l'entrega dels béns dels jesuïtes. A més, en els dies següents, els hi serien lliurats també els efectes de les dues congregacions religioses que hi havia a Montisíon. Les úniques excepcions les constituïrien els ornaments i vasos de l'església i els llibres i papers de la biblioteca i de l'arxiu, que quedarien sota la custòdia de la Comissió d'Ocupació de Temporalitats fins que el seu destí definitiu fos aclarit.³⁶

L'indicat 11 de novembre, a les quatre de l'horabaixa, el marquès d'Alós va traslladar-se a l'edifici del col·legi de Montisíon per assistir al traspàs de l'extint col·legi a la Universitat Lul·liana i Literària, juntament al rector i als quatre diputats elegits per la institució. El traspàs

32 El rector va consultar al concili de la Universitat Lul·liana i Literària si s'havia de permetre a Mateu Estada participar en la sessió; els col·legiats acordaren per unanimitat que l'escrivà s'assegués al lloc immediatament posterior al del secretari. AHUIB, Jesuïtes, Llibre 75. *Executorias de la Universidad*, f. 21r-v.

33 AHUIB, Jesuïtes, Llibre 75. *Executorias de la Universidad*, f. 10r-12v.

34 En un document datat el 4 de maig de 1770, el diputat del Col·legi de Medicina és Joan Baptista Mas i el del Col·legi de Filosofia és Joan Amengual. AHUIB, Jesuïtes, Llibre 75. *Executorias de la Universidad*, f. 66v-67r.

35 AHUIB, Jesuïtes, Llibre 75. *Executorias de la Universidad*, f. 22v-23v. En la seva sessió de 12 de novembre, el concili general de la Universitat Lul·liana i Literària acordà dotar els diputats d'un major poder, concretament la potestat d'actuar sense l'assistència dels quatre o de prendre decisions en nom de la Universitat Lul·liana i Literària sense necessitat de reunir el concili. AHUIB, Jesuïtes, Llibre 75. *Executorias de la Universidad*, f. 27r.

36 AHUIB, Jesuïtes, Llibre 75. *Executorias de la Universidad*, f. 12v-13v.

va ser, sobretot, simbòlic. El marquès d'Alós va demanar al rector i als diputats que entressin a l'edifici per posseir-se d'aquest. A més, entregà al rector la clau de la porta principal, i aquest la va tancar i tornar a obrir com a símbol que el col·legi jesuïta passava a mans de la Universitat Lul·liana i Literària. A continuació, el marquès d'Alós va preguntar al rector si considerava que l'edifici havia estat entregat, amb les condicions i excepcions previstes; el rector va respondre afirmativament.³⁷ El mateix ritual de presa de possessió va ser celebrat a l'església de Monti-sion, a la qual accediren des de l'interior del col·legi; el marquès d'Alós entregà la clau de la porta al rector, qui l'obrí i la tancà, tenint-se a continuació per entregada també l'església.³⁸ L'ocupació de l'edifici va ser immediata, doncs ja va ser celebrat a l'església de Monti-sion el concili general del 12 de novembre.³⁹

La presa de possessió dels edificis era només la primera part, perquè encara era necessària l'entrega de tots els béns de l'extint col·legi, recollits en el seu pertinent inventari. A tal efecte, el marquès d'Alós informà al rector i diputats de la Universitat Lul·liana i Literària que el seu assessor, Antoni Bisquerra, els hi faria entrega dels béns mobles.⁴⁰ Cal tenir en compte en aquest punt que Antoni Bisquerra havia elaborat els inventaris dels béns de les congregacions religioses que es trobaven en el col·legi de Monti-sion, separant aquells que formaven part de la Congregació dels Estudiants⁴¹ dels de la Congregació de l'Esperit Sant.⁴²

Els béns de les congregacions varen ser entregats ràpidament a la Universitat Lul·liana i Literària. El 14 de novembre a les nou del matí, tres dies després de la presa de possessió de l'edifici del col·legi de Monti-sion, Antoni Bisquerra entregà al rector i als quatre diputats de la Universitat Lul·liana i Literària els béns mobles que havien estat de la Congregació de l'Esperit Sant. El traspàs dels efectes es va dur a terme a la capella de la Congregació i va ser elaborat un llistat de tots els béns que es traspassaven.⁴³ El mateix dia, a les tres de l'horabaixa, varen ser també entregats els efectes de la Congregació dels Estudiants,⁴⁴

37 AHUIB, Jesuïtes, Llibre 75. *Executorias de la Universidad*, f. 24r-25r.

38 AHUIB, Jesuïtes, Llibre 75. *Executorias de la Universidad*, f. 25v.

39 AHUIB, Jesuïtes, Llibre 75. *Executorias de la Universidad*, f. 26v. Els primers graus universitaris no foren conferits en l'església de Monti-sion fins el 19 de maig de 1770. BLANCO TRÍAS, P.: *El Colegio...*, p. 107.

40 AHUIB, Jesuïtes, Llibre 75. *Executorias de la Universidad*, f. 26r. El marquès d'Alós havia fixat la data d'entrega dels béns mobles per al 13 de novembre, però va ser retardada al dia 14 a les 9 del matí. AHUIB, Jesuïtes, Llibre 75. *Executorias de la Universidad*, f. 29r.

41 La Congregació dels Estudiants estava posada sota el patrocini de la Mare de Déu de l'Anunciació, i comptava, com a patró secundari, amb sant Joan Baptista. Estava integrada pels estudiants del col·legi de Monti-sion, i dirigida per un professor de Filosofia o Teologia, exercint com a prefecte un teòleg. Els dimecres a la tarda practicaven exercicis literaris i els dissabtes cantaven Completes. BLANCO TRÍAS, P.: *El Colegio...*, p. 52.

42 La Congregació de l'Esperit Sant estava integrada per cavallers i menestrals. La seva principal funció era el manteniment de set llits a l'Hospital General i la visita als empresonats. Es reunia mensualment el tercer diumenge de cada mes. BLANCO TRÍAS, P.: *El Colegio...*, p. 53. Per a l'inventari dels béns de la Congregació dels Estudiants: AHUIB, Jesuïtes, Llibre 75. *Executorias de la Universidad*, f. 16r-17r. Per als béns de la Congregació de l'Esperit Sant, AHUIB, Jesuïtes, Llibre 75. *Executorias de la Universidad*, f. 17v-18v.

43 AHUIB, Jesuïtes, Llibre 75. *Executorias de la Universidad*, f. 29v-32v.

44 L'única excepció va ser un quadre amb marc daurat trobat a la capella interior del col·legi i que representava l'Anunciació. Segons el procurador del col·legi, aquesta pintura pertanyia a la Congregació d'Estudiants, de manera que hauria de ser entregada a la Universitat Lul·liana i Literària. Malgrat tot, va ser considerada massa bella i es decidí no cedir-la, de moment, per si el pintor de la Comissió d'Ocupació de Temporalitats optava per enviar-la a un

realitzant igualment el llistat corresponent.⁴⁵ En quant als béns del col·legi de Monti-sion, varen ser traspassats a la Universitat Lul·liana i Literària el dia següent, 15 de novembre, elaborant-ne també un llistat.⁴⁶

El 20 d'octubre de 1771, gairebé dos anys després del traspàs de l'edifici del col·legi de Monti-sion a la Universitat Lul·liana i Literària, la institució acadèmica realitzà una festa d'acció de gràcies per la cessió de l'edifici, de l'església i de la biblioteca dels jesuïtes expulsats. La celebració va consistir en una processó que va partir de l'església de Monti-sion i que va recórrer els carrers de Palma passant per davant el Palau Episcopal (afegint-se el bisbe a aquella), per l'antiga seu de la Universitat Lul·liana i Literària i per l'Ajuntament, on els regidors i diputats se sumaren a l'acte. Finalment, la processó tornà a l'església de Monti-sion, on es cantà el *Te Deum* i, a continuació, se celebrà la missa.⁴⁷

Pintures, llibres i papers

Durant tot el procediment, és evident el tractament específic que mereixeren les pintures, els llibres de la biblioteca i els documents de l'arxiu que hi havia en el col·legi de Monti-sion. Com ja s'ha indicat, aquests béns no varen ser cedits des del primer moment a la Universitat Lul·liana i Literària, que ocupà l'edifici, sinó que restaren sota la custòdia de la Comissió d'Ocupació de Temporalitats.

Antoni Bisquerra, assessor del marquès d'Alós en la comissió, va ser el responsable de la conservació d'aquests béns. En primer lloc, Bisquerra va fer traslladar totes les pintures existents en el col·legi de Monti-sion a la capella interior o aula capitular.⁴⁸ La documentació va ser portada en unes estances del tercer pis de l'edifici, excepte els llibres i documents procedents del col·legi de Sant Ignasi de Pollença, que varen ser dipositats en l'esmentada aula capitular. Per garantir el resguard de la documentació, es va tapiar una part del corredor de la tercera planta. També va ser cegada una porta de la biblioteca, de manera que l'únic accés a aquesta estança fos a través d'una escala que comunicava amb el Pati de la Font.⁴⁹ Malgrat tot, el 5 de desembre de 1769, el rector de la Universitat Lul·liana i Literària de Mallorca va demanar a Antoni Bisquerra que es procedís a buidar l'aula capitular, perquè la necessitaven per impartir-hi lliçons. Antoni Bisquerra va acceptar aquella sol·licitud, i el mateix dia, Mateu Estada va certificar com les pintures, llibres i documents que s'havien dipositat en l'aula capitular eren transportats a una estança annexa a la biblioteca.⁵⁰

Els llibres restaren durant gairebé dos anys sense que es clarifiqués el seu destí. Finalment, el 23 de novembre de 1770, a petició tant de l'Ajuntament de Palma com de la Universitat Lul·liana i Literària, el monarca decidí usar els llibres de les biblioteques dels tres col·legis mallorquins per constituir una biblioteca pública, que s'ubicaria en les dependències del

altre destí. AHUIB, Jesuïtes, Llibre 75. *Executorias de la Universidad*, f. 36r.

45 AHUIB, Jesuïtes, Llibre 75. *Executorias de la Universidad*, f. 32v-36v.

46 AHUIB, Jesuïtes, Llibre 75. *Executorias de la Universidad*, f. 36v-43r.

47 OBRADOR VIDAL, B.: *450 años de historia...*, p. 127.

48 AHUIB, Jesuïtes, Llibre 75. *Executorias de la Universidad*, f. 14r.

49 AHUIB, Jesuïtes, Llibre 75. *Executorias de la Universidad*, f. 14r-v.

50 AHUIB, Jesuïtes, Llibre 75. *Executorias de la Universidad*, f. 43r-44r. L'única pintura que va restar a l'aula capitular va ser un retaule, que va ser entregat a la Universitat Lul·liana i Literària.

col·legi de Monti-sion. S'excloïen d'aquesta concessió els llibres que anessin contra l'Estat o les regalies del rei, els referents a l'organització interna de la Companyia de Jesús, i els que tractessin sobre afers particulars.⁵¹ Per altra banda, el 20 de juny de 1772, Carles III disposà que fossin cremades públicament totes les edicions del llibre titulat *Historia Imparcial de los Jesuitas*,⁵² escrit en francès i publicat en dos volums.

La disposició reial va ser impugnada pel Vicari General Joan Despuig, qui va argumentar que els llibres de la biblioteca del col·legi de Sant Ignasi de Pollença pertanyien al bisbat, segons una ordre de 2 de maig de 1770, que establia que les biblioteques dels col·legis de Palma serien cedides a la Universitat Lul·liana i Literària, mentre els llibres dels col·legis de la Part Forana correspondrien al bisbat. Malgrat tot, Joan Despuig estigué disposat a cedir els llibres del col·legi de Sant Ignasi, a canvi, però, que s'entregués a la diòcesi una còpia de tots els llibres duplicats que hi hagués en qualsevol biblioteca.⁵³ Aquesta proposta va ser aprovada el 27 d'agost de 1772, i els duplicats varen ser lliurats al bisbat el 21 de juny de 1774. Per altra banda, entre el 13 d'agost i el 9 de setembre de 1774 es va procedir a donar la biblioteca del col·legi de Monti-sion, formada per 10.784 llibres, a la Universitat Lul·liana i Literària.⁵⁴ L'única excepció varen ser els llibres i manuscrits que es consideraren més rars i valuosos, que foren cedits al monarca i, per tant, enviats a Madrid. D'aquesta manera, varen ser entregats a la Universitat Lul·liana i Literària un total de 9.024 llibres.⁵⁵

Respecte als documents de l'arxiu, va haver-hi una vertadera preocupació en la seva custòdia, perquè era imprescindible conèixer les rendes i censos dels que gaudia el Col·legi de Monti-sion per tal de garantir la bona gestió econòmica dels béns de l'extinta Companyia de Jesús. A tal efecte, es va procedir a redactar els registres dels documents i, posteriorment, s'elaboraren uns índexs que recollien tota la documentació dipositada en els arxius dels col·legis jesuïtes.⁵⁶

Les pintures també mereixeren un tractament especial. D'acord amb les ordres reials, el pintor Joan Muntaner, nomenat pel marquès d'Alós per acte de 13 de desembre de 1773, va procedir a revisar totes les pintures del col·legi de Monti-sion. La seva tasca fou la de determinar el valor d'aquestes pintures, seleccionant aquelles més valuoses, que serien conservades.⁵⁷ La resta de pintures, en canvi, haurien de ser taxades per ser, posteriorment, subhastades. Entre els dies 10 i 12 de gener de 1774, Joan Muntaner va analitzar les pintures, i concloué que no n'hi havia cap de valor, de manera que fixà per a cadascuna el preu base per a la seva posterior venda.⁵⁸

51 MASSOT RAMIS D'AYREFLOR, M.J.: "Aproximació a l'Arxiu i la Biblioteca dels tres col·legis dels Pares Jesuïtes de Mallorca en el temps de la incautació de les temporalitats. 1767", *Homenatge a Antoni Mut Calafell, arxiver*, Palma, 1993, p. 142.

52 *Novísima Recopilación*, VIII, XVIII, 6. Es tracta de LINGUET, S.-N.H.: *Historie impartiale des Jesuites*, Madrid, 1768.

53 MASSOT RAMIS D'AYREFLOR, M.J.: "Aproximació a l'Arxiu...", p. 142-143.

54 ROS, S.: "Biblioteca del Colegio de Montesión. Acta de entrega a la Real Universidad Literaria del Reino de Mallorca de los libros de la Biblioteca de dicho Colegio", *BSAL*, 20, 1925, p. 36-38.

55 BLANCO TRIAS, P.: *El Colegio...*, p. 108.

56 MASSOT RAMIS D'AYREFLOR, M.J.: "Aproximació a l'Arxiu...", p. 144.

57 OBRADOR VIDAL, B.: *450 años de historia...*, p. 135-136.

58 OBRADOR VIDAL, B.: *450 años de historia...*, p. 136-146.

Els béns eclesiàstics: ornaments i vasos sagrats

Els béns que es trobaven dins l'església de Monti-sion també varen comptar amb un tractament especial. Ja la pròpia ordre de Carles III havia establert que fossin entregats a les esglésies i parròquies més necessitades, d'acord amb el bisbe, i sempre que l'església de Monti-sion hagués quedat suficientment abastida. Per aquest motiu, els béns eclesiàstics també varen haver de ser custodiats per la Comissió d'Ocupació de Temporalitats; Antoni Bisquerra va traslladar-los a les estances apropiades,⁵⁹ excepte alguns béns que, per la seva magnitud, no podien ser transportats, de manera que varen ser deixats en la seva col·locació original.⁶⁰

La distribució dels béns eclesiàstics va ser molt lenta, sobretot a causa dels dubtes que va generar en el marquès d'Alós el procediment per a l'abastiment de l'església de Monti-sion i el repartiment de la resta de béns eclesiàstics; aquestes qüestions motivaren la redacció d'una carta el 17 de novembre de 1769. La resposta va ser remesa el 10 de març de 1770, i, en aquesta, el fiscal José Moñino ratificava al Capità General l'ordre que el repartiment dels béns eclesiàstics es fes de comú acord amb el bisbe de Mallorca. A més, s'insistia en què aquests béns fossin distribuïts entre les esglésies i capelles més necessitades, incloent-hi aquelles de l'Almudaina o de la resta de castells de l'illa.⁶¹

Finalment, el 2 de maig de 1770 Antoni Bisquerra va ordenar a Mateu Estada que demanés al Síndic Personer Antoni Cirer que anés a obrir les estances on es custodiaven els béns de l'església de Monti-sion,⁶² de tal manera que aquests objectes fossin traslladats a la denominada Capella de la Congregació, on es separarien els que restarien a l'església de Monti-sion i els que serien distribuïts entre les esglésies de Mallorca.⁶³ Antoni Cirer no pogué acudir-hi, però donà la clau a Mateu Estada per a què l'entregués a Antoni Bisquerra. El dia següent, els béns de l'església varen ser dipositats a la Capella de la Congregació.⁶⁴ Aleshores, el marquès d'Alós va acudir al col·legi de Monti-sion amb el bisbe de Mallorca, Francisco Garrido de la Vega, i es va procedir a seleccionar aquells béns que serien entregats a la Universitat Lul·liana i Literària per a ús tant en l'església com en la sagristia de Monti-sion,⁶⁵ elaborant, al mateix temps, un llistat descrivint-los.⁶⁶

Un tractament especial varen rebre les relíquies del venerable Alonso Rodríguez, que el marquès d'Alós, previ acord amb el bisbe, va entregar també a la Universitat Lul·liana i Literària, juntament a tots aquells béns que es trobaven en l'estança on havia viscut el

59 Concretament, els béns de l'església de Monti-sion varen ser traslladats a unes estances del segon pis que estaven tancades per dues claus. Una de les claus estava en possessió d'Antoni Cirer, síndic personer, segons havia ordenat l'article quart del reglament de Pedro Rodríguez de Campomanes inclòs en la Reial Cèdula de 2 de maig de 1767. AHUIB, Jesuïtes, Llibre 75. *Executorias de la Universidad*, f. 46v-47r.

60 AHUIB, Jesuïtes, Llibre 75. *Executorias de la Universidad*, f. 14v-15r.

61 AHUIB, Jesuïtes, Llibre 75. *Executorias de la Universidad*, f. 45r-v.

62 En el cas que Antoni Cirer no pogués acudir-hi, hauria de donar la clau a una persona de la seva confiança, perquè no es volia retardar més el moment de la distribució dels béns.

63 AHUIB, Jesuïtes, Llibre 75. *Executorias de la Universidad*, f. 46v-47v.

64 AHUIB, Jesuïtes, Llibre 75. *Executorias de la Universidad*, f. 48r-v.

65 AHUIB, Jesuïtes, Llibre 75. *Executorias de la Universidad*, f. 49r-50r.

66 AHUIB, Jesuïtes, Llibre 75. *Executorias de la Universidad*, f. 50r-66r.

venerable i en la qual es conservava des de 1722 el seu sepulcre.⁶⁷ Malgrat aquesta primera entrega, es va considerar que calia fer-la amb major solemnitat davant els representants de l'Ajuntament de Palma, que havia promogut la causa de beatificació del copatró de la ciutat i de l'illa davant la Sagrada Congregació de Ritus. A més, calia que l'entrega es realitzés amb totes les garanties que no s'alteraria la identitat del cos dipositat en el sepulcre. L'acte solemne es va celebrar el 19 d'octubre de 1770, en presència del Vicari General, Félix Josep de Aedo i Espina, del rector Francesc Ferrer de Sant Jordi i dels diputats dels col·legis de la Universitat Lul·liana i Literària.⁶⁸ Per part de l'Ajuntament,⁶⁹ hi acudiren els regidors Salvador Sureda de Sant Martí, marquès de Vilafranca; Francesc Boix de Berard i Cotoner; Antoni Ferrer de Sant Jordi, comte de Santa Maria de Formiguera, i Nicolau Dameto i Gual.⁷⁰ Després de llegir el decret pel qual el bisbe delegava en el seu Vicari General totes les actuacions referents a l'entrega de les relíquies d'Alonso Rodríguez i d'establir la relació de tots els béns que s'entregaven, el rector de la Universitat Lul·liana i Literària rebé la clau de l'estança del sepulcre del venerable i, a través de l'acte simbòlic de tancar-ne la porta, prengué possessió d'aquesta.⁷¹

Una vegada abastida l'església i la sagristia de Monti-sion, i després d'haver-se entregat els béns corresponents a la Universitat Lul·liana i Literària, es va procedir al repartiment dels diversos objectes, vasos sagrats i ornaments dels col·legis de Sant Martí i de Sant Ignasi de Pollença, i dels que sobraren de l'església de Monti-sion, entre les diverses esglésies i parròquies de l'illa, segons les seves necessitats. El 16 de juliol de 1771 el bisbe de Mallorca va fer arribar la seva proposta de distribució dels béns de plata⁷² al marquès d'Alós, que la va acceptar el 22 de novembre del mateix any i ordenà que s'executés el repartiment, emetent-se els respectius rebuts.⁷³

El desembre de 1771 es va procedir per part del bisbe a analitzar la qualitat de tots els béns que no eren de plata i, d'aquesta manera, distribuir-los entre les diverses esglésies i parròquies de l'illa. El repartiment definitiu va ser ordenat el 12 de febrer de 1772, dos dies després que el bisbe fes arribar la seva proposta al marquès d'Alós. Les esglésies i parròquies que es varen veure beneficiades en la distribució dels béns eclesiàstics varen ser les parròquies ciutadanes de Santa Creu, Santa Eulàlia, Sant Jaume, Sant Miquel i

67 AHUIB, Jesuïtes, Llibre 75. *Executorias de la Universidad*, f. 67v.

68 Excepte el diputat del Col·legi de Cànon i Lleis.

69 Els representants de l'Ajuntament eren els membres de la comissió designada en la sessió de 13 de novembre de 1769 per participar juntament amb el rector en aquells actes que consideressin adients. AHUIB, Jesuïtes, Llibre 75. *Executorias de la Universidad*, f. 83r-v. Tot i això, en la seva sessió d'1 d'octubre de 1770, un integrant de la comissió, el marquès d'Ariany, va ser substituït per Nicolau Dameto i Gual. AHUIB, Jesuïtes, Llibre 75. *Executorias de la Universidad*, f. 84r-v.

70 AHUIB, Jesuïtes, Llibre 75. *Executorias de la Universidad*, f. 69r-72r.

71 AHUIB, Jesuïtes, Llibre 75. *Executorias de la Universidad*, f. 81v-82r.

72 El bisbe comentà que va realitzar la distribució dels béns de plata a partir dels inventaris que se li feren arribar, on s'hi indicava la seva qualitat. En canvi, no pogué procedir a repartir els missals ni els ornaments de tela, seda o llana perquè no s'indicava la seva qualitat, de manera que no era possible la seva distribució adequada. AHUIB, Jesuïtes, Llibre 75. *Executorias de la Universidad*, f. 113v.

73 AHUIB, Jesuïtes, Llibre 75. *Executorias de la Universidad*, f. 113r-117v. En aquesta primera proposta, es cedeix un peu de plata a Sant Martí. AHUIB, Jesuïtes, Llibre 75. *Executorias de la Universidad*, f. 117r. Malgrat tot, aquesta cessió no apareix confirmada en la distribució definitiva.

Sant Nicolau, i les dels pobles de Campanet, Capdepera, Consell, Costitx, Establiments, Llubí, Manacor, Mancor, Marratxí, Montuïri, Muro, Petra, Pollença, Porreres, Randa, Sant Joan, Sant Llorenç des Cardassar, Santa Eugènia, Santa Maria, Santanyí, Son Servera, Valldemossa i Vilafranca. També es destinaren alguns objectes a les capelles dels castells de Bellver, de Cabrera i de Sant Carles,⁷⁴ així com a altres institucions; concretament la Casa de la Pietat, les Presons Reials, la Capella Reial de Santa Anna o l'Hospital General.⁷⁵ L'entrega dels béns a les parròquies ciutadanes i a les d'Algaida, Esporles i Selva va ser duta a terme en les dues setmanes següents, entre el 14 i el 28 de febrer;⁷⁶ la resta va ser més tardana. La causa d'aquesta tardança en la distribució va ser, segons el bisbe, la proximitat de la Quaresma, que impedí als rectors de les parròquies de la Part Forana anar a Palma per rebre els béns assignats a les seves esglésies.⁷⁷

Quedaren exclosos d'aquesta distribució aquells ornaments d'escàs valor o altres objectes en mal estat, com algunes casulles que necessitaven ser arreglades. Aquests béns varen ser entregats al fiscal de la Cúria Eclesiàstica i membre de la Junta Municipal Miquel Gacies, que s'encarregaria de la seva custòdia fins a la seva reparació. Aleshores s'entregarien els sobrepellissos al rector del Seminari de Sant Pere,⁷⁸ mentre la resta serien sotmesos a un segon repartiment entre les parròquies mallorquines per part del bisbe.⁷⁹ D'aquesta segona distribució se'n beneficiaren les parròquies ciutadanes de Santa Eulàlia i Santa Creu, i les esglésies d'Algaida, Llubí, Muro, Pina, Sant Jordi, Santa Margalida, Santanyí, Sineu i Son Servera. També s'entregaren alguns objectes a l'església de Son Jordà, a la de les Minyones Òrdenes i a la de la Universitat.⁸⁰ Tots els béns que no havien estat assignats a cap església en particular foren concedits a les parròquies corresponents: Santa Eulàlia rebé els del col·legi de Monti-sion; Santa Creu els del col·legi de Sant Martí i la parròquia de Pollença els de Sant Ignasi.⁸¹

Les deixes pies

L'expatriació dels jesuïtes no va suposar en cap cas la suspensió de les deixes pies atorgades a la Companyia de Jesús. Ja s'ha comentat la preocupació pel manteniment de les celebracions de misses, aniversaris i altres pies memòries, que haurien de ser complides pels catedràtics de la Universitat Lul·liana i Literària. Aquesta mateixa preocupació és evident en una referència que fa Antoni Bisquerra el 7 de novembre de 1769, en informar al

74 Els béns cedits als castells foren entregats a Josep Lamor, comissari de Guerra dels Reials Exèrcits, qui els entregà als seus respectius governadors. AHUIB, Jesuïtes, Llibre 75. *Executorias de la Universidad*, f. 151v.

75 AHUIB, Jesuïtes, Llibre 75. *Executorias de la Universidad*, f. 121v-143r. Per als béns cedits a les capelles dels castells, a l'Hospital General i a l'església d'Establiments: AHUIB, Jesuïtes, Llibre 75. *Executorias de la Universidad*, f. 149v-151r.

76 AHUIB, Jesuïtes, Llibre 75. *Executorias de la Universidad*, f. 143r-145r.

77 Per aquest motiu, el bisbe de Mallorca proposà que tots els béns fossin entregats a Miquel Gacies, qui s'encarregaria de la seva custòdia i distribució entre els rectors de les parròquies foranes. AHUIB, Jesuïtes, Llibre 75. *Executorias de la Universidad*, f. 147v-149r.

78 L'entrega dels sobrepellissos va ser el 4 de març de 1772. AHUIB, Jesuïtes, Llibre 75. *Executorias de la Universidad*, f. 151v.

79 AHUIB, Jesuïtes, Llibre 75. *Executorias de la Universidad*, f. 145r-v.

80 AHUIB, Jesuïtes, Llibre 75. *Executorias de la Universidad*, f. 157r-159v.

81 AHUIB, Jesuïtes, Llibre 75. *Executorias de la Universidad*, f. 145r-v.

marquès d'Alós que l'elaboració de la relació de deixes pies requereix de més temps, tant per la seva elevada quantitat com pels problemes causats per la mala organització de la documentació econòmica de la sagristia. En qualsevol cas, Bisquerra afirmà que, tan prest com hagués acabat d'elaborar la relació, la faria arribar al Capità General per a què acordés el compliment de les deixes pies amb el bisbe.⁸²

La qüestió de les deixes pies no va tornar a ser una preocupació fins a l'arribada d'una ordre del Consell de Castella el 18 de novembre de 1771, en la qual s'exigia que s'informés del grau de compliment de les disposicions del decret de 27 de febrer de 1767, i que s'observessin totes aquelles que encara no haguessin estat adoptades. Davant aquest fet, el marquès d'Alós va ordenar el 21 de novembre al seu assessor interí, Cristòfol Malla, que redactés en la major brevetat possible una relació de sufragis i deixes pies que havia de complir el col·legi de Monti-sion, i que, en aplicació del reial decret de 22 d'agost de 1769, haurien de ser assumides pels catedràtics i mestres de la Universitat Lul·liana i Literària.⁸³ El dia següent, Cristòfol Malla manà a Mateu Estada que elaborés una relació dels sufragis i deixes pies que corresponien al col·legi de Monti-sion i a les congregacions existents en ell,⁸⁴ a més d'indicar els possibles patronats qui hi hagués en l'església.⁸⁵

A tal efecte, Mateu Estada va presentar una relació de misses, aniversaris i demés deixes pies que havia elaborat Antoni Bisquerra, esmentant la quantitat assignada a cadascuna; també s'indicaren altres conceptes als que s'havien de destinar els censos que cobrava el col·legi de Monti-sion.⁸⁶ A més, es va incloure la resposta del bisbe, datada el dia 11 d'abril de 1769, en la qual s'indicaven les parròquies de Palma on s'haurien de celebrar els sufragis, i aquells que haurien de continuar en l'església de Monti-sion.⁸⁷ Respecte als censos que cobraven les congregacions, Mateu Estada indicà que no se n'havien trobats. L'única excepció era una renda de quatre-centes lliures que el batlliu de l'Orde de Sant Joan de Jerusalem a Mallorca Ramon de Verí havia deixat a la congregació per al manteniment de cinc llits per a malalts en l'Hospital General; la renda, però, no era percebuda pel col·legi de Monti-sion, sinó pel prefecte de la congregació, que era secular.⁸⁸

El batlliu Ramon de Verí constituïa també l'únic patronat que pogués haver-hi en el col·legi de Monti-sion. Així, Mateu Estada comunicà la troballa d'un document datat el 15 de febrer de 1597, en el que el vicerector del col·legi, Maties Borrassà, indicava que intentaria aconseguir per a Ramon de Verí la consideració de fundador del col·legi, en agraïment a

82 AHUIB, Jesuïtes, Llibre 75. *Executorias de la Universidad*, f. 15r.

83 AHUIB, Jesuïtes, Llibre 75. *Executorias de la Universidad*, f. 85r-87r.

84 Mateu Estada indica que, segons *Historia del Colegio de Montession*, custodiat en l'arxiu, hi havia tres congregacions: una d'estudiants (Mare de Déu de l'Anunciació), fundada el 1576; una de cavallers i menestrals (Esperit Sant), que començà a funcionar el 1596; i una tercera de clergues (Mare de Déu de l'Expectació, si bé des de 1643 apareix com a titular la Visitació de Maria), fundada el 1611. Aquesta tercera ja no funcionava el 1767. AHUIB, Jesuïtes, Llibre 75. *Executorias de la Universidad*, f. 107v-108r.

85 AHUIB, Jesuïtes, Llibre 75. *Executorias de la Universidad*, f. 87v-89r.

86 AHUIB, Jesuïtes, Llibre 75. *Executorias de la Universidad*, f. 90r-94r.

87 AHUIB, Jesuïtes, Llibre 75. *Executorias de la Universidad*, f. 96r-106v.

88 AHUIB, Jesuïtes, Llibre 75. *Executorias de la Universidad*, f. 108v.

una donació de 1.002 lliures de renda.⁸⁹ Aquest honor de fundador, que només podia ser atorgat amb l'autorització del Pare General de la Companyia de Jesús, aleshores Claudio Acquaviva, implicava la celebració de misses i sufragis per la seva ànima, tant en vida com després de la seva defunció.⁹⁰

Conclusions

L'expulsió dels jesuïtes dels territoris de Carles III el 1767 va suposar l'abandonament dels edificis que havien ocupat els religiosos de la Companyia de Jesús. En el cas de Mallorca, eren els tres col·legis existents a l'illa: Monti-sion, Sant Martí i Sant Ignasi. Malgrat tot, la voluntat del monarca no va ser deixar aquests edificis sense un ús concret, sinó que va cercar que els béns immobles de l'extinta companyia revertissin en la ciutat i el regne. A tal efecte, sol·licità tant a les institucions civils (concretament el Capità General, president de la Comissió per a l'Ocupació de les Temporalitats de la Companyia de Jesús) com eclesiàstiques (el bisbe de Mallorca) que proposessin els nous usos als que es podrien destinar els edificis.

La decisió sobre el destí que hauria de donar-se a l'antic col·legi de Monti-sion va tardar gairebé dos anys, doncs va ser presa pel monarca el 22 d'agost de 1769, i no arribà a Mallorca fins a l'octubre del mateix any. Però, des d'aquest moment, l'ocupació del col·legi de Monti-sion s'accelerà. El 23 d'octubre de 1769 el marquès d'Alós ordenà el compliment de l'ordre reial, que cedia l'edifici a la Universitat Lul·liana i Literària; l'11 de novembre, el rector de la institució acadèmica, davant els quatre diputats representants dels diferents col·legis, prenia possessió de l'immoble; tres dies més tard, se li entregaren els béns que hi havia en el seu interior. Per tant, en un període de temps inferior a un mes, la Universitat Lul·liana i Literària va esdevenir posseïdora tant de l'edifici com de tot allò que hi havia dins.

Malgrat la donació, quedaren exclosos d'aquesta les pintures, els documents de l'arxiu, els llibres de la biblioteca i els béns de l'església de Monti-sion. Tots ells haurien d'esperar a què el seu destí fos clarificat per noves disposicions, i mentrestant, quedaren custodiats en diverses estances del col·legi. El cas més destacat seria el dels objectes, vasos i ornaments eclesiàstics, que, per ordre de Carles III, haurien de ser distribuïts entre les esglésies i parròquies més necessitades de Mallorca, amb l'aprovació tant del bisbe com del marquès d'Alós. A diferència del traspàs a la Universitat Lul·liana i Literària, el repartiment dels béns de l'església va ser, més aviat, lent, a causa dels dubtes sobre com havia de fer-se. Els objectes que haurien d'abastir l'església i la sagristia de Monti-sion no foren seleccionats fins el maig de 1770, i no seria fins al mes d'octubre del mateix any quan se cediria també a la Universitat Lul·liana i Literària el sepulcre d'Alonso Rodríguez.

Més lenta fou la distribució de la resta de béns eclesiàstics, a causa, sobretot, de problemes a l'hora de fer-ne un repartiment equitatiu per la manca d'un inventari prou detallat. Per aquest motiu, s'arribaren a donar fins a tres repartiments. El primer, de 16 de juliol de 1771, afectava els béns de plata, que sí que havien estat detallats en l'inventari corresponent.

⁸⁹ En el cas que Ramon de Verí no fos nomenat fundador del col·legi en el termini d'un any, el pare Maties Borrassà hauria de retornar la donació. Ramon de Verí fou considerat fundador del col·legi, i el 21 de novembre de 1597 va rebre el document que així ho certificava. Anualment, es col·locava una espelma de cera blanca en memòria del fundador. AHUIB, Jesuïtes, Llibre 75. *Executorias de la Universidad*, f. 110v.

⁹⁰ AHUIB, Jesuïtes, Llibre 75. *Executorias de la Universidad*, f. 110r.

El segon repartiment va afectar aquells objectes que no eren de plata, i va ser realitzat el febrer de 1772. Finalment, es va donar un tercer repartiment dels béns de plata de poc valor i de la resta d'objectes que haguessin de ser reparats, fet el maig del mateix any. Per altra banda, cal tenir en compte que l'entrega dels béns no va ser immediata, sinó que bona part de les parròquies de la Part Forana beneficiades per aquest no acudiren a cercar-los amb la rapidesa que s'esperava, de manera que els béns varen haver de ser posats sota la custòdia del fiscal de la Cúria Eclesiàstica, Miquel Gacies.

Les deixes pies també suposaren un problema, perquè Carles III havia manat que es conservessin les misses, aniversaris i demés sufragis que complia el col·legi de Monti-sion. La principal dificultat en aquest àmbit va ser la manca de control econòmic per part dels jesuïtes, de manera que va ser necessària una vertadera tasca de documentació per fixar l'existència de deixes pies i, en el seu cas, la quantitat assignada. Cal destacar en aquest punt la intensa recerca arxivística duta a terme primer per Antoni Bisquerra en l'elaboració de la relació de deixes pies, i després per Mateu Estada.

Finalment, s'ha de remarcar la preocupació per documentar de forma precisa tot el procediment d'ocupació dels béns temporals de la Companyia de Jesús. El llibre és una còpia de l'informe que va acompanyar aquest procés, un informe que era expedit per triplicat, sense incloure-hi les còpies que poguessin ser demanades per una part concreta. A més, la pròpia Corona sol·licità informes sobre el compliment del decret de 27 de febrer de 1767, pel qual s'expulsaven els jesuïtes, de manera que, des de Mallorca, es va haver d'enviar una còpia de la documentació, si bé ja estava prevista la realització d'un informe per enviar al fiscal del Suprem Consell de Castella. Tot plegat, permet un seguiment de forma acurada del nou destí del col·legi de Monti-sion.

BolLETÍ de la
SOCiETAT
ARQUEOLòGiCA
L'IL·liANA

Revista d'Estudis Històrics

Any CXXVII Núm. 866 #68_ISSN: 0212-7458

Tercera Època_Palma_2012

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

HISTÒRIA

1885-1904: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Lulliana*

1905-1937: *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*

1938-1977: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Lulliana*

Anys: 3ª Època 1978-

ISSN: 0212-7458

Dipòsit legal: PM 738-1960

Periodicitat ANUAL

Editor: *Societat Arqueològica Lul·liana*

<http://www.arqueologica.luliana.com>

Preu de la subscripció: 45 euros

CONSELL DE REDACCIÓ

Director Dr. Miguel José Deyá Bauzá, Universitat de les Illes Balears

Secretari Dr. Miquel Àngel Capellà Galmés, Universitat de les Illes Balears

Vocals Dr. Albert Hauf i Valls, Universitat de València / Dr. Flocel Sabaté i Curull, Universitat de Lleida / Dr. Manuel Calvo Trias, Universitat de les Illes Balears / Dr. Tomàs de Montagut Estragués, Universitat Pompeu Fabra / Dr. Xavier Torres Sans, Universitat de Girona / Dra. Maria Barceló Crespi, Universitat de les Illes Balears / Dr. Ricard Urgell Hernández, Arxiu del Regne de Mallorca

CONSELL ASSESSOR

Dr. Antonio Bernat Vistarini, Universitat de les Illes Balears / Dra. Catalina Cantarellas Camps, Universitat de les Illes Balears / Dr. Mariano Carbonell Buades, Universitat Autònoma de Barcelona / Dr. Friedrich Edelmayer, Universitat Wien / Dr. Gabriel Ensenyat Pujol, Universitat de les Illes Balears / Dr. Antoni Furió Diego, Universitat de València / Dr. Jaime García Rosselló, Universitat de les Illes Balears / Dra. Maria Grazia Melis, Università di Sassari / Dr. Ignacio Henares Cuéllar, Universidad de Granada / Dr. Eloy Martín Corrales, Universitat Pompeu Fabra / Dra. Isabel Moll Blanes, Universitat de les Illes Balears / Dra. Natividad Planas, Université Clermond-Ferrand / Dra. Sabine Panzram, Universitat Hamburg / Dra. Pinuccia Simbula, Università di Sassari / Dr. Enric Porqueres i Gené, École des hautes études en sciences sociales (CNRS)

PRESENCIA EN BASES DE DADES I REPERTORIS BIBLIOGRÀFICS

ISOC – Ciencias Sociales y Humanidades. CSIC / REGESTA IMPERII. Akademie der Wissenschaften und der Literatur (DE) / *Repertorio de medievalismo hispánico*. CSIC / Catàleg LATINDEX / Acceptada a PIO (Periodical Index Online). Quest (GB) / Incorporada a DICE / Evaluada a RESH / Clasificada a CIRC / Allotjada a e-Dialnet, Universidad de La Rioja

PRESENCIA A INTERNET

Volums 1-62 (1885-2006) <http://lbdigital.uib.cat>

Volums 1-18 (1885-1921) <http://prensahistorica.mcu.es>

Volums 63 i següents (2007-) <http://dialnet.unirioja.es>

REVISIÓ DE TEXTOS EN ANGLÈS

M. Magdalena Vázquez Amer

DISSENY

Antoni Garau / Carles Fargas

IMPRESSIÓ

Indústria Gràfica Bahía

© dels autors pels seus articles

Els articles publicats al BSAL recullen exclusivament les opinions dels seus autors.

La revista declina qualsevol responsabilitat que pogués derivar-se dels drets de propietat intel·lectual o comercial.

Societat Arqueològica Lul·liana: C/ Monti-Sion, 9 / 07001 / Palma de Mallorca / bolletisal@gmail.com

ELS ORÍGENS DEL COL·LECCIONISME NUMISMÀTIC I ANTIQUARI A MALLORCA: GABRIEL FLOR I ALTRES CONTERTULIANS DE BONAVENTURA SERRA

Marià Carbonell i Buades

Universitat Autònoma de Barcelona

Resum: La gestació del col·leccionisme numismàtic i, en general, l'afecció antiquària a Mallorca és producte de la difusió de les idees il·lustrades. Per primera vegada es sistematitzen les dades publicades relatives a les troballes arqueològiques del segle XVIII a l'illa i s'aporten notícies inèdites, a partir de diferents fonts documentals. Per altra part, es revisen les biografies dels principals col·leccionistes, la majoria dels quals, com ara Gabriel Flor, integren la tertúlia de Bonaventura Serra i, a més, s'analitzen alguns inventaris de monetaris inèdits.

Paraules clau: Col·leccionisme numismàtic, Il·lustració, Mallorca, Segle XVIII, Gabriel Flor, Bonaventura Serra, Arqueologia.

Abstract: The gestation of numismatic collections and, in general, the antiquarian tradition in Mallorca is a consequence of the diffusion of enlightened ideals. This paper systematizes published data related to the archaeological findings of the 18th century on the island, and it also provides unpublished information from different documentary sources. On the other hand, the biographies of major collectors, most of whom, like Gabriel Flor, formed Bonaventura Serra's social circle, are also reviewed. In addition, I analyse some inventories of monetary collections which have remained unpublished up to this moment.

Key words: Numismatic collections, Enlightenment, Majorca, 18th century, Gabriel Flor, Bonaventura Serra, Archaeology.

El primer col·leccionisme numismàtic o, més genèricament, l'ímpetu antiquari a Mallorca és un dels múltiples, heterogenis i estimulants fruits de les primeres generacions d'il·lustrats locals, ara deixant de banda el debat acadèmic que hagi pogut suscitar l'abast tangible de la *cultura de les Il·lums* en la societat illenca.¹ Almanco això és el que es desprèn del testimoni del cronista i erudit Bonaventura Serra i Ferragut (1728-1784), exposat en unes inèdites "Memorias literarias de la isla de Mallorca", datades l'any 1772 i conservades a la biblioteca del monestir de Montserrat:²

Aun no se hablaba sino en la Corte, y tal qual otra parte de España, de sociedades literarias y de introducir el buen gusto en las ciencias, aun escribía Feijoo del miserable estado en que se hallaban y del atraso que padecían éstas en España; aun reynaba en muchos pueblos y ciudades la barbarie, y ya nos juntábamos en Mallorca algunos amigos a leer obras selectas, a instruirnos con método en el buen gusto y a cultivar los conocimientos útiles que prestan las ciencias estudiadas como se debe, y con el orden y elección que se requiere (...) Los frutos notables que han dimanado de nuestras tertulias, a más de firmarse entre nosotros el más constante amor y la amistad más sólida y verdadera, son muchos y varios. Lo primero se excitó entre nosotros, y por medio de nuestro ejemplo en otros, el gusto de hacer venir muchos y buenos libros, del que se reconocía gran falta en el país. De aquí se originó que se empezaran a formarse por algunos selectas y copiosas Bibliothecas, como las de D. Antonio Despuig, la de D. Antonio Montis, la de D. Pedro Verí y Salas, la de D. Raymundo Togores canónigo de la Sta. Igl. Cathedral, la de D. Joseph de Pueyo, la mía en que tengo gastados más de 6.000 pesos y otras (...) Se empezaron a recoger y apreciar las producciones varias de la naturaleza, las antigüedades, las medallas y todo lo que tiene conexión con el estudio de la bella literatura, de las que se han hecho después apreciables colecciones, así por lo que mira a la historia natural, como de medallas y monumentos antiguos, en que han acreditado su elección y buen gusto el Sr. D. Juan de Salas, el Sr. D. Ramon Togores y otros. Como también de pinturas lo es la colección que posee el Sr. D. Juan de Salas nombrado, quien ha tenido el gusto y la satisfacción de recoger varias muy preciosas de Rafael, Rubens, Alberto Duro y otros célebres artifices...

Per tant, no parlem d'un projecte institucionalitzat, corporatiu, acadèmic o gremial, sinó d'una compulsió compartida per alguns individus fascinats per l'Antiguitat i l'erudició històrica. Això no obstant, si llur iniciativa va tenir continuïtat va ser gràcies al paper catalitzador de la tertúlia concebuda per dos esperits inquietos i civilitzats, prou sensibles a les novetats culturals, Bonaventura Serra i Josep de Pueyo, futur tercer marquès de Campofranco. No hi ha constància que amb anterioritat s'haguessin format a Mallorca col·leccions numismàtiques ni antiquàries, potser a causa de la tardana i lenta difusió dels postulats de l'humanisme renaixentista. I no era per manca de restes romanes. El testimoni de Joan Binimelis és il·lustratiu de la incessant aparició de vestigis i, diguem-ho tot, corprenedor quan ens descobreix que l'espoli i la dispersió del nostre patrimoni tenen una llarguíssima trajectòria:

¹ La síntesi més recent és la de CASASNOVAS, M.A.: "La Il·lustració i el món de les lletres a la Mallorca del segle XVIII", en DURAN, M.; MARIMON, A. (dir.): *Del Segle XVIII borbònic a la complexa contemporaneïtat*, Història de les Illes Balears (dir. E. BELENGUER), III, Barcelona, 2004, p. 42-51. Cfr. MOLL, I.; SUAU, J.: "Memoria explicativa del estado de la isla de Mallorca en el siglo XVIII", en FERNANDEZ, R. (ed.): *España en el siglo XVIII. Homenaje a Pierre Vilar*, Madrid, 1985, p. 248-288. Vegeu, a més, entre d'altres, TRIAS MERCANT, S.: "Les claus de la Il·lustració mallorquina", *Afers: fulls de recerca i pensament*, 13, 1998, p. 297-308.

² SERRA FERRAGUT, B.: "Memorias literarias de la Isla de Mallorca (1772)", Biblioteca Abadia de Montserrat, Ms. 475 (abans vol. 17 de les "Recreaciones eruditas"), f. 373-388.

Pollencia (...) según se descubre y muestran las ruínas en donde se han hallado estatuas, cabezas y columnas de aquel tiempo de romanos, y la estatua del mismo Quinto Cecilio Metelo que hoy se guarda en Mallorca, y cavándola debajo de tierra la cortaron acaso la cabeza del cuerpo, y hoy la posee el Magnífico D. Raymundo Verí, Juez en la Audiencia Real de Mallorca, y otras cosas más y muchas se han hallado, como son sepulturas, urnas, cenizas, epigramas, títulos y particularmente en los campos en donde la Ciudad de Pollencia estaba edificada, se han hallado muchísimas medallas y monedas de cobre y de plata de emperadores romanas, que juntadas pasarían de cinco quintales de peso las que yo he visto, y se han hecho muchos presentes de ellas y enviado a muchos fuera de Mallorca y cada día se descubren muchas más.³

Així, doncs, les freqüents troballes no es traduïen automàticament en la formació de gabinets antiquaris ni de monetaris ordenats o temàtics, és a dir, de veritables col·leccions. Tot i que a petita escala, l'excepció correspon als cronistes Joan Binimelis, que segons confessió pròpia va arrebregar devuit monedes d'emperadors romans, i Joan Dameto, que declarava posseir algunes peces exhumades a *Pollentia*.⁴ Tanmateix, és molt probable que les col·leccions setcentistes s'hagin nodrit no sols de les descobertes immediates, sinó també de les que s'havien anat efectuant al llarg del segle XVII. De forma casual, no cal insistir-hi gaire, perquè els únics excavadors per no dir "arqueòlegs" de l'època eren els cercadors de tresors. I és que, en general, les troballes arqueològiques eren producte de l'atzar. Si fem cas de les fonts de l'època, els tres nuclis més fecunds en monedes i vestigis romans al llarg del segle XVIII, quan finalment cristal·litzà el fenomen col·leccionista, foren *Pollentia*,⁵ Lloseta⁶ i Campos.⁷

3 BINIMELIS, J.: *Nueva historia de la isla de Mallorca y de otras islas a ella adyacentes (1593)*, Palma, 1983, p. 161. Quant al cap romà de Can Pueyo de Palma, també ha passat desapercebuda la dada aportada per BERARD, G. de: *Viaje a las villas de Mallorca (1789)*, Palma, 1983, p. 76: *y lo prueba [Binimelis] con una estatua de mármol que ha su tiempo allí [Pollentia] se halló de Cecilio Metelo, que paró en don Ramón Verí y hoy guarda el Marqués de Campofranco*. És evident que la suposada escultura del cònsol Quint Cecili Metel, ara identificada amb el bust d'August de Can Pueyo (excepte per A. Furió, que hi veia un retrat de Luci Dentili), no fou excavada al segle XVIII ni prové de la col·lecció de Bonaventura Serra, com sovint s'ha defensat. D'acord amb el testimoni de J. Binimelis, el primer possessor conegut és el noble Ramon de Verí i Mojà, oïdor de l'Audiència de Mallorca, mort l'any 1614 (PLANAS, A.: "Los juristas mallorquines del siglo XVI", *Memòries de l'Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics*, 10, 2000, p. 63-104, en particular p. 97). Que prové de la col·lecció Serra ho asseguruen, per exemple, FERRÀ, B.; VIRENQUE, J.: *Album artístico de Mallorca*, Palma, 1873, p. 15-16. Recorden la inscripció del pedestal modern: *...desenterrada y colocada sobre este pedestal en 6 de octubre de 1757, por el celo de muy dignos escritores, en memoria de la antigüedad*. L'any 1775 el bust ja apareix relacionat entre els béns de Nicolau de Pueyo i Rossinyol, segon marquès de Campofranco: *una testa Antigua de la grandesa del natural, que diuen ser del temps de los Romanos sobre un pedestal de fust que imita el mármol, y que conté una inscripció llatina* (ARM, Protocols R-964, f. 7). I, com veurem aviat, el mateix any l'esmenta B. Serra a Can Pueyo, identificant-lo amb l'hipotètic retrat de Quint Cecili Metel (cfr. infra n. 12).

4 DAMETO, J.: *Historia General del Reyno Balearico*, Palma, 1632, p. 34-35: *Algunos quieren que su primera población [Pollentia] aya sido en lugar cerca de la ciudad de Alcudia, donde hoy está la Yglesia de Santa Ana. Fundan su opinión en las muchas medallas y estatuas marmóreas, y entre ellas la del famoso capitán Q. Cecilio Metello por sobrenombre Balearico (...) que allí se han hallado, y cada día se van descubriendo más, de las quales yo tengo en mi poder algunas*. Sobre el col·leccionisme més modern a partir de l'aportació de *Pollentia*, vegeu ROSSELLÓ BORDOY, G.; MERINO SANTISTEBAN, J.: "El patrimoni de les Illes Balears romanes: història de les investigacions, les troballes i les col·leccions", en ORFILA PONS, M. (com.): *El món romà a les Illes Balears*, catàleg d'exposició, Palma, 2005, p. 145-153.

5 FURIÓ, A.: *Carta histórico-crítica sobre el lugar donde estuvo situada la antigua Pollentia en la época que los romanos dominaron la isla de Mallorca*, Palma, 1839 (però el text està datat a Alcúdia l'any 1832).

6 CAYETANO DE MALLORCA, FRA: *Loseta ilustrada por la invención milagrosa de la Virgen Nuestra Señora llamada vulgarmente de Loseta sita en el condado de Ayamans de el Reyno de Mallorca*, Palma, 1746, p. 115 s. i p. 133 s.

7 FURIÓ, A.: *Carta histórico-crítica sobre el lugar donde estuvo situada la antigua Palma en la época que los*

Bonaventura Serra i Ferragut

Si més no cap al final de la seva vida, el mateix Serra havia reunit un gabinet d'antiguitats, exigiu però també un dels primers que s'han pogut documentar a Mallorca.⁸ En efecte, s'ha publicat que l'any 1777 posseïa un suggestiu recull de petits bronzes que havien aparegut en una seva propietat d'Alcúdia (un Hèrcules d'un pam d'alçària, un Mercuri, un atleta amb un estrígil a la mà, un Apis, un Mim i altres estris d'època romana), algunes inscripcions i un total de seixanta-quatre medalles de bronze, classificades en tres categories d'acord amb llur format.⁹ Atès que les medalles més grans figuraven emperadors i emperadrius de Roma hem de pensar que tot el conjunt devia ser homogeni, encara que no necessàriament tenia un mateix origen. A més, en la seva miscel·lània i envejable biblioteca, Serra disposava d'alguns volums dedicats a la matèria. Així, s'ha dit que posseïa les *Familiae romanae quae reperuntur in antiquis tibus ab Urbe condita ad tempora divi Augusti* (Roma, 1577; segona edició: París, 1663) de Fulvio Orsini, el gran col·leccionista i antiquari del Renaixement romà, a més de bibliotecari dels Farnese; les obres de numismàtica del bibliotecari reial Manuel Martínez Pingarrón -de fet, la traducció i edició crítica de la *Ciencia de las medallas con notas históricas y críticas* del jesuïta Louis Jobert (Madrid, 1777, a partir de l'edició parisenca de 1739); i les *Medallas de las Colonias, Municipios y pueblos antiguos de España* de l'enciclopèdic P. Enrique Florez, que endemés va ser corresponsal de Serra (1757-1758, els dos primers volums; i 1773, el tercer i definitiu, a càrrec d'Antonio Valcárcel, príncep Pius de Savoia).¹⁰

romanos dominaron la isla de Mallorca, Palma, 1835, p. 22-23. En contra del que opinaven els nostres primers historiadors, Furió defensava en aquesta publicació la fantàsica tesi -ja anunciada per fra Lluís de Vilafranca- que la Palma romana estava situada al lloc del Palmer (Campos). Recorda algunes troballes arqueològiques al mateix lloc: una làpida sepulcral (en poder de Bonaventura Serra); més de mil monedes romanes a Son Martorell (és a dir, Morell), l'any 1707; un altre grup nombrós de monedes romanes dels segles I al IV d. C., algunes d'or i de plata, l'any 1756 (enviades per l'Audiència a la Cort, que les destinà al monetari de la Real Academia de la Historia); encara, un nou grup de monedes, l'any 1780, que es repartiren entre Jordi Puig i de Maurell, regent de l'Audiència, Bonaventura Serra, Jordi Abrí-Descatlar, el paborde Guillem Terrassa i el caputxí fra Miquel de Petra (*con las que empezó el medallario que hay en el gabinete de su convento*); finalment, una moneda d'or que, després de passar per les mans de Jeroni Alemany i Flor, acabà en poder del brigadier Joan de Sales, del qual parlarem més endavant. Aquestes dades apareixen també recollides per TALLADAS, F.: *Història de Campos*, Campos, 1994 (1892), p. 16. Quant a una de les descobertes citades: el 23 de novembre de 1756 apareixen casualment en un camp de Santanyí cent cinc monedes de plata en *figuras romanas grandes*; llurades al batle de la vila, aquest les envià a l'Audiència, i aquesta al seu torn a la Cort, ja que els "tresors" eren propietat de la Reial Hisenda (ARM, AA-716, 1756, núm. 10).

8 Per a una visió de conjunt de la situació arqueològica a la Península, vegeu MORA, G.: *Historias de Mármol. La arqueología clásica española en el siglo XVIII*, Anejos de Archivo Español de Arqueología, XVIII, Madrid, 1998.

9 FURIÓ, A.: *Carta histórico-crítica... la antigua Pollentia*, p. 39; VENTAYOL, P.: *Historia de Alcúdia, I*, Palma, 1982 (1927), p. 36 s. Aquest últim autor relaciona el sepulcre i una estàtua de marbre de Luci Dentili Modest (descoberta, però, l'any 1687, i posteriorment destruïda), una inscripció dedicada a Quint Cecili Càtul (desenterrada l'any 1750 al Camp d'en França, després dipositada a Can España del carrer de la Portella), una medalla de coure de Juli Cèsar (apareguda l'any 1707 en època del pare del cronista Serra) i el grup de petits bronzes i altres bagatel·les suara descrites. El mateix Ventayol comenta altres troballes similars.

10 GARCIA MARÍN, J.; PICAZO, A.: *La cultura de la Il·lustració a Mallorca. Llums i ombres de Bonaventura Serra*, Palma, 2009, p. 48. Cal corregir el nom d'alguns dels autors citats en aquest treball (Fluvio Ursino per Fulvio Orsini, Pingaron per Pingarrón). També hi ha una referència a un "Promptuario de medallas de Gestnero (1691-1761), autor que havia desenvolupat un estricte sentit filològic davant les interpretacions" (p. 49); per la cronologia es tracta de l'alemany Johann Matthias Gesner, llatínia i professor universitari de retòrica, de qui tanmateix no he sabut localitzar cap llibre dedicat específicament a medalles, si més no amb el títol indicat. Podria tractar-se del *Promptuario de las medallas de todos los más insignes varones que ha avido desde el principio del mundo*, de J. M. Cordero (Lió, 1561)? Serra va reunir una quarantena de llibres d'antiguitats. Encara que no els detalli, vegeu GARCIA MARÍN, J.:

Ara bé, el mateix Serra ens informa que també tenia *Los vivos retratos de todos los emperadores* d'Hubertus Goltzius (edició castellana: Anvers, 1560), els molt divulgats *Diálogos de Medallas* de l'arquebisbe Antoni Agustín (Tarragona, 1587; Madrid, 1744), el *Museo de las medallas desconocidas españolas* de V. J. de Lastanosa (Osca, 1645), l'original en francès de l'obra del P. Jobert suara esmentada (la primera edició, parisenca, data del 1692), les "Famílies" (en realitat, *Nummi antiqui familiarum Romanarum perpetuis interpretationibus illustrati*) de Jean Foy-Vaillant (Amsterdam, 1703; o bé l'edició prínceps, parisenca, de 1674, en dos volums i amb un títol no del tot idèntic), un catàleg de les medalles de Lluís XIV (segurament, les *Médailles sur les principaux événements du règne de Louis le Grand*, París, 1702), l'*Ensayo sobre los alphabetos de las letras desconocidas que se encuentran en las más antiguas medallas y monumentos de España* (Madrid, 1752) -més sovint conegut com *Obra de medallas desconocidas*- de Luis José Velázquez de Velasco, marquès de Valdeflores, el *Recueil des médailles de peuples et de villes* en tres volums de Joseph Pellerin (París, 1763) i, finalment, un diccionari numismàtic en castellà (sens dubte, el *Diccionario numismático general* de Tomás A. de Gusseme en sis toms, editat a Madrid entre 1773 i 1777).¹¹

A la llibreria de Serra aquests títols apareixen agrupats a l'epígraf *Antiguitats*, perquè els llibres de numismàtica no constitueixen un gènere del tot independent, sinó una faceta de l'erudició antiquària, que s'integrava en els coneixements d'història general. Llevat d'excepcions, la funció bàsica de la numismàtica era la de servir com a ciència auxiliar de la història, sobretot de l'antiga. Això no obsta perquè algunes medalles fossin valuades també per altres mèrits i en particular per la seva raresa o singularitat i fins i tot pel seu valor estètic. En paraules de Martínez Pingarrón, traduint l'original del P. Jobert (p. 26), *el precio de las medallas no se ha de considerar precisamente por la materia, i [sic, passim] este es uno de los primeros principios de la Ciencia de las Medallas. Muchas veces una misma Medalla acuñada en oro será comun, i la misma en bronce será muy rara; i otras muy estimadas en oro tendran muy corta estimacion en plata, i en bronce.*

D'altra banda, Serra redactà l'any 1775 unes notes sobre la situació de les troballes arqueològiques efectuades a Mallorca destinades a Martínez Pingarrón, el qual les afegí, agraït, al pròleg de la citada *Ciencia de las medallas* ("dignos de que yo los manifieste al público"). Ja que és un text poc conegut, convé de recuperar-ne la part essencial:¹²

Las Antigüedades de Mallorca se pueden dividir en Medallas, Inscripciones, Bustos, Estatuas, Vasos, Lámparas, Sellos, Fragmentos, i [sic, passim] otros géneros semejantes. I pertenecen a varios i distintos tiempos, de Fenicios, Griegos, Romanos, Godos, Moros, etc., singularmente las Medallas, i en algunas partes se conservan vestigios de una antigüedad remotísima, quales son los que llama el vulgo Clapers de Geganos [sic, per Gegants], que consisten en unas piedras de enorme grandeza sobrepuestas a otras de correspondiente magnitud, etc. Por lo que mira a Medallas, se encuentran no pocas Fenicias, o de letras desconocidas

¹⁰ "La biblioteca de Buenaventura Serra (1728-1784) y otras bibliotecas del XVIII mallorquín", *Estudis Baleàrics*, 29-30, 1989, p. 113-117. Entre la bibliografia dedicada a Serra sobresurt l'estudi de PASCUAL BENNASAR, M.J.: *La Historia Natural de Bonaventura Serra i Ferragut (1728-1784), un ilustrado mallorquín*, Palma, 2003.

¹¹ SERRA FERRAGUT, B.: "De bibliothecis, sive de earum praestantia et usu, institutione, collectione...", BPM, Ms. 608-609, I, p. 279 s. i 331 s. (inventari de la biblioteca "serrariana", com l'anomenava el mateix autor). Els dos volums de Serra són un esbós o una primera versió d'un vertader manual de biblioteconomia.

¹² MARTINEZ PINGARRON, M.: *Ciencia de las medallas con notas históricas y críticas*, p. XXIV-XVII. L'original a SERRA FERRAGUT, B.: "Recreaciones eruditas", I, Biblioteca del monestir de Montserrat, Ms. 470, p. 269.

(...) De Griegas se han encontrado algunas, i entre ellas la de Cristo en mediano i pequeño bronce, que trae D. Antonio Agustín, según le ví citado en sus Diálogos, i al presente no tengo, i no puedo consultar, i otras del Siglo de Justiniano. También se han encontrado de Hebréas, o Amuletos Judaicos, el rostro de Cristo, e Inscripciones Hebraicas. De Romanas se encuentran un sin número, así de Consulares como de Imperatorias, en oro, plata, bronce, i aun algunas he visto de plomo, sobre que se duda si se acuñaron en este metal. Hace algunos años que en el Término de la Villa de Santanyi se encontraron de una vez mas de quinientas de oro i plata de bella conservación de muchos Emperadores Romanos, desde Nerón hasta Galba, i algunos posteriores a este. De Godos las hay de Wamba, Egica i otros. De Moros se encuentran asimismo no pocas en plata, i otros metales con caracteres antiguos Arábigos. De los Reyes de Mallorca hasta tiempo de los Reyes Católicos, de quienes vi una en oro, las he visto en oro o plata en poder de diversos sujetos, que unidas huvieran podido formar serie seguida sin casi ninguna interrupción.

De Inscripciones también ai muchas, principalmente de tiempos de Romanos (...) De Bustos y Estatuas, la cabeza de mármol de Flaminio, o sea de Metelo de que hablan Dameto en su Historia de Mallorca, i Verac en su Estado presente de España, i tiene D. Josef de Puyo Marques de Campofranco en su Gavinete. Otra también Romana incógnita de mármol que tengo en mi poder, un Hércules de bronce de palmo o poco menos de alto, un Mercurio de bronce pequeño, otra figura o pequeña Estatua asimismo de bronce, que representa un hombre teniendo en su mano el estrígil, que está tomando los baños, un Mimo, etc., varios Ídolos, un Apis, pequeño de bronce, algunos Canopes, etc.

Patéras, Vasos, Lámparas Sepulcrales i otros utensilios, varios Siglos o Sellos, con sus Inscripciones se han encontrado también muchos i varios. Esta anotación parece suficiente para dar una breve noticia de las Antigüedades que se han hallado en esta Isla. Para lo demás no ai [sic] tiempo ni lo permiten las ocupaciones. Palma i Mayo 16 de 1775. Serra i Ferragut.

Per modèstia, Serra calla que alguns dels objectes relacionats eren de la seva propietat,¹³ inclòs un bust romà de marbre del que no se'ns dona més notícies.¹⁴ El cas és que, segons l' inventari *postmortem*, en el tram final de la seva vida Serra havia augmentat la col·lecció de monedes, a més de conservar la resta d'artefactes arqueològics. D'acord amb l'inventari: cinc estatuetes de bronze; altres quatre fragments de bronze; diversos trossos de pedra, de terra de degotís i de terracota de gerrer, *que pareixen ser d'en temps de Romans o dels Moros*, una vaga manera d'establir cronologies que ha perdurat fins avui en dia en el costum popular. Quant a les monedes, en tenia cent vint-i-set, totes antigues i de diàmetres diferents, a més d'altres dues petites de plata.¹⁵

13 S'hi refereix molt de passada FERRÀ, B.: "Estatuas de bronce halladas en Mallorca (notas de mi cartera)", *BSAL*, 12, 1909, p. 186-190.

14 Fa uns anys era propietat del comte d'Espanya, quan el publicà GARCÍA Y BELLIDO, A.: "Esculturas romanas de Pollentia", *Archivo Español de Arqueología*, 83-84, 1951, p. 53-65. Els béns que llegà Serra a la seva germana passaren, per haver mort aquesta sense successió, al cosí Bartomeu Serra i Bennàsser de Monnàber; la néta d'aquest últim, Maria Josepa Serra i Colubí va casar-se l'any 1874 amb Enric d'Espanya i Truyols. No hi va haver descendència d'aquest matrimoni, de manera que l'heretat passà al nebot Ferran d'Espanya, tercer comte d'Espanya.

15 ARM, Protocols 5914, f. 1-26, en particular. f. 13v. No hi apareix una relació completa de la llibreria, que ocupava dues habitacions de Can Serra del carrer de la Portella. Un problema que calia resoldre era la titularitat dels llibres, ja que també n'hi havia del pare del difunt, el jurista i oïdor de l'Audiència Miquel Serra Maura, i del seu avi matern Francesc Ferragut, doctor en medicina. Amb el temps, el cunyat Dr. Joaquim Fiol en va lliurar un miler al marquès de Campofranco (ja que n'era l'hereu), però la resta va ser consignada al convent de Sant Francesc (en bona part havien estat propietat del pare del cronista), llevat dels que havien estat propietat del seu propi avi, el jurista Llorenç Fiol i Flor, i del Dr. Pere Suau, antic advocat dels pobres.

La mort del cronista s'esdevingué el 17 de desembre de 1784, a cinquanta-sis anys d'edat, i la redacció de l'inventari va començar una setmana després. Com a marmessor del difunt i com a procurador de l'hereva, l'única germana del cronista, actuà el cunyat Joaquim Fiol i Estade de Montcaire, que ens en dóna detalls en el seu famós *Dietari*. No havia passat un mes quan, el 20 de gener, ja se li presentava un eventual comprador del monetari: *Es vingut a mon Estudi D. Guillem Callar, el qual me ha dit que desitjave ser preferit en la compra de las Medallas de Bonaventura*.¹⁶ S'endevina que podien existir altres candidats. Tanmateix, la feina d'inventariar no s'acabà fins a mitjan mes d'abril. El 18 d'aquell mes Fiol li ho va participar personalment a Descatlar, ja que aquest era legatari del difunt per catorze toms de l'*España Sagrada* de Flórez, un diccionari d'antiguitats, que hem d'identificar amb de Gusseme abans citat, unes *Excavaciones* de Granada en cinc toms,¹⁷ una pintura al·legòrica que figurava *Europa* -el mateix Serra l'atribuïa a Pietro da Cortona- i les *produccions naturals*, és a dir, un petit gabinet de curiositats marítimes i terrestres, un atavisme que evoca les *Kunstkammern* o *Wunderkammern* barroques. De pas, el beneficiari va aprofitar per inquirir sobre la possibilitat de fer-se a mans el cocodrilo (*me ha insinuat sobre el cocodrilo, a que he respost no estar en intel·ligència que fos producció natural*), el qual, en efecte, dissecat i farcit de palla, penjava del sostre d'una estança de Can Serra, a la manera del popular *drac de na Coca* de Can Rosselló, actualment conservat al Museu Diocesà de Mallorca. Ben mirat, hom deu interrogar-se si no serà el mateix animal, perquè, llegendes populars a banda, de l'exemplar de rèptil capturat presumptivament pel capità Bartomeu Coch, d'acord amb el relat de J. M. Bover, no se'n coneixen ni l'origen exacte (en tot cas, hauria aparegut al carrer de la Portella, casualment a tocar de Can Serra) ni les vicissituds anteriors a l'exaltació que en feren els nostres escriptors romàntics.¹⁸ El cas és que, finalment, el 18 d'abril de 1785 Fiol enviava a Descatlar el cocodrilo, les tres medalles de plata, les cent trenta-vuit medalles de bronze (ja es veu que o bé el notari o bé el marmessor no les havien comptat amb exactitud; de cent vint-i-nou han passat a cent trenta-vuit), les estatuetes i la resta del petit tresor arqueològic. No se'ns diu res del pagament fins el 22 de juliol, quan Descatlar li assegurà que tornaria el cocodrilo, sense més explicacions, i que per les medalles *ha dit faria dir Misas*. L'1 d'agost es rebia de l'interessat un rebut -l'únic documentat- de quinze misses per valor de poc més de tres lliures (*el que he hagut admetre per la nota de mà de dit Callar per el valor de las monedas antiguas*), senyal que el marmessor dispensava al comprador un tracte de favor o que llavors la numismàtica sols tenia per a ells un valor cultural, no gens crematístic.¹⁹ De les posteriors vicissituds del monetari no hi ha notícies, com tampoc n'hi ha gaires del nou possessor, Guillem Abri-Decatlar i d'Olesa (1746-1801), més enllà de paleses virtuts patriòtiques.²⁰ La dispersió d'aquest monetari no degué ser immediata, perquè a mitjan segle XIX encara el va veure a la mateixa casa el peculiar Ramon Medel.²¹

16 PONS, A.: "Dietari del Dr. Fiol (1784-1785)", *BSAL*, 24, 1932-1933, p. 112 s. L'obra va ser immediatament publicada en dos volums pel mateix autor.

17 Pel tema de les excavacions i falsificacions setcentistes a Granada, vegeu MORA, G.: *Historias de mármol...*, p. 87 s.

18 LLOMPART, G.: "La leyenda palmesana de Es Drac de Na Coca", *BSAL*, 38, 1981, p. 157-166. Si la meua hipòtesi és correcta, caldrà esbrinar algun dia la transmissió de la bèstia des de Can Serra a Can Rosselló.

19 Cfr. MORA, G.: *Historias de mármol...*, p. 159.

20 RAMIS DE AYREFLOR, J.: *Alistamiento Noble de Mallorca del año 1762*, Madrid, 1999 (Palma, 1911), p. 317-319; BOVER, J.M.: *Varones ilustres de Mallorca*, Palma, 1847, p. 451-454.

21 MEDEL, R.: *Manual del viajero en Palma de Mallorca*, Palma, 1989 (1849), p. 113: *En su interior [Can Catlar] ostenta*

Contertulians

A Mallorca, l'afecció numismàtica i antiquària de Bonaventura Serra no era del tot excepcional, encara que fos minoritària. Se'n feia ressò un foraster contemporani, José Vargas Ponce, col·laborador de Vicente Tofiño durant l'aixecament de les cartes hidrogràfiques del Mediterrani, que va visitar l'illa durant els primers mesos de 1784:²²

Monetarios fue selecto el de don Gabriel Flor, del que se conservan en varias manos algunas medallas, y en el día las del Canónigo Don Ramón Togores, el Coronel Don Juan de Salas, el Oficial de Milicias Don Bartolomé Rubí, y otros curiosos (...) Las medallas que se encuentran en gran número, y sin hablar de la de Annibal y el Testamento del Romano, que refiere Dameto, y cita también Don Nicolás Antonio, calificando uno y otro de espureo, son las de Metelo, que trae Fulvio Urcino, Vaillant y otros; la de oro con la palma y el caballo; la de Canope rarísima; la de Augusto con la Palma; la de Crispo, las Consulares de M. Balbo, Hostilio, Sacerna y otros; la antiqüísima de plomo muy extraña; la de Decio con contraseña de Mallorca inédita y rara; las de Gordiano Africano, Domicia, Pulcheria y otras, y las 500 de oro y plata que se encontraron en Santagui [sic], desde Galba hasta el baxo Imperio. También se encuentran fragmentos de bronce, la pequeña estatua de Hércules, y la pierna de bronce que tenía Focos; un dedo de enorme magnitud y bella hechura que tiene otro particular; la figura del que toma los baños con su estrigil en la mano, que posee Serra; un toro pequeño de bronce y otros utensilios, fragmentos, mosaicos, vasos de tierra, lámparas sepulcrales, etc., de que tiene completas apuntaciones el mismo Serra, a que solo falta ordenarlas, como practicó ya con algunas de diversos tiempos en una breve memoria sobre antigüedades de esta Isla, que dirigió a Don Manuel Martínez Pingarrón, Bibliotecario de S. M., y la publicó en el prólogo de la obra de las Ciencias de Medallas (...) y en la preciosa Disertación sobre la hallada últimamente en Mallorca...

Però després el tema ha suscitat poc interès. De fet, són escassíssims els treballs dedicats a la història de la numismàtica balear, ja venerables i lògicament obsolets.²³ En el context que ens ocupa, interessa sobretot el testimoni d'Àlvar Campaner, per si mateix un notable col·leccionista, atès que relaciona els reculls privats més importants del seu temps i els del segle XVIII:²⁴

Otra de las fuentes, quizás la más preciada, de noticias y datos genuinos para el estudio de la numismática general, son las colecciones de monedas formadas desde el Renacimiento por los gobiernos y los particulares. Desgraciadamente para la numismática balear, los datos acerca de las que á ella atañen, llegados hasta ahora á mis manos, son sumamente escasos. Verdad es que, según asegura D. Buenaventura Serra en uno de sus innumerables manuscritos, hubo en Mallorca el siglo pasado copiosos monetarios pertenecientes á los

suntuosas antigüedades; tales como escogida tapiceria; dos cómodas o bufetes de concha y nacar embutidos, intercalados de buenas pinturas en oristas; mesas de jaspe en las que el mármol forma graciosos dibujos; buenas monedas del tiempo del imperio romano y de los cuños mallorquines...

22 VARGAS PONCE, J.: *Descripciones de las Islas Pithiusas y Baleares*, Palma, 1983 (Madrid, 1787), p. 67 s.

23 La paraula grega νόμισμα i la llatina *nummus*, de la qual deriva numismàtica, signifiquen alhora moneda i medalla. En la literatura clàssica sobre el tema -i en la documentació que aquí es presenta- ambdós termes s'utilitzen com a sinònims, encara que la medalla classicitzant o de gust antiquari té una funció commemorativa, honorífica i onomàstica (en altres casos pot servir com a joia i com a objecte de devoció). D'altra banda, el nom modern deriva del llatí *medalia*, que en origen es referia a una moneda (la meitat d'un denari). No cal dir que la moneda té un valor de canvi. Tanmateix, a la pràctica no sempre es distingien i totes dues tipologies integren els mateixos monetaris. Per a la numismàtica mallorquina, vegeu, entre d'altres, BOVER, J.M.: *Historia de la Casa Real de Mallorca y noticia de las monedas propias de esta isla*, Palma, 1855; i sobretot CAMPANER Y FUERTES, A.: *Numismática balear. Descripción histórica de las monedas de las Islas Baleares acuñadas durante las dominaciones púnica, romana, árabearagonesa y española*, Palma, 1879 (com és comprensible, molt crític amb el sempre irregular Bover).

24 CAMPANER, A.: *Numismática balear...*, p. 38.

Sres. D. Gabriel Flor, D. Ramón Togores, D. Bartolomé Rubí, D. Juan Salas y algún otro; pero ninguna indicación nos ha legado acerca de las piezas baleares que aquellos poseían, sí es que efectivamente las recogieron. En el siglo actual han existido, ó existen aún, que yo sepa, las colecciones siguientes: En Menorca: la de los difuntos D. Juan y D. Antonio Ramis y Ramis, en la cual estudió el Sr. La Mármora las piezas púnicas-baleares; hoy en poder de un sobrino de aquellos señores, del apellido de Orfila, vecino de Mahon. En Mallorca (Palma): la del Sr. Marqués de Bellpuig, cuyo paradero ignoro completamente. La del Sr. Conde de Montenegro, formada, al parecer, por el Eminentísimo Sr. D. Antonio Despuig y conservada cuidadosamente por su familia. La del difunto Conde de Santa María de Formiguera, que conserva aún su hermano D. Vicente Ferrer de Sant Jordi. La muy completa del Sr. Conde de Ayamans, en la cual, según tengo entendido, se comprenden algunas de las que mencionó D. Buenaventura Serra el siglo anterior. Posee esta colección, entre otras piezas importantísimas, las únicas hasta ahora conocidas, labradas en oro por el Archiduque Carlos de Austria como Rey de Aragón y Mallorca. La de D. Joaquín María Bover, que posee hoy su heredero el Sr. D. Nicolás Brondo y Zaforteza. La de D. Jaime Conrado, que obra en poder de su hijo el Sr. Marqués de la Fuensanta de Palma. La de D. Jaime Prohens, conservada por su hijo Don Onofre. La de D. Jaime Planes, formada por dicho señor desde hace pocos años. La de D. Rafael Manera, en la cual figura un ejemplar del real de oro de Jaime II de Mallorca. Y la completísima de D. Miguel Capdebou, que adquirí yo en 1865, y uní á la mía.

Havent tractat del monetari de Bonaventura Serra, caldrà escriure alguna cosa de la resta de col·leccionistes coetanis. A una primera generació pertanyien Gabriel Flor i Lluís Focó (o Focos), els autèntics fundadors del col·leccionisme numismàtic mallorquí, sense que puguem negligir fra Gaietà de Mallorca i el paborde Guillem Terrassa, bé i que siguin figures menors en comparació dels dos primers; contemporanis de Serra foren Bartomeu Rubí i Ramon de Togores; i a una tercera generació pertanyien Joan de Sales i el cardenal Antoni Despuig, als quals hem d'afegir els escultors Miquel Tomàs i el seu fill Francesc Tomàs.

Dissortadament, no m'ha estat possible descobrir dades rellevants d'alguns d'ells, si més no pel que fa a l'afecció antiquària. Així, de Joan de Sales i Cotoner (1741-1817) es coneix poc més que la filiació genealògica. I això no obstant les fonts antigues el fan poeta en espanyol i en català, afeccionat a les matemàtiques, l'astronomia i la numismàtica, poliglota i bon col·leccionista de pintura, a més de militar de carrera.²⁵ Era amic de Jovellanos, que en les seves *Memorias* l'anomena *sabio brigadier*,²⁶ a més de fer-ne un lacònic però expressiu retrat, arran d'una seva visita al castell de Bellver a finals de 1806:²⁷ *Visita de sobremesa del Sr. Brigadier D. Juan de Salas, que tiene aquí tanta opinión, así de erudito como de estafalario; es pequeño, flaquito, aviejadito, de ojos menudos y muy vivos y con aire de filósofo. Se habló mucho de arte...* Recorda J. M. Bover que ben aviat els hereus de Sales²⁸ varen vendre *al peso* la seva col·lecció de medalles (*monetario muy numeroso*,

25 BOVER, J.M.: *Biblioteca de escritores baleares*, II, Barcelona-Sueca, 1976 (Palma, 1868), p. 337; DD.AA.: *Can Salas Major*, Quaderns Arca 12, Palma, 1993; CARBONELL, M.: "Col·leccionisme i importació de pintura a Mallorca en època moderna. La ruta italo-maltesa dels cavallers santjoanistes", en OLIVER, M. (com.): *L'orde de Malta, Mallorca i la Mediterrània*, catàleg d'exposició, Palma, 2000, p. 145-180 (en particular, p. 149-150). En aquest mateix catàleg (p. 138) es publica un retrat anònim de Joan de Sales com a traciata d'un pont (el projecte del qual apareix sobre una taula, al costat d'un rellotge, mentre que el personatge sosté un regla i un compàs), dempeus, davant d'una llibreria i d'un sextant astronòmic de muntura.

26 JOVELLANOS, G.M.: *Obras*, VII, Barcelona, 1840, p. 275.

27 Cit. per LLABRÉS BERNAL, J.: *Noticias y relaciones históricas de Mallorca. Siglo XIX, I (1801-1820)*, Palma, 1958, p. 524.

28 Joan de Sales va morir sense fer testament, raó per la qual l'heretaren els nebots, fills del seu germà Antoni Fuster de Sales i Cotoner (1739-1810) i de Dionísia de Boixadors i de Verí. Cap dels nebots mascles deixà descendència, essent-ne l'últim Bernat Fuster de Sales, que va morir l'any 1848. Els succeí un nebot, el marquès de la Romana. És

ens garanteix), ocasió que ell mateix va aprofitar per adquirir-ne un bon grapat, sobretot d'emperadors romans.²⁹ Després passaren per herència a la família Brondo i finalment es dispersaren.³⁰ Una altra part del monetari del brigadier Sales fou adquirida per Antoni Furió, com ell mateix ho explica:

Este sabio caballero que murió célibe y lleno de manías extravagantes, no legó sus preciosos libros, medallas y pinturas a un solo sujeto aficionado como él a esta clase de estudios y así es que se halla todo repartido entre varios de sus deudos. Aumenté mi monetario con más de doscientos ejemplares y muchos de ellos del tiempo del consulado, muy raros y bien conservados que según afirmó el platero a quienes los compré, eran procedentes del de D. Juan.³¹

Finalment, un nombre indeterminat de monedes emigraren a l'estranger, segons un altre testimoni d'aquell temps:³²

Les salons de ce personnage [Bernat de Sales] renferment aussi d'excellentes peintures, la plupart acquises par son oncle le brigadier D. Juan Sales. Le nombre des médailles que possédait cet érudit militaire était incalculable; mais à sa mort, sans respect pour leur mérite, elles furent vendues par ses héritiers. Et sans compter celles qui passèrent à l'étranger, les amateurs purent encore de celles qu'ils se procurèrent augmenter grandement leurs médailliers.

És el mateix Furió qui ens assabenta de l'origen d'una part del monetari de Sales. En efecte, tractant de l'escultor Miquel Tomàs (mort l'any 1809), en ressenya les inquietuds culturals:

Tomás supo aprovecharse en la escuela de tan acreditado profesor [Francesc Herrera] y juntando a su arte los conocimientos de historia Antigua, se aficionó a la numismática y llegó a reunir un número considerable de libros y de medallas, de las que compramos algunas a D^a. María, su hija, después de la muerte de su hermano D. Francisco. Aprovechándose de la mayor

molt probable que en aquell temps s'hagués desfet la col·lecció de l'oncle. De fet, ja no hi ha cap record dels béns de don Joan en l'inventari *postmortem* del nebot Josep Fuster de Sales i de Boixadors, aixecat l'any 1831 i que relaciona totes les propietats de la família: ARM, Protocols 5982, f. 65-104v; 1831, 8 abril.

29 El prologuista anònim de la *Biblioteca de escritores baleares* recorda el monetari de Bover: *Desde su primera juventud hasta sus últimos años no perdió la menor coyuntura de adquirir ejemplares de las monedas antiguas que se encuentran en las excavaciones de varios puntos de nuestra isla, y una vez empezada la colección no hay que pensar en que desistiera por las dificultades de proseguirla (...) Así pudo formar, clasificar y arreglar una colección de monedas antiguas que si no es la más copiosa de la ciudad, tiene al menos, a juicio de inteligentes el mérito de ser la más completa y escogida. Para formarse de ella una ligera idea basta ver la lista impresa en casa de Gelabert en 1866, donde se encuentran, si bien de una manera sobrado compendiosa, desarrolladas las series de los Emperadores de Roma y de Constantinopla, de los reyes godos y vándalos, y de una multitud de familias romanas que la componen... L'inventari es troba a BOVER, J.M.: *Lista de las monedas que forman la colección numismática de D. Joaquín María Bover cronista que fue del Reino de Mallorca*, Palma, 1866.*

30 MAIER, J.: *Noticias de antigüedades de las actas de sesiones de la Real Academia de la Historia (1834-1874)*, Madrid, 2008, p. 292. En la sessió ordinària de 15 de març de 1867, *se da cuenta de un oficio de Nicolás Brondo en el que ofrece en venta el monetario de Joaquín María Bover, correspondiente que fue de la Academia en Mallorca; se acuerda que informe el Anticuario*. Vegeu, a més, LLABRÉS, G.: "Los manuscritos de Bover en la biblioteca de Don Nicolas Brondo y Bellet (1893)", *BSAL*, 31, 1962, p. 255-257.

31 FURIÓ, A.: *Diccionario Histórico de los Ilustres Profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Palma, 1946 (1839), p. 252-252. Sobre el monetari de Furió es pot consultar el manuscrit autògraf conservat a la Biblioteca March de Palma, Autògrafs i manuscrits mallorquins VI/2): FURIÓ, A.: "El Monetario o sea colección de medallas y monedas tanto antiguas como modernas de que se compone el arcón numismático de D. Antonio Furió y Sastre (Palma, 1833)". Hi llegim: *Habiéndome aficionado a mediados del año 1817 al estudio de la anticuaría, siendo la numismática una de las partes integrantes de este estudio, llamó muy luego mi atención y de aquí me vino el deseo de formar un Monetario aunque en miniatura... Recorda algunes troballes recents i es queixa hiperbòlicament de la seva dispersió (a quintales han pasado a aumentar varios gabinetes de la península).*

32 CABANELLAS, J.: *Le Cicerone français à Palma de Majorque*, Palma, 1845, p. 76.

*parte de sus libros y monedas el estudioso Brigadier D. Juan Salas, con los que aumentó su biblioteca y rico monetario.*³³

El fill –que el va premorir-, l'escultor Francesc Tomàs i Rotger (1762-1807), acadèmic de mèrit de l'Acadèmia de Sant Carles de València i supernumerari de la de San Fernando de Madrid, a més de bon amic de Jovellanos, preferia col·leccionar pintures, dibuixos i gravats. Però també conservava monedes, com afirma el mateix Furió:³⁴ *a nosotros nos cupo la suerte de obtener algunos aunque pocos dibujos y estampas y diferentes libros que tratan de numismática, algunas medallas con que aumentamos nuestro monetario.*

Estrictes contemporanis de Sales va ser el cardenal Antoni Despuig i Dameto (1745-1813), una figura a bastament coneguda pel que fa a la faceta de col·leccionista antiquari, la qual cosa ens eximeix de prestar-li ara una atenció detallada. D'altra part, el personatge s'escapa de la tipologia que tractem, bàsicament la de l'afecionat que desplega la seva erudició o una passió antiquària en l'àmbit local. El col·leccionisme de Despuig assoleix una altra dimensió, més ajustada als estàndards del món antiquari romà i internacional. Tanmateix, convé de fer referència a un tema fins ara desatès, el del seu monetari. L'única informació coneguda, molt genèrica, ens la proporciona J. M. Bover, que el qualifica de selecte, a més de recordar que integrava diferents sèries: la de colònies hispanes, *bastante completa*; la consular, *muy adelantada*; i la imperial, gairebé exhaustiva. A més, incloïa monedes àrabs, hebrees, gòtiques i modernes. Assegura que s'havia format a partir del monetari de l'arquebisbe Antoni Agustín, *y de varios que adquirió el cardenal Despuig*.³⁵ Això no obstant, és probable que l'hagués començat abans de traslladar-se a Roma com auditor de la Rota. Caldrà deixar aquest tema per una altra ocasió, però convé d'avançar que el recull de Despuig es pot refer gràcies a la documentació inèdita del seu arxiu personal dipositat a l'ARM. Per exemple, a partir de la "Lista de las monedas que poseo, las que anoto según las tablas y números que se hayan [sic] publicadas por el Rv. P. H^o. Flores en sus tres tomos de Colonias y municipios de España".³⁶ Allí apareixen ressenyats quaranta

33 FURIÓ, A.: *Diccionario Histórico...*, p. 272. A més, CARBONELL, M.: "Tomàs, Els", *Gran Enciclopèdia de la Pintura...*, 4, p. 309-312.

34 FURIÓ, A.: *Diccionario Histórico...*, p. 276. L'artista no va deixar descendència del seu malavingut matrimoni amb Joana Aina Lliteres, però sí una filla natural. Vegeu JOVELLANOS, G.M.: *Colección de varias obras en prosa y verso*, V, Madrid, 1832, p. 306-309. Tomàs va morir l'1 d'abril de 1807 sense dictar testament i va ser enterrat a l'església de Sant Nicolau. Crec que és l'homònim, del qual no consta l'ofici, que poc abans de morir havia lliurat a un tal Marià Duran la clau d'un canterano perquè la consignés a Joan Binimelis, canonge i catedràtic d'universitat. El mateix dia de la mort de l'escultor Tomàs, cosa que no sembla casual, el Dr. Binimelis obrí el moble i hi trobà diversos papers (per exemple, cinc rebuts de la coparticipació del difunt en diferents naus; i un val per 150 lliures de Nicolau Brondo, un detall que confirmaria que es tracta de l'artista, perquè el noble li havia encarregat dues tribunes de fusta per a Sant Nicolau, ja desaparegudes), però endemés diverses joies i monedes d'ús corrent, un saler de plata, una medalla de *apremio*, una miniatura de porcellana, quinze camafeus de qualitat fina i dos d'ordinaris (una prova més dels interessos antiquaris de Francesc Tomàs). Provisionalment, se'n va fer càrrec el cunyat Antoni Oliver, casat amb Antònia Tomàs (ARM, Protocols 0-354, f. 661).

35 BOVER, J.M.: *Noticia histórico-artística de los Museos del Emmo. Sr. Cardenal Despuig existentes en Mallorca*, Palma, 1846, p. 224. Sobre la dispersió del monetari de l'arquebisbe Agustín, vegeu ALCINA, J.F.: "La dispersión de los libros y monetario de Antonio Agustín (1586-1594)", en MAESTRE, J.M. *et alii* (ed.): *Humanismo y pervivencia del mundo clásico. Homenaje al profesor Antonio Fontán*, III.1, Alcanyis, 2002, p. 331-358. A la mort del prelat, les monedes d'or i plata passaren a mans de Muzio Passamonti, col·lector apostòlic a Espanya, mentre que les de bronze foren enviades a l'Escorial.

36 ARM, Arxiu del marquès de la Torre, Cardenal Despuig, llig. 6, plec 11.

camafeus, una llarga relació per ordre alfabètic de monedes (tant de les conegudes com de les presumptivament inèdites, indicant-ne l'estat de conservació), una sèrie imperial romana de bronze, una sèrie de monedes de plata (la majoria romanes i unes poques de medievals), una dotzena de monedes d'or *godas*, i gairebé una setantena de monedes de plata d'emperadors romans. D'antuvi, sembla un inventari redactat abans del sojorn italià, la qual cosa no exclou que l'hagués augmentat posteriorment, per exemple amb una part del monetari d'Agustín. Paradoxalment, a la mort del cardenal el recull numismàtic restava sense ordenar, si fem cas del testimoni del barceloní Joan Cortada:³⁷ *...un monetario antiguo, mas como está sin colocar y recogido en saquillos no es posible formarse de él una idea. Las muchas medallas que andan por las mesas de la biblioteca, sueltas, envueltas en papeles y hacinadas en saquillos, todas las cuales son sobras del monetario, dan lugar a creer que este es copiosísimo...*

Quant a Ramon de Togores i de Sales (1723-1788), fill dels comtes d'Aiamans, canonge de la Seu i antic col·legial de Lluç, important numismàtic i bibliòfil, cosí del citat brigadier Sales, n'he reunit algunes dades noves, però fóra redundant repetir aquí el que he escrit recentment.³⁸ Tot i així, a tall de testimoni, resultarà a bastament significatiu reproduir algunes clàusules del seu testament que palesen l'esperit il·lustrat que el guiava, no exempt d'un fort component elitista, com era habitual entre els intel·lectuals de l'època. Per exemple, exigeix que la seva biblioteca resti vinculada al fideïcomís dels Togores i comtat d'Aiamans, sense alienacions, *pues és la mia voluntad que sempre sia conservada íntegra y sens disminució, para que de este modo servesca para los qui seran aficionados a las ciencias y se pугuen aprovechar en ella los descendents de la nostra casa y familia qui seguiran la carrera de los estudios al mayor servicio de Déu nostro Senyor*. A més, adduint elevats ideals intel·lectuals i gentilicis, reclamava la conservació íntegra del gabinet d'antiguitats:

...el Museo o Medellari de antiguedads que tinch y he format de medallas y antiguedads encontradas en Mallorca, manant igualment que per ningun pretexto ni motiu se extregue de ell medalla ni antiguedad alguna, axí de terra com de or, plata, plom y de bronzo, per ser la conservació y memòria de estos monumentos antichs, no sols de gran curiosidad y utilidad per las familias, sí també de molta ensenyanza y adelantament en las historias y belles lletras, a lo qual se deu aplicar qualsevol Noble per arreglar las suas operaciones conforme al seu naxament, al mayor servicio de la Ley, del Rey y al de la sua Pàtria.

Ara podem afegir que aquest monetari, que es va dispersar juntament amb la biblioteca fa un centenar d'anys, s'havia alimentat de les col·leccions d'alguns dels erudits locals que aquí ens ocupen i dels quals parlarem tot seguit, com ara Gabriel Flor, Lluís Focó i molt probablement Bartomeu Rubí. Assegura l'arxiduc Lluís Salvador que la biblioteca del canonge Togores assolía els onze mil volums, mentre que el monetari reunia set mil monedes, de les quals cinc mil eren d'època clàssica, mil cinc-centes de l'edat mitjana, i la resta modernes. Ara com ara, devem la descripció més exhaustiva al citat J. Cortada:³⁹

37 CORTADA, J.: *Viaje a la Isla de Mallorca en el estío de 1845*, Palma, 2008 (Barcelona, 1845), p. 179.

38 CARBONELL, M.: "Ramon de Togores i de Sales (1723-1788): numismàtic, bibliòfil i benefactor de Lluç" (en premsa)

39 CORTADA, J.: *Viaje a la Isla...*, p. 161.

Dejando a un lado más de quinientas medallas que dicho conde [d'Aiamans] tiene sin colocar, el monetario que está arreglado no sólo es el mejor de Palma, sino que debe calificarse de primer orden. Se compone de dos mil trescientas piezas, y a excepción de un reducido número todas están tan perfectamente conservadas que no se atreverá a desear tanto el tiés ambicioso numismático (...) Dividiendo el señor conde las medallas en modulo máximo, en módulo mediano, en módulo mínimo, y en plata, ha venido a formar cuatro monetarios, puesto que en cada una de estas series hay medallas de todos los emperadores y emperatrices desde Augusto hasta Juan Zemisces. Sólo le falta uno, y no es por cierto Othon, pues lo tiene en plata y en cobre verdadero y magnífico. Estas cuatro series están además encabezadas con su respectiva medalla de Julio César, de quien tiene una de oro en la colección de este metal que es bastante copiosa. Lo más admirable es la profusión de algunas medallas, pues hay de un mismo emperador treinta, cuarenta, cincuenta, cada una de distinto reverso; y de Trajano tiene setenta y cinco de plata y otras tantas de cobre, todas de distinto cunio [sic] (...) La colección de colonias y municipios es buena, pero le aventaja en mucho la de consulares que es riquísima y cuenta con algunos ejemplares muy raros...

Bartomeu Rubí i Peña

Fins ara també era pràcticament un total desconegut Bartomeu Rubí i Peña (1722-1799), tinent del regiment de milícies de Mallorca, que va reunir un considerable monetari segons les fonts coetànies, a més de conservar la *Tabula patronatus bocchoritana* de Can Vivot – ínterim, en el gabinet dels caputxins-, que fou eruditament glossada per Bonaventura Serra just després de la seva descoberta.⁴⁰ Rubí procedia d'una família d'extracció relativament modesta (el rebesavi i el besavi gestionaren una apotecaria davant de l'església de Sant Miquel),⁴¹ però que va prosperar gràcies a l'activitat mercantil de l'avi patern, Joan Baptista Rubí i Pol,⁴² i del pare, Joan Baptista Rubí i Horrach.⁴³ Llavors, la família residia a Can Rubí, al carrer del mateix nom -l'any 1800 la casa era valorada en 5.000 lliures-, encara que posseïa tres botigues més a la mateixa parròquia de Santa Eulàlia i unes altres cases

40 BERARD, G. de: *Viaje a las villas...*, p. 76. Cfr. SERRA FERRAGUT, B.: *Disertación histórica sobre una inscripción romana del pueblo Bocchoritano, hallada en Mallorca en el territorio de la villa de Pollença en el año de 1765*, Palma, 1766. Aviat el va citar –i corregir- MASDEU, J.F.: *Historia crítica de España y de la cultura española. Suplementos 1796-1800*, Madrid, 1800, XIX, p. 237-240. Vegeu, també, VENEY, C.: *Corpus de las inscripciones baleáricas hasta la dominación árabe*, Roma, 1965, p. 38-40; GARCÍA RÍAZA, E.: "Notas sobre el topónimo de la Civitas Bocchoritana", *Mayurqa*, 24, 1997-1998, p. 165-167.

41 ARM, Protocols 5468, f. 231; 1649, 9 de febrer: testament de Joan Baptista Rubí i Humbert, apotecari i aromater, fill de Pere Antoni Rubí, apotecari, i de Caterina Humbert; un germà del testador, el Dr. Francesc Rubí, va ser rector de Lluçmajor. Els Rubí tenien sepultura a Santa Eulàlia, davant de l'altar major.

42 ARM, Protocols, f. 127; 1703, 11 de novembre: testament de Joan Baptista Rubí i Pol. Un seu germà, Pere Antoni Rubí, es va doctorar en drets i teologia; la germana Caterina es casà amb el notari Miquel Pons; la germana Apol·lònia ho va fer amb Pere Onofre Esteve, doctor en medicina, i una tercera, Anna Maria, maridà Bartomeu Horrach i Salvà, mercader, i en segones núpcies el doctor en drets Josep Mas. La muller del testador era Caterina Horrach i Salvà; ella i la seva germana Francina, casada amb el mercader Jaume Joan Custurer, foren les hereves dels béns familiars (el patrimoni net passava de les onze mil lliures), que es repartiren el 15 de desembre de 1671 (ARM, Protocols 5507, f. 525). El testador va morir el 6 de novembre de 1713. L'any anterior era jurat per l'estament de mercaders, la qual cosa ha d'implacar l'leialtat austríaca. Però ja havia ocupat el mateix càrrec els anys 1687 i 1694.

43 ARM, Protocols 4612, f. 76; 1723, 24 de març: testament de Joan Baptista Rubí i Horrach. Estava casat amb Florentina Peña i Canals, de Son Sales de Sóller. Tenia una germana, Caterina Anna, que restà donzella, i una altra, Margalida, casada amb Sebastià Canyelles i Mulet, de Binissalem, que no deixaren descendència. El testador va morir el 16 d'octubre de 1740. Deixà tres fills: Joan Baptista (l'hereu), Bartomeu (el nostre protagonista, que només va heretar la legítima, estimada pel seu pare en 2.000 lliures) i Caterina Anna, que restà donzella.

grans al carrer de Sant Francesc.⁴⁴ L'heretat va passar al fill primogènit, Joan Baptista Rubí i Penya, doctor en teologia i beneficiat a Muro, que va morir l'any 1808 després d'haver nomenat hereu el fill d'un cosí germà, Bartomeu Penya i Canals.⁴⁵ El seu germà Bartomeu Rubí i Penya, fadristern, va optar per la carrera militar. A la seva mort, sense haver deixat descendència de Cecília Ballester i Serra, l'heretà el germà prevere. Com explicava J. Ramis de Ayreflor, el fideïcomís familiar passà finalment a Pere Sancho de la Jordana i Sancho de la Jordana (mort l'any 1820), com a successor de Bartomeu Custurer i Horrach (mort l'any 1724), ciutadà militar i cosí del fideïcomitent.⁴⁶ Però, en realitat, aquest fideïcomís és el que havia instituït el pare del nostre protagonista: en el moment de la liquidació, el total pujava a 20.769 lliures i malla, encara que després de descomptar els llegats, les obres pies, les legítimes i altres detracions, el romanent net sumava 8.948 lliures i escaig. I aquesta és la quantitat que va ser acceptada per l'esmentat Pere Sancho de la Jordana l'any 1800, després de signar una concòrdia amb el Dr. Rubí, que la hi lliurà en forma de dues cases menors al carrer de la Capelleria (ara del Sindicat) i sobretot d'un bon grapat de censals, inclosa la meitat d'un cens que la Corona pagava per drets de duanes i salines.⁴⁷ En canvi, la resta de béns -posem per cas, Can Rubí- va restar en mans del prevere i després del seu hereu. Hi hem de sumar els béns personals del germà Bartomeu -i per tant el monetari-, d'acord amb el seu testament, redactat el 25 d'octubre de 1797.⁴⁸ Ara com ara resulta molt difícil resseguir el rastre d'aquestes medalles, sobretot perquè no acabaren en poder dels descendents. I és que, si fem cas de l'inventari *postmortem*, el Dr. Rubí ja les havia alienat en vida.⁴⁹

Lluís Focó i Palou del Reguer

No obstant la importància que per a la història del col·leccionisme antiquari a Mallorca tenen els noms fins ara adduïts, els dos peoners de la numismàtica local foren Gabriel Flor i Lluís Focó (o, segons alguns documents, Focos: potser una errònia transcripció fonètica de Foucault o Foucaut?),⁵⁰ dels quals puc oferir novetats biogràfiques. Lluís Focó (1699-1767), d'ofici mercader –o, millor dit, botiguer-, era fill del també mercader marsellès

44 ARM, Protocols 2234, f. 93; 1799, 16 de març: inventari de Joan Baptista Rubí i Horrach. Les cases del carrer de Sant Francesc foren alienades l'any 1746 a favor del notari Andreu Bestard.

45 ARM, Protocols 2249, f. 70; 1799, 3 de març: penúltim testament de Joan Baptista Rubí i Penya. Segueixen uns codicils redactats l'11 de febrer de 1800. ARM, Protocols 2241, f. 49; 1804, 2 de maig: últim testament de Joan Baptista Rubí i Penya. El cosí era Joan Penya i Ballester (1736-1816), de Son Sales de Sòller, que a més d'una renda anual va poder usufructuar fins a la mort els béns del testador. L'hereu, Bartomeu Penya, no deixà descendència del seu matrimoni amb Maria Francesca Mallol de Bàltx i Estade de Montcaire.

46 RAMIS DE AYREFLOR, J.: *Alistamiento noble...*, p. 394-395 i 479-481.

47 ARM, Protocols 2234; 1799, 16 de març i 1800, 14 de març.

48 ARM, Protocols 2242, f. 27. Bartomeu Rubí va nomenar hereu universal el seu germà Joan Baptista i per si fos necessari el substituïa per un fillol, Salvador Gallard del Canyar. Per altra part, el nostre Rubí havia estat l'hereu del seu cosí germà Miquel Pons i Rubí, notari, que va morir l'any 1727 (ARM, Protocols 4611, f. 58; 1726, 2 d'abril).

49 ARM, Protocols 2241, f. 53; 1808, 12 de febrer.

50 Bover l'anomena *anticuario* D. Luis Phoucous en DAMETO, J.; MUT, V.; ALEMANY, G.: *Historia General del Reino de Mallorca*, II, Palma, 1841, p. 622. I, indistintament, D. Luis Focos *anticuario célebre del pasado siglo* en BOVER, J.M.: "Idea de las monedas que desde los siglos más remotos han circulado en la Isla de Mallorca y de las acuñadas en la misma" (manuscrit redactat per encàrrec de l'Académie des Sciences, Belles Lettres et Arts de Besançon, que sembla l'origen d'altres obres del mateix autor; cfr. supra n. 22), en les "Misceláneas Históricas", IV (1827), p. 272, conservades a la Biblioteca March de Palma.

Josep Focó⁵¹ i de l'alaronera Magdalena Palou del Reguer i Vidal. El nostre Focó tenia vel·leïtats culturals, tant literàries com antiquàries. Fins fa poc sols en sabíem el poc que va deixar escrit J. M. Bover, però recentment ens n'ha proporcionat més informació D. Garcias.⁵² Focó és conegut per haver traduït de l'italià al castellà la tragèdia *Merope* del marquès Scipione Maffei –per altra part, fundador a Verona del primer museu lapidari d'Europa, encara existent- i del francès al català *El malalt imaginari* de Molière. Qualificat d'*ingenioso y docto* per Bonaventura Serra, que l'admeté a la seva tertúlia, com també a la major part dels col·leccionistes que aquí apareixen, va reunir un selecte recull de monedes antigues, inclosa una curiosa medalla trobada a Alcúdia que figurava el bust de Crist i, al revers, una inscripció en hebreu, peça que després va ingressar al gabinet dels caputxins.⁵³

Al seu temps, Focó gaudia fama d'erudit antiquari. Així, galejant d'aquesta condició, va ser cridat a declarar l'any 1751 en el procés de beatificació de Ramon Llull.⁵⁴ En efecte, el 3 d'agost d'aquell any compareixia davant el bisbe Llorenç Despuig:

Ad secundum [a la segona pregunta] respondit: Jo me anomen Lluís Foco, som de edad de cinquanta-dos anys, som fill de Joseph Foco y de Magdalena Palou, cònjuges, som natural de esta ciutat de Palma, me exercito en la negociatura en varies mercancias continuant en me casa el negoci que ja exercitaven mos pares y empleant molt temps de ocio en adquirir medallas antigas de emperadors, cònsuls y colònias, tant del alt com del baix sigle, y també modernas de nostros reys de Aragón, y també entallos, cameos y inscriptions antigas, y ab la negociació o mercancia y tenint casa pròpia y altres béns tinch per a passar la vida ab tota decència.

51 Aquest Josep Focó, fill de Jacques Focó, era cosí del també mercader marsellès Jaume Suffren i Gastinell – dos llinatges no del tot infreqüents a la Provença-, com es desprèn del testament d'aquest últim (ARM, Protocols S-1047, f. 52; 1671, 27 d'agost). El 3 d'octubre de 1674 Maria Quetgles, vídua del doctor en drets Antoni Bennàsser i en primeres núpcies de Lluís Xibaud o Chibaud, igualment un mercader oriünd de Marsella, llogava a Focó per tres anys unes cases amb botiga adjunta, que pertanyien a l'heretat del primer marit, situades davant de la Cadena de Cort, anant al carreró del Formatge (ARM, Protocols S-994). Després, Focó va comprar el mateix edifici, que l'any 1767 era valorat en 570 lliures (ARM, Cadastres, D-1261, Santa Eulàlia, 2ª part: Focó hi és qualificat de llibreter). Anys més tard els hereus del seu fill vengueren les cases de la Cadena de Cort per 1.025 lliures. A més, els Focó posseïen unes cases al carrer dels Bobians (o del Bordell) i quatre immobles menors a la parròquia de Santa Eulàlia. Encara, entre 1692 i 1701 foren propietaris de la Vela d'en Bibiloni, prop de dues quarterades al camí d'Inca (GOMILA, L.I.: *Derechos sobre el agua de la Fuente de la Vila en la Huerta de Palma*, 1868, I, Palma, 2000, p. 79).

52 BOVER, J.M.: *Biblioteca...*, I, p. 301; GARCÍAS ESTELRICH, D.: "Luis Foco (1699-1767) y la defensa del teatro neoclásico", *BSAL*, 54, 1998, p. 243-260.

53 BOVER, J.M.: *Noticias histórico-topográficas de la isla de Mallorca*, Palma, 1836, p. 101: *En el monetario del gabinete de historia natural que tenían los padres capuchinos de esta ciudad antes de su exclaustación existía un medallón a manera de amuleto, que adquirió el anticuario D. Luis Focos cuando se desenterró a corta distancia de la ciudad de Alcudia. Tenía en su anverso la figura de Cristo, con cuyo motivo lo creía el mismo Focos acuñado en tiempo del emperador Felipe, que muchos sienten fue cristiano y en su tiempo florecieron las artes; y en su reverso una inscripción hebrea, que un jesuita del colegio de Trilingüe en Marsella latinizó de esta manera. Messias Rex venit in pace et populus hominum pactis et vicens.* No s'ha de confondre amb una medalla idèntica o molt semblant que el català J. Cortada va veure a Can Aiamans i que segurament també havia passat pel monetari de Focó. Potser ho aclareix –però no he tingut ocasió de consultar-lo- VILAFRANCA, FRA L. de: "Misceláneas Históricas", III, p. 205 ("Dos medallas de Jesu-Cristo que tenía el Sr. Luis Focos"), conservades a la biblioteca de Can Vivot de Palma. En el mateix volum, el caputxí proporciona més dades de troballes arqueològiques.

54 ADM, Procés de beatificació de Ramon Llull (1751), f. 22 passim. Agraïxo cordialment la informació a Miquela Sacarès.

Afegia que havia confessat i combregat el dia abans, que mai no havia estat excomunicat ni incriminat en processos criminals i, finalment, justificava la seva presència:

Per lo que ja tinch dit emplear los ratos de ocio y molt temps en las antiguallas expresadas y delectant-me en llegir inscripciones antiguas he adquirit bastant conexament per poder conèixer las letras corresponents a cade sigle respective e inferir de aquí la sua major o menor antiguedat, per lo que ha observat des de lo any 1722 en 1729 trobant-me en la ciutat de Roma y he continuat después en Mallorca, axí en los llibres de antiquaris com en làpidas y medallas, y encare que per lo referit puga formar prudencialment judici de en quin temps sia feta la inscripció, però no poré judicar qui era el artífice qui la sculpi.

Ara no ve al cas detallar les declaracions que prestà amb relació a les relíquies lul·lianes el nostre *peritus antiquarius*, com l'anomena el document, però sí que convé de remarcar la insistència que posava en la seva afecció i el seus coneixements:

...las quals cosas dich y declaro per haver tingut la curiositat de cosa de vint y vuit anys a esta part en recullir medallas consulars e imperatòrias de alt y baix sigle y de colònias, de làpidas entelladas y de baix relleu, monedas de los antichs reys de Aragón y de Mallorca en or, plata y metal, y haver-me empleat y entretingut en llegir las que se troban en alguns doctos autors antiquaris, tant en el temps que habiti en la ciutat de Roma com en Mallorca, conservant el dia de vuy en mon poder moltas de ditas medallas y curiositats, ab cuyas observacions y pràctica he pogut observar las diferencias de un en altre sigle del modo de formar-se semblants caracteres y inscripciones. Et ita pro veritate respondeo.

Així, doncs, el gust pel món clàssic se li va desvetllar als vint-i-tres anys, més o manco, coincidint amb l'inici d'una estada de set anys a Roma, qui sap si justificada per la professió de mercader, qui sap si provocada per la guerra de Successió –cosa a primera vista menys probable, perquè el conflicte havia conclòs set anys enrere, però no impossible, ja que conservava una moneda de l'Arxiduc-, o qui sap si motivada simplement per l'ànsia d'ampliar els seus horitzons culturals. El cas és que Focó va morir fadrí, havent nomenat hereus a parts iguals la seva ànima, en forma de misses al convent de Sant Francesc, i els pobres de l'Hospital General.⁵⁵ Per això els seus béns foren ràpidament venuts en subhasta pública.

Per una vegada, l'inventari *postmortem* en detalla la col·lecció numismàtica.⁵⁶ Algunes monedes estaven embolicades en paper:

un paperet ab diferens filets de or y duas monedas també de or de pes de quatre tomins y sis grans⁵⁷ (...)

55 ARM, Protocols V-258, f. 123; 1767, 8 de juny: testament de Lluís Focó. Nomenava marmessors *mos amichs* Joan Bruxo, el canonge Ramon de Togores i el Dr. Joan Baptista Rubí i Penya. Els dos últims ja han estat esmentats més amunt, el primer com a col·leccionista i el segon com a germà i hereu del numismàtic Bartomeu Rubí. Focó es va voler enterrar en el vas dels seus pares, al convent de Sant Francesc. Entre els testimonis apareix l'escultor i daurador Mateu Joan i Tomàs (mort l'any 1771, nebot del més conegut Mateu Joan i Vaquer). El testador moria tres dies més tard.

56 ARM, Protocols V-258, f. 127; 1767, 19 de juny. Al costat d'una variada llibreria, que tanmateix no delata cap passió antiquària, apareix una estàtua de bronze, sense més detalls.

57 [Marco castellano] *En Castilla y León tiene cada marco 8 onças. Cada onça 8 ochavas. Cada ochava 6 tomines. Y cada tomin 12 granos.* Vegeu ARFE, J. de: *Quilatador de oro, plata y piedras*, Madrid, 1678 (1572), p. 2 *passim*. Ara bé: *El Marco Castellano se divide en ocho onzas; cada onza en ocho ochavas; cada ochava en seis tomines; cada tomin en tres quilates; y cada quilate en cuatro granos (...)* *Estas divisiones del Marco son para las compras y ventas de la plata. Para las de oro tiene otro repartimiento, el qual procede del dineral de una moneda antigua llamada Castellano, por la qual se divide el Marco en cinquenta partes o Castellanos; el Castellano en ocho tomines; y cada tomin en doce granos*", com detalla SÁEZ, L.: *Demostración histórica del verdadero valor de todas las monedas que corrían en Castilla durante el reynado del Sr. D. Enrique III y de su correspondencia con las del Sr. D. Carlos IV*, Madrid, 1796, p. XII.

Ítem un paperet ab difarens monedas españolas entre grosas y patites de plate de pes de tres unsas sinch octaves y dos tomins.

Ítem altre paperet ab vint y sis Medalles de plate del emperador Taxano [Trajà?] y altres, de pes de tres octaves poca cosa menos.

Ítem altre paper ab trenta y sis medalles de plate de Domisiano Cesar, de pes de quatre unsas una octava y quatre tomins.

Ítem altre paper ab vint y nou medalles de plate de diferens Emperadors de pes de tres unsas y tres octaves.

Ítem altre paper ab vuit medalles de plate de Nerva de pes de set octaves y dos tomins.

Ítem altre paper ab denou medalles de plate de Tito y altres de pes de duas unsas, una octave y quatre tomins.

Ítem altre paper ab vint y vuit medalles de Vespasiano de plate, qui pesan tres unsas y duas octaves.

Ítem altre paper ab dotse medalles de plate de Neron y altres de pes de una unsa tres octaves y un tomi.

Ítem altre paper ab una moneda de or del Emperador Carlos sexto de romans [Carles VI d'Àustria], de pes de sinch tomins y nou grans.

Ítem altre paper ab tres medalles de plate de Antonio Pio de pes de duas octaves y tres tomins.

Ítem altre paper ab diferens monedas de plata de diferens obras, de pes de duas unsas set octaves y tres tomins.

Ítem altre paper ab una medalle de Jesús Nasareno de cobre. Ítem altre paper ab catorse medalles de cobre de varios Consuls.

Ítem altre ab vint y duas medalles de cobre de varios Emperadors.

En total sumen cent setanta-nou monedes, sense comptar les que no es detallen i que estaven embolicades en dos papers. Llevat de la de coure amb l'efígie de Jesucrist, de la de l'emperador Carles (és a dir, el que fou Arxiduc d'Àustria) i d'algunes monedes espanyoles, era un conjunt format bàsicament per monedes i medalles d'emperadors i cònsols romans. Ara bé, el recull numismàtic de Focó no s'acabava aquí, ja que n'estotjava el gruix en un moblet fabricat ad hoc, és a dir, un monetari amb els corresponents prestatges i calaixets, segurament de fusta, encara que també n'hi havia de metàl·lics:

Ítem un medellé ab deu pots [sic, per posts] demunt de las quals se trobe lo siguent.

Primo en la primera post, trenta y sinch medalles de cobre.

Ítem en la segone, altres trenta y sinch medalles de lo matex.

Ítem en la tersera, sinquante y tres medalles de lo matex.

Ítem en la quarte, sexante y tres medalles de lo matex.

Ítem en la quinte, altres sexante y tres medalles de lo matex.

Ítem en la sisena, altres sexante y tres medalles de lo matex.

Ítem en la setena, altres sexante y tres medalles de lo matex.

Ítem en la octave, altres sexanta y tres medalles de los matex.

Ítem en la novena, sexante y quatre medalles de lo matex.

Ítem en la desena, duas medalles de or, algunes de plate y altres de cobre, qui totes juntes

fan suma de cent y setsa.

Ítem número un, sexanta nou pesetas y mitje.

Ítem número dos, coranta y sis lliures en reials mallorquins sensillos.

Ítem número tres, trets lliuras quatre sous en reials mallorquins y malla.

Ítem número quatre, quarante vuit duros y mitx y una peseta.

Ítem número sinch, quarante y set duros en pesetas y reals de colomna.

Ítem número sis, denou duros en plate.

Ítem número set, altres denou duros en plate.

Ítem número vuit, sinquante duros en plate.

Ítem número nou, sinquante duros en pesetas.

Ítem número deu, quarante escuts de plate de Franse de sis franchs.

Ítem número onse, quarante escuts de Fransa de plata de sis franchs.

Ítem número dotse, altres quarante escuts de lo matex.

Ítem número trets, altres quarante escuts de lo matex.

Ítem número catorse, sinquante duros de colomna.

Ítem número quinse, altres sinquante duros de colomna.

Ítem número setsa, altres sinquante duros en reals castellans.

Ítem número deset, altres sinquante duros de lo matex.

Ítem número devuit, altres sinquante duros en duros.

Ítem número denou, altres sinquante duros en pesetas.

Ítem número vint, altres sinquante duros també en pesetas.

Ítem número vint y un, trenta y dos duros faltos.

Ítem número vint y dos, set pesas de vuit en plata de catorsens y un catorsè y sis duros de or.

Ítem se continuan las monedas de or per números y en el primer, sinquante y sis lluisos de or de sis pesas de vuit.

Ítem en el número dos, vint y tres dobles de vint y una patita faltos.

Ítem número tres, sinquante dobles de vint y una patite faltos.

Ítem número quatre, vint y duas dobles de vint també faltos.

Ítem número sinch, quatre carotes de Portugal y tres quarts y un octau de set pesas de vuit y mitge.

Ítem número sis, tres crusados de Portugal.

Ítem número set, onse sequins de dotse pesetas quiscun.

Tot plegat, els prestatges contien sis-centes devuit monedes de coure, plausiblement antigues, dues d'or i un grupet indeterminat de plata, mentre que en els calaixos hi havia monedes de curs corrent, destacant-hi les franceses i les portugueses d'or. En total, el recull de Focó devia rondar el miler de peces. El document que relaciona els encants dels seus béns, realitzats immediatament després de morir, resulta decebedor, perquè no detalla

tota la informació que esperàvem de trobar-hi. Un grupet de monedes (per cinc lliures i escaig) i l'estàtua de bronze (per quatre lliures i setze sous) passaren a mans d'un tal Jaume Reinés, altres denou monedes foren adquirides pel prevere Onofre Mataró per baix preu (poc menys de dues lliures), mentre que el col·leccionista Joan de Sales i Cotoner va firar-se vint-i-quatre medalles de coure per cinc lliures i busques. En canvi, se'ns amaga el nom de la persona que va adquirir el gruix de la col·lecció, en aquest cas per un preu lògicament més elevat, tot i que la valoració es degué fer a la baixa i usant un sistema peculiar: *Item tot lo almedallari a rahó de quatre sous per pesa per cent cinquante lliuras, dich 150 ll.*⁵⁸ Per fortuna, una altra font documental ens permet de saber-ne el comprador, que no fou altre que el ja citat canonge Ramon de Togores.⁵⁹ No és fàcil descobrir altres objectes de valor historicoartístic enmig del confús univers que formava la botiga de Focó: merceria, papereria, ferreteria, etc. Tot i així, entre papers i llibres, apareix una *estatua de bronso*, sense indicar-ne les característiques. Si n'havia posseït d'altres, cosa molt probable (alguna font parla d'una cama de bronze, per exemple), a l'hora de la mort ja se n'havia desfet.

Dos erudits eclesiàstics

En aquest context, no fóra just ometre el nom de dos erudits que compartien vocació religiosa, interès per la història local i una incipient tirada a les antiguitats. Deixaré de banda el debat sobre la vàlua historiogràfica de llur obra, perquè ara vull senzillament recordar que foren integrants rellevants del primerenc i reduït grup d'adeptes al fenomen antiquari i, en particular, a la compilació numismàtica. Així, fra Gaietà de Mallorca (1707-1767), abans Antoni Deià i Tortella, va ser l'inspirador del gabinet d'antiguitats i història natural del convent de caputxins de Palma, bé i que l'organitzador de les col·leccions fou, ja al tombant de segle, fra Miquel de Petra (1741-1803), abans Miquel Ribot i Serra, arquitecte i matemàtic, a més de nebot de fra Juníper Serra.⁶⁰ Fra Gaietà és conegut sobretot per les seves inèdites "Miscel·lànies històriques", però aquí no podem descuidar la *Loseta il·lustrada*, publicada l'any 1746, ja esmentada més amunt, una important font de notícies relatives al primer estadi de l'arqueologia mallorquina. Dissortadament, no s'ha localitzat un seu manuscrit infòlio, que conservaven fragmentàriament els caputxins abans de l'exclaustració, amb un títol prou eloqüent, *Lithologia de las medallas consulares, imperatorias y provinciales halladas en Mallorca*.⁶¹

L'altre eclesiàstic, que ha gaudit de millor fortuna crítica que el caputxí, és Guillem Terrassa i Pons (1709-1778), paborde de la Seu, que Bover qualificava de *primero y más diligente anticuario que ha producido nuestra patria*. És clar, que antiquari tenia llavors un sentit

⁵⁸ ARM, Protocols V-258; 1767, 7 de juliol.

⁵⁹ ARM, Hospitals H-484, Llibre d'albarans de l'administració dels béns del Sr. Luis Foco i Palou del Reguer, mercader (1767), f. 189: *Compte del que ha cobrat el prior del residuo dels encants. Més de Dn. Juan Sales, de diferents medalles, 5 ll. 13 s. 4 d. Més de Dn. Ramon Togores canonge per el medellari y altres medalles y diferents pedres, 150 ll.* La mateixa font ens informa que el 20 d'agost de 1768 el prior de l'Hospital General pagava al pintor Jaume Martorell catorze lliures per un retrat del benefactor destinat a aquella mateixa institució.

⁶⁰ Ara com ara, l'única publicació disponible sobre la col·lecció dels caputxins és MONTANER, P. de: "El desaparecido Gabinete de Antigüedades de los Capuchinos de Mallorca y el origen de la col·lección Vivot", *Mayurqa*, 15, 1976, p. 199-208. Dóna alguna informació complementària BOVER, J.M.: "Antigüedades mallorquinas de varias naciones que se hallan en el Convento de Capuchinos", il·lustrada amb uns pocs dibuixos, en les "Misceláneas Históricas", IV, p. 184v-189 (Biblioteca March de Palma).

⁶¹ BOVER, J.M.: *Biblioteca de escritores...*, I, p. 451-453.

genèric. En tot cas, Terrassa, coherent amb la idea d'història que predominava al seu temps, no podia negligir la numismàtica com a ciència auxiliar. Segons Bover, que en tenia una còpia, és autor d'una "Memoria de las monedas acuñadas en la isla de Mallorca", parcialment il·lustrat.⁶² Encara que el títol no sigui idèntic, cal identificar-la amb el "Tratado 7º. De las monedas que se han usado en Mallorca y de las que fueron propias de este Reyno", que afortunadament conserva la Biblioteca March, mal que sense dibuixos.⁶³ El manuscrit és posterior a l'any 1766 –data d'edició d'una obra de l'arxiver barceloní Antoni Campillo que hi apareix esmentada- i l'apèndix s'acabà almanco deu anys més tard (perquè el 15 de juny de 1776, procedents de Cas Frares, *me remitieron de la villa de Lluçmajor dos monedas de plata fina gravadas con caracteres arábigos en ambas partes*). El breu tractat del paborde és interessant perquè evoca algunes troballes numismàtiques (diverses monedes d'or i de plata a Santanyí, l'any 1760; una moneda amb les efigies d'una palma i un cavall, a Campos; dues monedes consulars de plata, a Sant Martí de Lanzell) i perquè testimonieja que tenia un interès particular en el tema, vull dir, com a col·leccionista:

Tube [sic] en mi poder un medallón más grande que la palma de la mano en que se hallava [sic] la efigie de una Emperatriz, hera [sic] de bronze sin dorso con esta inscripción Marcia Fulvia Titi Vespasiani uxor (...) Tengo en mi poder algunas [medalles] de bronze de Domiciano, de Vespasiano, de Gallieno, de Siveno, de Antonino Pio, de Constancio, de Constantino y de muchos otros (...) Tengo en mi poder dos piessas acuñadas de grandeza de medio duro (...) Tengo en mi poder algunas monedas de plata fabricadas del tenor del citado Real Privilegio [dels reis de Mallorca]...

Terrassa conservà aquest reduït però acurat recull numismàtic fins a la seva mort, gairebé íntegre. Ho demostra l'inventari *postmortem* dels seus béns: cent devuit medalles, en bona part d'or i de plata, estotjades en un llibre de fusta fabricat a posta, un tipus de monetari poc freqüent i només apte per a col·leccions reduïdes:

*Ítem un llibre de fust intitulat Monetari Mallorquí. Primo en la primera fulla devuit monedas de or. Ítem en la segona fulla onse monedas, vuit de plate y tres de cobre. Ítem en la tersera fulla vint y sis monedas de plate. Ítem en la quarta fulla trenta monedas de cobre. Ítem en la quinta fulla vint y sinch monedas de plate. Ítem en la sexta fulla tres monedas, una de plate. Ítem en la septima sinch monedas.*⁶⁴

Gabriel Flor i Amer de la Punta

Sigui com vulgui, l'autèntic iniciador del col·leccionisme numismàtic a Mallorca havia estat Gabriel Flor. Tots els cronistes citats més amunt l'evoquen, encara que el més explícit és novament J. M. Bover, que el qualifica de *distinguido literato* i en recorda el monetari, adquirit a la seva mort pel canonge Togores.⁶⁵ A pesar del qualificatiu que li dedica Bover, no hi ha constància que el personatge s'hagués dedicat mai a la literatura i, de fet, el mateix cronista no l'incorpora al seu diccionari d'escriptors balears. Més aviat era un diletant en matèria arqueològica i, com he dit, el capdavanter de la numismàtica mallorquina. Sens

⁶² BOVER, J.M.: *Biblioteca de escritores...*, II, p. 431-435.

⁶³ Biblioteca March de Palma, B99-VI-10.

⁶⁴ FONT OBRADOR, B.; CARDELL, S.: "El paborde Guillem Terrassa, precursor de la Història de Lluçmajor", *Memòries de l'Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics*, 8, 1998, p. 121-149. Gràcies a Bover, podem saber que el medalló de l'emperadriu Marcia passà a mans de Joan de Sales, que la considerava la millor peça del seu monetari.

⁶⁵ BOVER, J.M.: *Historia de los barones de Lloseta, condes de Ayamans*, Palma, 1849, p. 33.

dubte disposava de temps de sobres per dedicar-se a aquestes afeccions, conforme a la seva condició de senyor rendista o, com es dirà un temps més tard, d'hisendat.

En efecte, Gabriel Flor va amassar un nombre considerable de propietats, gràcies a l'acumulació de diversos fideïcomisos. Paradoxalment, poca cosa procedia del seu pare, Gabriel Flor i Mestre (Muro, 1655-Palma, 1698), un mercader que va morir prematurament i que l'any 1690 s'havia casat ja ben madur –a l'època, fer-ho als trenta-cinc anys era poc habitual– amb una filla de bona casa, Francina Amer de la Punta i Garriga (morta a Palma l'any 1740), d'una família de ciutadans militars, propietaris de la Punta de n'Amer a Sant Llorenç des Cardassar. Un matrimoni tan tardà pot estar justificat per la necessitat de consolidar les finances del nuvi. La família paterna descendia de Muro. El primer Flor ben documentat a Ciutat és el besavi del nostre protagonista, l'honor Llorenç Flor, un pare que a la primera meitat del segle XVII es va instal·lar a Ciutat, precisament al carrer de Paraires, on exercia el seu ofici i a més posseïa una saboneria. Negociant emprenedor,⁶⁶ va morir pròsper l'any 1656. La bonança econòmica li va permetre donar estudis a alguns fills i casar les filles amb partits cobejables, d'un estament superior al seu.⁶⁷ Tanmateix, els vertaders responsables de la fortuna familiar foren dos dels seus fills, Joan i Llorenç.⁶⁸ Aquest últim, doctor en teologia i degà de la Seu, el mateix que alguns documents familiars anomenen *patruo magno*, va poder adquirir unes cases grans a la parròquia de Santa Eulàlia, situades a la cantonada de la plaça Nova (és a dir, la de l'església) amb el carrer del Formatge, que deixà en herència al germà Joan. A més, havia comprat a la cúria de béns confiscats de la Inquisició un hort de set quarterades, amb sínia i safareig, davant de la Porta de Sant Antoni. Va morir el dia de Nadal de 1694.⁶⁹ Però el vertader fautor de la puixança familiar va ser el seu germà Joan, doctor en medicina i, abans que res, prestador i

66 Per exemple, entre 1623 i 1626 va enviar trenta-una remeses de teixits per valor de 2.777 lliures i malla a Pere Femenia, un mercader mallorquí establert a Càller. Vegeu DEYÁ, M.J.: *La manufactura de la llana a la Mallorca moderna (segles XVI-XVII)*, Palma, 1998, p. 148.

67 Sabem que ell mateix es va casar dues vegades, amb Caterina Amengual i amb Margalida Quetgles, però només deixà descendència del primer matrimoni. Li van néixer almanco set fills: Gabriel, pare i mercader (mort l'any 1668, casat amb Francina Mestre, que el va sobreviure fins l'any 1694); Joan, doctor en medicina (mort l'any 1696), Llorenç, prevere, doctor en teologia i degà de la Seu (que va morir el dia de Nadal de 1694); Miquel, prevere (va morir al Far de Messina el 5 de novembre de 1675); Caterina (difunta l'any 1652, potser de contagi), casada amb el notari Jaume Antoni Fiol i Tomàs (mort l'any 1653, germà del famós jesuïta P. Ignasi Fiol i renebrot de santa Caterina Tomàs); Joana, casada amb Bartomeu Parets, doctor en drets i membre d'una família de notaris de Ciutat (els va sobreviure i heretar la filla Margarida, casada amb Nicolau Santandreu i Viacaba, oïdor de la Reial Audiència); i Margalida, que havia maridat Julià Perpinyà, d'Estellencs. Llorenç Flor va dictar testament el 27 de maig de 1637 (ARM, Protocols M-1438, f. 197v).

68 Tanmateix, el primogènit i hereu va ser Gabriel Flor i Amengual (mort l'any 1668), pare i mercader, que va estar casat amb Francina Mestre (morta l'any 1694). Aquest matrimoni va tenir un mínim de dos fills i quatre filles: Llorenç (mort l'any 1712), prevere i canonge de la Seu des del 1685, que va ser l'hereu del seu pare; Gabriel, pare del nostre protagonista; Margalida (morta l'any 1697), primera muller de Bernat Balaguer i Mallol, de Son Balaguer del Racó de Puigpunyent (el seu dot va ser de 3.000 lliures, que tornaren als Flor quan va morir sense descendència; ARM, Protocols 5471); Caterina (morta l'any 1712), casada amb Bartomeu Gallard del Canyar; sor Maria Teresa (morta l'any 1729) i sor Onòfria (morta l'any 1734), ambdues monges de Sant Jeroni. Llavors, Gabriel residia en una casa llogada a la comtessa de Formiguera, a la parròquia de la Santa Creu, bé i que també conservava la casa pairal al carrer Major de Muro, amb corral i celler, a més de diverses peces de terra al mateix terme que sumaven poc més de dotze quarterades; si hi afegim la propietat de dos censals que feien cent lliures de renda, prop de set-centes lliures col·locades a la Taula numulària, devers nou-centes lliures en crèdits i 165 porcs a mitges, repartits entre Massanella i Son Vivot, obtenim pràcticament el total dels seus béns (ARM, Protocols 5476, f. 484; 1668, 13 de desembre).

69 ARM, Protocols P-928, f. 130; 1652, 23 juliol: penúltim testament de Llorenç Flor, llavors beneficiat a la catedral (nomenava hereus els germans Gabriel i Joan). Va redactar un últim testament davant del notari Miquel Pons el 20 d'octubre de 1693, nomenant usufructuari el nebot Llorenç Flor, canonge, i hereu el nebot Gabriel Flor i Mestre.

mercader, sobretot dedicat a l'administració del dret del victigal de l'oli. A més, era familiar del Sant Ofici, la qual cosa suposava haver acreditat neteja de sang, mantenir una vida exemplar i honesta i no dedicar-se a oficis mecànics ni en teoria a activitats mercantils; a canvi, podia portar armes, estava eximit almanco en part de contribuir a les despeses bèl·liques i, dispensat de la justícia ordinària, només havia de sotmetre's a la jurisdicció de la Inquisició. El metge Flor residia a la casa heretada de l'oncle degà, però també era propietari de Son Lleter (o Son Llates), veí de Puntiró, al pla de sant Jordi, adquirit l'any 1664, i de cinc quarterades heretades a Muro. A la seva mort disposava de prop de set mil lliures en metàl·lic, era creditor per prop de vint mil lliures i finalment tenia una petita fortuna, més de dotze mil lliures, invertida en alous i censals.⁷⁰

Tot el patrimoni familiar passà a mans del primogènit de la nissaga, el canonge Llorenç Flor i Mestre, que encara el va augmentar amb l'adquisició d'unes cases al carrer de les Carasses, a tocar de Can Burgues, que després seran conegudes com Can Flor (amb el temps, Casino Balear i, més modernament, cinema Rialto), i de la possessió Son Xotano (una partició de Judí, a Sencelles, de seixanta quarterades), que comprà l'any 1694. A la mort del seu germà Gabriel, juntament amb la vídua, es va fer càrrec dels nebots: Gabriel, el nostre protagonista, al qual va fer hereu; Caterina, casada amb el cronista Jeroni Alemany i Moragues; Margalida, muller d'un cosí segon, Rafael Amer i Manera, propietari de Can Amer de Palma (després, Can Troncoso⁷¹) i de Son Amer dels Llombards (Santanyí); i sor Francina, monja de Sant Jeroni. Damià Ferrà-Ponç ha confegit una breu biografia de l'eclesiàstic, recordant-ne la riquesa, que va ser un ferm partidari de l'arxiduc Carles i que residia en una casa molt ben vestida.⁷² Ara bé, no és segur –més enllà de tenir-ne un retrat com a cardenal i com a papa– que hagués tingut relació d'intimitat amb el cardenal Pietro Ottoboni, futur Alexandre VIII, ni es pot subscriure que posseís una *riquíssima* col·lecció de pintures i mapes, com voldria la generosa opinió de l'amic Ferrà-Ponç, perquè senzillament era un recull prou adient per abillar una casa senyorial de l'època i en particular la d'un eclesiàstic benestant.⁷³

El cas és que tota la hisenda familiar, llevat dels dots de les germanes, va recaure en el nostre Gabriel Flor i Amer de la Punta (1690-1748), ciutadà militar i familiar del Sant Ofici.

70 ARM, Protocols P-928, f. 85; 1654, 20 d'agost: penúltim testament de Joan Flor; ARM, Protocols M-1653; 1695, 29 de març: últim testament de Joan Flor. Va morir el 5 de maig de l'any 1696. ARM, Protocols 4356, f. 155: inventari de Joan Flor, a instància de son hereu i nebot Llorenç Flor i Mestre, canonge de la Seu.

71 Rafael Amer i Manera heretà Can Amer o Can Troncoso, davant del portal menor de Sant Francesc, del seu pare Miquel Amer i Jover, ciutadà militar (mort el 1694); i aquest, del seu avi matern, Miquel Jover, que l'havia adquirit l'any 1641 a Jeroni de Santjoan de Canarossa (o de Son Arrossa). Les cases foren reedificades a partir de 1710 pel mestre d'obres Macià Rosselló i el seu fill Antoni Rosselló (ARM, Protocols S-701, f. 12). Un germà de Miquel Amer i Jover anomenat Rafael, també ciutadà militar i mort l'any 1694, va heretar del seu pare Joan Amer i Manera la Punta de n'Amer a Manacor; va ser l'avi matern del nostre Gabriel Flor. Aquesta branca dels Amer residia en unes cases veïnes a les del comte de Montenegro, a la parròquia de Santa Creu. Després d'un enutjós plet, aquests béns també passaren a Gabriel Amer i Flor i, després, als Troncoso (que tanmateix els hagueren de repartir amb els Conrado).

72 *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, V, p. 341, *ad vocem*.

73 ARM, Protocols 4355, f. 52; 1699, 19 gener: penúltim testament de Llorenç Flor. Un dels marmessors era el canonge Antoni Castillo, amb el qual es degué enemistar durant la guerra de Successió perquè s'integraren en bàndols contraris. ARM, Protocols 4355, f. 122; 1711, 8 de març: últim testament del canonge Llorenç Flor. Llegava 3.000 lliures per aniversaris a la Seu. Nomina hereu el nebot Gabriel Flor. Va morir el 3 de febrer de 1712. ARM, Protocols 4356, f. 354; 1712, 20 de febrer: inventari del canonge Llorenç Flor. Hi apareixen dues perspectives de Miquel Bestard, un retrat d'Innocenci X ("nou", encara que havia mort l'any 1655), paisatges i batalles, sobretot pintura devota i, encara, diversos retrats familiars inclòs el del difunt ("bo" i, segons un altre document, "que este aportà quant vingué de Roma, ab un llibre a la mà").

Paradoxalment, l'oncle li havia assignat un tutor fins que arribés als trenta anys (llavors en tenia vint-i-dos), cosa insòlita perquè des del 1711 ja estava casat amb Margalida Alemany i Moragues (1695-1722), germana del cronista Alemany. Tanmateix, el canonge Miquel Valls no volgué fer-se càrrec de l'administració, que transferí aviat a l'hereu, *ab tota hidalguia y bona prudència*, com reconeixia Gabriel Flor a l'hora de passar comptes. No sols això, sinó que feia constar que Valls mai no el va desamparar i que l'havia assistit com si fos un pare carnal, *quedant-me en precisa obligació de tributar a V. M. per tot el temps de me vida el obsequi y agraïment que per tanta fineza se li deu*. A més, li demanava que fos pròdig en la seva generositat, *de nunca desamparar ni apartar-se de ma casa, puis tinch certa y special confiança que ab la sua sombra y protecció sempre estarà ben dirigida y governada, axí com ab la sua bona direcció y assistència lo ha estat fins al present...*⁷⁴ De llavors ençà, Gabriel es dedicà a administrar el patrimoni familiar, que no era magre: dues cases a Ciutat (Can Flor i l'immoble de la plaça de Santa Eulàlia), tres cases al carrer major de Muro i devers cinquanta quarterades a la mateixa vila repartides en nombroses sorts, Son Xotano a Sencelles, Son Lleter i l'hort a les Enramades a Ciutat, els aous i les lucratives rendes censals. No debades havia heretat dels pares, dels besoncles, de l'oncle canonge, d'una tia eixorca, de la germana monja... A més, pel seu compte va adquirir una altra casa a Ciutat (al carrer de la Font de na Xona, a la parròquia de Sant Miquel), Cala Major (setze quarterades, amb dos rafals adjunts, el Pou dels porcs i Ca na Guida, després Son Flor; tot comprat entre 1721 i 1724), Son Agulló de Binissalem (seixanta quarterades, adquirides l'any 1746, on edificà les cases) i l'imponent Son Brondo de Valldemossa (dues-centes quarterades, que es fincà l'any 1714 per valor de 41.000 lliures).⁷⁵ L'any 1722 també va aconseguir en subhasta el predi Les Planes de Santanyí, però el cedí en dot a la germana Margalida.⁷⁶

Gabriel Flor només va tenir descendència femenina, la qual cosa, d'acord amb les condicions establertes en els fideïcomisos dels avantpassats, generava un delicat problema successori.⁷⁷ De fet, en previsió del que pogués succeir a la seva mort, el nebot Jeroni Alemany i Flor va instar el 22 de juny de 1741 a la cúria civil de la Inquisició un *judici preventiu* -una figura jurídica més aviat insòlita-, al·legant que si l'oncle finava sense successió masculina només ell tenia dret a posseir el fideïcomís del metge Joan Flor. Les tres filles s'hi oposaren, abans i després de la mort del pare, però el mes de març de 1749 el tribunal va fallar a favor d'Alemany. El plet es va complicar per dos motius: perquè es va declarar un litigi de competències entre la cúria inquisitorial i l'Audiència (que, tanmateix, el febrer de 1750 també va dictar sentència favorable a Alemany) i perquè Gabriel Flor va

74 ARM, Protocols 3558, f. 62; 1717, 15 gener.

75 ARM, Protocols 4386, f. 95v-146r; 1748, 27 d'abril: inventari de Gabriel Flor i Amer de la Punta. Son Brondo passà a mans de Gabriel Flor l'any 1714 per establiment dels curadors de l'heretat del mercader Jeroni Barceló (mort l'any 1645), que l'havia adquirit l'any 1638 (ECR-130, f. 393; 1714, 19 de setembre).

76 ARM, Protocols 3558, f. 109, f. 116v i f. 123v.

77 Les filles foren tres: Francina (morta l'any 1784), casada en circumstàncies poc clares amb Joan O'Ryan Caussard, d'origen irlandès, tinent de dragons del regiment d'Edimburg; Anna (1722-1788), casada l'any 1742 amb Jaume Conrado i Sempol de la Teulera (1696-1773); i Margalida (morta l'any 1791), casada amb el seu cosí germà Gabriel Amer i Flor (1725-1795), un matrimoni no sempre ben avingut fins al punt de viure temporalment separat (l'única filla supervivent, Margalida, morta l'any 1778, es casà amb el militar Bernat Troncoso y Martínez del Rincón). Quant als O'Ryan, vegeu FERRER FLÓREZ, M.: "Irlandesos a Mallorca (Els O'Ryan i els O'Neill)", *Memòries de l'Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics*, 9, 1999, p. 25-38. No m'ha estat possible de consultar O'RYAN, W.D.: "O'Ryan of Mallorca", *The Irish Genealogist*, 3/7, 1962, p. 266-269.

nomenar hereves només les dues filles menors, excloent del testament la primogènita.⁷⁸ Mentrestant, l'herència estava dipositada a l'Audiència. Finalment, a mitjan 1752 la Junta superior de competències de Madrid exigia el lliurament *loco pignoris* de diversos béns als Alemany, sense perjudici que les germanes Flor poguessin continuar el plet.⁷⁹ Alhora, encontinent de la mort del pare, Francina Flor va actuar davant l'Audiència contra les seves germanes, exigint primer tots els fideïcomisos familiars i després, tenint en compte les sentències favorables als Alemany, només el del canonge Llorenç Flor, que va obtenir l'any 1751.⁸⁰ Per tant, per a ella i més tard per als seus descendents, els O'Ryan, foren Can Flor del carrer de les Carasses, unes cases i prop de 45 quarterades a Muro, Son Xotano de Sencelles, Son Agulló de Binissalem i una partida de censals. En definitiva, les germanes Anna i Margalida Flor sols pogueren conservar els béns lliures del pare (les cases de Muro, l'hort a les Enramades, la casa del carrer de na Xona, alguns mobles i censals).

El cas és que amb tots aquests litigis es perd el rastre dels objectes que ara més ens podrien interessar, si més no pel seu hipotètic valor historicoartístic. En teoria van passar a mans de les filles Anna i Margalida, però no figuren en l'inventari *postmortem* de la primera⁸¹ ni en el del vidu de la segona.⁸² Ni tampoc entre les propietats de Joan O'Ryan, fill de Francina Flor, que residia a la mateixa casa del seu avi, el nostre Gabriel Flor, ja espoliada dels béns personals.⁸³ Ni menys encara en l'inventari *postmortem* de Jeroni Alemany i Flor, tot que s'hi especifiquin els béns procedents del fideïcomís del metge Joan Flor i alguns del mateix Gabriel Flor (Cala Major, Son Brondo de Valldemossa, cases a la plaça de Santa Eulàlia, ...).⁸⁴ Per tant, ara com ara no és possible conèixer les condicions de la venda del monetari Flor al canonge Togores.

78 ARM, Protocols 3620, f. 254; 1748, 14 de febrer: testament de Gabriel Flor i Amer de la Punta. Declarava estar sa de cos i enteniment, però va morir el següent 13 d'abril. Nomenà marmessors la muller, les filles Anna i Margalida, els gendres Jaume Conrado i Gabriel Amer, la germana Margalida, tres cosins de la família Amer-Custurer, dos nebots i la cosina Àgata de Santmartí i Amer. Volia ser enterrat al vas dels avantpassats en la capella del Santcrist de Sant Francesc de Palma o, si moria a Muro, en una capella pròpia del convent de mínims, dedicada a sant Francesc de Sales. Després d'establir diferents llegats i obres pies, nomenava hereves les filles Anna i Margalida a parts iguals. La filla gran, Francina, residia llavors al convent de Sant Jeroni, on tenia una tia monja, però tot seguit es casà amb Joan O'Ryan i interposà plet a les germanes reclamant els béns paternals.

79 D'aquesta manera, la família Alemany va entrar a posseir Son Brondo de Valldemossa, el Pou dels porcs i les cases de la plaça de Santa Eulàlia (que de fet procedia del llegat del degà Llorenç Flor) a Ciutat, a més de diversos censals. ARM, Protocols 6902, f. 19; 1754, 10 març. Com es pot suposar, no acabà així la cosa, perquè els Alemany perseveraren i més tard es feren amb la resta del fideïcomís del Dr. Joan Flor, com ara Son Lleter, dues peces de terra a Muro i una partida d'alous, a més de Cala Major i Ca na Guida (o Son Flor), que Gabriel Flor havia adquirit suposadament amb doblers procedents del mateix fideïcomís. Tanmateix, a finals de 1789 Jeroni Alemany i Vidal cedia a Margalida Flor i a Alemany i al seu nebot Marià Conrado i Flor 13.667 lliures per tancar el plet sobre Son Brondo (ARM, Protocols M-2382, f. 193v; 1850, 13 de juliol: concòrdia entre els germans Miquel i Joana Anna Alemany i Marcel).

80 ARM, AA-409; 1751, 16 de febrer. Això no obstant, els Alemany interposaren recurs, que romania irrisolt a finals del segle XVIII.

81 ARM, Protocols 923; 1788, 5 de maig: inventari d'Anna Flor, vídua de Jaume Conrado. S'hi consigna, però, que restava pendent la liquidació dels béns paternals, tot i que no se sap en què consisteixen.

82 ARM, Protocols S-1416, f. 120; 1795, 26 de novembre. Ben mirat, no era obligatori incloure en aquest inventari de Can Amer els béns personals de Margalida Flor, però hagués estat lògic, atès que l'hereu, Josep de Troncoso i Amer, en aquell temps es trobava fora del Regne.

83 ARM, Protocols R-222; 1812, 28 de desembre.

84 ARM, Protocols 2150, f. 585r-602r.

En qualsevol cas, la col·lecció de Gabriel Flor es pot reconstruir mitjançant l'inventari *postmortem*, un document que d'antuvi pot resultar enganyós, perquè també relaciona els mobles i objectes que havien estat de l'oncle canonge, és a dir, de qui havia comprat i vestit la casa.⁸⁵ Pel que fa a la seva passió antiquària, don Gabriel estotjava els objectes més preuats en *lo arxiu* que hi havia sobre un terrat que guaitava a l'hort. A primera vista sembla un espai polivalent, gairebé una habitació de mals endreços, però en realitat integrava la biblioteca i el gabinet antiquari. La llibreria era força variada, ja que també incorporava els llibres de l'oncle canonge i perquè el propietari tenia múltiples interessos.⁸⁶ És evident, però, que els títols dedicats a la numismàtica i a les antiguitats en sentit ampli (història, iconografia, emblemàtica, etc.) havien estat adquirits per Gabriel Flor. Entre els volums que directament o indirecta tracten de l'Antiguitat hi trobem la *Loseta il·lustrada* del P. Gaietà de Mallorca (Palma, 1746), els *Discursos de la Religión, castramentación, assiento del campo, baños y exerçijos de los antiguos Romanos y Griegos* de G. de Choul (en castellà: Madrid, 1579), les històries de Roma de J. de Haller (3 toms, Madrid, 1736) i de Nieuport (2 vols., Venècia, 1732), diverses vides d'emperadors, unes *Mirabilia Romae*, etc. No hi manquen els clàssics llibres d'emblemes, com ara el de P. Giovio, *Diálogo de las empresas militares y amorosas* (1556) i el de D. de Saavedra Fajardo, *Idea de un príncipe político cristiano representada en cien empresas* (més conegut com *Empresas políticas*, Madrid, 1640). I també hi apareixen textos de gnomònica, astronomia, matemàtiques i, cosa més sorprenent, arquitectura (Serlio, Vignola, fray Lorenzo de San Nicolás, P. Tosca). Finalment, no hi podia mancar la literatura numismàtica, encara que fos poc actualitzada: G. Rouillé, *Promptuarii Iconum Insigniorum a Seculo Hominum* (Lió, 1553); Enea Vico, *Omnium Caesarum verissimae imagines ex antiquis numismatis desumptae* (Venècia, 1554); A. Agustín, *Diálogos de medallas* (Tarragona, 1587); G. Zucchi, *Discorso sopra li dei de'gentili e loro imprese, con un breve trattato delle attioni de li dodici Cesari, con le dichiarazioni delle loro medaglie antiche* (Roma, 1602); Juan de Quiñones: *Explicación de vnas monedas de oro de emperadores romanos que se han hallado en el puerto de Guadarrama* (Madrid, 1620).

Més excepcional és l'inventari del gabinet antiquari, que inclou el conspicu monetari. Gairebé tot s'estotjava en armaris, encara que alguns objectes reposaven sobre prestatges:

Ítem una testa de marmol antigua de Romans sens el nas (...) Ítem dotse estampas finas de cosa de sis palms de altària cada una, figuras de Emperadors Romans, y cinch fulls de paper de mà mitjana útils⁸⁷ (...) En el quart armari seguint la matexa segona fila de dits instants: Primo dos statuetas de bronso, ço és una de cosa de un palm y tres quarts de altària y la altra de cosa de un palm y mitx quart de altària. Ítem duas figuras de bronso de mitx relleu de cosa de mitx palm de altària, a cavall, la una de un General o Emperador vestit a lo militar y la altra de un soldat, tots Romans. Ítem dos caps de sero de bronso a lo antiguo, lo un ab dos puntas

85 ARM, Protocols 4386, f. 95v-146r.

86 També s'han de relacionar amb el degà Flor –que a Roma va ser postulant de la causa de beatificació de sor Caterina Tomàs– quatre mil estampes calcogràfiques de la Beata en dues sèries. Un dels dos gravats potser es pugui identificar amb un *Éxtasi de santa Caterina Tomàs*, gravat per Benoît Thiboust segons un original de Lazzaro Baldi, devers l'any 1669 a Lió (tot i que a l'inventari es parla d'una impressió romana). Vegeu CARRIÓ, G.: *El carro triunfal. Manifestacions populars a l'entorn de santa Caterina Tomàs*, catàleg d'exposició, Palma, 2006, p. 95. A la casa hi havia una biografia de la venerable (ha de ser la de B. Vallperga, 1617) i un certamen poètic en castellà en honor seu (Barcelona, 1627).

87 És impossible saber de quina sèrie es tracta: Raimondi, Stradanus, Tempesta, etc.

y lo altre ab una sola punta. Ítem un cap de bou de bronso ab son coll de colònia o municipi Romà. Ítem una corneta de bronso de cosa de tres palms de llargària de Legió Romana. Ítem un baix relleu de sera del Emperador Romà Cèzar Augusto sobre post de ginjoler circular de cosa de un palm, modern.⁸⁸ Ítem altre baix relleu de sera del Emperador Romà Vespeciano sobre post de ginjoler circular del matex tenor moder[n] en camp deurat de or. Ítem altre baix relleu de sera de una palma y una Matrona que represente la palestina o Judea capta sobre post també de ginjoler circular del matex tenor modern en camp deurat de or. Ítem altre baix relleu de sera del primer Emperador Romà Julio Cèzar sobre post de ginjoler circular del matex tenor modern. Ítem altre baix relleu de sera del Emperador Carlos Quint sobre post també de ginjoler circular del matex tenor modern. Ítem tretse pesas petites de bronso, ço és dotze romanas antigues de diferents caras estretetas, animals et alias y un letxonet [?] de arquilla [un escriptori?] deurat.

Medallas

Ítem cent vuytanta tres medallas de bronzo romanas Imperatorias antigues, las més usadas.

Ítem cent y una pessas entre medallas y monedas grosas y petites modernes, las més de bronzo y algunas de lleutó.

Ítem setanta sis medallas de bronzo antigues de Romans Imperatorias entre grosas y petites.

Ítem deu medallas de bronzo antigues de la Colonia de Empurias medianas.

Ítem vint medallas de bronzo antigues de Romans Imperatorias medianas.

Ítem deu medallas de bronzo gregas antigues medianas.

Ítem sis medallas de bronzo gregas antigues de la Colònia de Ampurias medianas.

Ítem cent y vuyt medallas de bronzo Imperatorias antigues Romanas, algunas medianas y las més de ellas molt menudas.

Ítem quatre medallas de bronzo de Cartago, ço és dos medianas y dos petites.

Ítem vuyt medallas de bronzo gregas medianas y setze medallas també de bronzo Imperatorias disminuïdas.

Ítem quaranta una medallas de bronzo Imperatorias Romanas antigues entre medianas y petites.

Ítem trenta tres medallas de bronzo antigues Imperatorias Romanas entre medianas y petites.

Ítem quatre medallas de bronzo Imperatorias antigues Romanas molt petites.

Ítem denou medallas de bronzo Imperatorias antigues Romanas algo majors que medianas.

Ítem vint y tres medallas de bronzo de Claudio segon Emperador Romà petites.

Ítem vuyt medallas de bronzo del Emperador Romà Maximiano medianas.

Ítem deu medallas de bronzo del Emperador Romà Maximiano entre medianas y petites.

Ítem vuyt medallas de bronzo entre grosas y medianas, ço és set de la Emperatris Romana Lucilla y una de la Emperatris Faustina junioris (...)

⁸⁸ Com era habitual, els objectes romans es barregen amb els moderns de gust antiquari, com ara aquests cinc medallons en baix relleu, modelats amb cera sobre una base de ginjoler de color daurat, que figuraven emperadors moderns (Carles V) i antics (August, Juli Cèsar, Vespasià i la *Judaea Capta*, és a dir, una al·legoria que sol aparèixer al dors de les medalles del mateix Vespasià per commemorar la victòria romana durant la gran revolta jueva).

Medallas

Primo çent trenta quatra medallas de bronso antigas de Romans imperatorias, algunas petitas, altras medianas y altras las més grossas.

Ítem doscentas quaranta medallas de bronso antigas exquisitas de varios Emperadors y Emperatrices Romans, algunas també petitas, altras medianas y altras la més grossas.

Ítem cent y deu medallas de bronso antigas exquisitas també de varios Emperadors y Emperatrices Romans totas grossas.

Ítem cent y denou medallas de bronso antigas exquisitas també de varios Emperadors Romans y Emperatrices entre grossas y mitjanseras (...)

Medallas

Primo doscentas y devuyt medallas de bronso antigas exquisitas de varios Emperadors Romans y Emperatrices, entre grossas, mitjanseras y petitas.

Ítem noranta y set medallas de bronso antigas exquisitas també de varios Emperadors Romans y Emperatrices entre medianas y petitas.

Ítem deu medallas de bronso grossas de diversos personatjes raras y no coneguts.

Ítem vint y quatra medallas de bronso, las més grossas, altras medianas y una petita, antigas exquisitas de varios Emperadors Romans.

Ítem quatre sellos de bronso, un anell de bronso antich exquisit y tres pessetes més de bronso de poca utilidat.

Ítem cinquanta tres medallas de bronso, comprezas algunas monedas també de bronso, entre medianas y petitas antigas de varios temps.

Ítem sis medallas de plata antigas entre grossas, medianas y petitas de pes de tres unzas y quatre tomins.

Ítem deu monedas Mallorquinas antigas de plata medianas de pes de duas unzas y cinch tomins.

Ítem un duro de plata del Sr. Rey Dn. Phelip Quart (que Déu tinga) del any 1626 de valor de cinch escuts mallorquins.

Ítem vuyt monedas de plata antigas medianas de pez de duas unças y una octava.

Ítem vuyt monedas de plata antigas petitas de pes de set octavas y quatre tomins.

Ítem trescentas vint y nou medallas de plata antigas exquisitas de varios Emperadors Romans entre medianas y petitas, ab sos rotulos.

Ítem vuyt medallas de or entre medianas y petitas antigas imperatorias Romanas exquisitas de pez de una unça, tres octavas y tres tomins (...)

Plata y or

(...) Ítem vint y tres cornerinas o pedras de camafeos, dos de las quals són de forma major, y una de ellas engastada de metall del Príncipe⁸⁹, y de las altras las tres són medianas de ágata o color blanch y las damés petitas de diferents colors, ab diversas figuras de Dioses y Diosas y altres antiguedats.

⁸⁹ Metall del príncep o del príncep Rupert (el sorprenent Ruprecht von der Pfalz, duc de Cumberland) és un dels antics tipus del llautó, aliatge de coure amb zinc en la proporció 75 a 25.

En resum, s'hi comptabilitzen dues mil seixanta-tres monedes i medalles, de diàmetres i materials diversos -la majoria de bronze, algunes d'or i de plata-, i de procedència heterogènia. La majoria són romanes, però també n'hi ha de cartagineses i de la colònia grega d'Empúries, a més de mallorquines d'època medieval. Per força ha de sorprendre el qualificatiu d'exquisides atorgat pel notari a moltes de les peces, un detall que palesa tant la sensibilitat estètica del redactor de l'inventari com l'interès i el bon gust del possessor en procurar-se peces magnífiques, o l'aparició de grans medalles de bronze de *personatjes raras y no coneguts*, un altre testimoni de la manera d'ésser selectiva de don Gabriel, i, encara, la inusitada presència de dues dotzenes de camafeus, menys habituals que els petits bronzes.

Sabem que la col·lecció es nodria de troballes fetes a *Pollentia*⁹⁰ i a Lloseta,⁹¹ però ara com ara és impossible esbrinar-ne més detalls. Tampoc de com i quan es despertà la passió antiquària de Gabriel Flor. Més fàcil de documentar és el fet que devia compartir-la, poc o molt, amb el seu cunyat, el cronista Jeroni Alemany, autor d'una obra inèdita titulada "Medallas y antigüedades que se hallaron en la Isla del tiempo de los romanos", conservat a la biblioteca de Can Vivot.⁹² No sembla casual que els dibuixos de monedes, petits bronzes, segells i camafeus que conté s'ajustin tan visiblement al repertori inventariat a Can Flor. D'altra banda, Alemany va ser un col·laborador generós, a més de prolix i retòric prologuista -en termes de l'època, "censurador"- de la *Loseta ilustrada* (el seu autor és taxatiu: *confieso abiertamente deber a el Sr. D. Geronimo de Alemany el trabajo con que para ilustrar algunos pasajes de esta Historia me ha favorecido en la administracion de muchos instrumentos...*), prova de l'amistat que l'unia amb l'erudit fra Gaietà de Mallorca.

El caputxí, tenaç polemista contra Bonaventura Serra, defensava idees no sempre inqüestionables (*La Historia la escribe uno solo y la Tradición habla con lenguas de infinitos, y prudentemente se ha de tener por más cierto lo que dicen tantos que lo que escriben pocos...*; després de tot, la *Loseta ilustrada* volia ser l'apologia d'un miracle), però també es mostrà un ferm paladí dels estudis antiquaris locals.⁹³

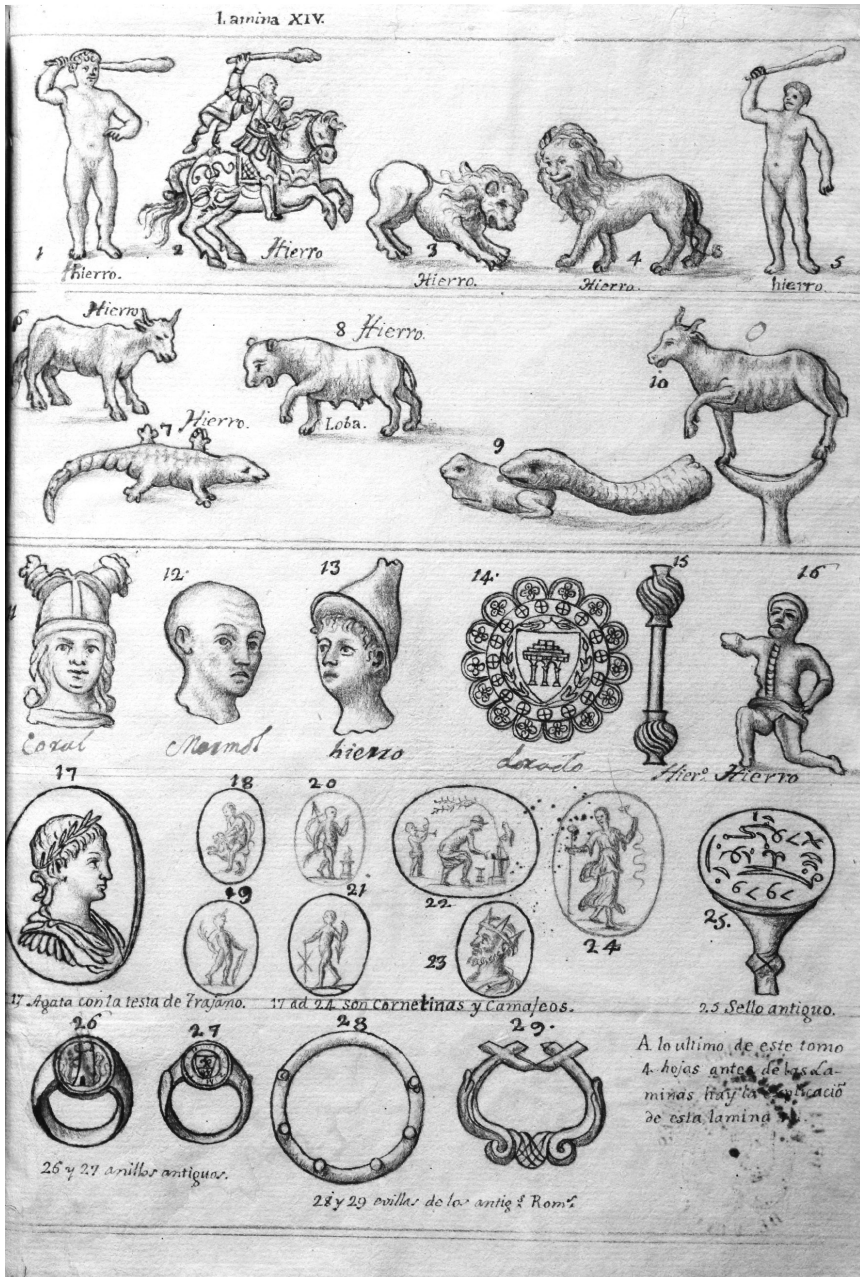
Las medallas y otras Antigüedades que en varios tiempos han sido descubiertas en los districtos de Ayamans y Loseta me han motivado para tratar este assumpto (...) pues si en un rincón tan despreciado halla tan dignos vestigios el estudio para la verdad de la Historia, muchas noticias se descubrirán de nuestro Reyno, que ahora por descuydo las tiene el olvido sepultadas.

90 VENTAYOL, P.: *Historia de Alcudia...*, I, p. 46. L'autor assegura que Flor posseïa el pedestal original del suposat Quint Cecili Metel -ara Agust- de Can Pueyo.

91 CAYETANO DE MALLORCA, FRA: *Loseta ilustrada...*, p. 115-117: una medalla de coure de Germànic, una d'or de Vespasià, un cap de cérvol i altres figuretes de bronze.

92 Se'n reproduïxen dues làmines a ORFILA, M. (com.): *El món romà...*, p. 38 i 147. El manuscrit hi apareix datat ca. 1720, però podria ser una o dues dècades posterior. Crec que cal identificar-lo amb la "Disertación de las Antigüedades de Mallorca", il·lustrada amb dibuixos, que esmenta J. M. Bover en les "Misceláneas Históricas", IV, p. 185 s.

93 CAYETANO DE MALLORCA, FRA: *Loseta ilustrada...*, p. 114.

Fig. 1 Jeroni ALEMANY I MORAGUES:
 "Medallas y antigüedades que se hallaron en la Isla del tiempo de los romanos",
 Palma, Can Vivot (fotografía publicada en el catàleg de l'exposició: ORFILA, M. (com.): *El món romà...*)

Fig. 2 Joaquín M. BOVER: "Antigüedades mallorquinas de varias naciones que se hallan en el convento de capuchinos", *Misceláneas Históricas*, IV, 1827, f. 184v-185r. Palma, Biblioteca March

Fig. 3 Joaquim M. BOVER: "Antigüedades mallorquinas de varias naciones...", f. 185v-186r

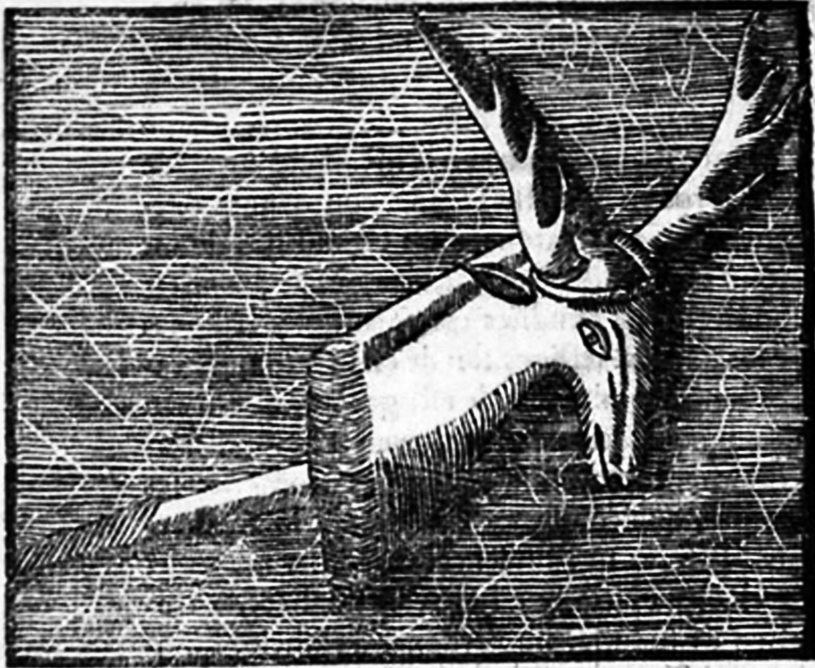
162 LOSETA ILVSTRADA.
§. VI. DE LA LAMPARA.

43 **A** Justadas las producidas Antigüedades à nuestro argumento, la que menos dificultad tiene en su acomodacion à el mismo

Fig. 4 Fra Gaietà DE MALLORCA OFMCap: *Loseta ilustrada...*, Palma, 1746, p. 162.
Làmpada romana

166 *LOSETA IL·VSTRADA.*
§. VII. DE LOS CIERVOS.

47 **D**Espues de haver construido las alajas sobredichas, que persuaden con alguna fuerça la existencia de un templo en las cercanias de Ayamans, falta ahora presentar la conjetura, por la qual verosimilmente se convenza, aver sido consagrado à Diana: y sobre las generalidades, que hemos producido en el antecedente discurso, de ser Diana la Presidente, y Diosa de los Bosques; por lo qual le eran consagrados los *Lucos*,
ahora

Fig. 5 Fra Gaietà DE MALLORCA OFM Cap: *Loseta ilustrada...*, Palma, 1746, p. 166.
Cap de cérvol descobert a Aiamans

BolLETÍ de la
SOCiETAT
ARQUEOLòGiCA
L'IL·liANA

Revista d'Estudis Històrics

Any CXXVII Núm. 866 #68_ISSN: 0212-7458

Tercera Època_Palma_2012

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

HISTÒRIA

1885-1904: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Lulliana*

1905-1937: *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*

1938-1977: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Lulliana*

Anys: 3ª Època 1978-

ISSN: 0212-7458

Dipòsit legal: PM 738-1960

Periodicitat ANUAL

Editor: *Societat Arqueològica Lul·liana*

<http://www.arqueologica.luliana.com>

Preu de la subscripció: 45 euros

CONSELL DE REDACCIÓ

Director Dr. Miguel José Deyá Bauzá, Universitat de les Illes Balears

Secretari Dr. Miquel Àngel Capellà Galmés, Universitat de les Illes Balears

Vocals Dr. Albert Hauf i Valls, Universitat de València / Dr. Flocel Sabaté i Curull, Universitat de Lleida / Dr. Manuel Calvo Trias, Universitat de les Illes Balears / Dr. Tomàs de Montagut Estragués, Universitat Pompeu Fabra / Dr. Xavier Torres Sans, Universitat de Girona / Dra. Maria Barceló Crespi, Universitat de les Illes Balears / Dr. Ricard Urgell Hernández, Arxiu del Regne de Mallorca

CONSELL ASSESSOR

Dr. Antonio Bernat Vistarini, Universitat de les Illes Balears / Dra. Catalina Cantarellas Camps, Universitat de les Illes Balears / Dr. Mariano Carbonell Buades, Universitat Autònoma de Barcelona / Dr. Friedrich Edelmayer, Universitat Wien / Dr. Gabriel Ensenyat Pujol, Universitat de les Illes Balears / Dr. Antoni Furió Diego, Universitat de València / Dr. Jaime García Rosselló, Universitat de les Illes Balears / Dra. Maria Grazia Melis, Università di Sassari / Dr. Ignacio Henares Cuéllar, Universidad de Granada / Dr. Eloy Martín Corrales, Universitat Pompeu Fabra / Dra. Isabel Moll Blanes, Universitat de les Illes Balears / Dra. Natividad Planas, Université Clermond-Ferrand / Dra. Sabine Panzram, Universitat Hamburg / Dra. Pinuccia Simbula, Università di Sassari / Dr. Enric Porqueres i Gené, École des hautes études en sciences sociales (CNRS)

PRESENCIA EN BASES DE DADES I REPERTORIS BIBLIOGRÀFICS

ISOC – Ciencias Sociales y Humanidades. CSIC / REGESTA IMPERII. Akademie der Wissenschaften und der Literatur (DE) / *Repertorio de medievalismo hispánico*. CSIC / Catàleg LATINDEX / Acceptada a PIO (Periodical Index Online). Quest (GB) / Incorporada a DICE / Evaluada a RESH / Clasificada a CIRC / Allotjada a e-Dialnet, Universidad de La Rioja

PRESENCIA A INTERNET

Volums 1-62 (1885-2006) <http://lbdigital.uib.cat>

Volums 1-18 (1885-1921) <http://prensahistorica.mcu.es>

Volums 63 i següents (2007-) <http://dialnet.unirioja.es>

REVISIÓ DE TEXTOS EN ANGLÈS

M. Magdalena Vázquez Amer

DISSENY

Antoni Garau / Carles Fargas

IMPRESSIÓ

Indústria Gràfica Bahía

© dels autors pels seus articles

Els articles publicats al BSAL recullen exclusivament les opinions dels seus autors.

La revista declina qualsevol responsabilitat que pogués derivar-se dels drets de propietat intel·lectual o comercial.

Societat Arqueològica Lul·liana: C/ Monti-Sion, 9 / 07001 / Palma de Mallorca / bolletisal@gmail.com

JOAN DESPUIG I SAFORTESA I LA VERSIÓ DE L'ANÀBASI D'ARRIÀ

Alexandre Font Jaume / Mª Rosa Llabrés Ripoll

IES Joan Maria Thomàs

Resum: A l'Arxiu del Regne de Mallorca es conserva el manuscrit d'una versió castellana de l'*Anàbasi* de L. Flavi Arrià, amb el títol *Expedición de Alejandro por Arriano*; és anònima, encara que indirectament atribuïda al jesuïta P. Bartomeu Pou. En aquest treball s'adscriu l'obra a Joan Despuig i Safortesa, nebot del cardenal Despuig i deixeble del P. Pou; es contextualitza la traducció en el conjunt de versions, especialment les castellanès, i s'analitza el seu valor.

Paraules clau: Joan Despuig, Bartomeu Pou, Arrià, *Anàbasi*, traducció.

Abstract: A manuscript of a Spanish version of the *Anabasis* by L. Flavius Arrianus, entitled *Expedición de Alejandro por Arriano* is preserved in the Regne de Mallorca archive in Palma. The version is anonymous, although indirectly ascribed to the Jesuit P. Bartomeu Pou. In this article the work is attributed to Joan Despuig i Safortesa, Cardinal Despuig's nephew and P. Pou's disciple; in the collection of versions the translation is contextualised, especially in the Spanish editions, and its value is analysed.

Key words: Joan Despuig, Bartomeu Pou, Arrian, *Anabasis*, translation.

Entre els papers dels Despuig que guarda l'Arxiu del Regne de Mallorca, es troba una carpeta que du com a títol "Obras varias manuscritas del P. Pou" i, a dins, un manuscrit anònim amb la versió castellana de l'*Anàbasi* de L. Flavi Arrià, titulada *Expedición de Alejandro por Arriano*. És un aplec de fulles en foli major, de 397x291, doblegades per la meitat i agrupades en 8 quadernets de diferent nombre de fulles, des d'11 el primer a 4 el setè, amb un total de 122 pàgines, escrites deixant un ample marge a l'esquerra de gairebé la meitat de la pàgina, apte per a qualsevol correcció o anotació.¹ El manuscrit resta, fins ara, incomplet; conté els dos primers llibres de l'*Anàbasi* sencers, i el tercer comprèn fins a la batalla de Gaugamela, és a dir, fins al capítol 16, del qual sols apareix el número, ja al final de la pàgina;² falten, per tant, els capítols 16-29 del llibre III, i els llibres IV-VII, a més, possiblement, del tractat *Indiká* (*L'Índia*), afegit com a llibre VIII.

El present treball pretén, a més de donar notícia d'aquesta versió, aproximar-se a alguns dels seus aspectes més bàsics: la importància tant de l'obra que es tradueix com de la pròpia traducció; l'autoria, cronologia i característiques de la mateixa.

1. L'obra d'Arrià i la seva influència

L. Flavi Arrià (Nicomèdia, entorn del 86 dC.–Atenes, 175 dC.), autor d'origen grec i ciutadania romana, gaudí de l'amistat de l'emperador Adrià, gràcies a la qual s'inicià en una carrera política (senador, cònsol *suffectus*, legat a Capadòcia, arcont a Atenes), truncada a la mort de l'emperador.

L'obra d'Arrià es pot relacionar amb el moviment que es coneix com a "Segona sofística", que es va desenvolupar dins la literatura grega d'època romana entre els segles I-II de la nostra era, pel desig de recordar les glòries de la Grècia clàssica i de retornar a l'estil dels seus grans autors, utilitzant el dialecte àtic (fenomen conegut com a "aticisme"). Xenofont (principis del segle IV aC) és el model d'Arrià en la seva obra historiogràfica i d'ell pren el títol d'*Anàbasi* en l'obra que dedica a les expedicions d'Alexandre el Gran. En aquesta obra s'apropa, així mateix, pel mètode escollit, als grans historiadors grecs Heròdot i Tucídides, a la cerca de la màxima objectivitat possible en la narració dels fets, per la qual cosa la major part dels estudiosos actuals el considera la font més fiable sobre aquests.³

Precisament pel caràcter auster i realista de la seva obra principal, Arrià no va gaudir de la popularitat que van obtenir les històries de tipus més novel·lesc sobre el personatge, com la de Quint Curci i sobretot, la més fantasiosa atribuïda a Cal·lístenes, més aviat un llibre d'aventures. Malgrat això, molts erudits de l'antiguitat van conèixer i citar l'obra d'Arrià: Temisti, Procopi, Zonaras, Joan Tzetzes, Eustaci i d'altres, fins al final de l'Imperi bizantí. Abans de la caiguda de Constantinoble (1453) ja havien arribat a Itàlia alguns manuscrits d'ell, començant per un de l'*Anàbasi* del 1421. El 1535 va aparèixer a Venècia l'*editio princeps*;⁴ cap el 1540 Pier Paolo Vergerio va traduir l'obra al llatí, i pocs anys després va

¹ ARM, arxiu Marquès de la Torre, sec. Montenegro, llig. 75M, plec 3/10.

² Índici, per tant, del fet que la versió continuava i no s'interrompia al capítol 16.

³ La bibliografia al respecte és molt àmplia; una bona informació de conjunt es pot veure a la introducció a la traducció de l'*Anàbasi* d'Antonio Bravo García (Madrid, 1982, especialment p. 62-75).

⁴ ARRIANOU *peri Alexandrou anabaseōs* = *Arriani de ascensu Alexandri*, Venetiis, in aedibus Bartholomaei Zanetti : aere vero & diligentia Ioannis Francisci Trincaueli, 1535, me<n>se Semte<m>bri.

aparèixer en italià per obra de P. Lauro (Venècia, Tramezzino, 1544); de finals del mateix segle XVI data la traducció francesa de C. Vuitart (Paris, F. Morel, 1581). El P. Bartomeu Pou, preceptor, com més endavant es veurà, de Joan Despuig, en el seu *Plan de una libreria selecta* menciona, a més de l'*editio princeps*, la també grega de Robert Winter i Nicolaus Gerbelius (Basileae, 1539), seguida de quatre edicions en grec i llatí fins a 1757, i tres traduccions, dues a l'italià (la de Venècia més amunt citada i la de Veronae, Ramanzini, 1730) i una al francès (Perrot d'Ablancourt, Paris, 1646).⁵

A Espanya, el llibre de Gabriel de Castañeda *De los hechos del magno Alexandre, rey de Macedonia* (Sevilla, en casa de Juan Cromberger, 1534), ja prenia material dels dos primers llibres de l'*Anàbasi*, vora passatges d'altres historiadors, principalment Quint Curci. La primera traducció castellana de la història d'Arrià és la de Vicente Mariner del 1633, que roman inèdita a la Biblioteca Nacional de Madrid. Es tracta d'una versió no literal, segons el criteri de Mariner i de molts traductors de l'època, però sí completa i feta directament del text grec, en opinió de Menéndez y Pelayo. No sembla que hi hagi altra versió castellana fins a la publicada el 1883 a Madrid per F. Baráibar y Zumárraga, *Historia de las expediciones de Alejandro Magno* (que, tot i això, es limita als set primers llibres i no conté l'*Índia*). Més recentment, R. Ramírez Torres va publicar a l'ed. Jus de Mèxic *Obras completas de Arriano* (1964). Finalment, tenim una traducció espanyola de l'*Anábasis de Alejandro Magno* publicada en dos volums a l'ed. Gredos (Madrid, 1982), feta per Antonio Guzmán Guerra i amb introducció d'Antonio Bravo García.⁶

Tot i la falta de popularitat a la qual abans ens referíem, Arrià ha exercit una notable influència en una seva doble vessant, com a literat i com a historiador.⁷

2. Joan Despuig i el manuscrit amb la versió de l'*Anàbasi*

Encara que al manuscrit no figura cap indicació sobre l'autoria de la versió, aquesta s'atribueix al P. Bartomeu Pou pel fet d'estar inclosa a la carpeta on figuren les "Obras varias manuscritas del P. Pou". No obstant, aquest adscripció és errònia. Ja Miquel Batllori va advertir que la lletra d'aquest escrit no és del P. Pou, sinó del seu deixeble, Joan Despuig i Safortesa, nebot del cardenal Antoni Despuig.⁸ Certament, l'humanista algaidí no és l'autor d'aquesta obra, com clarament indica no sols el fet que no sigui seva la lletra del manuscrit,

⁵ POU PUIGSERVER, B.: *Plan de una libreria selecta*, edic. a cura de P. J. Quetglas; M. Antònia Fornés i Alexandre Font, Pobra de Segur (Lleida), 1998, p. 89. Aquesta obra representa els coneixements sobre bibliografia clàssica que hi havia a l'època. D'altra banda, les principals edicions i traduccions modernes a Europa són: *Flavii Arriani quae exstant omnia*, com a edició bàsica, a cura d'A.G. Roos i O. Wirth i publicada a Leipzig el 1967 i 1968, reproduïda amb traducció anglesa d'E.I. Robson a la Loeb Classical Library (edició dels anys 1929 i 1931, el primer volum de la qual ha estat actualitzat per P. Brunt el 1976). A França hi ha una bona edició bilingüe de P. Chantraine a l'ed. Les Belles Lettres (Paris, 2ª ed. del 1952). També hi ha traduccions soltes de l'*Anàbasi* a l'anglès (A. de Selincourt, reimpr. del 1976) i l'alemany (W. Capelle, del 1950).

⁶ D'aquesta introducció més amunt citada hem recollit algunes de les dades que apareixen aquí relatives a les edicions i traduccions de l'*Anàbasi*.

⁷ Així, Arrià formava part de les abundants lectures clàssiques de Montaigne, i, a títol d'anècdota, el filòleg del segle XVIII David Ruhnken anava a caçar a l'estil dels celtes seguint el relat de l'historiador. D'altra banda, resultaria interminable senyalar la influència d'Arrià a totes aquelles obres que tracten les gestes d'Alexandre, des de les biogràfiques (com *Alexander the Great* -1973-, de Robin Lane, o *The Nature of Alexander* -1975-, de la novel·lista Mary Renault, o *Alejandro Magno*, de Pedro Barceló -2011- darrera de les aparegudes fins ara), a les novel·les més o menys històriques i biografies novel·lades, passant pel cinema (com *Alexander* d'Oliver Stone, del 2004).

⁸ BATLLORI, M.: *Cartas del P. Pou al cardenal Despuig*, Palma de Mallorca, 1946, p. 143.

sinó la total falta de referències a l'*Expedición de Alejandro* a la seva correspondència, tant a la sostinguda abans del seu desterrament com, especialment, a la que escrigué a Itàlia, adreçada al futur cardenal o al seu deixeble Joan Despuig. És una absència molt significativa, perquè el P. Pou sembla gairebé obsessionat per la publicació de les seves obres; respecte a aquestes és apressant la recerca que fa de mecenes que sufraguin les despeses d'edició, i són nombroses les notícies que en dóna a la correspondència,⁹ de manera que no resulta creïble que no apareixi a cap carta una al·lusió a aquesta *Expedición de Alejandro*. Per tant, consideram que, en definitiva, s'ha d'atribuir a Joan Despuig i Safortesa l'autoria material del manuscrit.

De la vida de Joan Despuig ens interessa sobretot destacar dues coses: la seva formació humanística i la seva personalitat.¹⁰ Fill dels comtes de Montenegro i de Montoro, nebot d'Antoni Despuig –que arribaria a ser cardenal–, renebot de Llorenç Despuig, bisbe de Mallorca i arquebisbe de Tarragona, no era el primogènit i a casa seva el destinaren a la carrera eclesiàstica, de la mà del seu oncle. El futur cardenal va començar per proporcionar-li la millor educació: una sòlida formació humanística que comprenia l'estudi de la cultura grega i llatina amb l'exjesuïta Bartomeu Pou, aleshores expulsat a Roma. Joan Despuig es traslladà a viure en aquesta ciutat primer cinc anys, entre 1787 i 1791, i n'hi va passar després altres quatre, entre 1794 i 1797, encara que no de forma continuada. Mentrestant tornà a Mallorca quan el seu oncle, Antoni Despuig, aconseguí la mitra d'Oriola i li “traspassà” la xantria de la Seu de Mallorca; Joan Despuig tenia 15 anys i va haver de menester dispensa pontifícia. Però Pou no volia un Despuig com el seu oncle, que considerava mundà i frívol, sinó un Despuig consagrat als estudis clàssics, i així li escrivia el 9 de novembre de 1791: *Res a dir del teu oncle, però de ton pare tem, i no poc, que t'empenyi més a viure ric aquí [és a dir, Palma] que savi a Roma.*¹¹ L'humanista algaidí menyspreava “el món”, i s'escandalitzava, amb una certa ironia, sols amb el pensament que al seu deixeble les noves ocupacions com a xantre li impedissin la dedicació als estudis greco-llatins, que proporcionava l'autèntica glòria:

*Molt a contracor vaig sentir que tu gairebé no podies, per mor de les assídues cançons del cor, reprendre la dedicació a les lletres. (...) Què passarà amb les expectatives que el teu talent suscitava? Què amb les proves, immillorables, de la teva formació? Tu que eres el millor en les lletres llatines i aprenies les gregues, com et posares al davant d'aqueix cor teu? Per no gaudir de cap glòria entre les ments erudites? Pobre de mi! On han anat a parar els meus esforços, a on els desvetllaments, a on els meus afanys durant cinc anys sencers?*¹²

⁹ Això resulta evident sobretot a la producció literària a Itàlia, en l'*Specimen (Plan de una libreria selecta)*, en la biografia de la Beata Catalina Thomàs i, sobretot, en la versió de les *Històries* d'Heròdot.

¹⁰ Falta encara una biografia de Joan Despuig; ara per ara gairebé ens hem de conformar amb les notícies que J. Ma. Quadrado va publicar anònimament a la mort d'aquell, a Palma, el 1853, amb el títol *Memoria necrológica que al Sr. D. Juan Despuig y Zaforteza como a su respectivo presidente dedican la Real Sociedad de Amigos del Pais y la Academia Provincial de Bellas Artes*.

¹¹ *Sed ego a patruo nihil; a patre tuo non parum metuo ne isthinc cogeris ditior vivere, quam Romae fieri doctius.* ARM, a. Marquès de la Torre, sec. Montenegro, l. 75-M, plec 1/6.

¹² *Illud invitissime audivi: te vix posse per assiduas chori cantilenas operam novare litteris. [...] Quid de exspectatione ingenii tui? Quid de specimine optimo doctrinae tuae fiet? Ergo fueris optimus in Latinis, in litteris Graecis auditor, ut praecineras isti tuo choro? Ut nullam gloriam apud eruditas frontes haberes? Me miserum! Quo labores, quo vigilantiae, quo curae meae per quinquennium totum abiere?* (carta de 27 de maig de 1792, ARM, a. Marquès de la Torre, sec. Montenegro, l. 75 M., p. 1/19. Vegi's nota anterior.

I mig seriosament, mig en broma, el primer de febrer de 1792 li escrivia Pou: *I ara que ja estàs tan segur amb la teva xantria, t'atreveixes a no fer-me gens de cas a mi, un desterrat? Quant has canviat d'així com eres, crec jo! Escriu, doncs, i adéu!*¹³

La influència de B. Pou sobre el seu deixeble, clara a la correspondència que mantingueren, de la qual s'han extret aquí uns pocs exemples,¹⁴ sembla haver estat determinant. Joan Despuig renunciaria, de fet, a la carrera eclesiàstica, i es dedicaria al cultiu de les lletres d'una manera silenciosa i obscura, lluny del "món", empès per un caràcter tímid i retret. No volgué publicar la seva producció literària, i àdhuc no volgué que figuràs el seu nom a l'edició de les *Històries d'Heròdot*, del P. Pou, que amb prou cura i recursos va publicar,¹⁵ ni va consentir que la seva biografia llatina de la Beata Catalina Thomàs, que en realitat devia molt a la mà de B. Pou, es publicàs com a seva.

No és d'estranyar, per tant, que al manuscrit de l'*Expedición* J. Despuig no hagi fet constar el seu nom ni hi hagi la més mínima referència a qüestions tan importants com el temps en què va ser escrita o l'edició que emprà per a la traducció.

Per a aquesta darrera qüestió no ens serveix gaire intentar esbrinar de quines edicions podia disposar; no tenim referències de la biblioteca de Joan Despuig,¹⁶ i de la del cardenal les notícies són molt fragmentàries; l'inventari que es conserva ho és sols dels armaris de les obres de Dret,¹⁷ i les referències de J. M. Bover¹⁸ són totalment insuficients. Sí sabem que la llibreria del P. Pou comptava amb una edició greco-llatina d'aquesta obra, que J. Despuig pogué, sens dubte, consultar, perquè formava part del grup de llibres que l'humanista algaidí dugué a Mallorca.¹⁹

Pel que fa a la cronologia de la versió, la total absència de referències a la correspondència de Pou permet assegurar que el terme *ex quo* és 1802, any en què aquest va morir, ja que en cas contrari no hagués deixat de mencionar-la, com féu amb la vida llatina de la Beata Catalina abans esmentada. Potser sigui una referència indirecta l'anècdota que conta J. Ma. Quadrado: *En sus últimos tiempos sin embargo* [J. Despuig] *manifestó a*

13 *Jamne praecentura tua fretus audes me exulem pili facere? Nam opinor quantum sis mutatus ab illo Hectore: ergo scribe et vale.* ARM, a. Marquès de la Torre, sec. Montenegro, llig. 75. M, plec 1/12.

14 Un conjunt de més de trenta cartes, en llatí, en la major part, i en grec, dirigides per B. Pou a J. Despuig (no s'han conservat les de J. Despuig a B. Pou), l'edició crítica de la qual, amb traducció, introducció i notes, tenc ja molt enllestida. Els dos fragments anteriors pertanyen a aquest epistolari.

15 Vegi's FONT JAUME, A.; LLABRÉS RIPOLL, M.R.: "La publicació de "l'Heròdot" del P. Bartomeu Pou, una llarga odissea", *BSAL*, 66, 2010, p. 171-182, i LLABRÉS RIPOLL, M.R.; FONT JAUME, A.: "L'Heròdot" del P. Bartomeu Pou: del manuscrit a la impremta", *BSAL*, 66, 2010, p. 157-169.

16 Que, no obstant, sabem que existia i que devia ser bona; comptava, entre d'altres, amb els llibres que li proporcionava Pou des de Roma, procedents de biblioteques que es desfeien, com, per exemple, la dels prínceps Conti (ARM, a. Marquès de la Torre, sec. Montenegro, llig. 75. M, plects 1/12; 1/16; 1/19).

17 ARM, arxíu Marquès de la Torre, sec. Montenegro, plec 150 M., 2C.

18 BOVER, J.M.: *Noticia histórico-artística de los museos del Eminentísimo Sr. Cardenal Despuig existentes en Mallorca*, Palma, 1845, p. 216-223.

19 La referència completa de l'obra és: *Arrianou Peri anabaseós Alexandrou historiôn biblia ê, Arriani (qui alter Xenophon vocatus fuit) De expeditione Alexandri Magni historiarum libri VIII, ex Bonaventuræ Vulcanii Brugensis nova interpretatione.* Ab eodem quamplurimi loci ope veteris exemplaris restituti. Cum indice copiosissimo. Alexandri vita ex Plutarquo. Ejusdem libri II de fortuna vel virtute Alexandri. Anno MDLXXV, Excudebat Henr. Stephanus, cum privilegio Cæs. Majest.; vegi's FONT JAUME, A.: "La biblioteca del P. Bartomeu Pou", *BSAL*, 52, 1996, p. 320.

*un acreditado profesor transeunte su deseo de recibir algunas nociones de griego que suponía tener incompletas ú olvidadas; pero sorprendido a la primera lección el extranjero de los conocimientos del discípulo, declaró no tener ya nada que enseñarle.*²⁰ No és inversemblant que aquest desig de perfeccionar el grec vingués motivat per les dificultats de la traducció. Atès que J. Despuig va traspasar l'11 d'agost de 1853, hauríem de situar la versió els darrers anys de la dècada dels quaranta o els primers anys de la dels cinquanta del mil vuit-cents.

Tot això ens fa veure que la versió de Joan Despuig és molt primerenca, dins el panorama de les traduccions castellaneres de l'*Anàbasi* d'Arrià. Com hem vist abans, la primera traducció completa és la de Vicente Mariner, de 1633, inèdita; i la primera versió publicada és la de F. Baráibar y Zumárraga, de 1883,²¹ 30 anys després de la mort de Joan Despuig; hauríem d'esperar gairebé 100 anys més per disposar d'una traducció amb criteris filològics, la d'Antonio Guzmán Guerra, ja esmentada.

3. La versió d'Arrià feta per Joan Despuig

A més del seu valor com a document històric, la versió de Despuig presenta per si mateixa un interès considerable. En primer lloc, ens inclinam per pensar que es tracta d'una traducció directa del grec, de les quals no abunden els testimonis a Mallorca. Ho confirmarien diverses circumstàncies presents al manuscrit: paraules amb ratlles a damunt (ja a partir del segon full), dobles possibilitats escrites una a dalt de l'altra, (*por/desde* al 3er. full, *unos/aquellos* al 5è, *observados/vistos* al 9è, etc.), correccions com la del full 8è., incisos o insercions de paraules que manquen (com *informado* al full 5è. o *mucho tiempo antes* al 6è.). En definitiva, els dubtes que presenta el manuscrit i fins i tot algunes incorreccions, creim que no serien verosímils si estigués copiat d'un altre lloc o fos d'una versió a través d'una llengua moderna; tot i això, Despuig tingué possibilitats de consultar una versió llatina de l'obra, com hem dit.

En segon lloc, és un tipus de traducció que podem considerar ja modern, sense embelliments ni ampliacions, que es limita a allò que el text diu,²² sense pretensions de fer de la traducció una creació literària. Recordem que Joan Despuig va corregir la versió d'Heròdot del P. Pou eliminant algunes digressions innecessàries.²³ Si comparem la seva *Expedición de Alejandro* amb el text grec d'Arrià, podem observar que el segueix punt per punt i literalment. Les excepcions a aquesta literalitat són poques i en general no es poden considerar defectes, sinó al contrari, solucions àgils i adequades al context, cosa que indica una habilitat superior a la d'un principiant. Podríem citar en aquest sentit la substitució de dos pronoms relatiu indefinits ("qualsevol que...", "algú que...") per oracions condicionals (*si alguno se maravillare...*; *a ese, si despues de haber leído...*), en el darrer paràgraf del premi, o bé la traducció de *pátron*, literalment "rebut dels pares", per *permitido por sus leyes y costumbres*, en l'apartat 1 del primer capítol.

²⁰ *Memoria necrológica...*, p. 12.

²¹ *Historia de las expediciones de Alejandro* por Arriano traducida directamente del griego por D. Federico Baráibar y Zumárraga, Madrid, 1883.

²² Veg. els criteris formulats per García Yebra a *Teoría y práctica de la traducción*, I, Madrid, 1982, p. 43.

²³ Veg. nota 15.

Ara bé, el fet que l'autor mateix de la traducció sigui conscient que *necesita mucha corrección* indica que es tractava d'un escrit provisional, no destinat, o no encara, a la publicació. Realment l'estil en castellà és millorable; així, a títol d'exemple i limitant-nos als primers folis, el vocabulari és més aviat pobre; hi ha paraules repetides constantment (com *embestir* en el sentit d'atacar) i expressions no del tot correctes (*es constante* al proemi per "se dice, consta"; a *la frente* en lloc d'"al frente" a l'apartat I 1; també a *la ala*, a diversos llocs); la traducció mecànica dels participis per gerundis és acceptable gramaticalment, però fa una certa impressió de monotonia. Generalment es reflecteix el present històric de l'original en la traducció (*toma* a l'apartat I 4, *entra* a I 5, etc.), cosa que a vegades contrasta amb el temps verbal del context.

També s'hi troba alguna errada d'interpretació del grec. Per exemple, al proemi el futur *parecerá* va en lloc d'un aorist o passat; el verb *neoterízo* a l'apartat I 1 té un significat molt concret d'"intentar (una revolta)", però es tradueix en un sentit més general i ambigu *pensaban* (*en novedades -sc., "revueltas"-*) i *eran amigos de (novedades)*; al mateix apartat, per confusió, es tradueix *en aristerá* per *a mano derecha* en lloc d'*izquierda*; la frase *en caso que estos no cesasen de embestirles* és inexacta, perquè l'original diu "quan pujassin", i *como ellos pensaban* va en lloc de "com temien"; el nombre "tres mil" es confon amb *diez mil* a I 2. Hi ha així mateix alguna transcripció errònia, com *Pithodemo* per *Pithodélou* a I 1, però en general els noms propis es transcriuen respectant l'original fins i tot en la grafia (*Ptolemeo, Thraces, Illirios y Triballos*, etc.). Tenim certes omissions sense gaire importància; així, al final del proemi, davant *los demás escritos* mancava la paraula "todos"; a I 1 on diu *los Thraces independientes* s'hauria d'especificar "llamados independientes"; i a I 2 *de donde habia partido* falta indicar "precisamente".

La història d'Arrià és un exemple típic de prosa àtica que requereix un coneixement de la morfologia grega molt complet, però no presenta una excessiva complicació sintàctica. Per tant, era molt adequat per a algú que, com Despuig, amb uns coneixements mitjans de la llengua, volgués a dur a terme la traducció d'un text grec com a exercici literari. Tal vegada l'hi va suggerir el seu mestre, el P. Bartomeu Pou. O bé simplement estava fascinat, com tants d'altres al llarg de la història, per la biografia i els fets extraordinaris d'Alexandre el Gran, i va acudir a la font considerada més fiable. Sigui com sigui, aquest document ens proporciona un testimoni d'un alt valor dins la història, encara per fer, de l'hel·lenisme a Mallorca, i d'una manera més general, de l'hel·lenisme hispànic.

APÈNDIX

Adjuntam la traducció de l'apartat I 3 feta per Joan Despuig i Safortesa, la de Federico Baráibar y Zumàraga (edició del 1917) i la d'Antonio Guzmán Guerra, abans esmentades, per possibilitar la comparació entre les diferents versions. Observam com, al llarg del temps, es du a terme una normalització de la grafia dels noms propis, a la vegada que la traducció guanya en fluïdesa però es fa menys literal. Hem conservat la grafia original, sense normalitzar.

a.1.- Versió de Despuig

[3] Despues de la batalla, y de tres dias de viage llegó Alexandro al rio Istro,²⁴ que es el mayor de todos los de Europa, y que baña mas tierra, y pasa por naciones belicosissimas, las mas de ellas celticas, en donde tiene sus fuentes. De estos son los ultimos los Quados y Marcomanos: y despues los Jacygas, que son parte de los Sauromatas: mas allá estan los Getas Apanathanizontas:²⁵ despues la nacion de los Sauromatas, y al ultimo de todos los Scythas hasta la embocadura del rio, que por cinco bocas va a dar en el Ponto Euxino.²⁶

Aqui encontro Alexandro, algunas naves largas, que habian venido rio arriba de Bizancio por el ponto Euxino. Habiendolas llenado de ballesteros, e infantes, navegaba acia a la isla, donde se habian refugiado los Triballos, y Thraces, y procuraba el desembarcar con fuerza. Los barbaros juntandose cerca del rio, por donde se acercaban las naves, les impedian el desembarco. Estas eran pocas, y habia poca gente en ellas: y lo mas de la isla era mui aspera, y escarpada, y la corriente del rio, siendo tan estrecha rapida, y dificil de aprodar.

Entonces Alexandro haciendo retirar las naves, pensó en pasar el Istro, contra los Getas que habitaban en la otra parte: no solamente porque veyá muchos de ellos juntos en la ribera del Istro, como que querian impedir el paso (porque ellos eran mas de diez mil infantes, y casi quatro mil de Caballeria) sino tambien por el deseo grande que le vino de pasar el Istro. El mismo se embarcó en las naves, y habiendo llenado de paja las pieles de las tiendas, y juntando todas las lanchas que pudo haber de la region (porque de estas habia mucha abundancia porque de ellas se valen los vecinos del Istro para la pesca del rio, parte²⁷ la comunicacion entre si, y parte de ellos para la pyrateria) embarcó sobre ellas, los mas que pudo de su exercito de esta manera, y en todos fueron mil, y quinientos infantes, y casi quatro mil de caballeria.

a.2.- Versió de Baráibar

CAPÍTULO III. Paso del Istro. Tres días después de esta batalla llegó Alejandro al Istro, que es el mayor río de Europa, y el que baña más tierras y separa belicosísimas gentes, entre las cuales descuellan las célticas, de las que proceden los Cuados y Marcomanos, que habitan junto á sus fuentes; siguen después los laziges, pertenecientes á la nación Saurómata; los Getas, que creen en la inmortalidad de las almas; los numerosísimos Saurómata y los Escitas, hasta la conclusión del río que se desagua por cinco bocas en el Euxino. Aquí se apoderó de algunas galeras que remontando el río habían venido de Bizancio por el ponto, y acomodando en ellas todos los arqueros y hoplitas que le fué posible, se dirigió á la isla donde se habían refugiado los Tracios y los Tribalos, y trató con grande ahinco de verificar un desembarco, cosa que no pudo conseguir por haber acudido á impedirselo los Bárbaros, y ser además pocas sus naves, no muchos los soldados, la isla en su mayor parte escarpada e inaccesible, y la corriente del río, como encerrado en más estrecho cauce, sumamente violenta y difícil de resistir.

²⁴ L'actual Danubi.

²⁵ Error per *apathanatizontas*, que vol dir "Divinitzats, Immortals".

²⁶ La mar Negra.

²⁷ Ratllat "para el comercio".

Por lo cual Alejandro, apartando de allí las naves, determinó atravesar el Istro y hacer una incursión contra los Getas que habitan en la opuesta ribera, moviéndole á esto ya la multitud de aquellos bárbaros (tendrían unos cuatro mil caballos y diez mil infantes) que, reunidos en la orilla, parecían dispuestos á atacarle si pasaba, ya el deseo que de él se apoderó de ir más allá del Istro. Embarcóse, pues; mandó rellenar de paja las pieles que les servían de tiendas; recogió cuantas canoas se encontraban por aquella parte, donde abundan, pues los ribereños las emplean ya para la pesca, ya en la comunicación fluvial, ya para sus rapiñas. Acaparadas muchísimas de estas embarcaciones, pasó en ellas todos los soldados que pudo, aproximándose a mil quinientos caballos y cuatro mil infantes el número de los que con Alejandro hicieron en esta forma la travesía.

a.3.- Versió de Guzmán

3. Los getas. Al tercer día después de esta batalla alcanzó Alejandro el Istro, que es el mayor río de Europa. Atraviesa este río la mayor parte de ella, y al otro lado de su curso se encuentran los pueblos más belicosos de la tierra (en su mayor parte son celtas), justo donde nacen las fuentes del río. De ellos, los cuados y los marcomanos son los que viven en las regiones más alejadas. Se acercó luego Alejandro a los confines de los yáciges, que son una rama de los saurómatas, y a los inmortales getas, al grueso de los saurómatas, y a los escitas, hasta alcanzar la desembocadura que desagua por cinco bocas al mar Euxino.

Fue allí donde Alejandro encontró las largas naves de guerra que habían venido en su ayuda desde Bizancio a través del mar Euxino. Tras equiparlas de arqueros y hoplitas las hizo zarpar hacia la isla en que los tribalos y los tracios estaban refugiados, a fin de intentar en ella un desembarco. Los bárbaros, sin embargo, corrieron al encuentro de las naves al ver cómo éstas se aproximaban. Desde luego, se trataba tan sólo de unas pocas naves, y el ejército en ellas embarcado no muy numeroso. La mayor parte de la isla era muy escarpada para intentar un desembarco, y la corriente del río en exceso impetuosa (y ello era natural, ya que en ese punto el cauce del río se estrangula y se hace mucho más estrecho) y difícil de superar. A la vista de ello, Alejandro decidió retirar las naves, cruzar al otro lado del Istro, y marchar contra los getas que por allí habitaban (podía verlos en gran número sobre la otra orilla, y calculó que serían unos cuatro mil jinetes y más de diez mil infantes).

El plan de Alejandro era dispersarlos para poder atravesar el río, empresa por la que sentía vivo interés, y para la cual él mismo se había embarcado en una de sus naves. Para llevar a cabo su plan, realizó la siguiente operación: llenó de paja las tiendas de cuero con las que solía construir el campamento, y reunió todas las canoas hechas de un solo tronco de árbol que solían utilizar los ribereños (y de las que había conseguido un buen número, ya que los indígenas las emplean para la pesca, para hacer expediciones río arriba, y porque muchos se dedican con ellas a la piratería); reuniendo, pues de éstas el mayor número que pudo, comenzó así con ellas la travesía de su ejército. Consiguió de esta forma que pasaran a la otra orilla mil quinientos jinetes y unos cuatro mil infantes.

BolLETÍ de la
SOCiETAT
ARQUEOLòGiCA
L'IL·liANA

Revista d'Estudis Històrics

Any CXXVII Núm. 866 #68_ISSN: 0212-7458

Tercera Època_Palma_2012

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

HISTÒRIA

1885-1904: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Lulliana*

1905-1937: *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*

1938-1977: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Lulliana*

Anys: 3ª Època 1978-

ISSN: 0212-7458

Dipòsit legal: PM 738-1960

Periodicitat ANUAL

Editor: *Societat Arqueològica Lul·liana*

<http://www.arqueologica.luliana.com>

Preu de la subscripció: 45 euros

CONSELL DE REDACCIÓ

Director Dr. Miguel José Deyá Bauzá, Universitat de les Illes Balears

Secretari Dr. Miquel Àngel Capellà Galmés, Universitat de les Illes Balears

Vocals Dr. Albert Hauf i Valls, Universitat de València / Dr. Flocel Sabaté i Curull, Universitat de Lleida / Dr. Manuel Calvo Trias, Universitat de les Illes Balears / Dr. Tomàs de Montagut Estragués, Universitat Pompeu Fabra / Dr. Xavier Torres Sans, Universitat de Girona / Dra. Maria Barceló Crespi, Universitat de les Illes Balears / Dr. Ricard Urgell Hernández, Arxiu del Regne de Mallorca

CONSELL ASSESSOR

Dr. Antonio Bernat Vistarini, Universitat de les Illes Balears / Dra. Catalina Cantarellas Camps, Universitat de les Illes Balears / Dr. Mariano Carbonell Buades, Universitat Autònoma de Barcelona / Dr. Friedrich Edelmayer, Universitat Wien / Dr. Gabriel Ensenyat Pujol, Universitat de les Illes Balears / Dr. Antoni Furió Diego, Universitat de València / Dr. Jaime García Rosselló, Universitat de les Illes Balears / Dra. Maria Grazia Melis, Università di Sassari / Dr. Ignacio Henares Cuéllar, Universidad de Granada / Dr. Eloy Martín Corrales, Universitat Pompeu Fabra / Dra. Isabel Moll Blanes, Universitat de les Illes Balears / Dra. Natividad Planas, Université Clermond-Ferrand / Dra. Sabine Panzram, Universitat Hamburg / Dra. Pinuccia Simbula, Università di Sassari / Dr. Enric Porqueres i Gené, École des hautes études en sciences sociales (CNRS)

PRESENCIA EN BASES DE DADES I REPERTORIS BIBLIOGRÀFICS

ISOC – Ciencias Sociales y Humanidades. CSIC / REGESTA IMPERII. Akademie der Wissenschaften und der Literatur (DE) / *Repertorio de medievalismo hispánico*. CSIC / Catàleg LATINDEX / Acceptada a PIO (Periodical Index Online). Quest (GB) / Incorporada a DICE / Evaluada a RESH / Clasificada a CIRC / Allotjada a e-Dialnet, Universidad de La Rioja

PRESENCIA A INTERNET

Volums 1-62 (1885-2006) <http://lbdigital.uib.cat>

Volums 1-18 (1885-1921) <http://prensahistorica.mcu.es>

Volums 63 i següents (2007-) <http://dialnet.unirioja.es>

REVISIÓ DE TEXTOS EN ANGLÈS

M. Magdalena Vázquez Amer

DISSENY

Antoni Garau / Carles Fargas

IMPRESSIÓ

Indústria Gràfica Bahía

© dels autors pels seus articles

Els articles publicats al BSAL recullen exclusivament les opinions dels seus autors.

La revista declina qualsevol responsabilitat que pogués derivar-se dels drets de propietat intel·lectual o comercial.

Societat Arqueològica Lul·liana: C/ Monti-Sion, 9 / 07001 / Palma de Mallorca / bolletisal@gmail.com

ELS BOTONS MALLORQUINS DE LA COL·LECCIÓ DE LA JOIERIA *JOYAS FORTEZA DE PALMA*, ASSAIG D'UNA SISTEMATITZACIÓ DE LES FORMES TRADICIONALS

Elvira González Gozalo

Asociación Profesional de Museólogos de España

Resumen: La joieria tradicional mallorquina necessita d'eines que facilitin el seu estudi i la redacció de futures catalogacions museístiques. Aquest article és una proposta de sistematització de les formes més comunes de botons a la botonada mallorquina partint dels seus aspectes morfològics i dels minúsculs afegits decoratius. Per aquesta tasca s'han estudiat els botons de la col·lecció privada de la joieria *Joyas Forteza de Palma* de Lluís Forteza Bonnín, i s'ha comptat a més, amb l'assessoria tècnica del seu germà argenter, Berto Forteza Bonnín.

Paraules clau: argenteria, argenters mallorquins, arts decoratives, botons d'indumentària, joieria tradicional, xuetes.

Abstract: Majorcan traditional jewellery presents a need for new tools to develop its study and the writing of its future cataloguing in museums. This article is an approach to the systematization of the most common shapes in buttons of traditional clothing (called *botonada* in Majorcan), according to their morphological aspects and the tiny decorative additions. For this endeavour, we have studied the button collection of Lluís Forteza Bonnín's jewelry shop, *Joyas Forteza*, and counted on his brother Berto Forteza Bonnín as our technical consultant jeweller.

Key words: jewellery, traditional jewellery, Majorcan jewellery, decorative arts, buttons of clothing, *xuetes* (descendants of converses Majorcan Jews).

A mesura que els estudis de joieria tradicional es van desenvolupant a la nostra illa, ens resulta cada vegada més necessari establir un quadre tipològic de les formes més característiques, en aquest cas, dels botons de la botonada mallorquina. Realitzant aquesta feina, en primer lloc s'ordenaran dins classes i subclasses creades a l'efecte, evitant així adscripcions divagadores, i en segon lloc, s'aconseguirà fer més immediates les seves atribucions, distingint els nostres botons de la resta de les produccions foranes.

Per confeccionar aquest quadre s'ha tingut la oportunitat de comptar amb els elements d'una col·lecció privada, la del Sr. Lluís Forteza Bonnín, de la joieria *Joyas Forteza* del carrer Colom de Palma, que ha reunit variats exemples de la botonada tradicional al llarg de la seva vida, i ha tingut la gentilesa de prestar-nos-la per a aquesta ocasió.

En total hem seleccionat vint-i-cinc peces per confeccionar un petit catàleg de botons a partir del qual s'ha fet l'estudi que pensem pot resultar interessant, en tant en quant mai s'ha dirigit una atenció específica a la definició tècnica d'aquesta producció artesana que és un fidel reflex d'una tradició perpetuada en el temps.

A partir d'aquest catàleg, a on hem definit les característiques de cada botó: mides, materials, funció, etc., hem establert una classificació dels diferents tipus de morfologies bàsiques: tipus 1, tipus 2, tipus 3, etc., dins la qual, els aspectes decoratius han permès establir les diferents subclasses: tipus 2a, 2b, 2c, etc. En total, dins aquesta quarantena de peces hem distingit 12 classes diferents de botons que hem batiat amb el llinatge del seu prestador, de la manera següent:

- Tipus Forteza 1.-ESFÈRICS
- Tipus Forteza 2.-HEMISFÈRICS
- Tipus Forteza 3.-ESCUDETS
- Tipus Forteza 4.-FLANERES
- Tipus Forteza 5.-MAGRANETES
- Tipus Forteza 6.-ROSETES
- Tipus Forteza 7.-PARA-SOLS
- Tipus Forteza 8.-de PLECS D'OR
- Tipus Forteza 9.-ESTRELLES
- Tipus Forteza 10.-ROSETES DE PLATA
- Tipus Forteza 11.-de VÍDUA
- Tipus Forteza 12.-de MALTA

L'obligat caràcter sintètic d'aquesta mena d'article no ens permet endinsar-nos en els apartats d'origen cronològic, només destacar-ne, com a pinzellades, que les decoracions de l'or esmaltat a base de petits trets de color sobre fons més clar imitant l'ull de perdiu (tipus Forteza 2d, 3b i 4d) són una pervivència del model francès de la joieria del Sis-cents, posat de moda a tota Europa. Un tipus d'influència que va perdurar fins a mitjan del segle XIX en la joieria mallorquina, com també les aplicacions dels granets d'or i de la filigrana en general (tipus Forteza 1, 2 i 12) que s'han fet fins als nostres dies i que són exemples seculars de la joieria mediterrània més ancestral.

Totes aquestes influències bàsiques es varen fusionar amb els patrons d'identitat aportats pels argenters mallorquins i en concret, pels de la ciutat de Palma -l'origen de les peces estudiades- sobresortint les produccions sobre planxa d'or a on s'aplica la tècnica del pic

de martell o burí, amb motlles, per confeccionar petites formes d'embalum inspirades en les més diverses formes quotidianes, com les d'aquests botons: magranetes, flanes, parasols, escudets, etc., a vegades amb funció d'arracada, que no arriben al centímetre i mig de diàmetre i que, per mor de la seva petitesa, són exemples molt clars del magistral domini tècnic dels nostres argenters.

Vull aprofitar també aquesta oportunitat per posar de manifest la carència absoluta d'un museu a Palma a on es mostrin, no només les peces elaborades –missió que compleix en part i encara, les escaparates del carrer de l'Argenteria-, sinó el complex món de la maquinària inherent a aquest ofici, que reconeixen els descendents dels joiers de la joieria tradicional, s'ha quedat obsoleta i s'arraconen en els seus propis magatzems. Sense aquestes maquinàries i les eines de la seva professió no es pot comprendre el resultat final d'unes peces que, desgraciadament, ja s'estan deixant de fer i que es poden considerar històriques, tant siguin en forma de botons -com els estudiats en aquest cas-, o tant d'altres exemples del repertori de l'argenteria de Mallorca.

Bibliografia

GONZÁLEZ GOZALO, E.: "Les Joies per al Betlem", *Les joies del Betlem*, Monestir de la Puríssima Concepció del 13 de desembre 1997-11 de gener de 1998, Palma, 1998, pp. 29-50.

GONZÁLEZ GOZALO, E.: "Catàleg de les joies", *Les joies del Betlem*, Monestir de la Puríssima Concepció del 13 de desembre 1997-11 de gener de 1998, Palma, 1998, pp. 51-71.

GONZÁLEZ GOZALO, E.; RIERA FRAU, M. M.: *La joieria a les Illes Balears*, Palma, 2002.

GONZÁLEZ GOZALO, E.: *Inventari de les joies del Museu de Lluc*, registre en pdf entregat al Servei de Patrimoni Históricoartístic del Consell de Mallorca, Palma, 2010.

GONZÁLEZ GOZALO, E.: "El mestratge xueta de la joieria mallorquina", a *La plata colpejada. Una mostra de l'argenteria xueta de Mallorca*, 11na Jornada europea de cultura jueva 5 de setembre de 2010, Palma, 2010, pp. 25-73.

HABSBURGO-LORENA, L. S.: *Costumbres de los mallorquines. Artesanía y folklore*, Palma, 1981.

MULET i RAMIS, B.: *Botonaduras mallorquines*, Palma, 1987.

MULET GOMILA, A.: *El traje en Mallorca: aportación a su conocimiento*, Palma, 1955.

MULET GOMILA, A.: "El traje mallorquin a través del pintor costumbrista Gabriel Reinés", *BSAL*, 29, 1947, pp. 758-769.

VILELLA, C.: *Trajes de la isla de Mallorca*, Estudi preliminar de P. de Montaner i Margalida Rosselló Pons, Palma, 1989.

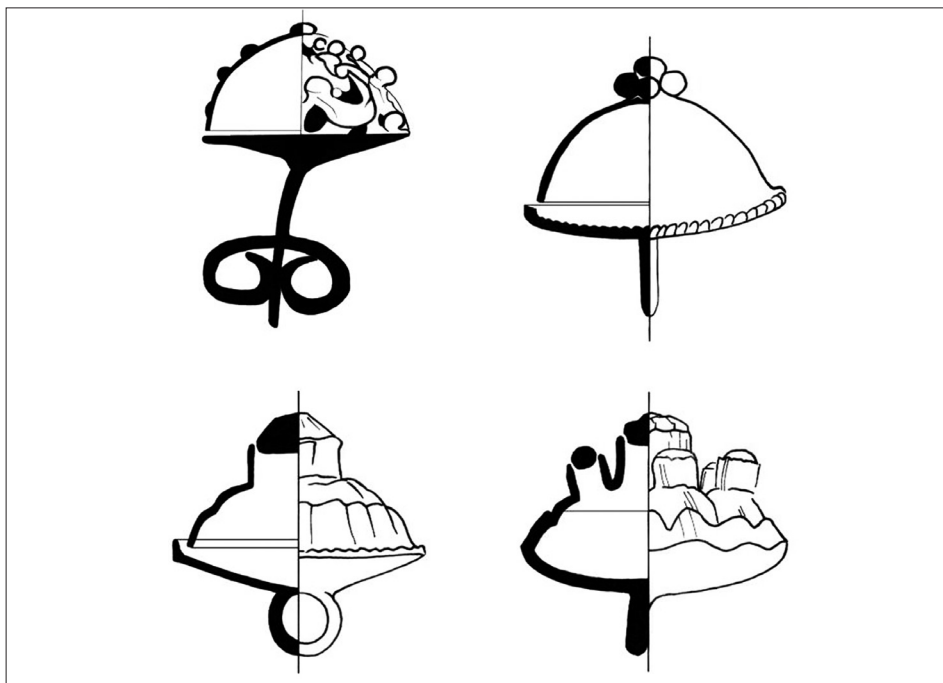
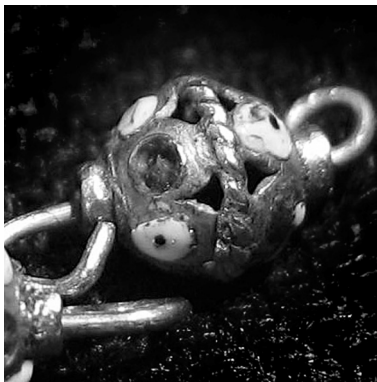

Fig. 1 Seccions dels botons tipus FORTEZA 2a, 2b, 4b i 5d

Classe a	Classe b	Classe c	Classe d	Classe e	Tipus de botons mallorquins
núm.: 01					Tipus Forteza 1.-ESFÈRICS
núm.: 02	núm.: 03	núm.: 04		núm.: 05	Tipus Forteza 2.-HEMISFÈRICS
núm.: 06	núm.: 07				Tipus Forteza 3.-ESCUDETS
núm.: 08	núm.: 09	núm.: 10	núm.: 11		Tipus Forteza 4.-FLANERES
núm.: 12	núm.: 13	núm.: 14	núm.: 15		Tipus Forteza 5.-MAGRANETES
núm.: 16	núm.: 17	núm.: 18			Tipus Forteza 6.-ROSETES
núm.: 19					Tipus Forteza 7.-PARA-SOLS
	núm.: 20				Tipus Forteza 8.-DE PLECS D'OR
núm.: 21					Tipus Forteza 9.-ESTRELLES
núm.: 22	núm.: 23				Tipus Forteza 10.-ROSETES DE PLATA
	núm.: 24				Tipus Forteza 11.-DE VÍDUA
núm.: 25					Tipus Forteza 12.-DE MALTA

Fig. 2 Tipus de botons de la botonada mallorquina

**CATÀLEG DE LA COL·LECCIÓ
FORTEZA BONNÍN
DE BOTONS MALLORQUINS**

Núm.: 01

Tipus: FORTEZA-1a. **Classe:** Esfèric d'or amb esmalts.

Mides: 0,54 cm Ø x 0,65 cm.

Materials: Or, esmalt blanc amb punt vermell i verd translúcid.

Morfologia: Esferetes buides de filigrana amb punts d'esmalt de colors blanc i verd alterns i un cordonet d'or que decora l'hemisferi de les dues meitats. Anelles de suspensió a cada extrem.

Funció: Gra entremig de rosari per parenostres.

Núm.: 02

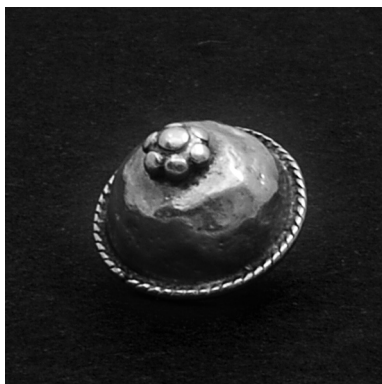
Tipus: FORTEZA-2a. **Classe:** Hemisfèric d'or amb granet.

Mides: 0,90 cm Ø x 0,65 cm + 1,05 cm de passador.

Materials: Or.

Morfologia: Sobre disc còncau, semiesfera buida amb segments decorats amb petits calats. Passador amb cadeneta.

Funció: Botó de puny de camisa.

Núm.: 03

Tipus: FORTEZA-2b. **Classe:** Hemisfèric d'or amb granets.

Mides: 1,05 cm Ø x 1,04 cm.

Materials: Or.

Descripció: Sobre disc còncau circumdat per cadeneta, una semiesfera buida amb raïm de granets a la part superior. Anella a la cara posterior del plat.

Funció: Botó.

Núm.: 04

Tipus: FORTEZA-2c. **Classe:** Hemisfèric amb esmalts.

Mides: 1,20 cm Ø x 1,35 cm + 0,90 cm de passador.

Materials: Or i esmalts blanc i negre.

Morfologia: Sobre platet còncau de vora dentada, dues semiesferes superposades a mode d'un turbant tàrtar, la més grossa decorada amb 4 segments de palmetes i esmalt negre en reserva. Superposada, una altra semiesfera més petita, també de vora dentada, i decorada amb segments d'esmalt blanc i un granet a la part superior.

Funció: Botó de puny de camisa.

Núm.: 05

Tipus: FORTEZA-2e. **Classe:** Hemisfèric amb esmalts.

Mides: 1,20 cm Ø x 1,25 cm + 2,25 cm cadena i passador.

Materials: Or, esmalt blanc i venturina.

Morfologia: Sobre platet circular de vores dentades, una pedra venturina facetada amb un sobreposat de sis pètals d'esmalt blanc "a la porcellana" i monticle de set granets d'or, el superior més gros.

Funció: Botó de puny de camisa.

Núm.: 06

Tipus: FORTEZA-3a. **Classe:** Rodella o escudet.

Mides: 1,65 cm Ø x 1,55 cm + 1,55 cm.

Materials: Or, pedra de color i metall indefinit (passador).

Descripció: Sobre platet còncav, un frontal semiesfèric en forma de petit escut rodó (o rodella), decorat amb pètals de peònia impresos a motlle, circumdatats de petits bubons. En el centre, un sobreposat cilíndric rodejat per cadeneta que allotja una pedra falsa robí. Passador doblegat per la cara posterior.

Funció: Botó de puny de camisa.

Núm.: 07

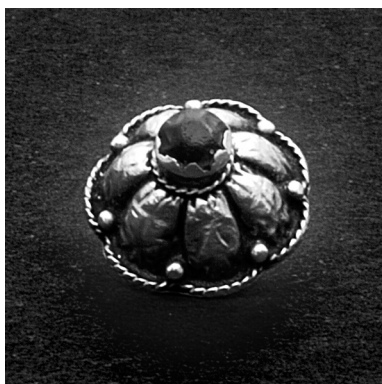
Típus: FORTEZA-3b. **Classe:** Rodella o escudet amb esmalts.

Mides: 1,32 cm Ø x 1,20 cm.

Materials: Or esmaltat de colors i pedra de color.

Morfologia: Sobre platet còncav d'or esmaltat en blau, una roseta de deu pètals blancs esmaltats "a la francesa", decorats amb virgules vermelles i blaves alternes, i granets d'or a la vora. En el centre, una pedra central violàcia, o "de Vic", embotida en un cilindre d'or de vora dentada. Anella a la part de darrera.

Funció: Botó.

Núm.: 08

Típus: FORTEZA-4a. **Classe:** Flanera.

Mides: 1,11 cm Ø x 1,17 cm.

Materials: Or motllurat a pic de martell i pedra de color.

Morfologia: Sobre platet de perfil lobulat, circumdat amb un primíssim fill soguejat, un sobreposat amb relleu de set gallons amb granets a les juntes, i pedra violàcia o "de Vic" inserida a la part superior.

Funció: Botó.

Núm.: 09

Tipus: FORTEZA-4b. **Classe:** Flanera sobre base discoidal.

Mides: 1,10 cm Ø x 1,05 cm.

Materials: Or i pedra de color.

Descripció: Sobre platet circular de vora picada, una flanera d'or de cossos superposats amb un cilindre central que allotja una pedra verda clara quasi groga. Anella a la part darrera.

Funció: Botó.

Núm.: 10

Tipus: FORTEZA-4c. **Classe:** Flanera de base lobulada.

Mides: 1,15 cm Ø x 1,25 cm + 1,45 cm de cadena.

Materials: Or i pedra de color.

Morfologia: Sobre platet lobulat de vora soguejada, un cos superposat en forma de flanera amb un cilindre central que sobresurt i que allotja una pedra de color robí a la part superior. Cadena i passador.

Funció: Botó de puny de camisa.

Núm.: 11

Tipus: FORTEZA-4d. **Classe:** Flanera amb esmalts i de base lobulada.

Mides: 1,42 cm Ø x 1,52 cm.

Materials: Or esmaltat i pedra de color.

Morfologia: Sobre platet de vora lobulada, una flanera d'or decorada amb taques d'esfalt blanc amb ull blau, i unes més petites de verd translúcid a l'entorn d'un cilindre central que allotja una pedra color robí. Anella a la part darrera.

Funció: Botó.

Núm.: 12

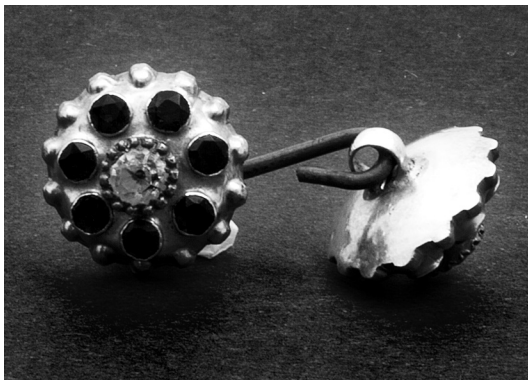
Tipus: FORTEZA-5a. **Classe:** Magraneta d'or amb pedra central.

Mides: 1,15 cm Ø x 1,00 cm.

Materials: Or i pedra de color.

Morfologia: Sobre platet còncav amb esferetes a la vora, un frontal de set protuberàncies a l'entorn d'una pedra central de color rosat, embotida en un cilindre d'or espanyat. Anella a la part de darrera el plat.

Funció: Botó.

Núm.: 13

Tipus: FORTEZA-5b. **Classe:** Magraneta amb pedres de color.

Mides: 1,27 cm Ø x 1,05 cm + 1,87 cm de passador.

Materials: Or, plata i pedres.

Morfologia: Sobre platet circular d'or, amb mitges esferetes a la vora, un frontal de set protuberàncies amb pedres de color granat, a l'entorn d'una pedra central transparent multifacetada, embotida en un cilindre de plata de vora granulada.

Funció: Botó de puny de camisa.

Núm.: 14

Tipus: FORTEZA-5c. **Classe:** Magraneta amb pedres i perleta.

Mides: 0,75 cm Ø x 0,65 cm + 1,00 cm de passador.

Materials: Or, pedres i perla.

Morfologia: Sobre platet còncav d'or amb vora de mig granets, un frontal de set pedres de color granat embotides a l'entorn d'una perleta central aferrada amb garres, envoltades de petits pètals a mode de flor. Passador per la perforació del lòbul de l'orella.

Funció: Arracada.

Núm.: 15

Tipus: FORTEZA-5d. **Classe:** Magraneta de perletes i pedra central.

Mides: 1,05 cm Ø x 1,05 cm.

Materials: Or, pedra i perletes.

Morfologia: Sobre platet còncav de vora granulada, un frontal amb sis protuberàncies sobre les quals s'assenten perletes a l'entorn d'una pedra central transparent multifacetada.

Funció: Botó.

Núm.: 16

Tipus: FORTEZA-6a. **Classe:** Roseta amb pedres de color.

Mides: 1,37 cm Ø x 1,05 cm + 1,45 cm de cadena.

Materials: Or i pedres de color.

Morfologia: Sobre platet pla d'or amb vora de granets, set pedres rosades a l'entorn d'una pedra central transparent facetada i agafada amb garres de plata. Cadena i passador d'or.

Funció: Botó de puny de camisa.

Núm.: 17

Tipus: FORTEZA-6b. **Classe:** Roseta amb pedres sobre cercol.

Mides: 1,55 cm Ø x 1,30 cm.

Materials: Or, plata i pedres de color.

Morfologia: Sobre platet d'or de cercol lobulat amb radis gravats, set pedres de color vermell i una enmig transparent i facetada, inserida dins un cos de plata amb vora de granets. També, adornaments a l'entorn central, de petites làmines triangulars d'or resultant una estrella. Anella a la part de darrera el plat.

Funció: Botó.

Núm.: 18

Tipus: FORTEZA-6c. **Classe:** Roseta amb pedres sobre cercol i esmalt.

Mides: 1,43 cm Ø x 0,92 cm + 0,79 cm de passador de rosca.

Materials: Or, plata, pedres de color i esmalt.

Morfologia: Sobre platet d'or de cercol llis de forma lobulada, vuit pedres facetades de color violaci o "de Vic", a l'entorn d'una pedra central de color granat envoltada per vuit petites fulles esmaltades de blanc "a la porcellana", alternes amb granets d'or als cantons. Revers gravat amb motius vegetals i aplicació d'un passador per a la inserció dins l'orella.

Funció: Arracada.

Núm.: 19

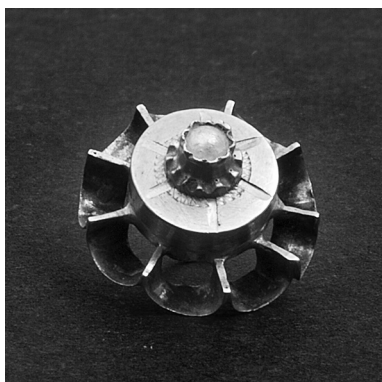
Tipus: FORTEZA-7a. **Classe:** Para-sol amb pedra central.

Mides: 1,30 cm Ø x 0,90 cm.

Materials: Or i pedra de color robí.

Morfologia: Sobre platet amb segments lobulats al dorsal, un frontal de radis incisos que semblen els plecs d'un petit para-sol d'or. Pedra facetada en el centre, envoltada d'un primíssim fill soguejat. Anella a la part de darrera.

Funció: Botó.

Núm.: 20

Tipus: FORTEZA-8b. **Classe:** Dels plecs d'or.

Mides: 1,00 cm Ø x 0,87 cm.

Materials: Or i perleta.

Descripció: Plataforma discoïdal amb incisions i perleta que es disposa sobre una estructura circular de parets radials.

Funció: Botó.

Núm.: 21

Tipus: FORTEZA-9a. **Classe:** Estrella d'or amb pedra.

Mides: 1,25 cm Ø x 1,15 cm.

Materials: Or motllurat i pedra transparent.

Morfologia: Estrella d'or de sis puntes feta a cop de burí amb una pedra central embotida dins un cilindre. Anella en el revers. Presenta un bony accidental.

Funció: Botó.

Núm.: 22

Tipus: FORTEZA-10a. **Classe:** Roseta de plata amb diamants.

Mides: 1,21 cm Ø x 0,90 cm + 1,50 cm de cadena i passador.

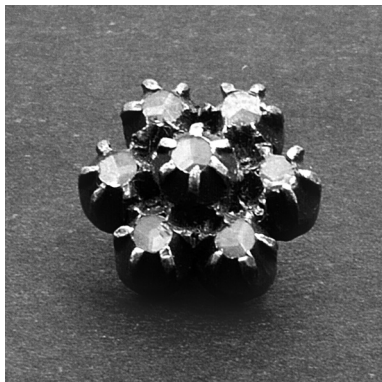
Materials: Plata, diamants i or (passador).

Morfologia: Sobre una estructura hemisfèrica de plata amb radis de volum en el cercol, un diamant en el mig envoltat d'esferetes de plata envoltat per vuit diamants enfonsats.

Funció: Botó de puny de camisa.

Observacions: Aquesta peça va ser encastada per Albert Bonnín, joier, avi matern del propietari, l'any 1965.

ELVIRA GONZÁLEZ GOZALO

Núm.: 23

Tipus: FORTEZA-10a. **Classe:** Roseta amb safirs.

Mides: 1,03 cm Ø x 0,84 cm + 1,00 cm de clip.

Materials: Plata, or i diamants.

Morfologia: Botó amb base d'or, embotida dins un cos de plata amb pètals radials de safirs blancs o espinela sintètica.

Funció: Botó.

Núm.: 24

Tipus: FORTEZA-11b. **Classe:** De vídua.

Mides: 1,02 cm Ø x 0,70 cm + 0,85 cm de passador amb rosca i palometa.

Materials: Or, pasta de vidre negra i perleta.

Morfologia: Sobre un disc d'or, de vora dentada, una pastilla de pasta negra de vidre amb una flor central d'or de sis pètals en relleu a l'entorn d'una perleta. Anella dorsal.

Funció: Arracada.

Núm.: 25

Tipus: FORTEZA-12a. **Classe:** "De Malta".

Mides: 1,28 cm Ø x 0,95 cm (u.) + 2,00 cm de passador.

Materials: Or.

Morfologia: Sobre un disc còncav d'or sense tapa de tancament, 8 voltes d'enfilats de granets d'or formant cercles concèntrics. Passador en forma de S.

Funció: Botó de puny de camisa.

Observacions: Varen pertànyer al pare de l'actual propietari.

BolLETÍ de la
SOCiETAT
ARQUEOLòGiCA
L'IL·liANA

Revista d'Estudis Històrics

Any CXXVII Núm. 866 #68_ISSN: 0212-7458

Tercera Època_Palma_2012

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

HISTÒRIA

1885-1904: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Lulliana*

1905-1937: *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*

1938-1977: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Lulliana*

Anys: 3ª Època 1978-

ISSN: 0212-7458

Dipòsit legal: PM 738-1960

Periodicitat ANUAL

Editor: *Societat Arqueològica Lul·liana*

<http://www.arqueologicaul·liana.com>

Preu de la subscripció: 45 euros

CONSELL DE REDACCIÓ

Director Dr. Miguel José Deyá Bauzá, Universitat de les Illes Balears

Secretari Dr. Miquel Àngel Capellà Galmés, Universitat de les Illes Balears

Vocals Dr. Albert Hauf i Valls, Universitat de València / Dr. Flocel Sabaté i Curull, Universitat de Lleida / Dr. Manuel Calvo Trias, Universitat de les Illes Balears / Dr. Tomàs de Montagut Estragués, Universitat Pompeu Fabra / Dr. Xavier Torres Sans, Universitat de Girona / Dra. Maria Barceló Crespi, Universitat de les Illes Balears / Dr. Ricard Urgell Hernández, Arxiu del Regne de Mallorca

CONSELL ASSESSOR

Dr. Antonio Bernat Vistarini, Universitat de les Illes Balears / Dra. Catalina Cantarellas Camps, Universitat de les Illes Balears / Dr. Mariano Carbonell Buades, Universitat Autònoma de Barcelona / Dr. Friedrich Edelmayer, Universitat Wien / Dr. Gabriel Ensenyat Pujol, Universitat de les Illes Balears / Dr. Antoni Furió Diego, Universitat de València / Dr. Jaime García Rosselló, Universitat de les Illes Balears / Dra. Maria Grazia Melis, Università di Sassari / Dr. Ignacio Henares Cuéllar, Universidad de Granada / Dr. Eloy Martín Corrales, Universitat Pompeu Fabra / Dra. Isabel Moll Blanes, Universitat de les Illes Balears / Dra. Natividad Planas, Université Clermond-Ferrand / Dra. Sabine Panzram, Universitat Hamburg / Dra. Pinuccia Simbula, Università di Sassari / Dr. Enric Porqueres i Gené, École des hautes études en sciences sociales (CNRS)

PRESENCIA EN BASES DE DADES I REPERTORIS BIBLIOGRÀFICS

ISOC – Ciencias Sociales y Humanidades. CSIC / REGESTA IMPERII. Akademie der Wissenschaften und der Literatur (DE) / *Repertorio de medievalismo hispánico*. CSIC / Catàleg LATINDEX / Acceptada a PIO (Periodical Index Online). Quest (GB) / Incorporada a DICE / Evaluada a RESH / Clasificada a CIRC / Allotjada a e-Dialnet, Universidad de La Rioja

PRESENCIA A INTERNET

Volums 1-62 (1885-2006) <http://lbdigital.uib.cat>

Volums 1-18 (1885-1921) <http://prensahistorica.mcu.es>

Volums 63 i següents (2007-) <http://dialnet.unirioja.es>

REVISIÓ DE TEXTOS EN ANGLÈS

M. Magdalena Vázquez Amer

DISSENY

Antoni Garau / Carles Fargas

IMPRESSIÓ

Indústria Gràfica Bahía

© dels autors pels seus articles

Els articles publicats al BSAL recullen exclusivament les opinions dels seus autors.

La revista declina qualsevol responsabilitat que pogués derivar-se dels drets de propietat intel·lectual o comercial.

Societat Arqueològica Lul·liana: C/ Monti-Sion, 9 / 07001 / Palma de Mallorca / bolletisal@gmail.com

SERVEIS PÚBLICS I MODERNITZACIÓ DE LA RURALIA. MALLORCA (1850-1923)

Pere Salas Vives

Universitat de les Illes Balears

Resum: L'objectiu d'aquest article és analitzar les implicacions que va tenir la consolidació i desenvolupament de l'Estat liberal en els municipis rurals de Mallorca entre 1850 i 1923. La hipòtesi de partida és que es va produir una major penetració de l'Estat en el món rural que va implicar, entre altres coses, un augment del pes de l'administració pública en la societat i dels serveis que aquesta ofería als ciutadans. Aquest procés va contribuir a la nacionalització, modernització i politització de les comunitats rurals. La base documental se centra en fonts de caràcter local, especialment els pressupostos i les Actes Municipals.

Paraules clau: Administració Pública, Modernització, Estat liberal, Política, Poder local, Mallorca.

Abstract: The aim of this paper is to analyze the implications that the consolidation and development of the liberal state had in the rural municipalities of Mallorca between 1850 and 1923. The hypothesis is that there was a greater penetration of the state in rural areas that involved, among other things, the increase of the weight of public administration in society and the services it offered to citizens. This process contributed to the nationalization, modernization and politicization of rural communities. The documentary bases are local sources, especially municipal budgets and minutes.

Key words: Public Administration, Modernization, Liberal state, Politics, Local power, Majorca.

La consolidació del liberalisme, especialment durant la segona meitat del vuit-cents va suposar, en primer terme, un enfortiment de l'administració pública. En contra del tòpic del *laissez faire*, el nou model d'Estat que es va imposar a Europa tenia una major voluntat d'intervenció i capacitat transformadora de la societat que el seu predecessor, l'Estat absolutista.¹ Per Michael Mann, el fet més significatiu va ser l'augment del percentatge de despeses civils que van experimentar els governs occidentals, passant des de gairebé el 25% el 1760 fins aproximadament el 75% en la dècada de 1900.²

Les causes d'aquest procés van ser diverses i no hi ha una unanimitat absoluta respecte a la prevalença d'una d'elles.³ De tota manera, en tots els casos va ser paral·lel a un augment del nacionalisme, la representació política i el desenvolupament del capitalisme (encara que no necessàriament de la industrialització de cada un dels Estats afectats). En certa manera, el poder infraestructural de l'Estat va créixer a mesura que avançava la modernització de la societat, sense que es pugui establir una clara relació de causa-efecte entre ells.⁴

El desenvolupament de l'administració pública i el poder dels governs, en paraules d'E. L. Jones, *desempeñaron un papel adicional* per al creixement intensiu de les societats europees i el Japó.⁵ En aquest sentit, la realització d'infraestructures, el control dels desastres sanitaris i la provisió de serveis socials van ser la nota distintiva de l'actuació dels governs occidentals. A Europa i Amèrica del Nord aquest tipus d'actuacions van ser portades a terme per les administracions locals i regionals, en correspondència amb una mena de divisió del treball, en la qual les noves funcions civils incumbien als governs locals i regionals, en tant que el govern central retenia el seu militarisme històric.⁶ De tota manera, no es pot obviar la submissió institucional dels primers respecte al segon. En definitiva, que els governs locals no només eren administració pública sinó també Estat.

El cas espanyol es va ajustar en gran manera a les línies generals d'aquest procés. *La estructura político-administrativa del Estado liberal español se estableció progresivamente entre 1812-1813, 1822-1823 y 1832-1870, organizándose en torno a un marco territorial constituido por municipios y provincias. Estos organismos, subordinados a la Administración*

¹ Sobre aquest tema vegi's, entre d'altres: TILLY, C.: *Coerción, capital y los Estados europeos 990-1990*, Madrid, 1990; HIGGS, R.: *Crisis and Leviathan. Critical Episodes in the Growth of American Government*, Nueva York, 1987; WEBER, M.: *Economía y sociedad. Esbozo de sociología comprensiva*, México, 1979 o GARCÍA DE ENTERRIA, E.: *La administración española*, Madrid, 1985.

² MANN, M.: *Las fuentes del poder local, II, 1760-1914*, Madrid, 1997, p. 492.

³ Aquests causes podrien ser des de factors relacionats amb les necessitats bèl·liques de cada Estat, com defensa TILLY, C.: *Coerción, capital y los Estados...*, o formar part d'un procés de racionalització burocràtica, tesi de WEBER, M.: *Economía y sociedad...*; mentre que altres aproximacions de tipus marxista fan esment a les necessitats de concentrar i centralitzar el capital i la creació d'una mena d'agència que reguli la lluita de classes i les atenuï, tal com apunta WOLFE, A.: *The limits of legitimacy: political contradictions of contemporary capitalism*, Nueva York, 1977. Per últim, s'han d'afegir les propostes de FOUCAULT, M.: *Vigilar y castigar*, Madrid, 1994, el qual destaca el creixement del poder de l'Estat com una dinàmica interna a la recerca de poder i suficient en si mateix per absorbir la totalitat de la societat.

⁴ Seguint CARNERO, T.: "Introducción", a CARNERO, T. (ed.): *Modernización, desarrollo político y cambio social*, Madrid, 1992, entenc per modernització un procés de canvi social global, en el qual es combinen transformacions en l'esfera productiva i en l'estructura social amb les que tenen lloc en l'àmbit de la política. De totes formes, el desenvolupament socioeconòmic i el polític són dos fenòmens no relacionats mecànicament.

⁵ JONES, E.L.: *Crecimiento recurrente*, Madrid, 1997, p. 237.

⁶ MANN, M.: *Las fuentes...*, p. 492.

*general del Estado, contaban con instituciones de gobierno ejecutivo local de carácter electo...*⁷ No es pot obviar, per tant, la despesa pública i els conseqüents serveis que van oferir aquestes administracions a l'hora de valorar la capacitat d'actuació de l'Estat espanyol, com se sol fer. Així, els ajuntaments, com afirma Joaquín del Moral, van constituir la part de l'Administració local de l'Estat més extensa i assentada territorialment a l'Espanya contemporània. A més, foren *la piedra angular sobre la que se asentó la representación ciudadana en todo el ámbito nacional*.⁸

Aquesta situació no va ser una anomalia, encara que segurament la capacitat d'intervenció de l'administració pública espanyola va ser menor que en altres països europeus més avançats.⁹ És més, en certa manera no podem acceptar la idea que l'Estat espanyol no va tenir més remei que confiar en els ajuntaments i diputacions perquè era incapaç de portar a terme una administració civil que desenvolupés les seves tasques correctament,¹⁰ perquè aquest fenomen va ser molt més general i no exclusiu d'Espanya. I, sobretot, no podem acceptar que aquesta realitat fos en si mateixa negativa per a la nacionalització i modernització.¹¹ Com en la resta de països europeus, el factor local no va ser impediment, sinó tot el contrari, per al desenvolupament de l'Estat-nació vuitcentista, com ho proven els últims treballs al respecte.¹²

Precisament, en aquest treball ens centrarem en l'anàlisi de l'administració local a Mallorca entre 1850 i 1923, prestant especial atenció al seu caràcter "estatal" i la seva capacitat de generació de recursos materials i immaterials per a la comunitat, entre els quals s'hi troba la creació d'una ciutadania vinculada a l'Estat partint del municipi.

7 MORAL RUÍZ, J.D.: *Las haciendas locales en España, 1905-1931*, Madrid, 2003, p. 77.

8 MORAL RUÍZ, J.D.: "Las funciones del Estado y la articulación del territorio nacional: símbolos, administración pública y servicios", a MORAL RUÍZ, J.D.; PRO RUIZ, J.; SUÁREZ BILBAO, F. (ed.): *Estado y territorio en España, 1820-1930. La formación del paisaje nacional*, Madrid, 2007, p. 77.

9 No pot obviar-se la polèmica suscitada en els darrers anys en torn al fracàs o a l'èxit de l'Estat Liberal espanyol. Entre els primers i, per tant, defensors de l'anomalia del cas espanyol en context europeu destaquen RIQUER I PERMANYER, B.D.: "La débil nacionalización española del siglo XIX", *Historia Social*, 20, 1994 o ÁLVAREZ JUNCO, J.: "El nacionalismo español: las insuficiencias de la acción estatal", *Historia Social*, 40, 2001, entre d'altres. Mentre que entre els defensors de les tesis oposades cal citar a ARCHILÉS CARDONA, F.; MARTÍ, M.: "Un país tan extraño como cualquier otro: la construcción de la identidad nacional española contemporánea", a CRUZ ROMEO, M.; SAZ, I. (eds.): *El siglo XX. Historiografía e historia*, València, 2002. Per a una visió panoràmica sobre el tema i un posicionament més eclèctic, vegi's CALATAYUD, S.; MILLAN, J.; CRUZ ROMEO, M.: "El Estado en la configuración de la España contemporánea. Una revisión de los problemas historiográficos", a CALATAYUD, S.; MILLAN, J.; CRUZ ROMEO, M. (eds.): *Estado y periferias en la España del siglo XX. Nuevos enfoques*, València, 2009. Per la seva part, MOLINA APARICIO, F.; CABO, M.: "Historiografía i nacionalització a Espanya. Reflexions finals", *Segle XX. Revista catalana d'història*, 4, 2011 després de rebutjar el paradigma del fracàs, són de l'opinió que encara no s'ha imposat una tesi alternativa en la historiografia espanyola.

10 PONS ALTÉS, J.M.: "Estado y poderes políticos locales en la España de mediados del siglo XIX: La construcción del centralismo bajo los moderados", a CARASA SOTO, P. (ed.): *Ayuntamiento, Estado y Sociedad. Los poderes municipales en la España contemporánea*, Valladolid, 2000.

11 Sobre aquesta temàtica és molt interessant l'aportació de CARASA SOTO, P.: "Los poderes municipales en relación con el Estado y el cambio social en Castilla", a CARASA SOTO, P. (ed.): *Ayuntamiento, Estado y Sociedad. Los poderes municipales en la España Contemporánea*, Valladolid, 2000 o CARASA SOTO, P.: "El giro local", *Alcores*, 3, 2007.

12 NÚÑEZ SEIXAS, X.M.: "Presentación", *Ayer*, 64, 2006.

Les dades utilitzades per verificar aquesta argumentació procedeixen de l'anàlisi dels pressupostos de tots els municipis de Mallorca -excepte la capital-, en moments considerats representatius de cada període històric, encara que només de 37 d'ells s'han pogut obtenir sèries completes.¹³ Concretament, els anys estudiats són 1842-43, en plena època esparterista, 1868, per tant, a les portes del Sexenni; 1869 i 1874, principi i final d'aquest període; 1898-99, és a dir, en el moment central de la Restauració i, finalment, 1923, moment de màxima crisi del sistema, just abans de la dictadura. També s'han analitzat els pressupostos de la diputació de Balears en els mateixos anys. Cal afegir que la documentació disponible només ens ha permès treballar de forma sistemàtica amb els pressupostos ordinaris més els addicionals (en els anys en què era freqüent la seva elaboració, durant la Restauració), quedant, per tant, fora de l'estudi els pressupostos extraordinaris. Per tant, la despesa pública estudiada sempre pecarà per defecte.

Les hisendes municipals i de la Diputació

Entre 1842 i 1923 els pressupostos municipals i els de la Diputació van créixer, encara que aquesta a un ritme menor. Una primera conclusió que concorda en línies generals amb les dades per al conjunt de l'Estat.¹⁴ Concretament, de l'anàlisi dels referits 37 municipis dels quals es disposa de sèries per a tot el període, s'observa un creixement constant del total de les despeses i ingressos previstos, amb l'excepció del període de 1869 a 1875, quan ambdós van retrocedir lleugerament. De tota manera, aquest fet no és suficient per invalidar l'afirmació que la tendència va ser clarament alcista. Entre 1842 i 1869 el valor global dels pressupostos es va incrementar nominalment un 272% i entre 1875 i 1899 un 164%, mentre que entre aquesta última data i 1923, l'augment va ser del 128%.

En dades absolutes, la totalitat de les corporacions rurals van passar a utilitzar unes 170.421 pessetes el 1842¹⁵ a 504.675 pessetes el 1874. A partir d'aquesta data, l'estimació sobre la base del creixement dels 37 municipis analitzats ens indica que en els últims anys del segle els municipis rurals utilitzaven aproximadament poc més de 800.000 pessetes, i el 1923 haurien de superar el milió. És important assenyalar que en cap moment s'ha comptabilitzat l'apartat de "Resultes", el qual, a partir de la Restauració, suposava quantitats no satisfetes de l'any anterior, però incorporades al pressupost de l'exercici en curs. D'aquesta manera, s'ha evitat duplicar el recompte de les mateixes partides. D'altra banda, és evident que no

¹³ Fins al 1868, les dades dels pressupostos municipals procedeixen de l'AGCM, Reg. XI-145, mentre que els de 1898-99 i 1923 formen part de les sèries dipositades a l'ARM, secció PDA. Els 37 municipis amb sèries completes són: Alaró, Andratx, Banyalbufar, Binissalem, Búger, Bunyola, Calvià, Campos, Capdepera, Costitx, Deià, Escorca, Esporles, Estellencs, Felanitx, Fornalutx, Inca, Lloseta, Lluçmajor, Manacor, Maria, Santa Maria, Marratxí, Montuiri, Muro, Petra, Pollença, Porreres, la Pobla, Puigpunyent, Santanyí, Selva, Sineu, Sóller, Son Servera, Valldemossa i Vilafranca.

¹⁴ COMÍN COMÍN, F.: *Historia de la Hacienda Pública*, Barcelona, 1996. S'ha d'afegir que posteriors estudis de caràcter local han permès precisar les conclusions d'aquest autor, com es pot comprovar a SALORT VIVES, S.: *La hacienda local en la España contemporánea. La hacienda local de Alacant (1800-1923)*, Alacant, 1998, per al cas d'Alacant. Per a una visió de síntesi del tema, vegi's CALATAYUD, S.; MILLAN, J.; CRUZ ROMEO, M.: "El Estado en la configuración...", p. 63.

¹⁵ S'ha reduït a pessetes la moneda que figurava als pressupostos municipals durant aquests anys, els rals de billó. D'altra banda, entre 1842 i 1874 disposem de la totalitat dels pressupostos municipals, d'aquesta forma podem obtenir el global dels pressupostos dels ajuntaments rurals de Mallorca en aquests anys, mentre que a partir d'aquesta data hem realitzat una estimació aproximada del creixement total dels pressupostos en funció de les dades aportades per aquells municipis que sí disposen de tota la sèrie de pressupostos.

tenim en compte la inflació durant tota aquesta llarga etapa. Ara bé, fins a 1914 els preus a Mallorca es van mantenir relativament estables, i només entre aquesta data i 1919 la inflació va ser significativa.¹⁶

La Diputació, per la seva banda, va experimentar un creixement similar, encara que partia d'un total absolut superior. Així, el 1844 el seu pressupost era de 427.895 pessetes, pràcticament igual que al final del Sexenni, mentre que en els inicis de la Gloriosa va ser de 563.042. Un creixement del 65% fins al 1892 va situar el total d'aquesta institució en les 767.255 pessetes, i un altre del 110% a finals del període, el 1923-24 a 1.064.463.¹⁷ De tota manera, cal recordar que la Diputació era una institució provincial, és a dir, teòricament abastava totes les illes de l'arxipèlag, encara que les dades disponibles indiquen que almenys durant el segle XIX gairebé un 90% s'invertia a Mallorca.

Una anàlisi més qualitativa d'aquestes xifres indica que els ajuntaments i la Diputació van ser capaços d'oferir més serveis a partir del sexenni en augmentar proporcionalment les partides corresponents a aquest fi. És a dir, si el 1842 gairebé la meitat del pressupost municipal -un 46%- no s'invertia en la localitat, ja que es destinava al pagament de censos o era detret per les autoritats superiors, el 1868 aquest tipus de partides només suposaven un 8%. L'amortització del deute històric gràcies a la quitació dels censos havia reduït les despeses externes als requerits pel govern, és a dir, a la "càrrega per al contingent provincial" i l'anomenada correcció pública, aquesta relativament poc important. A més, cal no oblidar que bona part d'aquestes partides no invertides en el municipi quedaven a la província i després revertien altra vegada en serveis públics, sobretot en beneficència o en obres públiques.

Ara bé, a partir de la Restauració el concepte de càrregues o impostos destinats a la hisenda provincial va tornar a pujar progressivament fins a situar-se en el 35% del total dels pressupostos municipals a finals de segle i en el 32% al 1923. Tanmateix, els ajuntaments disposaven cada vegada de més diners dedicats a beneficència, higiene (policia urbana), obligatoris (que incloïa el pagament del personal sanitari titular) i obres públiques.¹⁸ Concretament, el comportament d'aquestes partides és similar al del total del pressupost, és a dir, van experimentar una acceleració del creixement a partir de la Restauració. En aparença, l'única nota discordant seria el comportament de l'educació. Però és només això, una aparença. Com és sabut, a partir de 1902 l'Estat central es va fer càrrec del pagament dels mestres de primària, d'aquesta forma aquesta partida va passar d'ocupar el 16% el 1898 al 3% en els anys següents. És interessant remarcar que el total dels pressupostos no van disminuir per aquest fet sinó que van seguir una tendència alcista com hem vist en gairebé totes les seves partides.

16 MOLINA DE DIOS, R.: *Treball intensiu, treballadors polivalents (Treball, salaris i cost de vida, Mallorca, 1860-1936)*, Palma de Mallorca, 2003.

17 Les dades de la Diputació han estat extretes de: *Boletín Oficial de Baleares*, 1785 (27-7-1844); *Boletín Oficial de la Provincia de Baleares*, 3972 (14-7-1892), del Pressupost ordinari d'ingressos i despeses per a l'exercici de 1922 a 1923 dipositat a AGCM i de l'obra LLUÍS SALVADOR D'AUSTRIA, A.: *Les Balears descrites per la paraula i la imatge*, 5, Palma de Mallorca, 2002 per als anys del sexenni.

18 Aquesta afirmació tampoc no és una novetat en si mateixa, com ho demostra SALORT VIVES, S.: *Vivir y morir en Alicante. Higienistas e inversiones públicas en salud (1859-1923)*, Alacant, 2008.

Administració i serveis públics en l'àmbit local

A la pràctica, com es van invertir aquests recursos econòmics que figuraven en els pressuposts? En primer terme, els ajuntaments van augmentar de forma considerable el personal al seu càrrec. El 1842 la gran majoria només tenien al seu compte un secretari, un oficial saig i dos mestres a temps complet.¹⁹ A més, 22 municipis gratificaven un metge o un cirurgià per atendre els pobres gratuïtament, 7 un zelador i tots un rellotger. Poc més de quaranta anys després, la totalitat dels municipis tenien un metge titular, excepte Vilafranca que el va nomenar uns anys més tard.²⁰ En aquestes mateixes dates, a més del secretari, era habitual, si més no, tenir un "oficial" escriptent, i el nombre de mestres havia augmentat, encara que no tant com a partir de 1904. També va fer el mateix el personal encarregat d'obres, especialment els peons caminers i encarregats del cementiri i, en els municipis de major pes demogràfic, van nomenar encarregats de la font pública. A partir de la Instrucció Sanitària de 1904 es va incrementar considerablement el personal sanitari municipal, pràcticament tots els municipis tenien veterinari i farmacèutic municipal, encara que el primer ja era habitual en molts casos abans d'aquesta data.²¹ També a finals del vuit-cents apareixen els primers guàrdies municipals en els pobles amb major nombre d'habitants.

Una part del personal contractat es destinava a tasques burocràtiques, moltes de les quals no tenien res a veure amb els serveis a la comunitat, era el cas de la realització dels repartiments fiscals a compte de l'Estat o la Província. Però no era el més rellevant. La majoria d'empleats dels ajuntaments tenien funcions sanitàries, educatives fins a 1902 i s'encarregaven de la reparació d'immobles públics o de la xarxa viària. Fins i tot el personal dedicat a l'ordre públic s'ha de considerar una part de la producció de serveis, ja que en aquesta època la policia urbana era inseparable del control de la higiene.

La sanitat, ja sigui l'ordinària o l'extraordinària, com hem pogut intuir, ocupava un lloc rellevant en l'univers dels serveis públics del període. Els principals protagonistes de la primera eren els metges contractats pel municipi en la forma que hem detallat. Aquests atenien gratuïtament els pobres de solemnitat, però a partir de la instrucció de 1904 van passar a desenvolupar tasques d'inspectors sanitaris municipals. Lògicament, també tenien a càrrec seu la vacunació i revacunació dels escolars, de la qual es va beneficiar pràcticament tota la població infantil a partir dels anys seixanta del vuit-cents.²² Cal precisar també que el control de la venda d'aliments va passar de dependre, en les mateixes dates, de personal contractat sense formació a veterinaris amb estudis superiors, que disposava, a més, d'un rudimentari laboratori en els municipis de major pes, com Manacor i Felanitx a partir de 1883.²³

19 Segons es desprèn de tots els pressuposts municipals que figura a AGCM, Reg. XI-145.

20 A més de les nostres observacions, MAZA ZORRILLA, E.: *Pobreza y beneficencia en la España contemporánea (1808-1936)*, Barcelona, 1999, p. 207, presenta 61 metges titulars per al total de la província de les Balears.

21 MOLL BLANES, I.; SALAS VIVES, P.: "La gestión de la higiene y la salud en los municipios mallorquines, 1870-1924", a BEASCOECHEA GANGOITI, J.M.; GONZÁLEZ PORTILLA, M.; NOVO LÓPEZ, P.A. (ed.): *La ciudad contemporánea, espacio y sociedad*, Bilbao - Puebla, 2006.

22 CANALETA SAFONT, E. *et alii*: "De la inoculación a la vacunación: Mallorca siglos XVIII-XIX", a PERDIGUERO GIL, E.; VIDAL HERNÁNDEZ, J.M. (ed.): *Las vacunas: historia y actualidad*, Maó, 2009.

23 MOLL BLANES, I.; SALAS VIVES, P.: "La gestión de la higiene...".

A aquesta situació cal afegir que l'objectiu de la policia rural -entre el 2 i el 4% dels pressupostos- era precisament el control higiènic de la població. Fins a la dècada de 1880, existia *de facto* una assimilació entre aquest concepte amb el de neteja, del qual es derivava una especial preocupació per l'eliminació de focus de males olors -reals o en potència-, a causa de l'acumulació d'immundícies, el mal estat dels cementiris o la presència d'aigües embassades, en un sentit clarament miasmàtic. A partir d'aquesta data, sense abandonar les actuacions assenyalades, les autoritats locals incorporen el concepte de desinfecció en les seves actuacions sanitàries. Això és demostra amb l'adquisició de productes químics -com el sulfat de ferro, el sulfat de coure o el sublimat corrosiu- i estufes desinfectants.²⁴

Els ajuntaments també subvencionaven institucions sanitàries relativament autònomes, com els hospicis, o privades, cas dels convents de les germanes de la Caritat, de la Misericòrdia o les Agustines de l'Empar.²⁵ Aquestes, malgrat el seu caràcter religiós, estaven dedicades a la beneficència, a l'educació de nenes i a la sanitat domiciliària. La seva presència a les localitats mallorquines va començar a ser rellevant a partir de 1849, de manera que a finals de segle pràcticament no existia cap nucli de població a l'illa que no comptés amb una o diverses d'aquestes congregacions. De fet, es tractava d'institucions privades que oferien un servei públic.²⁶ La presència d'aquestes congregacions suplia part dels serveis que l'administració local estava obligada a oferir, especialment l'educació femenina. Com a contrapartida, l'Església va guanyar el terreny social perdut durant el primer liberalisme, aspecte que la *Rerum Novarum* va acabar per consagrar. Aquest fet pot interpretar-se, no sense raó, com un signe de debilitat de les institucions públiques del període. Però al marge de les derivacions ideològiques, també va suposar una estratègia funcional dels ajuntaments que permetia, en definitiva, dedicar part del seu pressupost a altres activitats o rebaixar la pressió fiscal als seus veïns.

Els ajuntaments van anar més enllà de la política higienista, també van aplicar mesures de tipus contagionista. Així, en declarar-se un perill epidèmic²⁷ cada ajuntament complementava les disposicions relatives a millorar la higiene de la població amb la

24 Fins i tot en municipis d'escàs pes demogràfic, com el cas de Llubi (AMLI, Llibre d'actes de l'Ajuntament, acta de 24-IX-1899) o d'Alaró (AMAI, Llibre d'actes de l'Ajuntament, acta del 1-1-1898).

25 Aquesta temàtica, lògicament, també s'ha d'inserir en una lògica més amplia que la que representa la realitat mallorquina. Concretament, en el procés de recuperació social després de les pèrdues provocades per la consolidació del primer liberalisme. Vegi's MCLEOD, H.: *Secularisation in Western Europe, 1848-1914*, Londres, 2000; CUEVA MERINO, J.D.L.: "Clericalismo y movilización católica durante la Restauración", a CUEVA MERINO, J.D.L.; LÓPEZ VILLAVERDE, Á.L. (ed.): *Clericalismo y asociacionismo católico en España, de la Restauración a la Transición. Un siglo entre el palio y el consillorio*, Cuenca, 2005; FULLANA PUIGSERVER, P.: *El catolicismo social a Mallorca (1877-1902)*, Barcelona, 1990; o el clàssic de CALLAHAN, W.J.: *La iglesia católica en España (1875-2002)*, Barcelona, 2003.

26 SALAS VIVES, P.: "De la vida contemplativa al compromís social dels nous ordes religiosos", a *Abadies, cartoixes, convents i monestirs. Aspectes demogràfics, socioeconòmics i culturals de les comunitats religioses (segles XIII al XIX)*, Palma de Mallorca, 2004. Vegi's també per aquest tema FULLANA PUIGSERVER, P.: *Història de la Congregació de les Filles de la Misericòrdia (1856-1921)*, Palma de Mallorca, 2003.

27 És a dir, d'una epidèmia no declarada, però que podria ser-ho en breu a causa d'afectar altres llocs relativament propers. Podríem denominar-les també epidèmies invisibles, seguint PUJADAS MORA, J.M.: *Les epidèmies "invisibles" i "visibles" de còlera a la Ciutat de Palma: gestió municipal (Segle XIX)*, Memòria d'Investigació, Universitat de les Illes Balears, 2005.

preparació d'un dispositiu que incloïa l'habilitació de centres per socórrer els possibles afectats, organitzava el personal d'una brigada de desinfecció dirigida per un facultatiu local²⁸ i participava en els cordons sanitaris que organitzaven les autoritats provincials al llarg del segle XIX. En aquest últim camp, les corporacions municipals van haver d'oferir el seu suport logístic i pagar les despeses que l'exèrcit considerava extraordinàries, fins i tot quan els cordons apareixen plenament professionalitzats -és a dir, militaritzats-. Aquest fet és evident des de mitjans de segle, ja que la presència de civils en els mateixos es va convertir en subsidiària i excepcional, acabant per desaparèixer a partir de 1880.²⁹

Els cordons sanitaris en la forma que venien desenvolupant-se van ser eliminats amb l'arribada del segle XX. Però l'aïllament a càrrec del municipi va seguir sent un recurs utilitzat en casos particulars, especialment en la seva forma domiciliària. També ho va ser la restricció de l'assistència als actes públics en moments de perill epidèmic. Aquest tipus de comportament demostrava, una vegada més, la utilització conjunta de mesures higièniques i profilàctiques.

Estretament relacionada amb la sanitat, hi ha la beneficència municipal i provincial. La primera consumia al voltant del 8% dels pressupostos dels ajuntaments, encara que el 1923 era només del 5%. Però en moments considerats d'amenaça epidèmica, s'acostumava a incrementar les partides d'atenció als pobres. És a dir, les destinades als hospitals-hospicis del poble, als pobres de solemnitat de la localitat i el seu trasllat a les institucions benèfico-sanitàries provincials quan era necessari, a més d'ajudar famílies modestes en moments puntuals.³⁰

Ara bé, convé remarcar que serà a la Diputació on es concentri la major inversió benèfic-assistencial de l'època. Precisament des de la segona meitat de segle es va fer responsable de l'organització i del pressupost de les tres grans institucions del ram situades a Palma, però obertes a tota la província. És a dir, La Misericòrdia o asil de pobres, la Inclusa, dedicada a la infància abandonada i l'Hospital General, realment destinat també als col·lectius necessitats. A la pràctica, el pressupost conjunt de les tres institucions absorbia el 65% del total de la Diputació al llarg del període. Realment, aquesta situació es va traduir en una millora substancial de les seves infraestructures i funcionament, especialment de l'Hospital i de la Misericòrdia, ja que a la millora econòmica caldria afegir una disminució del nombre de pobres en aquesta última i de nens a la Inclusa.

La inversió en obres públiques va ser molt més gran per part de l'Estat central que de la Diputació. Tot i això, des dels inicis de la Restauració aquesta s'implicà més en les obres municipals, a les quals cada vegada es van dedicar més esforços. Concretament, la mitjana dedicada a obres en els pressupostos provincials durant el Sexenni es va situar

28 AMLI, Llibre d'actes de l'Ajuntament, acta de 12-VII-1885.

29 Per a més informació sobre el tema, vegeu SALAS VIVES, P.: "Cordons sanitaris (Mallorca, 1787-1899)", *Gimbernat*, 37, 2002.

30 Si no s'indica el contrari, totes les dades són extretes de SALAS VIVES, P.: "La beneficència i l'assistència social a Mallorca en el marc de l'Estat liberal", a PASCUAL, A. (ed.): *De la beneficència a l'Estat del Benestar. Història dels serveis socials a Mallorca (s. XVI-XX)*, Palma de Mallorca, 2010.

al voltant de l'1,5% del total de la despesa ordinària, mentre que durant la primera part de la Restauració rondava el 5%.³¹ Després, entre 1900 i 1923, es va mantenir en els mateixos nivells en termes absoluts, encara que la seva proporció va ser menor a causa de l'augment general dels pressupostos.

Malgrat tot, els municipis van invertir més en obres públiques que no la Diputació. De fet, la quantitat destinada se situava normalment sobre el 20% del pressupost dels primers. Les principals inversions van anar a parar als nous cementiris rurals, els quals, tot i que es van construir entre 1821-24, en la segona meitat de segle van necessitar obres de reparació, ampliació o trasllat a causa del creixement dels nuclis urbans. Més importants van ser en l'època que abasta aquest estudi les inversions en camins veïnals, als quals es va dedicar personal contractat i també l'anomenada "prestació personal", un impost de sang aplicat sistemàticament en aquesta època, amb la possibilitat de ser redimit per una quantitat en metàl·lic. Aquesta és una constatació important, ja que l'obra pública realitzada a través del jornal personal no era comptabilitzada econòmicament i, per tant, no es reflectia en els pressupostos municipals. Els resultats van ser sens dubte positius, com es demostra de la comparació de dos textos de viatgers corresponents a èpoques diferents. El primer, de Vargas Ponce a la fi del segle XVIII, diu així:

*...aun cuando sean como son los más de los más horrosos caminos de España; en cuyo esencial ramo de policía no se puede ponderar bastantemente el abandono de Mallorca [...] el sendero desde la Metrópoli á las buenas Villas de Manacor y Artá, por las cuestas de Algaida es lo más incómodo que pueda figurarse, y así de casi todos, mayormente en invierno...*³²

En el segon, obra de l'Arxiduc Lluís Salvador d'Habsburg-Lorena, el diagnòstic és totalment diferent:

*En lo referente a las comunicaciones viarias, hay que hacer constar la excelente situación de la isla al respecto. Abundantes carreteras aseguran que las 48 localidades de Mallorca, inclusiva las más montañosas, con la sola excepción de Escorca, se hallen bien conectadas con Palma.*³³

La millora observada per l'Arxiduc es deu en part al nou servei d'Obres Públiques de Mallorca que va començar a operar amb l'enginyer Antonio López Montalvo des de 1846, el qual va elaborar el primer pla de carreteres integral de l'illa el 1848, però també a la acció dels ajuntaments, els quals -com ja s'ha assenyalat- es feien càrrec de l'arranjament dels seus propis camins veïnals; encara que a partir de 1860³⁴ i, sobretot, durant la Restauració, la implicació de la Diputació va ser cada vegada més gran.³⁵

31 De tota manera, s'ha de fer l'excepció que les inversions infraestructurals en els edificis provincials benèfico-assistencials es comptabilitzen en la partida de Beneficència.

32 VARGAS PONCE, J.: *Descripciones de las Islas Pithiusas y Baleares (edición facsímil del original publicado en la Imprenta de la viuda de Ibarra e hijos de Madrid, año de MDCCCLXXXVII)*, Palma de Mallorca, 1983, p. 37-38.

33 HABSBURGO, L.S.: *Las Baleares por la palabra y el grabado*, Palma de Mallorca, 1988, p. 743.

34 Per exemple, el batle de Sineu va manifestar el 1861 *...las grandes ventajas que tendría hacer un camino que vaya directamente a Palma [...] adoptando el camino de Son Palou y de Judi (Llibre d'actes de l'Ajuntament de Sineu, 14-IV-1861)*. Les obres, amb una subvenció de la Diputació, el jornal personal i peons pagats per l'ajuntament, es varen realitzar en els anys, acabant el 1872. En les mateixes dates també estigueren implicats altres municipis, com els de Maria de la Salut, Santa Margalida, Santa Eugènia i Sencelles, ja que es varen veure beneficiats per la seva materialització.

35 SALAS VIVES, P.: "Les obres públiques a Mallorca durant el segle XIX. Consideracions sobre l'acció de

A més de les carreteres, les comunicacions per mar van obtenir un gran impuls amb l'habilitació de ports de segona categoria per a la navegació en règim de cabotatge. Així, en finalitzar el segle, Mallorca, al marge de la capital, comptava amb sis nous ports localitzats a Andratx, Sóller, Pollença, Alcúdia, Capdepera i Felanitx. En aquest camp, la implicació de les corporacions locals en la creació de les infraestructures de base va ser vital. Al contrari que en la construcció d'una densa xarxa de 25 nous fars entre 1840 i 1870, que va ser obra en exclusiva del govern central.

Un altre tipus d'obres rellevants del període va ser l'obertura d'escorxadors municipals a partir de 1845³⁶ que progressivament van ocupar edificis de nova construcció a l'exterior del nucli urbà, especialment a partir del nou-cents.³⁷ Finalment, cal assenyalar les inversions de tipus hidràulic, que si bé no van aconseguir la intensitat de les anteriors, no van ser absents i, en casos puntuals, van arribar a tenir una certa rellevància. Això va ser causa de la creixent vinculació de l'aigua potable amb el manteniment d'un bon estat de salubritat de la població, especialment a partir dels anys centrals del nostre període. D'aquesta manera, a Pollença les deficiències de la font de la vila, construïda el 1812, van ser denunciades amb insistència a principis del segle XX per part de determinats veïns i de la premsa local. Com a resposta, l'ajuntament va realitzar una important reforma de la canalització, que va suposar l'entubament de bona part de la mateixa en unes costoses obres entre 1910 i 1913.³⁸

A Felanitx també va augmentar el nombre de punts d'accés a l'aigua al llarg de la segona meitat del segle XIX, gràcies a una sèrie de reformes en les fonts públiques existents que, com a Pollença, van arribar a formar una modesta xarxa urbana.³⁹ A més, almenys des de 1870 va augmentar en aquesta localitat l'interès per mantenir en bon estat aquesta canalització,⁴⁰ portant a terme algunes reformes que responien únicament a motius higiènics.⁴¹ Encara més interessants van ser les inversions realitzades a Artà a partir de 1893, gràcies a una donació testamentària feta per Antoni Blanes Joan a favor de construir una primera canalització d'aigua potable per al proveïment dels veïns que, evidentment, va ser completada i materialitzada per l'Ajuntament. En cap d'aquests casos, però, es va arribar a una autèntica distribució de l'aigua potable casa per casa, encara que sí es van dotar les noves canalitzacions de sistemes de filtratge. Una realitat que demostra els avenços i els límits de la política hidràulica local a Mallorca fins a 1930. Uns límits que encara apareixen més diàfans si ens centrem en les inversions en edificis escolars, les quals cal qualificar de molt precàries, fins i tot en el període de 1902 a 1923.

l'administració pública a l'època contemporània", *Mayurqa*, 28, 2002.

36 Cas d'Alcúdia (*Llibre d'actes de l'Ajuntament d'Alcúdia*, 27-VI-1845). Per a més informació sobre el tema en l'àmbit general, vegeu BARONA VILAR, J.L.; LLORET PASTOR, J.: "La higiene dels aliments i els escorxadors. Dos aspectes de la higiene pública a la societat valenciana en el període entresegles", a BARONA VILAR, J.L. (ed.): *Polítiques de salut en l'àmbit municipal valencià (1850-1936)*, València, 2000.

37 Per exemple, al municipi de Pollença es va construir un edifici *ad hoc* el 1908 per al nou escorxador, situat fora del nucli urbà de la vila i al costat d'un torrent.

38 AMP, Llibres d'actes de l'Ajuntament.

39 XAMENA FIAL, P.: *Història de Felanitx. Del segle XVII al XX*, 2, Palma de Mallorca, 1975.

40 AMF, Llibre d'actes de l'Ajuntament, acta de 2-I-1870.

41 Concretament, AMP, Llibres d'actes de l'Ajuntament, acta de 15-VIII-1869.

Arribats a aquest punt s'ha de reconèixer que no tots els serveis públics van ser considerats suficients. Els límits de l'administració de l'època són evidents en el camp educatiu. No es va aconseguir elevar la taxa d'alfabetització per sobre de la mitjana espanyola, que tampoc no era de les més altes d'Europa precisament. Seguint a Bartomeu Orell,⁴² Balears es va situar durant aquest període amb una despesa per habitant de les més baixes de l'Estat (0'56 pessetes el 1860) i el 1905 el dèficit d'escoles segons la prescripció de la Llei Moyano encara era notable tot i els avenços realitzats. La proporció d'una escola pública per cada 1.482 habitants tornava a ser de les pitjors d'Espanya. En aquestes condicions no és estrany que la taxa real d'alfabetització a la Mallorca rural⁴³ se situés també per sota de la mitjana espanyola, és a dir, inferior al 30% el 1900 amb un ritme d'alfabetització igualment menor. D'aquesta manera, el 1930 era del 63%, mentre que Espanya se situava en el 68%.

Ara bé, aquesta realitat no és suficient per desmentir que, igual que pel que fa a la distribució de l'aigua, els avenços van ser substancials, ja que el punt de partida era encara pitjor. A més, si es procedeix a una anàlisi més detallada de l'alfabetització que inclogui el sexe, els grups d'edat i indicadors socioeconòmics, els resultats canvien. Concretament, els homes, molt més alfabetitzats que les dones, havien arribat a la mitjana espanyola el 1900, mentre que el grup d'edat comprès entre els 10 i 12 anys ja estava alfabetitzat en un 80%, pel que fa als nins, i en un 75% , en el cas de les nines el 1924.⁴⁴ Els fills dels jornalers eren el grup socioprofessional amb unes taxes més baixes. Els pagesos propietaris presentaven uns indicadors molt superiors, però inferiors als comerciants i fusters, les dones dels quals també eren les que tenien una probabilitat major de saber llegir i escriure.

La conclusió d'Orell en aquest tema és que el punt feble del sistema no va ser tant l'oferta com la demanda. De fet, els col·lectius que més requerien els coneixements que oferia l'educació reglada del moment van ser els primers a alfabetitzar-se, mentre que en els altres l'absentisme escolar va ser molt elevat. En el primer grup cal situar comerciants, petits industrials i artesans, amb un interès molt superior al dels jornalers i, fins i tot, al dels acomodats pagesos, que no necessitaven el coneixement de "lletres" per progressar econòmicament. Paral·lelament, els homes requerien més la instrucció que no les dones. No hi ha dubte que, segons la consideració generalitzada de l'època, les famílies preferien per a aquestes una educació d'acord amb el rol que haurien d'exercir com a futures mares i esposes, i no tant com a ciutadanes de ple dret. Això era precisament el que oferien, amb força èxit per cert, les congregacions femenines.

És a dir, les dones aprenien abans a resar que a llegir. Però també nocions de puericultura i d'higiene que segurament van tenir una incidència fonamental en el descens de la mortalitat infantil.⁴⁵ En aquest punt, igual que en tot el referent al manteniment d'un bon estat de salubritat, creiem que l'èxit de l'oferta de serveis, tant a càrrec de l'administració

42 ORELL VILLALONGA, B.: *Llegir i escriure al món rural mallorquí, 1860-1930*, Palma de Mallorca, 2008.

43 Aquest indicador és més precís que no la taxa bruta, ja que només recull la població de majors de 10 anys o més.

44 ORELL VILLALONGA, B.: *Llegir i escriure...*, p. 152.

45 GALLEGO CAMINERO, G.: *El proceso de profesionalización sanitaria y la transición demográfica en Mallorca (1848-1932)*, Universitat de les Illes Balears, 2009.

pública com d'entitats privades, va ser de primera magnitud. Els indicadors demogràfics així ho demostren. Les Illes Balears eren la província espanyola amb unes taxes de mortalitat general i infantil més baixes, equiparables a les d'Europa occidental, encara que inferiors a les angleses. El 1860 aquesta província tenia, amb 42 anys, l'esperança de vida en néixer més alta d'Espanya. No només això, sinó que aquesta es va incrementar en els anys successius, de manera que el 1921 era de 51,6 anys.⁴⁶ La mortalitat infantil va tenir un comportament similar. El 1900, ja havia baixat, tot i que lleugerament, per sota del llindar del 100 per mil.⁴⁷ És a dir, se situava en un procés d'irreversible modernització.⁴⁸ La conclusió és igual de favorable si tenim en compte la mortalitat catastròfica. De fet, en aquest període només es detecta un brot epidèmic de relleu a la Mallorca rural, es tracta del còlera d'Andratx de 1854, que a més va quedar restringit únicament en aquest municipi,⁴⁹ a més de la pandèmia de grip de l'any 1918. L'èxit de la política aïllacionista és més que evident.⁵⁰

Conclusions

En definitiva, al llarg del període estudiat assistim a la consolidació d'una administració local delegada del govern central, que va afectar cada cop més la ciutadania. Va gaudir de capacitat transformadora de la societat gràcies a uns serveis públics que s'implantaren de forma creixent i foren sufragats pels mateixos veïns, encara que no de forma equitativa. Es tracta d'una administració supeditada a les disposicions emanades de les institucions superiors però amb corporacions representatives de la comunitat rural a la qual també pertanyen, primer seguint el sufragi censatari i després de 1891 l'universal masculí. En altres paraules, progressivament els habitants de les comunitats rurals de Mallorca, com els de la resta d'Europa, es veïen, per bé o per mal, afectats per les decisions del seu ajuntament. És a dir, de l'administració pública o el que és el mateix, de l'Estat.

46 DOPICO, F.; REHER, D.-S.: *El declive de la mortalidad en España, 1860-1930*, Huesca, 1998.

47 Sobre aquest tema vegi's BUJOSA HOMAR, F.; MOLL BLANES, I.; SUREDA, B.: "La avanzada transición demográfica en Mallorca: el caso de la mortalidad infantil", *Boletín de la Asociación de Demografía Histórica*, XVIII-II, 2000; i especialment, PUJADAS MORA, J. M.: *L'evolució de la mortalitat infantil i juvenil a la ciutat de Palma (Mallorca, 1838-1960)*, Universitat de les Illes Balears, 2009. És interessant remarcar que el 1900 la mortalitat infantil a Espanya era de 194,5 per mil i el 1920-21 encara se situava el 155,7 per mil (BERNABEU-MESTRE, J.; ROBLES GONZÁLEZ, E.: "La transizione sanitaria nella penisola iberica, 1901-1949. Un'analisi comparata", a POZZI, L.; TOGNOTTI, E. (ed.): *Salute e malattia fra '800 e '900 in Sardegna e nei paesi dell'Europa mediterranea*, Sassari, 2000).

48 Altres indicadors com, l'Índex de Qualitat de Vida, que combina l'esperança de vida al naixement, la mortalitat infantil i l'alfabetització de la població adulta, situen les Illes Balears en una posició avantatjosa entre 1900 i 1930 respecte a la resta de la majoria de províncies, només superades per Cantàbria el 1900 i el País Basc el 1930 (CIRER, J.-C.: *La invenció del turisme de masses a Mallorca*, Palma de Mallorca, 2009, p. 72-73).

49 Palma també va tenir un comportament relativament positiu, encara que no es va poder escapar del còlera de 1865 i de la febre groga de 1870. El descens de les crisis de mortalitat és un fet evident que es pot detectar des d'inicis del vuit-cents, tal com demostren MOLL BLANES, I.; SEGURA, A.; SUAU PUIG, J.: *Cronologia de les crisis demogràfiques a Mallorca. Segles XVIII-XIX*, Palma de Mallorca, 1983.

50 No es tracta d'una constatació qualsevol, d'una banda perquè la realització d'un sistema de resguard reeixit significa un sistema administratiu eficaç i perquè, una vegada més, indica un paral·lelisme entre l'actuació espanyola i la dels països occidentals, els quals precisament van destacar respecte a altres formes de govern, per la utilització de quarantenes com un servei de l'Estat (sobre aquest interessant tema, vegeu JONES, E.L.: *Crecimiento recurrente*, o BARONA VILAR, J.L.; BERNABEU-MESTRE, J.: *La salud y el Estado. El movimiento sanitario internacional y la administración española (1851-1945)*, València, 2008).

És més, el cas de Mallorca ens il·lustra que no es va tractar només d'un simple desig del nou Estat liberal. Entre 1850 i 1923 van augmentar les funcions municipals i de la Diputació com a institucions delegades del govern central. En conseqüència, la provisió de serveis públics i el foment per part de l'administració no resultà un fracàs, encara que segurament tampoc no es va equiparar a l'ofert per França, Alemanya o Anglaterra. El bon nivell sanitari i el baix índex d'alfabetització serien dos extrems d'una balança que, segons sembla, finalment no va estar tan desequilibrada com sovint s'ha afirmat. I per descomptat, van contribuir al procés de nacionalització espanyola i de civilització en el sentit adoptat per Norbert Elias.⁵¹

Un exemple d'això va ser la creació d'un sistema de comunicacions eficaç, tant per mantenir allunyades les epidèmies com per facilitar una autèntica integració econòmica interior i exterior, especialment amb el mercat valencià i català. Això es va aconseguir gràcies a la millora de la xarxa viària i a la creació de nous ports a la Mallorca rural a més de l'ampliació del Port de Palma. No es tractava d'un fet banal, sinó essencial per iniciar un procés de modernització de la perifèria, com bé va apuntar Eugen Weber⁵² en el seu dia per a França.

Aquest fenomen és paral·lel al desenvolupament capitalista i a la connexió econòmica de les localitats rurals amb centres de producció i consum supralocals. I, lògicament, va venir acompanyada de l'ascens d'elits burgeses, bé sorgides en el mateix entorn local o exteriors, sobresortint en aquest extrem la figura de Joan March Ordinas a partir de 1914.⁵³ Lògicament, es tracta de processos que van canviar les bases del domini local. D'aquesta manera, les noves administracions municipals i provincials, no només nacionalitzaven i disciplinaven la població, sinó que van oferir oportunitats per al sorgiment de noves elits rurals, especialment a partir de 1880.⁵⁴

De tota manera, si bé es va produir una major penetració del centre a la perifèria, també es va produir una readaptació de la primera a la realitat local. En aquest sentit, no es va tractar tant d'un fenomen d'aculturació sense més, sinó de *transculturación en la que representaciones premodernas del mundo social contaminaron el discurso hegemónico de la modernidad*.⁵⁵ Efectivament, la nova administració i els seus serveis associats, així com el conjunt de la política liberal, va ser assumida a través d'unes experiències concretes de caràcter comunitari, que van implicar una major politització de la societat rural. D'aquesta manera, els veïns de cada localitat, lluny de desmobilitzar-se, es van implicar cada vegada més en unes institucions que influeixen decisivament en les seves vides.

D'una banda, percebien com augmentava la seva esperança de vida o se salvaguardaven del perill de les grans catàstrofes demogràfiques. En conseqüència, el nombre de veïns creïa de forma sostinguda com mai no ho havia fet. Però el mateix Estat que allunyava

51 ELIAS, N.: *El proceso de la civilización. Investigaciones sociogenéticas y psicogenéticas*, Madrid, 1987. En sentit foucaultí, també es pot dir que varen contribuir a disciplinar la població (FOUCAULT, M.: *Vigilar y castigar...*).

52 WEBER, E.: *Peasants into Frenchmen. The modernization of rural France, 1870-1914*, Stanford, 1976, p. 195-221.

53 Per a copsar la importància de Joan March vegi's els treballs de FERRER GUASP, P.: *Joan March. Els inicis d'un imperi financer, 1900-1924*, Palma de Mallorca, 2000 i de CABRERA, M.: *Juan March (1880-1962)*, Madrid, 2011.

54 Els canvis experimentats pel poder local a Mallorca durant aquest període són analitzats a SALAS VIVES, P.: "¿Caciques o políticos locales? Política y poder local en la Mallorca rural (1850-1923)", *Congrés Internacional Pere Anguera*, Reus - Tarragona, 2011.

55 VIVES RIERA, A.: "Carlismo y caciquismo: las subjetividades campesinas en la historia contemporánea de España", *Ayer*, 83, 2011, p. 171.

les epidèmies exigia cada vegada més als ciutadans. Des de morir per la pàtria mitjançant el servei militar obligatori a pagar més impostos. Això no lleva que ambdues realitats eren susceptibles de ser controlades o ser utilitzades en benefici propi per part de les elits locals, en la mesura del possible. De fet, la realitat local va oferir noves possibilitats de domini, que es van materialitzar a través de formes clientelars o del caciquisme transicional.⁵⁶ De tota manera, com assenyala Pere Carasa *lo que tantas veces hemos minusvalorado como un grave defecto desmovilizador, el clientelismo estrechamente vinculado al localismo, se percibe desde hace ya varios años, como un mecanismo movilizador que no fue ajeno al incremento de la participación política.*⁵⁷

En definitiva, l'augment de la capacitat administrativa d'unes institucions locals que actuaven a compte de l'Estat va provocar per força un increment de la vinculació dels habitants de les viles amb els seus ajuntaments i, de retruc, amb l'Estat. Un procés reforçat sinèrgicament per la implantació del sistema de partits espanyol, el control jeràrquic exercit mitjançant el governador i el creixement de la representació política fins arribar al sufragi universal masculí de 1891 que, com hem demostrat en altres treballs, polititzà de forma creixent la comunitat local.⁵⁸ Una politització entesa en el sentit que apunta Peter Burke, és a dir, com l'adopció progressiva de problemes del govern central -en aquest cas a través dels ajuntaments- com a propis per part de subjectes que en principi es trobaven al marge dels mateixos.⁵⁹

Encara que res d'això no suposés un règim realment democràtic.

56 VARELA ORTEGA, J.: *Los amigos políticos. Partidos, elecciones y caciquismo en la Restauración (1875-1900)*, Madrid, 1977.

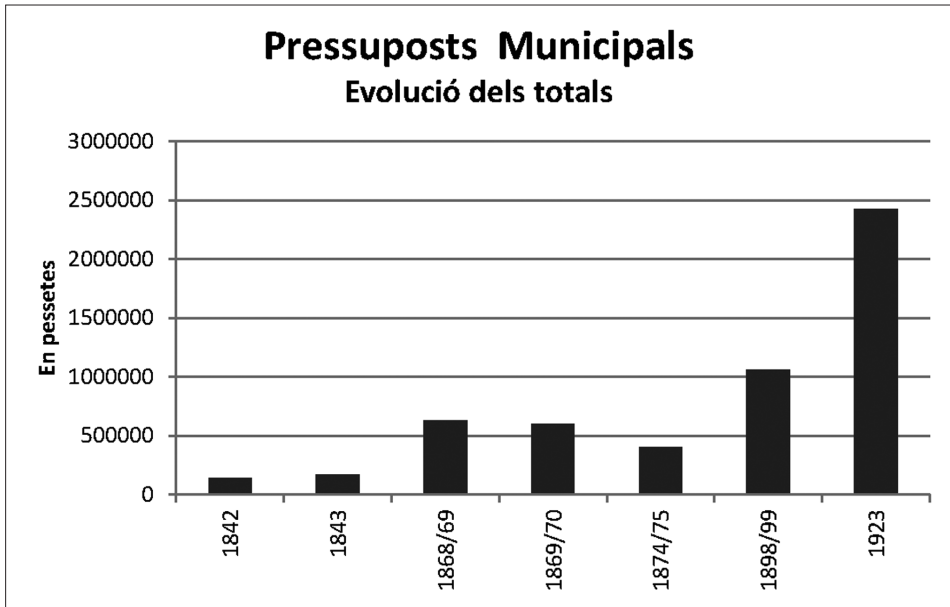
57 CARASA SOTO, P.: "El giro local", p. 27.

58 Ens referim essencialment a SALAS VIVES, P.: "¿Caciques o políticos locales?...".

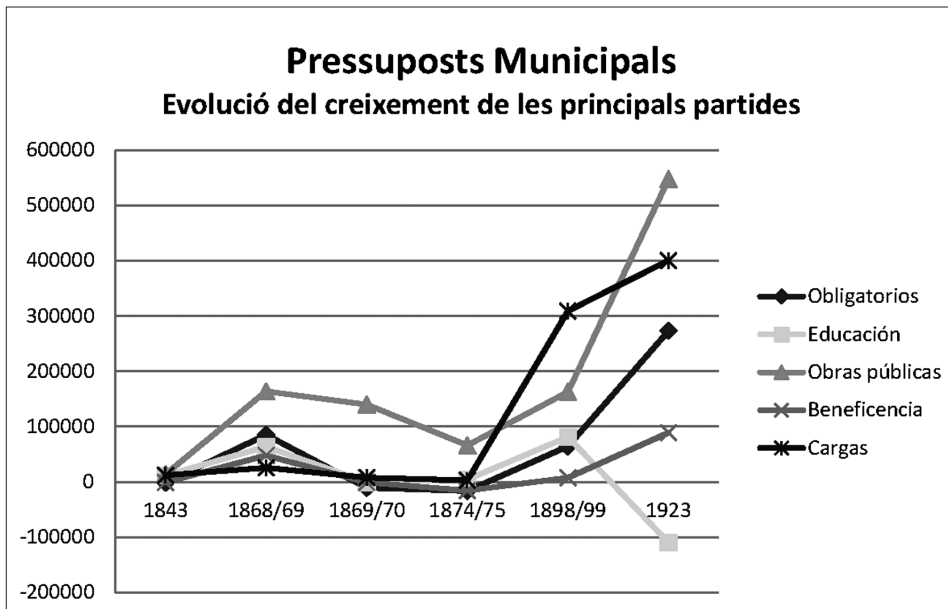
59 BURKE, P.: *La cultura popular en la Europa moderna*, Madrid, 1991.

Pressuposts municipals per partides dels municipis estudiats i percentatge de les mateixes sobre el total anual							
Any	1842	1843	1868/69	1869/70	1874/75	1898/99	1923
Ajuntament	49979	48444	133365	122476	105940	170213	443341
%	35%	29%	21%	20%	26%	16%	18%
Polícia de Seguretat	0	0	10328	11932	11149	27199	88360
%	0	0	2%	2%	3%	3%	4%
Polícia urbana i rural	2076	3556	18955	19154	16139	51385	249163
%	1%	2%	3%	3%	4%	5%	10%
Instrucció pública	11096	22740	86416	85945	90213	171374	61375
%	8%	13%	14%	14%	22%	16%	3%
Beneficència	1684	917	48663	47570	31842	39231	128035
%	1%	1%	8%	8%	8%	4%	5%
Obres públiques	11876	13672	163580	139713	66040	162583	547216
%	8%	8%	26%	23%	16%	15%	23%
Forest comunal	0	0	2317	1269	350	1604	22203
%	0	0	0,4%	0,2%	0,1%	0,2%	0,9%
Correcció pública	0	0	33192	30220	103	26693	79327
%	0	0	5%	5%	0%	3%	3%
Càrregues/Censos	65544	79486	49552	57272	59948	368829	769078
%	46%	47%	8%	10%	15%	35%	32%
Imprevists	21484	17881	81727	86772	20008	41795	35742
%	15%	11%	13%	14%	5%	4%	1%
Total	142254	168814	628095	602323	401734	1060906	2423840

Taula 1 Font: Elaboració pròpia segons els pressuposts municipals. En pessetes (AGCM i ARM)

Graf. 1 Font: Elaboració pròpia segons els pressuposts municipals (AGCM i ARM)

Graf. 2 Font: Elaboració pròpia segons els pressuposts municipals (AGCM i ARM)

BolLETÍ de la
SOCiETAT
ARQUEOLòGiCA
L'IL·liANA

Revista d'Estudis Històrics

Any CXXVII Núm. 866 #68_ISSN: 0212-7458

Tercera Època_Palma_2012

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

HISTÒRIA

1885-1904: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Lulliana*

1905-1937: *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana*

1938-1977: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Lulliana*

Anys: 3ª Època 1978-

ISSN: 0212-7458

Dipòsit legal: PM 738-1960

Periodicitat ANUAL

Editor: *Societat Arqueològica Lul·liana*

<http://www.arqueologica.luliana.com>

Preu de la subscripció: 45 euros

CONSELL DE REDACCIÓ

Director Dr. Miguel José Deyá Bauzá, Universitat de les Illes Balears

Secretari Dr. Miquel Àngel Capellà Galmés, Universitat de les Illes Balears

Vocals Dr. Albert Hauf i Valls, Universitat de València / Dr. Flocel Sabaté i Curull, Universitat de Lleida / Dr. Manuel Calvo Trias, Universitat de les Illes Balears / Dr. Tomàs de Montagut Estragués, Universitat Pompeu Fabra / Dr. Xavier Torres Sans, Universitat de Girona / Dra. Maria Barceló Crespi, Universitat de les Illes Balears / Dr. Ricard Urgell Hernández, Arxiu del Regne de Mallorca

CONSELL ASSESSOR

Dr. Antonio Bernat Vistarini, Universitat de les Illes Balears / Dra. Catalina Cantarellas Camps, Universitat de les Illes Balears / Dr. Mariano Carbonell Buades, Universitat Autònoma de Barcelona / Dr. Friedrich Edelmayer, Universitat Wien / Dr. Gabriel Ensenyat Pujol, Universitat de les Illes Balears / Dr. Antoni Furió Diego, Universitat de València / Dr. Jaime García Rosselló, Universitat de les Illes Balears / Dra. Maria Grazia Melis, Università di Sassari / Dr. Ignacio Henares Cuéllar, Universidad de Granada / Dr. Eloy Martín Corrales, Universitat Pompeu Fabra / Dra. Isabel Moll Blanes, Universitat de les Illes Balears / Dra. Natividad Planas, Université Clermond-Ferrand / Dra. Sabine Panzram, Universitat Hamburg / Dra. Pinuccia Simbula, Università di Sassari / Dr. Enric Porqueres i Gené, École des hautes études en sciences sociales (CNRS)

PRESENCIA EN BASES DE DADES I REPERTORIS BIBLIOGRÀFICS

ISOC – Ciencias Sociales y Humanidades. CSIC / REGESTA IMPERII. Akademie der Wissenschaften und der Literatur (DE) / *Repertorio de medievalismo hispánico*. CSIC / Catàleg LATINDEX / Acceptada a PIO (Periodical Index Online). Quest (GB) / Incorporada a DICE / Evaluada a RESH / Clasificada a CIRC / Allotjada a e-Dialnet, Universidad de La Rioja

PRESENCIA A INTERNET

Volums 1-62 (1885-2006) <http://lbdigital.uib.cat>

Volums 1-18 (1885-1921) <http://prensahistorica.mcu.es>

Volums 63 i següents (2007-) <http://dialnet.unirioja.es>

REVISIÓ DE TEXTOS EN ANGLÈS

M. Magdalena Vázquez Amer

DISSENY

Antoni Garau / Carles Fargas

IMPRESSIÓ

Indústria Gràfica Bahía

© dels autors pels seus articles

Els articles publicats al BSAL recullen exclusivament les opinions dels seus autors.

La revista declina qualsevol responsabilitat que pogués derivar-se dels drets de propietat intel·lectual o comercial.

Societat Arqueològica Lul·liana: C/ Monti-Sion, 9 / 07001 / Palma de Mallorca / bolletisal@gmail.com

DRAPEAU, BANDERAS, ABANDERADOS Y BANDEREROS EN EL REINO DE MALLORCA

Gabriel Llompart Moragues

Real Academia de la Historia

Resumen: El artículo recoge un repertorio de documentos datados entre los siglos XIV y XVIII, que aportan nuevos conocimientos a la vexilología de Mallorca y Menorca. Se trata de las banderas reales, señoriales, municipales, gremiales y eclesiásticas. Se analiza su confección por bordadores o pintores, los materiales empleados, su uso ceremonial y político, y los conflictos en los que son protagonistas.

Palabras Clave: Bandera, estandarte, gonfalon, vexilología, Mallorca, Menorca.

Abstract: This article gathers a repertoire of documents dated between the 14th and 18th centuries, which contribute new knowledge to the vexillology in Majorca and Minorca. These documents are the royal, noble, municipal, guild and clerical flags. This article analyses their confection by embroiderers or painters, the materials used, their ceremonial and political uses and the conflicts which they stirred.

Key words: flag, banner, gonfalon, vexillology, Majorca, Minorca.

Estas notas recogen una somera colección de datos relativos a la historia de la bandera en el antiguo Reino de Mallorca. Hace años, con motivo de la preparación del volumen de suplemento de cierta enciclopedia de Historia eclesiástica se me invitó a redactar una voz sobre vexilología religiosa. Me rehusé y con razón. Sin embargo desde entonces, entretuve mi curiosidad recogiendo las noticias que se ofrecían al paso de diferentes búsquedas por los caminos de la Historia de Mallorca sobre el asunto del título que encabeza estas líneas. Pensé -y sigo pensando- que haciendo así quien tenga interés sobre la vexilología de Mallorca tendrá en su día un primer cabo del que tirar.

Echando una ojeada al repertorio se verá que es desigual, tal cual lo deparaba la ocasión. Y aunque la mayor parte de las noticias se refieran al aspecto político o militar, ya se verá como abren algún resquicio a la temática religiosa, harto mas esquivia, entre nosotros, que la civil.

Se menciona en primer lugar (núm. 1) la confección de una bandera de tela grana con las armas del emperador Carlos V pintadas de mano de un desconocido *mestre Bernat Cotxí* con destino a una escuadra del tiempo de las Germanías (1522). Como es sabido el emperador no puso pié en Mallorca hasta 1541, veinte años después, en el curso de su fallida expedición a Argel. Por otro lado, ya se sabía que el capitán Pere Desbrull hizo cortar una bandera negra y encarnada al ayuntamiento costero de Pollença en 1542.¹

Muy frecuentes, en cambio, son las referencias a la bandera real de Aragón en un archivo como el de Pollença, rico en su fondo medieval. Y obviamente en toda la isla de Mallorca. Es lógico porque, conquistada la isla por Aragón (1229) siguió bajo su dominio salvo el breve periodo del reino independiente... Significativo fue, sin embargo, un hecho: la concesión de bandera propia por el rey Sancho a la ciudad de Mallorca, que como era capital del Reino vino a rebotar sobre las restantes islas (1312).² Se ha de señalar, sin embargo, que en los primeros tiempos, aplicada a la navegación, como si fuera bandera de matrícula, se usaba la fórmula: *mostrar senyera de la ciutat de Mallorques* (ca. 1330).³ Sin perjuicio de que en la batalla de Lluçmajor (1349) bajo el *estendart* concedido por el rey Sancho luchara la hueste de la ciudad de Mallorca y la de los pueblos como *universitas civitatis et regni Maioricarum*.⁴

La bandera de Aragón vale tanto como la persona del rey. Por ello a la llamada de *Via fora* la mesnada integrada por los grupos de *homes del rei*, encabezados por los *deseners*, se agrupa dirigida por el *batlle* a cuya derecha va la bandera real.⁵ De ahí viene la dignidad de la bandera, exaltada alguna vez por el lugarteniente real o por los empleados de la universidad de la ciudad de Mallorca, avergonzados de que una u otra

1 ROTGER, M.: *Historia de Pollensa*, I, Palma 1967, p. 200. Al autor le desorientan los colores imperiales, acostumbrado como está a encontrarse con los de Aragón, y la confusión le lleva a decir que la bandera real no tenía en aquel municipio color determinado. *Aliquando bonus...* Las consecuencias del lapsus de Rotger han llegado al siglo XX.

2 *Recull de dades sobre la bandera de les Illes Balears*, Palma, 1980, p. 37.

3 Misiva del lugarteniente de Mallorca al Señor de Alcoy. ARM, AH-4389, f. 30 bis.

4 *Item pagam an P. Pol per XIII palms de sendat vermeyl [...] e per V canes e II palms de sendat blau e groch [...] de que feren l'estandart de la batayla. Per batre fulls d'or per l'estandard.[...]*. ADM, Manual de rebudes e dades 1348-1349. Según ALOMAR, A.I.: *L'armament i la defensa a la Mallorca medieval*, Palma, 1995, Docs. 84 y 93.

5 Sigo a ROTGER, M.: *Historia de Pollensa*, I, p. 300.

bandera real se halle descolorida y rota.⁶

El proceso de bendición de bandera, brevemente aludido en el núm. 16, es descrito con mayor atención por G. Morro en su estudio sobre la marina medieval mallorquina.⁷ Se trata de la bendición de la bandera y del cortejo de autoridades que se dirige al centro de reclutamiento montado en el muelle, donde tienen lugar las aclamaciones que recoge nuestro texto con el nombre de “laus”. Se trata de una plegaria especial en forma de letanía abreviada, que estudió Ernst H. Kantorowicz en su trabajo *Laudes Regiae*,⁸ referida directamente al ceremonial de consagración del rey. Y que por extensión se asocia en las formaciones de escuadras de la marina aragonesa a la despedida de la bandera real.

Para que se vea el peso de esta plegaria con aire de aclamación hecha en nuestro caso por una voz escogida por su potencia, quiero hacer una alusión a un episodio de la guerra de Cerdeña de fecha no muy lejana (1381). Se trata del levantamiento del castillo de Auria a favor del juez de Arborea explicado por Serafino di Puzzuoli, testimonio del mismo: “Genaro di Giana junto con los suyos subió a una torre en la que estaba izada la bandera real de Aragón y la cambiaron por otra del juez de Arborea o de su primogénito. Y allí mismo hicieron (*fecerunt*) laudes a Dios y a la Virgen a favor de Hugo de Arborea por haber ocupado la fortaleza, diciendo *Viva, Viva n’Huguet d’Arborea*, y otros gritos que al celebrar laudes en los castillos se suelen proclamar”.⁹ Estamos, pues, en presencia de aclamaciones religiosas usadas en los castillos y en la marina, que conviene recordar.

¿De qué materiales estaban hechas las banderas y quiénes las confeccionaban? Existían desde luego bandereros o *mestres de draps de senyals*. Tengo la impresión de que estos trabajaban en las grandes ciudades para el ejército y la marina, a juzgar por la información que aporta nuestro repertorio. Un banderero -Pere Domenech- figura en Mallorca en 1394,¹⁰ pero en el repertorio que ofrecemos sólo comparecen pintores: Bernat Cotxí (1522), Joan Marsol (1448); bordadores Joan Safàbrega (1426, 1427), Gabriel Gilot (1427); farseteros Guillem Batle (1359) y sastres (Pere Cortès, 1427), Antoni Cabanelles (1472). De hecho, quienes disponían de talleres más adecuados eran los pintores y quienes contaban con las técnicas más refinadas eran los bordadores. De ello es prueba nuestro núm. 2 que presenta la confección de una bandera real muy elegante y acabada, con el gallo heráldico de Pollença bordado en el medio, si no interpretamos mal. Dicho gallo heráldico se corresponde con el perro heráldico del escudo real de Inca representado en los bajos del retablo de Santa María Mayor (1384).¹¹ Por lo que se refiere a los materiales consta la utilización de los siguientes: seda (núms. 1 y 2), *sendat* (núm. 2), *sendat i seda* (núm. 8), *filadís* (núm. 2), *drap de Constansa* (núm. 3), *canamàs* (núm. 5), *drap de damasquí* (núm. 22), *pany de llana* (núm. 24), *panys d’argent* (núm. 1). En el estandarte del Reino de Mallorca de

⁶ Cfr. Núms. 4 (1484) y 12 (1390).

⁷ El proceso de enrolamiento en la escuadra bajo la bandera real viene descrito en MORRO, G.: *La marina medieval mallorquina*, Palma, 2009, p. 266.

⁸ KANTOROWICZ, E.: *Laudes Regiae, une étude des acclamations liturgiques et du culte du souverain au Moyen Age*, Paris, 2004, p. 46.

⁹ ACA, Procesos 127/19, s.f.

¹⁰ LLOMPART, G.: “Bordadores medievales en Mallorca”, *BSAL*, 37, 1978, núm. 17.

¹¹ LLOMPART, G.: *La pintura medieval mallorquina*, I, Palma, 1977, fig. 20.

la batalla de Lluçmajor fulgían *fulls d'or* (Cfr. nota 4). No es de extrañar que un prisionero que navegaba en una galera genovesa de Luciano Grimaldi que merodeó la costa de Mallorca en 1349, llevando como viajero al rey Jaime III de Mallorca, recordara tan detalladamente el episodio del encuentro de tres cocas enemigas y el brillo de la propia bandera real. Dice la declaración: "vió a dicho Jaime de Mallorca, erecto su estandarte mayor sobre la estiva con las armas reales de oro batido".¹²

Algunos números se refieren a la fiesta llamada del *Estendard* que se celebraba anualmente en las islas con el desfile de un jurado sosteniendo la bandera de Aragón, en recuerdo de la conquista de las islas por Jaime I en 1229 (núms. 6, 7 y 18). Curiosamente un documento mallorquín y otro menorquín excusan al abanderado de hacer el servicio de abanderar. El mallorquín tiene que cumplir un enredoso protocolo para lograr su exención mientras el menorquín no encuentra dificultad en ello (núm. 6 año 1378 y 7 año 1593). Esta *Festa del estendard* de Mallorca y de *Sant Antoni* en Menorca han sido últimamente muy estudiadas.¹³ El jinete abanderado llevaba en Menorca una guardia de honor de dos jinetes mientras que en Mallorca la llevaba de cuatro con el enjaezado con las señales de Mallorca.¹⁴

Dejando de lado las alusiones a la fiesta, hay que referirse a los castillos en los que ondeaba la bandera real (núm. 5, Bellver 1448) y a las formaciones militarizadas de tierra (núm. 10, Alcúdia, 1400) y sobre todo de mar. En varios números se alude a la confección de banderas para las naves y sus marinos: almirante, capitán, corneta, tambor, cornamusa (núms. 14 y 15, años 1355 y 1359).¹⁵

No podemos olvidar que la repartición feudal del territorio de las islas dio lugar en algunos casos a enfrentamientos jurisdiccionales personalizados -por así decirlo- en las banderas. Un caso así muestra nuestro núm. 9 (1400), que se dio entre la bandera real y la bandera de la Orden militar del Hospital, simple muestra de situaciones repetidas durante siglos. La importancia de la Orden motivó que el día de San Juan se organizaran comitivas con caballos después de la misa del Santo. Así sucedió en Barcelona, Mallorca y Menorca al menos desde el siglo XIV. Un caso de estas *colcades* o cabalgatas es nuestro núm. 17, de fecha tardía (1712) en que se menciona la bandera de San Juan. El caso es interesante porque con el tiempo esta cabalgata ha dado lugar a una gran fiesta popular de caballos en Menorca mientras que en lugares más importantes se sumergió en el olvido. La bandera del Hospital en Menorca, se comprende, viene a remolque de la atmósfera de fiestas contemporáneas y paralelas, como dijimos.

Hicimos antes alusión a la llamada *Festa del estendard*. Debemos añadir que al abanderado de la misma y a la caballería feudal, que se le añadió a mediados del siglo XIV, acompañaba una formación de infantería integrada por un gremio importante (núm. 18, 1407) con dos pendones.

¹² ARM, AH-4388, f. 34.

¹³ Véase la bibliografía en ALOMAR, A.I.: *L'armament i la defensa a la Mallorca medieval...*

¹⁴ Debo rectificar que por error señalé en otro trabajo que llevaban las armas de Aragón en el enjaezado. LLOMPART, G.: "«La festa de l'estendard d'Aragó», una liturgia municipal europea en Mallorca (siglos XIII-XV)", *Cuadernos de Historia Jerónimo Zurita*, 37-38, 1980, p. 24.

¹⁵ Véase un listado aún mas completo de la nave Santa Maria de Mallorques (1353) en MORRO, G.: *La marina medieval mallorquina...*, p. 282.

Hemos querido añadir a nuestra antología alguna mención a las banderas de los gremios, que se citan en general con ocasión del *Estendard*. No está claro si se trata de un pendón de los menestrales y otro de los aprendices. El tema de los pendones de los gremios es complicado. Sólo contamos con una cita de desfile de todos los gremios de la Ciudad de Mallorca con sus pendones en 1405.¹⁶ Ahora bien José María Quadrado sabía que durante las Germanías cada gremio se dio a hacer banderas de damasco y tafetán de colores vivísimos con dibujos y figuras de oro y plata, y este gusto se contagió a los payeses.¹⁷ Ninguna noticia ha pasado a la bibliografía actual. Por esta razón he traído a colación una concesión real de bandera gremial a los sastres de Valencia con el esquema de su distintivo (núm. 19, 1394). En fin, el núm. 20, muy tardío (1792) arrastra el eterno pecado de los gremios o corporaciones, visto desde la ciudad de Ciudadela: la pretensión de precedencia. No puedo menos que recordar que la primera vez que asistí a la procesión del Corpus de Barcelona, el sacerdote anciano que me acompañaba me dijo: Ahora un clérigo leerá el orden de marcha de las órdenes religiosas y nadie se moverá. Tan luego, todos se ordenaran según la tradición de siempre.

Debo decir que en la única representación de un cortejo de gremios con que contamos, del s. XVIII, no aparece ninguna bandera gremial.¹⁸ En cambio, nos consta que en una procesión en honor de la beata Catalina Thomás en el s. XVII se llevaron banderas de gremios. Téngase en cuenta además que según tradición y memorial el día de la fiesta patronal se hincaba la bandera gremial en la plaza correspondiente.

El núm. 21 (1449) se refiere al verdugo (*morro de vaques*) de Maó, que como fue tradición general en la Edad Media viste las armas reales en muestra de su trágica autoridad.

Tratar de las banderas en las iglesias de Baleares no es fácil por faltarnos el cañamazo de la historia social de las mismas. La parroquia de San Jaime de Palma puede darnos una entrada a nuestro asunto porque sabemos que los servicios laicales en el siglo XV comportaban diez *gonfanonés*, diez *caritatés* y doce *bacinés*. Estos electos por un año estaban seleccionados de esta manera: tres militares, tres ciudadanos, dos mercaderes y dos menestrales. En los *bacinés* la categoría social no consta. El servicio u honor del gonfalonero viene definido así: *gonfanones qui portaran lo gonfanó l'any present* (1473). Por tanto, la bandera de la parroquia parece ser única. El listado de los interesados es el siguiente: Moss. Nicolau de Pachs, Joan Puigdorfil, Joan de Sant Joan, Guillem des Mas, Llorens Sirera, Loyis de Pachs, Berenguer Taraza, Guillem Goyat, Bernat Marsera, Jordi Mir.¹⁹ Ciertamente, se disponía de varias banderas; si no se explica la siguiente partida: *item doni sis sous per tres lliures de pólvora per posar la bandera per la festa de Sant Jacme* (1530).²⁰ Esta tradición dura todavía en la diócesis.

Otras banderas se confeccionan en la misma parroquia en 1528 *per domàs tenat per banderes per fer la processó de la Caritat; per tres corters de seda taronja e blava per les*

16 CAMPANER, A.: *Cronicón Mayoricense*, Palma, 1881, p. 204.

17 PIFERRER, P.; QUADRADO, J.M.: *Islas Baleares*, Barcelona, 1888, p. 355.

18 LLOMPART, G.: "Una pintura mallorquina de fiesta gremial, 1759", en *Homenatge a Guillem Rosselló Bordoy*, Palma, 2002, pp. 507-515.

19 ADM, Parroquia de San Jaime, Libro de la obra de la parroquia de Sant Jacme de l'any MCCCCLXX, f. 34v.

20 ADM, Libro de Clavaria de la parroquia de Sant Jacme, f. 31v.

flocadures de les banderes.²¹ Esta procesión, hoy desaparecida, está documentada entre nosotros en la primera mitad del siglo XIV, se corresponde con las del mismo nombre del sur de Francia, por ejemplo Montpellier.²²

En el núm. 22 (1427) se paga pormenorizadamente la confección de dos gonfalones para la parroquia de Pollença, bordados. Este tipo de banderas abinadas se encuentran mencionadas en el siglo XIV,²³ y aparecen en la pintura gótica, renacentista y barroca de Mallorca,²⁴ siempre encabezando las procesiones. Cuando llega Semana Santa en las procesiones insulares encabezan las comitivas las llamadas popularmente *vexil·les*, que llevan pintados los instrumentos de la pasión de Cristo y se corresponden con el tema iconográfico conocido como las *arma Christi*. En Alemania el ritual popular de Semana Santa tiene su correspondencia en el *Hungertuch*.²⁵

Un ejemplar extraordinario de estandarte es el del museo de la parroquia de Alcúdia correspondiente a la cofradía de El Nombre de Jesús, admirablemente conservada y restaurada. Lleva pintado el nombre de Jesús con múltiples comentarios y metáforas que la hacen un modelo pedagógico de la catequesis del manierismo.²⁶

21 ADM, 3.1.2, ff. 17v, 19v.

22 LLOMPART, G.: "La vilania de la festa de la Caritat (Mallorca 1347)", *BSAL*, 48, 1992, pp. 51-66.

23 Martí Mayol realiza dos gonfalones para Ibiza. LLOMPART, G.: "Bordadores medievales...", doc. 4.

24 Antoni Axartell deja en 1420 un legado para pagar un par de gonfalones para el servicio de la parroquia de Alcúdia. ARM, P. R-27, f. 117.

25 LLOMPART, G.: "Estandartes mallorquines de pasión", *Revista de Dialectología y tradiciones populares*, 21, 1965, pp. 63-71. Estas banderas probablemente se remontan al siglo XVI. Téngase en cuenta una visita pastoral de 1587: *com no hi hagi vexil·les per a la Santíssima Vera Creu pus les que són stan esquinzades, ... mana que, de aquí a la semana de Passione, sien fetes dites vexil·les*.

26 LLOMPART, G.: "Devoción e iconografía popular del Nombre de Jesús en la isla de Mallorca", *Mayurqa*, 7, 1972, pp. 53-65. La pintura es obra del artista Gaspar Homs. Véase la lámina en color de TORRES Y RAMIS, G.: *El museo parroquial de Sant Jaume d'Alcudia*, Alcudia, 2012, pp. 34-36.

DOCUMENTOS

1

Confección de una bandera imperial

1522, octubre, 9

ADM, MSL-287 [Comptes de la Universitat de Mallorca], f. 14v-15

Pagaments de Joanot Vidal, pagador de l'armada

Mes paguí a mestre Bernat Cotxí, pintor, nou liures, sis sous. Són per lo pintar de una bandera de les armes del emperador i del nostre senyor, sò és, una liura i deu sous, per seda de grana e fil de la flocadura i deu sous per les mans de la flocadura i cusir-la e per lo pintar tres liuras e sis sous, e per los panys d'argent divuit sous i sis diners, e per la tela una liura i dotze sous, e per or partit onze sous i sis diners, que, per tot, puja la quantitat sobre dita cosa per pòlisa dels sobredits veedors i àpoca per lo sobredit firmada, en poder de Miquel Soler, notari. VIII liures, VI sous.

2

Confección de una bandera real

Pollença. 1426, noviembre, 22

AMPollença, Núm. 1161

Yo, Iohan Safàbragua, brodador, atorch a vós, senyor en Bartomeu Bertran, clavari da la parròquia de Pollensa, que m'aveig dat e paguats les cosas daval escrites.

Primerament, tres palms de sendat dobla, a rahó de quatra sous lo palm, monta dotsa sous. Item dues hunsas e miga de ceda groga e vermela, a rahó de deu sous la hunsa, munta vint e sinch sous.

Item lo pom, da fer da fust, dos sous.

Item per deurar lo pom e pintar la lansa, set sous e mitx.

Item per fer la flocadura e dos cordons, quatorse sous.

Item costa el asta, de comprar e remolar, deu sous.

Item tres canes de filadís negra, a rahó de vuit dinés la cana, munta dos sous.

Item per talar e cosir lo dit panó e fer lo gal, munta tot asò quatra florins de mans.

E per tal quom és veritat, fas-vos lo prasent alberà, escrit da mà den Joan Pariser, pintor.

Fo ascrit a vint e dos da noembra, any MCCCC vint e sis.

Sumen totes les messions ab les mans del mestra VI ll. XIII ss. VI.

E rabut per mans de mossè Pere Bertran II ll. E a rebra III ll. VI dinés

3

Bandera Real de la villa de Pollença

1472, septiembre, 4
AMPollença, Clavaria 1472, s.f.

Item, a quatre del mes de setembre, any dit, doní e paguí, per manament dels senyors de jurats, per compra de una cana e quatre pams de drap de Constansa, de color de groch e vermell, per fer la bandera, so ès, per tot, vuyt sous.

Item doní per manament dels senyors de jurats, a n'Antoni Cabanelles, sastre, per costures a fer la dita bandera, so ès quatre sous.

4

Rehacer el pendón real de la Universidad de Mallorca

1484
ADM, MSL-359, f. 338

Gran vergonya era d'aquesta universitat lo panó, ab lo qual se fa recort d'aquella victoriosa presa de immortal memòria, lo rey en Jaume féu d'aquesta Ciutat e illa, retraent-la de mans de pagans e metent aquella en poder de cristians.

Era tal e tant squinsat que era vergonya de tots, majorment de la gent estrangera.

Pensam en totes maneres fer-ne un, lo qual trametem en Barchinona, per haver totes aquelles coses necessàries, lo qual, segons lo compte, ha costatz, tot posat assí, XXXVIII ll., les quals havem pagades de les mil D, XXXV ll., com no ni hagués pus, e les III ll. per Albert [Ntra?].

Redigit [¿] havem Marti Teres, per que resten les messions del fer Mestre Johan Miquel ne té lo compte.

Plàsie a vostres magnificències, dat lo compte per lo dit mossè Johan Miquel, aquell fer pagar, car certament és cosa que redunda a gran honor de tota aquesta Universitat.

5

Bandera real para el castillo de Bellver

1448, diciembre, 12
ARM, RP-3535, f. 7

Dades extraordinaries

Item, a XII de decembre, any MCCCCXLVIII paguí, o per mi, n'Antoni Salt, mon lochtinent, an Joan Marsol, pintor de Mallorches, per preu de un panó reial, ab barres grogues e vermelles, de canamàs, a ops e servey del Castell Reyat de Bellver, de la illa de Mallorches, ahon era molt necessari.

6

Justificació para retirar el compromiso de portar la bandera real en la “festa de l'estendart”

1446, diciembre, 9

ARM, AH, C-3112, f. 406-409

Die et anno predictis, comparuit in presenti curia baiuli Maioricarum infrascriptus honorabilis Iohannis dez Catlar, alter ex honorabilibus iuratis civitatis et regni Maioricarum, et obtulit, legitque et intimari requisivit honorabili domino baiulo suplicationem rei sequentis:

Com lo honorable mossèn Joan dez Catlar, altre dels honorables jurats de la Universitat dela Ciutat e Regne de Mallorques, mitgensant jurament prestat, als honorables jurats pasats, e a requesta lur, en poder e mà de vós, honorable n'Arnau Albertí, batle de la Ciutat de Mallorques, haja promès portar lo standart o bandera reyal solemnement, en la festa de Sant Silvestre e Santa Coloma, primerament e al present lo dit honorable mossèn Joan dez Catlar, sie probablement empatxat axí bé per indispositió e malaltia de la sua persona de la qual fins así no és convalidat degudament, per la qual no ha poscut atendre de fer las provisiones e preparatoris acustumats e necessaris, com encara per asguard de l'ofici de clavaria, lo qual li aporta gran càrrec e en lo qual és stat e obligat, mitgensant sacrament e homenatge.

E com sie, per dret, expresament disposat que tot jurament prestat a la part, majorment per respecte d'aquella e per interés commú, pot esser per aquell a qui és prestat, relexat e remès, per ço lo dit honorable mossèn Johan dez Catlar supliqua e requer a vós, dit honorable batle, que per los dits respectas, presa per vós informació dels honorables jurats que en lo ofici de juraria lur los dits actes són pasats, representant com els lo dit jurament a els prestat, la requesta lur remeten e relexan.

Vulats lo dit honorable mossèn Joan dez Catlar, del dit jurament en mans vostres prestat, relexar e absoldre, desobligant aquell de la obligació, mitgensant aquell feta sobre les dites coses, vostre honorable offici implorat.

Quasquidem suplicatione oblata in loco fuit lecta et intimata honorabili Arnaldo Albertini, domicello, baiulo Maioricarum, antedicto et hoc per Iacobum Gorchs, notario et regente curiarum. Qui venerabilis baiulus, audito tenore dicte suplicationis, providit et providendo ipsam legi mandavit suo venerabili assessori. Et deinde obtulit separatum super predictis suplicatis aliter per iustitiam providere.

Et ipsa et eadem die confestim dicta suplicatio fuit certa et intimata venerabili Bernardo de Cursu, decretorum doctori, assessori eiusdem domini baiuli, quiquidem assessor, audito tenore predictae, obtulit dictum dominum baiulum supra suplicans predictus per iustitiam.

Et protinus hiis sequitis, dictus dominus baiulus, de consilio dicti sui venerabilis assessoris providere super eisdem suplicationibus, mandavit recipi informatione ab honorabilibus viris iuratis Maioricarum pro communi interesse.

Cuius provisionis virtute fuit, per dictum notarium atque regentem, processum ad dictam informationem recipiendam:

Los dia e any demunt dits

Lo honorable mossèn Guillem Matheu, un del honorables jurats l'any present de la ciutat e regne de Mallorca, al qual fonch lecta e intimada la dita suplicació presentada per lo dit honorable en Johan dez Catllar.

E dix que ell ha per scusat lo dit lohan dez Catllar, jurat, de non poder traure lo dit standart o bandera reyal, causant e contrestant axí bé la sua malaltia e flaca convallescència com lo càrrech que ha gran del seu offici de clavari de la universitat, lo qual offici té lo dit en lohan Catllar obliquat, ab sagrament e homenatge, segons que mostra verament lo suplicant.

E pus saguent, ell té lo dit en lohan dez Catllar, per los dits sguarts, legitimament per scusat de traure lo dit standart e que, tant quan se sguarda a interés e part sua, li remet e lo relexa lo jurament, e d'aquel suplica lo dit honorable batle que lo dit en lohan dez Catllar absolgua del dit jurament prestat de traure lo standart o bandera reyal.

Lo honorable mossèn P. Bartran, altre dels dits jurats de la dita Ciutat [sicut anterior].

Lo honorable mossèn Pere Donadeu, altre dels dits honorables jurats [sicut anteriores].

Lo honorable mossèn Bartomeu Benejam, altre dels honorables jurats [sicut anteriores].

Lo honorable mossèn Guillem de Puigdorfilla, donzell, altre [sicut anteriores].

Subsequenter vero, die iovis quintadecima, mensis decembris, anno predicto a Nativitate Dni, Millesimo CCCC° XXXXVI°, dominus baiulus, de consilio domini sui assessoris, fecit super predictis provisionem tenoris sequentis:

Lo honorable n'Arnau Albertí, batlla de la Ciutat de Mallorca, vista la suplicació devant ell presentada per lo honorable mossèn lohan dez Catllar, altre dels honorables jurats de la Ciutat e Regne de Mallorca, e les causes e rahons en aquella contengudes, vista la informació sobre les dites causes rehebude dels altres honorables jurats de la universitat del dit Regna, attès que per forma de la dita informació appar no solament de conformement dels dits honorables jurats, los quals per les causes veres en la dita suplicació contengudes haveros per scusat raonablement lo dit honorable mossèn lohan dez Catllar del port del dit standart són contents aquell sia absolt e relexat del dit jurament prestat per aquell en lo entrament de son offici de jurat, més encara aquells dits honorables jurats per interesses lurs e de la universitat remetre-li e relexar lo dit iurament, per so de consell del honorable Bernat des Cors, doctor en decrets, assessor seu, absol e relaxa lo dit honorable mossèn lohan dez Catllar del poder seu prestar per rahó de port del dit standart, segons que en la dita suplicació és contengut. Vaja la present assí après tots los ans a vós continuade, per ço que sia hauda memòria en sdevenir.

7

Bandera real en Ciutadella

1593, diciembre, 26

Sancho, Josep, *Memòria sobre la Historia de la parroquia de Santa Maria matriz de Mahó*, 7 vols, 1846, s.f.

En 26 desembre 1593 se dispon que el estandard real de Sant Antoni sia aportat per el síndich Mo. Bartomeu Vidal, suposat que el síndich major està en dol.

8

Estendart

“Senyal reial” y “senyal de Mallorca”

1378, diciembre, 24

ARM, RP 1216, f. 102v.

Item que dixem, lo dit jorn, en G. Cassador, perpunter, e són per sendat e seda que ha meza en adobar los paraments del cavaller qui porta lo standart, e a aquells llll paraments ab senyal de la Siutat, per un alberà escrit a XXIII de dazembre,[...] quatre ll., deu ss.

9

La bandera real enfrentada con la del Hospital

1400, junio, 21

AMPollença, Núm. 57, s.f.

Hora del sol post, a XXI de juny l'any mil CCCC féu fe en la present cort l'honrat en Bernat Vila, batle reyal en Pollensa que attenent que en molts dels lochs, vilas e castells del senyor Rey d'Aragó, en als cuns dies se mostre e s'alsa e posa en loch alt e covinent lo senyal o bandera del dit senyor per so que sia la or e victòria del dit senyor. E pensant-se lo dit batle reyal, axí de propri motiu seu com a instigació de molts dels habitants de Pollensa que ara en la vigília e festa de Sant Iohan pres vinent és temps covinent de alsar e posar lo dit senyal o bandera reyal en especial alt en lo cloquer de la esgleya de Pollensa que li apar ésser lo pus covinent loch que sia en la vila de Pollensa.

E considerant més avant lo dit batle reyal que en lo dit cloquer en la dita vigília e festa de Sant Iohan fos posat algun panó o senyal del Spital, axí com és fet als cuns anys en semblant dia e temps.

E per aquesta rahó lo dit batle lo dia passat hagués dit e pregat an Pasqual Niell, prevera e vicari de la dita esgleya que ell que deegué dir a frare Pere Sant Martí, lochtinent de comanador del Spital que ell no posàs, ne fes posar panó o senyal del Spital alt en lo dit cloquer la dia vigília e dia de Sant Iohan, com lo dit batle en lo dit cloquer lo dia e vigília de Sant Iohan volia aquí fer alsar e posar lo senyal e bandera reyal, però si lo dit frare Pere volia posar o fer posar lo panó o senyal del Spital en la torre del Spital que playa al dit batle, pregant lo dit batle lo dit vicari que d'assò prestament li tornàs resposta.

E vehent e sabent lo dit batle que lo dit vicari jacsasia li fo stat demenat per lo dit batle no s'és curat de dir o tornar al dit batle resposta alguna del dit fet que li havia recomenat. Emper sò lo dit batle, per n'Anthoni Pons, sag de la sua cort, notificà, intimà e manà al dit frare Pere Sant Martí que ell la vigília e dia de Sant Iohan no posàs ne fes posar panó, ne senyal del Spital alt en lo cloquer, com lo dit batle hagués acordat que ell hi faria alsar e posar lo senyal o bandera reyal. Però si lo dit frare Pere volia posar lo panó o senyal del Spital en la torra del Spital, que playa al dit batle.

Lo qual sag féu fe e relació al dit batle que ell les dites coses havia axí notificades, intimades e manades al dit frare Pere, lo qual havia atrobat en la era den Bernat Net ab n'Anthoni Vida, perayre, e ab d'altres e lo qual frare Pere al dit sag havia respost que digués al dit batle que baldament ni posàs una, dues o tres o quatre o tantes quantes sa-vulla.

De les quals coses axí fetas e procehides, lo dit batle reyal manà ésser feta la present ascriptura per haver memòria en esdevenidor.

E dijous de matí, a XXVIII de juny, l'any MCCCCI, féu fe e relació lo dit Bernat Vila, batle reyal, que esser per ell aguiyada la bandera reyal per alsar e fer posar aquella en lo dit cloquer, havia atrobat e vist que en lo dit cloquer havian posat e mes lo panó e senyal del Spital, que paria esser fet ja en la nit passada, e volent lo dit batle fer levar del dit cloquer lo dit panó, per so com tant e tal manyspreu era fet al senyor rey e a la sua altesa, atrobà e ve que la porta del cloquer per la qual puge hom al dit cloquer fo tencada ab clau, so que no era acustumat que.s tencàs en clau.

Enaxí que esser devant lo dit batle reyal n'Antoni Pons, scolà de la dita sgleya, lo dit batle demanà a aquell qui havia tancada en clau la dita porta, ne qui havia pujat e mes lo panó del Spital al cloquer. E lo dit scolà dix al dit batle que ell per manament de frare Pere e del prior havia pujat e mes lo dit panó del Spital alt al cloquer e que havia tencat en clau la dita porta del cloquer e com lo dit batle demenàs la clau al dit scolà, ell dix que als dit frare Pere e prior la havia dada, per la qual rahó lo dit batle dix e manà al dit scolà que ell que anàs als dits frare Pere e prior, dient-los que li donassen la clau sinó que el dit batle hi obriria ab clau de comte.

En axí que retornat lo dit scolà, dix al dit batle que no.ls havia atrobats.

E lavòs lo dit batle vahent e considerant que les dies coses són fetas e tornen en gran menyspreu del senyor rey e quax rebelió de la sua senyoria obrí ab clau de comte la dita porta. E pres n'Andreu Sant Joan acompanyants aquell en Pere Borràs e Antoni Alou féu levar del dit cloquer lo dit panó del Spital ab una lansa en que stava. E aquí alt en lo dit cloquer après féu alsar e posar ab sa asta lo senyal o bandera reyal, aturant-se lo dit batle la dita lansa e panó del Spital, axí com a coses confiscades e guanyades al dit batle e a son offici, per nom del senyor rey, procehint e manant lo dit batle reyal que tant e tal procehiment sia posat e mes en scrits per lo scrivà de la present cort per so que aparega e, si mester serà en esdevenidor, fassa testimoni de tantes e tals colpes e males obres que lo dit Spital ha e fa vers e contra lo senyor rey e les sues senyories e regalies

10

Depósito de dos banderas reales de la capitania de Alcúdia

1400, abril, 15

Arxiu Alcúdia, Núm. 431, f. 45v

Dilluns, a XII d'abril, any prop dit, los senyors n'Antoni Agret e B. Axertell e Jacme Torner comenaren al honrat en Joan Renovart, batle e loctinent de capità en Alcúdia dues senyeres de senyal reyal e una trompeta, les quals coses són de la vila.

E aquellas tenia lo senyor en G. Pelegrí, qui solia esser loctinent de capità, qui per manament e voluntat dels dits senyors jurats en presència lur les liurà e donà al dit Joan Renovart.

11

Recibo de la bandera por el capitán de sector

1399, abril, 12

Arxiu Alcúdia, Núm. 431, Clavaria 1397-99, f. 45v

Diluns, a XII d'abril l'any prop dit 1399, los senyors n'Antoni Agret, A. Axartell e Jacme Torner, jurats d'Alcudia, comenaren al honrat en Joan Renovart, batle e lochtinent de capità en Alcudia, dues senyeras de senyal reyal e una trompeta, les quals coses són de la vila. E aquestes tenia lo senyor en G. Palagré, que solia esser lochtinent de capità.

12

Dignidad de la bandera

1390, enero, 4

ARM, AH-59, f. 6

En Francesc Sagarriga al amat lo batle reyal de Pollença o son lochtinent, salut e dilecció. Entès havem e hauda certificació que aquí, en vostra parròquia, de algun poch temps ansà, no ha senyera ab la qual puscats traure e amenar la gent d'aquí a via fora, e açò per tal com la senyera antiga qui aquí era és venguda a menys, del tot squinsada e rota.

E que jacsia, per part vostra, als jurats d'aquí sia stat denunciat e intimat que la dita senyera deguessen fer fer de nou e haver, segons que són tenguts fer, ells emperò açò dilaten fer.

Per què, volents sobre açò provehir segons que's pertany, a vós deim e manam, sots pena de L lliures al fisch reyal aplicadores, que prestament fassats fer e haver per los dits jurats aquella senyera e semblant que aquella que aquí és acostumada tenir e haver, destrenyent los dits jurats sobre açò, en cas que ells açó més anant vullen dilatar, e faent pagar ll sols per les presents.

E assò no mudets.

Dat en Mallorques, a llll días de janer de l'any de la Nativitat de nostro Senyor MCCC noranta.

13

Abanderamiento de la capitania de una armada real

1331, julio, 16

ADM, MSL-374

Iacobus, Dei gratia rex Maoricarum, comes Rossillionis et Ceritaniae ac dominus Montispessulani, fidelibus meis iuratis Maioricarum, salutem et gratiam.

Mandamus vobis quatenus, visis praesentibus, indilate faciatis deliberari et tradi illi cui voluerit nobilis Pontius de Caramanio, capitaneus nostre armatae, illas triginta libras, quas ab eo retinuistis vobis, ratione penonorum et vexillorum, quos et quae, ipse, de armis seu signis suis, fecit fieri in galeis dicte armate.

Nos enim, per presentes, declaramus vos debere solvere omnes sumptus penonorum et vexillorum predictorum.

Datum Perpiniani, septimo decimo kalendarum iulii, anno Domini millesimo trecentesimo trigesimo primo.

14

Abanderamiento de una escuadra de Mallorca

1355, junio, 3

ARM, Notarios P-150, f. 41

Flota de cuatro galeras capitaneadas por Bernat de Cabrera. La procuración regia paga a G. Bal.le “perpunterius” un total de 92 libras, II sueldos, según este despiece:

II coopertas de tabals, panni lane, cum signis Bonanati Massaneti, locumtenentis, IIII vexilla regia, IIII panones regii, IIII vexilla cum signis Bernardi de Capria, IIII panones cum signis Bernardi de Capria, IIII panones cum signis locumtenentis, II panni de trompes cum signis locumtenentis, I pannum de cornamusa, I pannum de trompeta cum floclatura serici signo locumtenentis.

15

Abanderamiento de una escuadra y sus costes

1359, abril, 21

ADM, MSL-286, f. 6v

Item donam an Guillem Batle, farsater, per una senyera reyal e dos panons de corter, VIII ll. V ss.

Item per devuit canes, [¿] obs de la senyera e dos panons de corter, a raó de VIII ss, la cana e [¿] ll ss.

Item per costures de la senyera, IIII ll.

Item per XII canes per fer panons de banda, a raó de IX sous la cana, V ll., VII ss.

Item stamenya, obs de XX panons de banda, a raó de IX sous la cana.

Item per costures de XX panons de senyal de mossèn Gilabert de Centelles, II ll.

Item per XX panons del senyor rey, I ll.

Item per 120 canes ver[?] per XL panons, XXX ss.

Suma per tot...XXXIII ll., XV ss.

16

“Laus” ante las banderas

1392, agosto, 4

ACM, Núm 1709, f. 2

Dicmenge, a IIII d'agost, rebí de mossèn G. Gironès, baciner de la Seu, dues ll. e quatre ss.

En aquesta jornada lo molt. rev. senyor bisbe dix la missa e baneghí lo stendart reyal e molts d'altres banderes e cridaren laus devant lo portal de la mar. E cridal-s en [¿].

E partiren del portal lo molt rev. bisbe amb los honrats senyors de capítol e lo senyor governador ab els senyors regidors de la terra e acompanyaren lo standart fins a la casa d'acordar. Allà cridaren laus altre vegada e s'hi feren alscons diners.

17

Bandera nueva de San Juan

1712, mayo, 22

Sancho, Josep, *Memoria sobre la Historia de la parroquia de Santa María matriz de Mahó*, 7 vols, 1846, s.f.

En 22 May 1712 se resolgué fer una bandera nova de S. Joan per ser impropri el valer-se de la de Alayor.

18

Pendones de tejedores

1407, octubre, 12

ADM, SM 2267, suelto.

De part dels jurats de la universitat de Mallorques, al honrat en Francesch Lodrigo, companyó nostre en lo dit ofici e clavari de les monedes comunes de la dita universitat.

Deim-vos que, de les dites monedes donets a.n Jacme Riber e Antoni Monistrol, texidors de Mallorques, qui deven portar los panons del lur ofici lo die o festa de Sant Silvestre e de Santa Coloma e acompanyar lo panó o standart reyal, que portarà lo dit die lo honrat mossèn Joan Barard, un de nós, jurats del dit Regne, segons aprovada e antiga custuma e per commemoració que, en semblant die, la present Ciutat e Regne fo pres de mans de moros infaels, quinze lliures de menuts, los quals deven servir al convit e altres messions que per aquells se fan, per reverència e sol.lemnitat de la dita festa, lo dit die.

Emperò quan farets lo dit pagament, cobrats lo present albarà.

Fet a XII d'octubre del any de Nostre Senyor MCCCC set e segellat, en lo dors d'aquell, ab lo segell menor de la dita universitat e en la fi ab los nostres segells.

[Siguen cinco sellos]

19

Concesión real de pendón gremial (Valencia)

1394, enero, 30

ACA, Reg.1888, f. 53v

Nós, vist a ull, un penó pintat en paper ab coa o flàmola a senyal reyal, e al mig l cayró groch qui ve en punta, dins lo qual cayró ha una tasora gran blave e en l'orla en torn, que és vermella, llll tesores poques blaves e llll palmars grochs [...] volem que lo prop dit senyal [...] sien tenguts de fer e portar los dits mestres e prohòmens macips, axí en penons grans e poch com en qualsevols altres penons de trompes e de altres sturments.

Joan I, Missiva a Ramon Boyl, loctinent gral. de Valencia.

20

Orden de precedencia de los pendones gremiales de Ciudadela

Exp.: El gremio de navegantes de Ciudadela contra el de labradores sobre antigüedad de pendones (1792)

ADM, 17/45/21

Miquel Quadrado Vila, h. de Ciudadella, de 71 años:

“Pensa que són sinch los penons que acustuma anar a les procesons de la parroquial iglèsia i que se recorde que ha vist sempre que el panó de los mariners ha anat darrera los demàs [f. 23].

Pere Antoni Seguí, tejedor, h. de Ciudadella, de edad de 76 años :

Encara que sempre el declarant hage vist, en les processons, anar darrera lo panó dels mariners el panó dels conradors, però moltes voltes ha vist i oit dir a altres de que era per forsa que feia el panoner mariner, de manera que ha vist algunes baralles i dir al panoner mariner que hauria romput el cap al panoner conrador si ell lo hagués volgut anar darrera, com i també ha oit dir que algunes vegades los dits dos panoners han arribat a punt de fer batalla devant los panons i llevant-se les sues capes per barallarse [f. 48v].

En las procesiones del Corpus, San Pedro y San Nicolàs la precedencia de los pendones susodichos era: tejedores, sastres, zapateros, carpinteros, agricultores, marineros [f. 38].

21

Uniforme abanderado del verdugo de Mahón

1449, enero, 30

ARM, RP-3535, f. 7

Item, a XXX de janer, any MCCCCXXXVIII paguí, o per mí lo dit Antoni Salt, mon lochtinent an Luis Prats, draper de Mallorches, per tres canes de drap vermell e groch, que li comprí per vestir en Julià Pruneres, morro de vaques a Mahó, de XXIII sols la cana. III II., VIII ss.

22

Los gonfalones de la parroquia de Pollença

1427, marzo, 14

AMPollença, Núm. 1166. Hojas sueltas incluidas

En lo present quern se mostren les rebudes que yo, P. Bertran, prevera, he fetes de mà d'en Bartomeu Bertran, clavari de Pollensa, per raó de fer dos gonfanons de drap de domasquí, los quals se feren en l'any MCCCCXXVI.

Item, primo, rebí del dit Bartomeu Bertran, clavari desús dit, sis liures, deu sous, e fo divenres, a XVII d'agost, any desús dit.

Item, dimecres, a V de setembre del dit any, rebí del dit Bartomeu Bertran, per la dita raó, tres liures.

Item, rebí més, del dit Bartomeu Bertran, quatre liures

Item rebí més, del dit Bartomeu Bertran, sis liures, deu sous.

*Item, rebí més, del dit Bartomeu Bertran, nou liures, tretze sous
Assí es mostren les dades fetes per raó de fer los dits gonfanons:
Primo comprí dues canes e dos palms de drap damasquí vermell, de l'obrador den Pardo.
Costà a raó de set lliures
Item comprí X onses de seda verde, per fer les flocadures. Munta, a raó de VIII ss. l'unas,
quatre lliures.
Item comprí dues onses e tres quarts de dos milleresos de fil d'or per fer les vetes dels dits
gonfanons. Costà sinch lliures, sis sous, quatre diners.
Item costaren de fer les dites flocadures... I ll.
Item comprí seda groga per fer la veta. Costà dos sous e dos diners.
Item costaren de fer les dites vetes, vuit ss, quatre diners.
Item, costà una asta de lansa per fer les creuesperes dels gonfanions, III ss. II diners.
Item per pintar les dites astes III sous.
Item costaren los cordons de filadís, entre compra del filadís e fer los dits cordóns, VI sous.
Item doní al lautoner, per dues gafes, VIII sous.
Item doní an Pere Quortès, sartra, per fer los dits gonfanons, II ll.[...]
Yo, lohan sa Fàbrega e Gabriel Gilot, brodadós, atorguam a vós, senyer en Matheu Albanel,
jurat en lo present any de la vila de Pollensa, que'ns havets dat deu liures de menuts en
sort e en pagua porrade de aquellas vint liures, per les quals he a fer dos senyals, segons
la mostra ja per nosaltres vista, però està en veritat que los dits senyals han esser fets a
Sincogema prop vinent.
E per tant, com és veritat, fas-vos lo present albarà, fet de mà de n'Antoni Liso, vuy que
havem XIII de mars MCCCXX i set.*

BolLETÍ de la
SOCiETAT
ARQUEOLòGiCA
L'ULiANA

Revista d'Estudis Històrics

Any CXXVII Núm. 866 #68_ISSN: 0212-7458

Tercera Època_Palma_2012

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

HISTÒRIA

1885-1904: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Lulliana*

1905-1937: *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*

1938-1977: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Lulliana*

Anys: 3ª Època 1978-

ISSN: 0212-7458

Dipòsit legal: PM 738-1960

Periodicitat ANUAL

Editor: *Societat Arqueològica Lul·liana*

<http://www.arqueologica.luliana.com>

Preu de la subscripció: 45 euros

CONSELL DE REDACCIÓ

Director Dr. Miguel José Deyá Bauzá, Universitat de les Illes Balears

Secretari Dr. Miquel Àngel Capellà Galmés, Universitat de les Illes Balears

Vocals Dr. Albert Hauf i Valls, Universitat de València / Dr. Flocel Sabaté i Curull, Universitat de Lleida / Dr. Manuel Calvo Trias, Universitat de les Illes Balears / Dr. Tomàs de Montagut Estragués, Universitat Pompeu Fabra / Dr. Xavier Torres Sans, Universitat de Girona / Dra. Maria Barceló Crespi, Universitat de les Illes Balears / Dr. Ricard Urgell Hernández, Arxiu del Regne de Mallorca

CONSELL ASSESSOR

Dr. Antonio Bernat Vistarini, Universitat de les Illes Balears / Dra. Catalina Cantarellas Camps, Universitat de les Illes Balears / Dr. Mariano Carbonell Buades, Universitat Autònoma de Barcelona / Dr. Friedrich Edelmayer, Universitat Wien / Dr. Gabriel Ensenyat Pujol, Universitat de les Illes Balears / Dr. Antoni Furió Diego, Universitat de València / Dr. Jaime García Rosselló, Universitat de les Illes Balears / Dra. Maria Grazia Melis, Università di Sassari / Dr. Ignacio Henares Cuéllar, Universidad de Granada / Dr. Eloy Martín Corrales, Universitat Pompeu Fabra / Dra. Isabel Moll Blanes, Universitat de les Illes Balears / Dra. Natividad Planas, Université Clermond-Ferrand / Dra. Sabine Panzram, Universitat Hamburg / Dra. Pinuccia Simbula, Università di Sassari / Dr. Enric Porqueres i Gené, École des hautes études en sciences sociales (CNRS)

PRESENCIA EN BASES DE DADES I REPERTORIS BIBLIOGRÀFICS

ISOC – Ciencias Sociales y Humanidades. CSIC / REGESTA IMPERII. Akademie der Wissenschaften und der Literatur (DE) / *Repertorio de medievalismo hispánico*. CSIC / Catàleg LATINDEX / Acceptada a PIO (Periodical Index Online). Quest (GB) / Incorporada a DICE / Evaluada a RESH / Clasificada a CIRC / Allotjada a e-Dialnet, Universidad de La Rioja

PRESENCIA A INTERNET

Volums 1-62 (1885-2006) <http://lbdigital.uib.cat>

Volums 1-18 (1885-1921) <http://prensahistorica.mcu.es>

Volums 63 i següents (2007-) <http://dialnet.unirioja.es>

REVISIÓ DE TEXTOS EN ANGLÈS

M. Magdalena Vázquez Amer

DISSENY

Antoni Garau / Carles Fargas

IMPRESSIÓ

Indústria Gràfica Bahía

© dels autors pels seus articles

Els articles publicats al BSAL recullen exclusivament les opinions dels seus autors.

La revista declina qualsevol responsabilitat que pogués derivar-se dels drets de propietat intel·lectual o comercial.

Societat Arqueològica Lul·liana: C/ Monti-Sion, 9 / 07001 / Palma de Mallorca / bolletisal@gmail.com

ALLMAND, Christopher:
*The De Re Militari of Vegetius. The Reception,
 Transmission and Legacy of a Roman Text in the Middle
 Ages*, Cambridge, 2011.

Antoni I. Alomar Canyelles

Universitat de les Illes Balears

L'abundor de manuscrits llatins medievals de *De re militari* de Publi Vegeci Renat, escrit els darrers anys de la dècada de 380, la seva distribució geogràfica, les seves traduccions medievals, entre les quals destaquen les dues catalanes, i els vuit incunables d'aquesta obra són prou eloqüents sobre la importància d'aquesta obra no sols a l'edat mitjana sinó com a principal tractat militar fins a *Vom Kriege* de Clausewitz (1832). Christopher Allmand, professor emèrit d'Història Medieval de la Universitat de Liverpool, en *The De Re Militari of Vegetius. The Reception, Transmission and Legacy of a Roman Text in the Middle Ages*, fa una obra d'història cultural, sobre la vida d'un text romà a l'edat mitjana, tot explicant la seva recepció, interpretació i influència. L'estudi es troba encapçalat per una breu, per manca de més dades, però actualitzada biografia de Vegeci, nat probablement a Hispania a mitjan segle IV. La primera part tracta de la recepció medieval de *De re militari* i comença amb una introducció sobre les característiques dels manuscrits que han transmès aquesta obra i que constitueixen la font d'estudi. Es tracta de més de 200 manuscrits llatins medievals conservats i de les 27 versions vernacles de la mateixa època (la que té la tradició més àmplia, amb 22 manuscrits dels segles XIII i XIV, és la versió francesa de Jean de Meun, segons l'exhaustiu apèndix II). L'anàlisi se centrarà especialment en la identificació i estudi dels propietaris i lectors dels manuscrits i de llur intervenció de tota mena en els folis (*marginalia*) dels manuscrits (glosses, notes, manícules, claus, senyals diversos, com el mot *Nota* o la seva abreviatura, passatges subratllats, dibuixos, etc.). Aquestes dades, aportades en apartats posteriors, complementaran el que es pot deduir dels aspectes materials dels manuscrits, com el seu nombre, la seva distribució cronològica i geogràfica, i es combinen amb la informació sobre les característiques dels lectors, quan s'explicita en els manuscrits. En el capítol 2 es repassa el contingut dels IV llibres de l'obra de Vegeci i l'interès que a l'edat mitjana hom pogué tenir en cada punt. Té una importància cabdal el coneixement de l'interès que els lectors palesen en les seves glosses envers diferents parts de l'obra i segons l'època, una informació bàsica sobre la recepció de l'obra de Vegeci al llarg dels segles. Un aspecte que no tracta, però, Allmand és la possible influència en la comprensió de l'obra de Vegeci podien tenir les diferències tecnològiques en matèria d'armament entre la legió romana i les mainades i cavallers medievals, encara que fossin poques, fora de l'artilleria de contrapès, d'origen xinès, arribada a través de l'Islam, fins a la difusió de la propulsió dels projectils mitjançant la pólvora o artilleria química. En canvi sí que s'analitza, més endavant, és com els ensenyaments de Vegeci s'interpreten a l'edat mitjana a través del prisma del feudalisme, de l'estament nobiliari i de l'orde de cavalleria i, més tard, des del punt de vista patriòtic, com s'entén que pot ajudar a assolir la victòria el propi país i la monarquia s'hi interessa per a crear el propi exèrcit. Allmand dedica el capítol 3 al cas especial del ms. Vat. lat. 2193 que conté unes glosses obra de Francesco Petrarca, que tot

seguit comenta. En aquesta part del llibre s'analitza la influència de Vegeci en l'elaboració del poema èpic *Africa* de Petrarca. A continuació l'estudi analitza amb quines altres obres es va relligar o copiar *De re militari*. Dels manuscrits de la versió francesa de Jean de Meun, dos es combinen amb la traducció del *Llibre de l'Orde de Cavalleria* de Ramon Llull. En el capítol 5 es tracta dels propietaris identificats tant dels manuscrits de *De re militari* medievals llatins com de les traduccions del llatí, i dels motius de la seva adquisició de l'obra. És notable el cas d'institucions monàstiques, protagonistes de la transmissió a l'alta edat mitjana de l'obra i, posteriorment, la possessió de l'obra per autoritats eclesiàstiques i capítols de catedrals. En el cas de Catalunya es destaca la relació de les traduccions al català amb la monarquia i la possessió de dos manuscrits llatins, un en pergamí i l'altre en paper, el 1485, per Mateu Florimon, baró de Vilamarxant, i dues còpies per Maties Mercader, una de manuscrit i l'altra impresa. L'obra de Vegeci atragué intensament els humanistes arreu d'Europa, començant per Petrarca, però mai no esdevingué un llibre de text, contràriament a l'obra d'Egidi de Roma. Pel que fa a la distribució geogràfica de les còpies de *De re militari*, la península italiana és on se'n feren més, a continuació França i els Països Baixos i, en tercer lloc, Anglaterra. A Catalunya, l'existència de dues traduccions i la possessió de manuscrits llatins tal volta foren afavorides per les relacions amb la cort de Nàpols i els seus lligams amb el Renaixement a Itàlia.

En la segona part dedicada a la transmissió de l'obra, tracta en el capítol 6 de la influència de l'obra de Vegeci en altres autors (Joan de Salisbury, Guillem el Bretó, Alfons X de Castella, Egidi de Roma, la literatura de croada, Christine de Pisan, les ordinacions militars de Borgonya de c. 1470, Dionís el Cartoixà i Maquiavel; i, podríem afegir, Francesc Eiximenis), en les idees dins la societat sobre les maneres d'obtenir la victòria en la guerra, la importància de l'organització de l'exèrcit, de les institucions militars i de la idea mateixa d'exèrcit nacional. El capítol 7 és dedicat a les traduccions i a llur dificultat, atès que l'objectiu era una obra adaptada al temps i la societat del traductor i la dificultat començà en la traducció del títol. La francesa de Mestre Richard pot tenir relació amb l'interès de la cort castellana envers Vegeci arribat a través del casament d'Elionor de Castella, parenta d'Alfons X, amb el futur Eduard I. En la de Jean de Meun hi ha una referència a les recents guerres a Aragó (*Li abregemenz noble honme Vegesce Flave René des establissementz apartenanz a chevalerie, traduccion part Jean de Meun*, ed. L. Löfsted, Helsinki, 1977, III, 14; II, 17; III, 2). En català es conserven dues traduccions en sengles manuscrits. La primera (Madrid, Zabálburu, 1655) no és sencera; hi manquen els catorze primers capítols i els tres darrers del llibre I i els nou darrers del llibre IV, això fa no en sapiguem el nom del traductor, ni la data, ni qui la comanà. Es tracta d'una traducció molt literal en general, amb alguns capítols traduïts més lliurement. Hi manca la referència a l'antiguitat dels foners de les Balears (I, 16), allargat per contra a l'altra traducció ("en les illes de Spanya qui Beleares foren nomenades e era se appellen Malorqua e Manorqua e Yviça"; corresponent a la versió castellana de la dècada de 1280 a "nunc Maiorice sive Regnum Maioricarum noviter secundum aliquos appellatur", *De preconiis Hispanie*, ed. M. de Castro y Castro, Madrid, 1955, 226). La segona traducció és la de Jacme Castellà, titulada *Del mester darmes e dela art de cavalleria* (Palma, Bibl. B. March Servera, B96-V3-2), traduïda del francès, encara que no s'ha pogut establir cap relació amb les versions franceses conegudes i per contra s'ha comprovat que Castellà tenia al davant un manuscrit llatí durant el seu treball i de vegades el traduïa més que no el francès. Aquest traductor tenia relació amb la cort de Joan I i la seva esposa francesa Violant de Bar, que li degueren encomanar la traducció catalana. El capítol

8 tracta dels dibuixos i caplletres dels manuscrits medievals que mostren la percepció de Vegeti pels homes de l'edat mitjana. Els dibuixos es troben als marges i Allmand en fa una classificació, seguida d'una descripció i comentari dels principals recursos plàstics incorporats als manuscrits amb la reproducció d'algunes il·lustracions. El capítol 9 parla dels manuscrits on es troben reproduïts o resumits fragments de *De re militari*, tant en llatí com traduïts. El capítol 10 estudia les edicions de l'obra de Vegeti. *De re militari* fou una de les primers obres clàssiques difoses per la impremta, amb 7 *incunabula*, o 8 si s'hi inclou la traducció alemanya de Hohenwang. La primera fou la de, tal volta, 1473-74, impresa per Nicolaus Ketelaer a Utrecht i ja hem parlat de l'edició de Roma de 1487 de Vegeti amb Elià i Modest. A París el 1515 Jean Petit fou el curador d'una edició conjunta de Vegeti, Frontí, Elià i Modest. La tercera part tracta del llegat de Vegeti, analitzada sota els títols de "la guerra i la raó", "el soldat", "el comandament", "la cavalleria, noblesa en l'exèrcit", "l'exèrcit de l'estat" (en aquest apartat Allmand es refereix a l'ensinistrament planificat pels Reis Catòlics per dur a terme en temps de pau i a la creació d'un exèrcit nacional per Ferran el Catòlic per als objectius de la nació), "intendència", "armadures i armes", "estratègia i batalla", "guerra naval" (on es refereix a la proposició de crear unes drassanes reials a Tortosa i Cullera i la possibilitat que també se'n creassin a Barcelona i València, segons el cronista Ramon Muntaner) i "conclusions". L'obra ve acompanyada d'un apèndix terminològic on es comparen diferents traduccions i l'apèndix II que consisteix en una llista completa de manuscrits amb les corresponents dades sobre la població, biblioteca, signatura, data. La llista pren com a referència la primera de Shrader (1979) que completa. L'obra acaba amb una exhaustiva bibliografia i un indispensable índex de matèries.

CASASNOVAS CAMPS, Miquel Àngel:

De la Menorca britànica a la consolidació de l'estat liberal (1712-1854), Ciutadella, Obra Cultural de Menorca, 2011.

Miquel J. Deyá Bauzá

Universitat de les Illes Balears

Aquest volum constitueix el volum primer del tom onzè de *l'Enciclopèdia de Menorca*, encomiable iniciativa que pretén recollir l'estat de la qüestió de totes les ciències pel que fa als estudis sobre Menorca. Volums anteriors ens han il·luminat sobre la geografia física, les ciències naturals en els seus diversos aspectes i sobre períodes històrics anteriors a l'examinat en aquest. Nosaltres mateixos tinguérem l'ocasió de recensionar el tom desè, que analitzava la situació de l'illa des de la conquesta cristiana fins a la Guerra de Successió. Per a la redacció del volum onzè no s'hagués pogut triar a ningú millor que Miquel Àngel Casasnovas dins l'actual panorama historiogràfic menorquí i balear. Aquest encert es farà especialment visible a un públic no especialitzat en temes d'història i que no ha aprofundit en anteriors aportacions del mateix autor. El lector més capficat en l'evolució de la bibliografia sobre la història de les Balears observarà com l'autor aprofundeix en la seva tendència –molt evident en els darrers anys– de presentar unes idees i un discurs ja defensats en anteriors treballs de Casasnovas. Efectivament, bona part del que se'ns

diu a aquesta obra ja ha estat exposat pel mateix autor a la seva *Història de Menorca* (Palma 2005) o, especialment, a *Història econòmica de Menorca. La transformació d'una economia insular (1300-2000)* (Palma, 2006), així com a altres obres. Tot plegat dóna com a fruit un llibre útil i que, sens dubte, compleix l'objectiu que es pot demanar a una obra inserida en un projecte de tipus enciclopèdic. Des d'aquest punt de vista i tenint en compte que no és una obra d'investigació ni adreçada a un públic especialista en temes històrics el fruit és veritablement excepcional, presentant-se una obra de síntesi que no desmereix al rigor científic propi del Doctor Casasnovas.

L'obra destaca per diversos factors, essent els no menys important el profund coneixement que l'autor demostra de la política internacional del segle XVIII, tan peculiar pel que fa a Menorca, i la claredat de l'exposició sobre l'evolució econòmica de l'illa al llarg del segle i mig que abraça l'obra. La forma com la situació de Menorca s'insereix dins les relacions internacionals del moment, inclòs el paper de l'illa en les negociacions hispano-russes després del retorn de Ferran VII, es fa amb gran claredat expositiva. Es nota, pel que fa al segle XVIII, que l'autor no s'ha limitat a llegir, sinó que també ha reflexionat profundament sobre els escrits i el llegat documental de la Sra. Miquela Mata, autèntica mestre sobre el segle XVIII menorquí i tantes vegades emprada i molt menys citada per autoproclamats modernistes experts en la Guerra de Successió Espanyola i el segle XVIII balear i menorquí més concretament.

Tot el que exposa Casasnovas en el seu treball ens confirma l'originalitat del segle XVIII i no sols per a Menorca, sinó també a nivell general. És per això que no pot deixar de cridar l'atenció la introducció titulada amb el ja tòpic de considerar al set-cents com una transició cap al món contemporani. Pensam que poques expressions poden ser més desafortunades per fer referència a aquell segle clarament modern. En el debat sobre si en el set-cents europeu -i no diguem a l'espanyol- primaren les continuïtats o les novetats, fa anys que es té clar la preeminència de les primeres sobre les segones, com el propi Casasnovas demostra en les pàgines que segueixen a la introducció a la que ens referim. Així les coses, presentar ni que sigui parcialment i nominal el segle XVIII com una mera transició a la contemporaneïtat provoca dos problemes. En primer lloc pot dur al lector poc entès a menysvalorar aquella centúria que per sí mateixa i sense necessitat de posar-la en relació en cap moment anterior o posterior té una importància, una diversitat de comportaments des del punt de vista geogràfic i cronològic i en definitiva una singularitat que hi ha que reivindicar. Òbviament no és la intenció de l'autor diluir el set-cents en una mena de preàmbul de l'Edat Contemporània, tot i que la introducció podia fer pensar en què aquest és el principal actiu d'aquella centúria. Es presenten així alguns aspectes com a propis del XVIII, quan en realitat ho foren de tota l'Edat Moderna (indústria rural, modernització agrícola en algunes regions, mobilitat social més enllà de l'estructura estrictament estamental, consolidació de la gran propietat iniciada en el XVII igualment que el sistema de mitgeria...) i altres que es presenten com innovadors, cas de l'anomenada Revolució Industrial, sols ho foren per algunes regions europees que tingueren una experiència no comparable amb la situació continental del XVIII ni en la forma en què la resta d'Europa faria les seves *revolucions industrials*. El segon perill de presentar el segle XVIII com eminentment una etapa de transició, com indica el títol de la introducció, és la claudicació als afanys imperialistes dels nostres col·legues contemporanistes, tan acostumats a traslladar a etapes anteriors paràmetres propis del que hauria de ser el seu àmbit d'estudi, el segles XIX, XX i el que duim del XXI. Els actuals

plans d'estudis del batxillerat ens han demostrat com de perniciosa és aquesta postura pel desenvolupament acadèmic de la història, per la cultura general i, en definitiva, per una societat amb veritable consciència de com ha arribat a ser el que és.

L'anàlisi dels intents de recuperació de l'illa per part de la Corona Espanyola està ben aconseguit en general tant pel que fa als intents que acabaren amb èxit com pel que fa als altres, si bé es nota a faltar un major tractament de la bibliografia mallorquina sobre l'intent d'invasió de 1738-41 estudiat per Simó Gual (*La expedición de Mahón, 1738-1741*, Palma de Mallorca, 1993) i Miquel J. Deyà ("El apoyo logístico en el intento de toma de Menorca de 1738-1743", a GUIMERÀ, A.; PERALTA, V. (coord.): *El equilibrio de los Imperios: de Utrech a Trafalgar*, Madrid, 2005). El que sí deixa clar l'estudi de Casasnovas és que tant la Monarquia Espanyola com la Britànica coincidien en una cosa: en el paper secundari que per a les seves aspiracions tenia Menorca en comparació a Gibraltar.

És en els temes econòmics on l'autor es mostra més clar. No de bades dedicà la seva tesi doctoral a l'evolució econòmica de Menorca. Els dos temes claus de la història econòmica del període són analitzats magistralment. Ens referim a l'impacte de la pèrdua de la consideració de port franc de l'illa i, per ventura menys conegut però de gran transcendència, la prohibició d'importar cereal estranger. Una prohibició, cal no oblidar-ho per estrany que paregui, aprovada pel govern lliberal de 1820, si bé reafirmada per governs anteriors de distint color polític. Per a una economia molt basada en el comerç exterior i singularment en la reexportació de cereal a ports hispànics, tal i com demostraren fa anys Amador Marí, Eloy Martín Corrales o el propi Miquel Àngel Casasnovas, l'impacte fou enorme. Dins els temes econòmics una altra idea que és tractada amb molta claredat, tot i que pel lector no especialitzat pot quedar sepultada per la quantitat de dades que l'autor ens ofereix, és el del gran creixement poblacional del segle XVIII, senzillament espectacular dins la Mediterrània i que, tal i com recull el propi Casasnovas, va ser imputat per Tomàs Vidal al paper capdavanter de Menorca en la lluita contra la mortalitat.

Pel que fa a la part dedicada al segle XIX cal fer esment a l'anàlisi que es fa de la Guerra de la Independència a Menorca i els seus trets distintius: revolta d'una part del regiment Soria 9 de guarnició a l'illa, la revolta de 1810, el boom comercial durant la guerra i, en menor mesura, la presència de refugiats. Sí que es nota una presència molt minsa dels aspectes comuns entre Menorca i Mallorca durant la guerra, aspecte que s'hagués pogut solucionar –si bé sols parcialment– acudint a les actes de les *XXVII Jornades d'Estudis Històrics Locals* que sobre el tema es dugueren a terme a Palma el 2008 i que es publicaren el 2009. Sorpren també l'escassa atenció que es dedica als primers mesos de la guerra, quan Menorca tingué un paper primordial per a les Illes Balears per exemple per arribar a un acord amb els britànics. Cal recordar que durant mesos es pensà que el veritable perill pel que fa a Menorca era una ocupació britànica i no una francesa. Per altra banda també era d'esperar una major referència al paper naval de Menorca i singularment del port de Maó tant pel que fa a la flota espanyola com a la britànica.

A títol anecdòtic crida l'atenció l'ús d'algunes expressions que tot i haver tingut cert èxit historiogràficament foren encunyades per situacions distintes a les descrites per Casasnovas. És el cas d'*economia dual* que des de l'èxit del llibre de Nicolás Sánchez Albornoz (*España: una economía dual*) s'ha anat emprant, si bé l'estructura dual que descriu l'autor (una economia agrària on imperava la continuïtat i una mercantil més

dinàmica) la trobaríem a tota la franja mediterrània i probablement en el conjunt espanyol. Més cridaner és l'ús de l'expressió *la revolució des de dalt*, lema maurista com és conegut, per fer referència al període 1834-1854, caracteritzat precisament per l'oposició de forma revolucionària, des de baix, als tímids canvis iniciats per l'Estatut Reial de 1834. El text de la pròpia constitució de 1837, considerada progressista i que per exemple donava el dret a vot al 2'2% de la població o la curta vida d'aquesta constitució són indicis de que la voluntat dels diversos governs no era el d'una revolució des de dalt. Si hi hagués hagut l'intent de fer una revolució des de dalt o simplement una reforma estructural no s'explicaria, per exemple i emprant la ja clàssica expressió d'Artola, el paper revolucionari de la burgesia per aquell període.

En general les planes dedicades a l'evolució política posterior a 1814 denoten una òptica menys analítica si es compara amb la quasi magistral anàlisi de l'evolució política menorquina en el segle XVIII. No es pot imputar això a l'autor, simplement el que passa –de manera singular a Menorca– és que la constitució de l'estat denominat lliberal amb la seva pretensió d'uniformitzar legislativament i institucional tot el territori espanyol provoca que la història de les diverses regions d'Espanya tinguin creixements iguals des de la difícil aparició del propi estat lliberal a la nostra nació. De fet es nota clarament que l'autor se sent molt més a gust a les planes dedicades a l'evolució econòmica menorquina del període 1802-1854 que no quan parla de l'evolució política menorquina d'aquest mateix període on les peculiaritats en relació a la resta del país són escasses i de no gaire transcendència.

En definitiva un volum que va més enllà d'una mera obra de divulgació i, per així dir-ho, d'encàrrec i que recull bona part de les investigacions que de primera mà ha fet el propi autor en obres d'investigació anteriors. Com sempre en tots els volums de l'*Enciclopèdia de Menorca* la presentació, la cura de l'edició i la qualitat de les fotografies, dels peus explicatius, dels quadres i dels índexs és molt difícilment superable.

FORTEZA OLIVER, Miquela:

Los orígenes de la imprenta en Mallorca,

"Prefacio" de Antonio Bernat Vistarini, Mallorca, Objeto

Perdido Editores (Historia, nº 4), 2011, 177 pp.+3 hs.

Víctor Infantes

Universidad Complutense de Madrid

Hacia falta este libro. Era una deuda crítica con todos los interesados en recuperar la memoria histórica de la cultura mallorquina y la Profesora de la Universidad de las Islas Baleares, Miquela Forteza Oliver, ha tenido el honor de salvar ese débito. Historiadora del arte y prendada de la ilustración gráfica de los libros, ya nos brindó un par de monografías ejemplares, fruto de su Tesis Doctoral: *La colección de xilografías de la Impremta Guasp* [Barcelona, Lunwerg, 2007, con fotografías de Gabriel Lacomba] y la preciosa edición de *La xilografía en Mallorca a través de sus colecciones. La imprenta Guasp (1576-1958)* [Palma

de Mallorca, José J. de Olañeta (L'Illa de la Calma), 2007, con 14 fotografías de Gabriel Lacomba y "Presentación" de Mercè Gambús], que supusieron su primer acercamiento al mundo de la antigua edición, al estudiar la ilustre saga de impresores palmesanos. A ellas debemos sumar una decena de artículos y trabajos sobre temas y motivos relacionados con la ilustración editorial, los motivos iconográficos de las imágenes impresas y, en general, el universo gráfico de los impresos mallorquines primitivos, sin olvidar su transmisión y su vigencia artística. Es decir, se trata de una investigadora que ha tenido que recorrer muchos caminos impresos, ver muchos libros y tratar con muchas ilustraciones; por tanto, su trayectoria erudita la ha llevado, irremediablemente, a esos orígenes de la imprenta de su tierra natal.

Este estudio no partía de cero, pues desde mediados del siglo XIX, con la iniciática aportación de Joaquim Maria Bover, continuada en los años cincuenta del siglo pasado por Juan Montaner y Bujosa, hasta el año de 1985, fecha de la celebración del quinto centenario de la imprenta mallorquina, con diferentes publicaciones conmemorativas y la reedición facsímil de los dos primeros impresos isleños: las *Conclusiones* de Jean Gerson y la *Contemplació* de Francesc Prats, salidas de las prensas de la sociedad de Nicolau Calafat y Bartomeu Caldentey, diferentes estudios puntuales habían vuelto su mirada hacia los primeros pasos de la imprenta balear. No obstante, se necesitaba un trabajo unitario, riguroso y completo de las menos de cuarenta ediciones (hoy conocidas) que produjeron a lo largo de poco más de un siglo los tres talleres insulares; el de los ya citados Calafat y Caldentey (1485-1490), el de Fernando Cansoles y Villarroel (1540-c. 1600) y el de Gabriel Guasp I (c. 1576-1593), a quien la autora añade el numeral, para distinguirlo de su continuador, y sobrino suyo, del mismo nombre.

Con estos antecedentes bibliográficos la autora ha abordado la tarea de trazar los primeros pasos de la historia de la imprenta en Mallorca en los últimos decenios del siglo XV hasta finales del siglo XVI, a través de un panorama minucioso y documentado que ocupa la primera parte de su estudio (pp. 21-82) y al que antecede una preciosa introducción, "Con nombres y apellidos", de Antonio Bernat Vistarini (pp. 9-18). Continúa, lógicamente, un "Catálogo" (pp. 83-163), donde describe todos los impresos, desde la incompleta *Bula* xilográfica de la Santa Cruzada, *sine notis*, que fecha en 1480 y que bien pudiera ser obra del naipero y estampero Juan Gobin, del que hay noticias de su estancia en Mallorca en 1478 y que por su profesión estaba familiarizado con la técnica xilográfica, hasta el pliego suelto poético de *El destroço y robo a una Nao Regusea* de Hernando de Cárcel, impreso por Gabriel Guasp en 1590. Esta descripción no transcribe, bibliográficamente hablando, la portada o la primera página, puesto que en todos los casos añade su reproducción facsímil, pero si detalla las características de la obra (tamaño, letrería, signaturas, etc.), sus ilustraciones y las peculiaridades de la misma (faltas, grabados intercalados, capitulares, etc.). A ello se añaden todas las referencias bibliográficas precedentes y la localización de los ejemplares de la edición, con la mención de sus características singulares (colación, procedencia, etc.). Es decir, una ficha muy completa de cada impresión (y de cada ejemplar de esa impresión), con el equipaje crítico que le acompaña. Por supuesto, que toda descripción pudiera ser más extensa y pormenorizada, faltan los primeros versos de las obras poéticas o el *incipit* de las obras en prosa, como ejemplo, pero la utilizada por la autora cumple con la identificación de las ediciones y aporta las suficientes citas para quien quiera (o necesite) una información más pormenorizada.

Toda bibliografía, y ésta lo es en la medida que recoge toda la producción bibliográfica de la imprenta mallorquina, conlleva el problema de las ausencias y de las correcciones, inevitables en un trabajo que abarca otros muchos trabajos. El maestro Antonio Rodríguez-Moñino, citado como no podía ser menos en este libro, remataba uno de sus muchos repertorios con una frase ya clásica: “En bibliografía al concluir un libro no hacemos más que señalar un comienzo a las rectificaciones”. A la autora le espera ahora controlar las ediciones y ejemplares no localizados, que siempre aparecerán; las citas bibliográficas olvidadas, como esa nueva edición del *Diccionario* de Don Antonio y las referencias críticas secundarias de tantas obras de materias tan diversas. Es el pago (negativo) de las muchas horas de investigación y del inmenso cotejo de menciones colaterales; pero, también, la satisfacción (muy positiva) del deber cumplido y la seguridad de convertirse en una obra de referencia ineludible, porque, necesariamente, este libro es a partir de su publicación la piedra angular de una historia cultural, la de la imprenta, que encierra la historia de todas las historias, y que estaba esperando el esfuerzo crítico que le ha dedicado Miquela Forteza Oliver. *Laus Deo*.

VALENCIANO LÓPEZ, Valentí:
La Mallorca de 1812 i el pare Traggia,
València, 2010, 166 p.

Albert Cassanyes Roig

Universitat de les Illes Balears

Aquest any s'ha assistit a la commemoració del bicentenari de la Constitució de Cadis, aprovada el 19 de març de 1812. Malgrat el context de guerra en què va ser redactada i la llunyania respecte a Mallorca de la ciutat gaditana, l'illa no va quedar al marge dels debats que es duïen a terme a les Corts de Cadis, reunides a partir de setembre de 1810. Una mostra d'aquest fet n'és el llibre de Valentí Valenciano López, publicat el 2010, i que es centra en la figura del pare carmelita aragonès Manuel Traggia i en la Mallorca que va trobar en desembarcar a l'illa el 1812.

Des del primer moment, Valenciano es proposa desmentir una afirmació prou arrelada com és que Mallorca era un territori conservador, reaccionari, partidari de l'absolutisme, antiliberal. Són nombrosos els autors que han transmès aquesta idea al llarg de la història, com Miquel dels Sants Oliver, qui considerava que la societat mallorquina era “fonamentalment tancada, aïllada i tradicional”. És cert, però, que hi haurà altres historiadors, com Miquel Deyà o Carles Manera, que no comparteixen aquesta tesi. Valenciano entronca amb aquest segon grup, i pretén demostrar la imprecisió de l'afirmació de Miquel dels Sants Oliver a través d'un manuscrit redactat pel pare Traggia a Malta el 1813, i titulat *Intriga filosòfica contra el P. Traggia; o memoria para la historia de la rebolección de España contra la religión y sus ministros año 1812 y 1813*, que Valenciano transcriu íntegrament al final del llibre.

Abans de procedir a l'anàlisi crítica del document, Valenciano realitza un breu però complet

estudi sobre la situació de Mallorca el 1812. L'autor presenta, en primer lloc, com era l'illa abans de l'episodi del 2 de maig de 1808. Així, repassa la visió que els contemporanis tenien de la situació agrària a Mallorca, una visió que combina tant idees típiques de l'Antic Règim com algunes escasses, però destacades, propostes que ja insinuen el nou sistema. A continuació, Valenciano es centra en els fets de maig de 1808 i en el desenvolupament de la Junta Suprema des de la seva creació fins a la seva dissolució el 1812, fent especial referència al comportament dels integrants d'aquella. Així, ja es demostra que, des del primer moment, la Junta Suprema de Balears no es va caracteritzar, precisament, pel seu conservadorisme, sinó que els membres que es podrien definir liberals o il·lustrats eren l'ampla majoria en aquest organisme. L'estudi del context finalitza amb una anàlisi de la premsa a Mallorca entre el 1808 i el 1811, concretament del *Diario Político de Mallorca*, el *Diario de Mallorca*, el *Semanario Político de Mallorca* i el *Diario de Palma*. A més, i com a element més destacat, Valentí Valenciano analitza el seguiment que aquestes publicacions varen fer del debat sobre els béns eclesiàstics que es desenvolupava a les Corts de Cadis, demostrant, per tant, que la premsa mallorquina no era aliena al desenvolupament de les sessions parlamentàries.

Tot seguit, Valenciano es centra en la figura de Manuel Traggia i en la seva relació amb Mallorca. En primer lloc, l'autor repassa la biografia del pare Traggia, nascut a Saragossa el 1751, i en ressegueix la seva trajectòria vital a través de diversos punts espanyols (Aragó, València, Madrid, Sevilla, Cadis) i França, fins al moment en què arriba a Mallorca, el 1812. A continuació, l'autor procedeix a analitzar la publicació periòdica editada pel pare Traggia a Mallorca, anomenada *El Amigo de la Verdad*, o *Traggia*. A través d'aquest diari, que era la continuació de la publicació homònima que el pare Traggia havia impulsat durant la seva estada a València, el carmelita descalç mostrava uns plantejaments reaccionaris i antiliberals, criticant amb fermesa les decisions preses per les Corts de Cadis. Les seves opinions varen topar amb les que eren defensades des de les pàgines de la *Aurora Liberal Patriótica*, que era l'altaveu del liberalisme a Mallorca. Ambdues publicacions es varen caracteritzar pel seu enfrontament, no només dialèctic, sinó també a nivell judicial.

Finalment, Valenciano duu a terme una anàlisi crítica del manuscrit *Intriga filosòfica contra el P. Traggia; o memoria para la historia de la revolución de España contra la religión y sus ministros año 1812 y 1813*, que apareix transcrit en el final del llibre. Valentí Valenciano presenta un estudi molt acurat d'aquest text, redactat pel pare Traggia a Malta, amb posterioritat a la seva estada a Mallorca. L'objectiu que pretén el pare Traggia amb el seu escrit és informar de dues intrigues: la dels liberals contra Espanya i la religió, i la de la *Aurora Patriótica* contra el propi pare Traggia mateix. A través de diversos fragments extrets d'aquest document, Valenciano analitza la visió i consideració que el pare Traggia tenia de qüestions com el poder, les autoritats civils i eclesiàstiques o els liberals mallorquins.

En conclusió, Valentí Valenciano construeix una obra rigorosa i amb un fonament documental prou ample, basat tant en fonts arxivístiques com en la premsa del període que estudia, de la qual Valenciano n'és un dels majors especialistes. L'autor aconsegueix demostrar que la Mallorca de 1812, en contra de l'opinió de Miquel dels Sants Oliver i de tots aquells que l'han seguida, no va ser tan conservadora i reaccionària com la historiografia ha transmès llargament. Una investigació històrica rigorosa com la que Valentí Valenciano ofereix en aquest llibre permet contradir, d'aquesta manera, la història que ens ha estat llegada.

BolLETÍ de la
SOCiETAT
ARQUEOLòGiCA
L'IL·liANA

Revista d'Estudis Històrics

Any CXXVII Núm. 866 #68_ISSN: 0212-7458

Tercera Època_Palma_2012

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

HISTÒRIA

1885-1904: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Lulliana*

1905-1937: *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana*

1938-1977: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Lulliana*

Anys: 3ª Època 1978-

ISSN: 0212-7458

Dipòsit legal: PM 738-1960

Periodicitat ANUAL

Editor: *Societat Arqueològica Lul·liana*

<http://www.arqueologica.luliana.com>

Preu de la subscripció: 45 euros

CONSELL DE REDACCIÓ

Director Dr. Miguel José Deyá Bauzá, Universitat de les Illes Balears

Secretari Dr. Miquel Àngel Capellà Galmés, Universitat de les Illes Balears

Vocals Dr. Albert Hauf i Valls, Universitat de València / Dr. Flocel Sabaté i Curull, Universitat de Lleida / Dr. Manuel Calvo Trias, Universitat de les Illes Balears / Dr. Tomàs de Montagut Estragués, Universitat Pompeu Fabra / Dr. Xavier Torres Sans, Universitat de Girona / Dra. Maria Barceló Crespi, Universitat de les Illes Balears / Dr. Ricard Urgell Hernández, Arxiu del Regne de Mallorca

CONSELL ASSESSOR

Dr. Antonio Bernat Vistarini, Universitat de les Illes Balears / Dra. Catalina Cantarellas Camps, Universitat de les Illes Balears / Dr. Mariano Carbonell Buades, Universitat Autònoma de Barcelona / Dr. Friedrich Edelmayer, Universitat Wien / Dr. Gabriel Ensenyat Pujol, Universitat de les Illes Balears / Dr. Antoni Furió Diego, Universitat de València / Dr. Jaime García Rosselló, Universitat de les Illes Balears / Dra. Maria Grazia Melis, Università di Sassari / Dr. Ignacio Henares Cuéllar, Universidad de Granada / Dr. Eloy Martín Corrales, Universitat Pompeu Fabra / Dra. Isabel Moll Blanes, Universitat de les Illes Balears / Dra. Natividad Planas, Université Clermond-Ferrand / Dra. Sabine Panzram, Universitat Hamburg / Dra. Pinuccia Simbula, Università di Sassari / Dr. Enric Porqueres i Gené, École des hautes études en sciences sociales (CNRS)

PRESENCIA EN BASES DE DADES I REPERTORIS BIBLIOGRÀFICS

ISOC – Ciencias Sociales y Humanidades. CSIC / REGESTA IMPERII. Akademie der Wissenschaften und der Literatur (DE) / *Repertorio de medievalismo hispánico*. CSIC / Catàleg LATINDEX / Acceptada a PIO (Periodical Index Online). Quest (GB) / Incorporada a DICE / Evaluada a RESH / Clasificada a CIRC / Allotjada a e-Dialnet, Universidad de La Rioja

PRESENCIA A INTERNET

Volums 1-62 (1885-2006) <http://lbdigital.uib.cat>

Volums 1-18 (1885-1921) <http://prensahistorica.mcu.es>

Volums 63 i següents (2007-) <http://dialnet.unirioja.es>

REVISIÓ DE TEXTOS EN ANGLÈS

M. Magdalena Vázquez Amer

DISSENY

Antoni Garau / Carles Fargas

IMPRESSIÓ

Indústria Gràfica Bahía

© dels autors pels seus articles

Els articles publicats al BSAL recullen exclusivament les opinions dels seus autors.

La revista declina qualsevol responsabilitat que pogués derivar-se dels drets de propietat intel·lectual o comercial.

Societat Arqueològica Lul·liana: C/ Monti-Sion, 9 / 07001 / Palma de Mallorca / bolletisal@gmail.com

dinàmica) la trobaríem a tota la franja mediterrània i probablement en el conjunt espanyol. Més cridaner és l'ús de l'expressió *la revolució des de dalt*, lema maurista com és conegut, per fer referència al període 1834-1854, caracteritzat precisament per l'oposició de forma revolucionària, des de baix, als tímids canvis iniciats per l'Estatut Reial de 1834. El text de la pròpia constitució de 1837, considerada progressista i que per exemple donava el dret a vot al 2'2% de la població o la curta vida d'aquesta constitució són indicis de que la voluntat dels diversos governs no era el d'una revolució des de dalt. Si hi hagués hagut l'intent de fer una revolució des de dalt o simplement una reforma estructural no s'explicaria, per exemple i emprant la ja clàssica expressió d'Artola, el paper revolucionari de la burgesia per aquell període.

En general les planes dedicades a l'evolució política posterior a 1814 denoten una òptica menys analítica si es compara amb la quasi magistral anàlisi de l'evolució política menorquina en el segle XVIII. No es pot imputar això a l'autor, simplement el que passa –de manera singular a Menorca– és que la constitució de l'estat denominat lliberal amb la seva pretensió d'uniformitzar legislativament i institucional tot el territori espanyol provoca que la història de les diverses regions d'Espanya tinguin creixements iguals des de la difícil aparició del propi estat lliberal a la nostra nació. De fet es nota clarament que l'autor se sent molt més a gust a les planes dedicades a l'evolució econòmica menorquina del període 1802-1854 que no quan parla de l'evolució política menorquina d'aquest mateix període on les peculiaritats en relació a la resta del país són escasses i de no gaire transcendència.

En definitiva un volum que va més enllà d'una mera obra de divulgació i, per així dir-ho, d'encàrrec i que recull bona part de les investigacions que de primera mà ha fet el propi autor en obres d'investigació anteriors. Com sempre en tots els volums de l'*Enciclopèdia de Menorca* la presentació, la cura de l'edició i la qualitat de les fotografies, dels peus explicatius, dels quadres i dels índexs és molt difícilment superable.

FORTEZA OLIVER, Miquela:

Los orígenes de la imprenta en Mallorca,

"Prefacio" de Antonio Bernat Vistarini, Mallorca, Objeto

Perdido Editores (Historia, nº 4), 2011, 177 pp.+3 hs.

Víctor Infantes

Universidad Complutense de Madrid

Hacia falta este libro. Era una deuda crítica con todos los interesados en recuperar la memoria histórica de la cultura mallorquina y la Profesora de la Universidad de las Islas Baleares, Miquela Forteza Oliver, ha tenido el honor de salvar ese débito. Historiadora del arte y prendada de la ilustración gráfica de los libros, ya nos brindó un par de monografías ejemplares, fruto de su Tesis Doctoral: *La colección de xilografías de la Impremta Guasp* [Barcelona, Lunweg, 2007, con fotografías de Gabriel Lacomba] y la preciosa edición de *La xilografía en Mallorca a través de sus colecciones. La imprenta Guasp (1576-1958)* [Palma

de Mallorca, José J. de Olañeta (L'Illa de la Calma), 2007, con 14 fotografías de Gabriel Lacomba y "Presentación" de Mercè Gambús], que supusieron su primer acercamiento al mundo de la antigua edición, al estudiar la ilustre saga de impresores palmesanos. A ellas debemos sumar una decena de artículos y trabajos sobre temas y motivos relacionados con la ilustración editorial, los motivos iconográficos de las imágenes impresas y, en general, el universo gráfico de los impresos mallorquines primitivos, sin olvidar su transmisión y su vigencia artística. Es decir, se trata de una investigadora que ha tenido que recorrer muchos caminos impresos, ver muchos libros y tratar con muchas ilustraciones; por tanto, su trayectoria erudita la ha llevado, irremediablemente, a esos orígenes de la imprenta de su tierra natal.

Este estudio no partía de cero, pues desde mediados del siglo XIX, con la iniciática aportación de Joaquim Maria Bover, continuada en los años cincuenta del siglo pasado por Juan Montaner y Bujosa, hasta el año de 1985, fecha de la celebración del quinto centenario de la imprenta mallorquina, con diferentes publicaciones conmemorativas y la reedición facsímil de los dos primeros impresos isleños: las *Conclusiones* de Jean Gerson y la *Contemplació* de Francesc Prats, salidas de las prensas de la sociedad de Nicolau Calafat y Bartomeu Caldentey, diferentes estudios puntuales habían vuelto su mirada hacia los primeros pasos de la imprenta balear. No obstante, se necesitaba un trabajo unitario, riguroso y completo de las menos de cuarenta ediciones (hoy conocidas) que produjeron a lo largo de poco más de un siglo los tres talleres insulares; el de los ya citados Calafat y Caldentey (1485-1490), el de Fernando Cansoles y Villarroel (1540-c. 1600) y el de Gabriel Guasp I (c. 1576-1593), a quien la autora añade el numeral, para distinguirlo de su continuador, y sobrino suyo, del mismo nombre.

Con estos antecedentes bibliográficos la autora ha abordado la tarea de trazar los primeros pasos de la historia de la imprenta en Mallorca en los últimos decenios del siglo XV hasta finales del siglo XVI, a través de un panorama minucioso y documentado que ocupa la primera parte de su estudio (pp. 21-82) y al que antecede una preciosa introducción, "Con nombres y apellidos", de Antonio Bernat Vistarini (pp. 9-18). Continúa, lógicamente, un "Catálogo" (pp. 83-163), donde describe todos los impresos, desde la incompleta *Bula* xilográfica de la Santa Cruzada, *sine notis*, que fecha en 1480 y que bien pudiera ser obra del naipero y estampero Juan Gobin, del que hay noticias de su estancia en Mallorca en 1478 y que por su profesión estaba familiarizado con la técnica xilográfica, hasta el pliego suelto poético de *El destroço y robo a una Nao Regusea* de Hernando de Cárcel, impreso por Gabriel Guasp en 1590. Esta descripción no transcribe, bibliográficamente hablando, la portada o la primera página, puesto que en todos los casos añade su reproducción facsímil, pero si detalla las características de la obra (tamaño, letrería, signaturas, etc.), sus ilustraciones y las peculiaridades de la misma (faltas, grabados intercalados, capitulares, etc.). A ello se añaden todas las referencias bibliográficas precedentes y la localización de los ejemplares de la edición, con la mención de sus características singulares (colación, procedencia, etc.). Es decir, una ficha muy completa de cada impresión (y de cada ejemplar de esa impresión), con el equipaje crítico que le acompaña. Por supuesto, que toda descripción pudiera ser más extensa y pormenorizada, faltan los primeros versos de las obras poéticas o el *incipit* de las obras en prosa, como ejemplo, pero la utilizada por la autora cumple con la identificación de las ediciones y aporta las suficientes citas para quien quiera (o necesite) una información más pormenorizada.

Toda bibliografía, y ésta lo es en la medida que recoge toda la producción bibliográfica de la imprenta mallorquina, conlleva el problema de las ausencias y de las correcciones, inevitables en un trabajo que abarca otros muchos trabajos. El maestro Antonio Rodríguez-Moñino, citado como no podía ser menos en este libro, remataba uno de sus muchos repertorios con una frase ya clásica: “En bibliografía al concluir un libro no hacemos más que señalar un comienzo a las rectificaciones”. A la autora le espera ahora controlar las ediciones y ejemplares no localizados, que siempre aparecerán; las citas bibliográficas olvidadas, como esa nueva edición del *Diccionario* de Don Antonio y las referencias críticas secundarias de tantas obras de materias tan diversas. Es el pago (negativo) de las muchas horas de investigación y del inmenso cotejo de menciones colaterales; pero, también, la satisfacción (muy positiva) del deber cumplido y la seguridad de convertirse en una obra de referencia ineludible, porque, necesariamente, este libro es a partir de su publicación la piedra angular de una historia cultural, la de la imprenta, que encierra la historia de todas las historias, y que estaba esperando el esfuerzo crítico que le ha dedicado Miquela Forteza Oliver. *Laus Deo*.

VALENCIANO LÓPEZ, Valentí:
La Mallorca de 1812 i el pare Traggia,
València, 2010, 166 p.

Albert Cassanyes Roig

Universitat de les Illes Balears

Aquest any s'ha assistit a la commemoració del bicentenari de la Constitució de Cadis, aprovada el 19 de març de 1812. Malgrat el context de guerra en què va ser redactada i la llunyania respecte a Mallorca de la ciutat gaditana, l'illa no va quedar al marge dels debats que es duïen a terme a les Corts de Cadis, reunides a partir de setembre de 1810. Una mostra d'aquest fet n'és el llibre de Valentí Valenciano López, publicat el 2010, i que es centra en la figura del pare carmelita aragonès Manuel Traggia i en la Mallorca que va trobar en desembarcar a l'illa el 1812.

Des del primer moment, Valenciano es proposa desmentir una afirmació prou arrelada com és que Mallorca era un territori conservador, reaccionari, partidari de l'absolutisme, antiliberal. Són nombrosos els autors que han transmès aquesta idea al llarg de la història, com Miquel dels Sants Oliver, qui considerava que la societat mallorquina era “fonamentalment tancada, aïllada i tradicional”. És cert, però, que hi haurà altres historiadors, com Miquel Deyà o Carles Manera, que no comparteixen aquesta tesi. Valenciano entronca amb aquest segon grup, i pretén demostrar la imprecisió de l'afirmació de Miquel dels Sants Oliver a través d'un manuscrit redactat pel pare Traggia a Malta el 1813, i titulat *Intriga filosòfica contra el P. Traggia; o memoria para la historia de la reboolución de España contra la religión y sus ministros año 1812 y 1813*, que Valenciano transcriu íntegrament al final del llibre.

Abans de procedir a l'anàlisi crítica del document, Valenciano realitza un breu però complet